

ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES

BULLETIN
DE
L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXXIV

Sofia · 1974

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИЗВЕСТИЯ
НА
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

XXXIV

София · 1974

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционна колегия

чл.-кор. проф. Д. АНГЕЛОВ (отг. редактор), ст. н. с. Й. ЧАНГОВА (секретар), проф. Т. ГЕРАСИМОВ,
проф. Г. ИЛ. ГЕОРГИЕВ, ст. н. с. Т. ИВАНОВ, ст. н. с. Ж. ВЪЖАРОВА

✓ ДЕПОЗИТ... 74 № 10763

ЗА ХРОНОЛОГИЯТА НА КЕЛТСКИТЕ КУЛТОВИ ПАМЕТНИЦИ
ОТ БЪЛГАРИЯ

Тодор Герасимов

Преди повече от десет години (1960) проучих и обнародвах всички известни дотогава фигури от камък и глина с глава на овен или кон, намерени в пространството между Струма и Средна гора.¹ На тази група култови паметници преди това никой от нашите археолози не бе обърнал внимание.² В музеите, где то се съхраняват тези паметници, не бяха изяснени нито хронологията, нито предназначението им.³ Фигурите с глава на овен или кон имат голяма прилика както по външния вид, така и по функциите и украсата си с познатите подобни паметници от Галия (дн. Франция), Северна Италия и Южна Германия, принадлежащи на културата на келтите. Това сходство ми даде основание да припиша нашите култови паметници на келтите, заселили се в Тракия след набезите им в Гърция (Делфи) в 278 г. пр. н. е.

Две години по-късно (1962) обнародвах и две мраморни плочи със символи на слънцето, изкопани в развалините на келтско светилище на височината „Столоватец“ при Разлог.⁴ През 1966 г. имах възможност да разкопая останки от две селища на двата бряга на Тополница при бившото село Мухово, Пазарджишко, где то преди разкопките бяха изровени при риголване за лозя десетина келтски фигури от камък.⁵

Публикациите ми, противоположно на твърдението, напечатано в сп. Археология,⁶ обърнаха внимание и изводите ми бяха възприети както у нас,⁷ така и в чужбина.⁸

¹ Т. Герасимов. Келтски култови фигури от България. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 165 сл.

² Единствен К. Иречек в книгата си „Пътувания по България“ споменава за видени от него две каменни келтски фигури от Калково, Самоковско. Една фигура от глина в музея в Пловдив археологът Gaul обяви за енеолитен идол, срв. сп. Map, 132—134, 1939, p. 141, fig. 1.

³ В едни от музеите в страната тези келтски фигури са обяснени като славянски идоли, в други — праисторически, в трети — средновековни и пр.

⁴ Т. Герасимов. Следи от келтите в Разложкото поле. — ИАИ, XXV, 1962, с. 89.

⁵ Т. Герасимов. Келтски селища по горното течение на р. Тополница. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 133 сл.

⁶ Археология, 1971, кн. 3, с. 70.

⁷ Проф. Б. Геров в съчинението си „Проучвания върху западнотракийските земи през римското време“, ч. II — ГСУФЗФ, XI, 1, 1967, с. 42 и сл., възприе доводите ми за келтския произход на въпросните паметници и се позова и на тях, за да обоснове тезата за присъствие на келтски етничен елемент в Софийското поле; B. G e r o v. Keltische Spuren in Westthracien. В: Studien zur Gesch. u. Philos. des Altertums. Budapest, 1968, p. 350, 359.

⁸ Д. Цончев в отчета си за неговите разкопки на некрополите в чашата на язовир „Батак“, срв. ИАИ, XXXII, 1970, с. 196, се позова на нашето тълкуване на фигурите и определи като келтски намерения от него в насипа на една от могилите предмет от камък.

⁹ В чужбина проф. Дювал, известен специалист по келтско изкуство и култура, даде отзив в неговия келтски бюлетин във френското списание *Revue des études anciennes*, 1962. С моите открития се занима и д-р Хензел от университета в Бохум, ГФР, в сп. *Germania*, 47, 1969, 1—2, с. 62 сл. Проф. Ренар обнародва изцяло на френски език в сп. *Latomus*, кн. 3, 1972, работата ми върху келтските култови фигури от България.

След трите мои публикации върху келтските култови паметници в един къс период от време бяха намерени при разни изкопни работи и системни археологически разкопки още доста келтски фигури от камък и глина. Така при Панагюрище бяха изровени от булдозера много материали от келтско селище. Между тях са и няколко големи и по-малки фигури с глави на овен.⁹ В Гоце Делчев при копане за основи на поликлиника в града работниците разкрили останки от жилища с култови фигури от глина.¹⁰ В Пловдив при археологическите разкопки на Небеттепе¹¹ бяха намерени в пласт, датиран с монети от III в. пр. н. е., също така няколко келтски фигури от глина с глави на овен. Това откритие е важно, тъй като паметниците са намерени при системни разкопки и са датирани от монети. До Търговище са изкопани случайно в един пласт с елинистическа керамика две келтски култови фигури от камък с глави на куче от датската порода „дог“.¹² Също така и по време на разкопките на една римска вила в кв. Подуяне в София бе намерена в едно от помещенията фигура с глава на овен.¹³ При селата Боснек и Дрен, Пернишко, са изкопани подобни фигури и част от култов предмет със символи на слънцето.¹⁴

Неотдавна д-р Б. Хензел се опита в една своя статия да отхвърли датата за една част от обнародваните от мен паметници, като антидатира едни в къснобронзовата епоха (1200—700 г. пр. н. е., а други в ранния халчат (725—625).¹⁵ За да подсили тази ранна датировка, той обявява въпросните келтски паметници за местни, т. е. принадлежащи на културата на автохтонните траки, без да се мисли върху важния въпрос, защо тези култови паметници се намират само в една определена географска област — долината на Струма и във и около Средна гора, а не се срещат в останалите земи, обитавани от древни времена от траките. Досега не е намерен нито един подобен паметник от средите на одризката държава, Беломорието, Източните Родопи, хинтерланда на Черноморското крайбрежие и пр. Освен това от познатите селища, датиращи от бронза и халщата, не е изкопана нито една култова фигура с глава на овен или кон. Напротив, тези паметници се изравят случайно и при системни разкопки в селища, датирани винаги с елинистическа и по-късна керамика и монети.¹⁶ Ранната хронология (късен бронз и халчат А), която авторът на цитираната статия предлага за една голяма част от келтските култови паметници, той гради единствено върху стилиовия анализ на украсата им, като заобикаля всички други данни, дори и в такива случаи, где то са засвидетелствувани обстоятелствата на намирането им. Според Хензел няколко фигури, намерени преди разкопките на селищата на брега на Тополница, са случайни находки и не могат да се датират в елинистическата епоха, макар и да се лежали в пласт, наситен с керамика от това и по-късно време. Те са били, пише авторът, пренесени от друго място. Но ако същите фигури бяха изкопани *in situ* в същия пласт, дето между десетки кубичи елинистическа и римска керамика не бе намерено нито едно късче керамика от бронзовата епоха, съмняваме се, че Хензел би могъл да твърди, че нашите келтски фигури са от къснобронзовата епоха или ранния халчат. Трябва да добавим, че при нашите разкопки бе намерена в развалините на келтско светилище една каменна култова фигура с още по-стилизирани форми.¹⁷ Нея Хензел обявява за нетипична (*atypisch*) и затова не могла да се датира точно, но и тя произхожда от място, наситено със същата елинистическа керамика. А извадените преди и през време на разкоп-

⁹ Материалите са прибрани в музея в Панагюрище. За фигурите е написал статия Ат. Атанасов, уредник в музея.

¹⁰ Предметите обнародвам на друго място.

¹¹ Една от фигурите е обнародвана от ръководителката на разкопките Л. Ботушарова. — ГАМП, V, 1963, с. 94. Откритите в следващите години фигури тя ще обнародва в ГПЛАМ.

¹² Мястото, где то са открити двете фигури, е разкопано незабавно от Д. Овчаров, бивш директор на музея в Търговище. Той обнародва фигурите в ИАИ, XXXIII, 1972, с. 97—102.

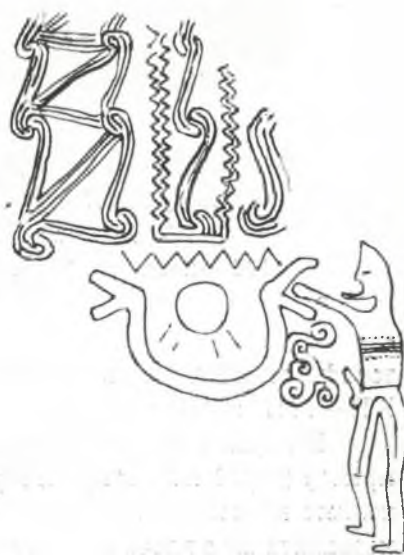
¹³ Разкопките са ръководени от М. Станчева.

¹⁴ З. Радонов. — Археология, VII, 1965, кн. 4, с. 48 сл.

¹⁵ В. H ä n s e l. Plastik der jüngeren Bronzezeit und der älteren Eisenzeit aus Bulgarien. — Germania, 47, 1969, 1—2, p. 62.

¹⁶ Развалините на селището до Панагюрище, това при Гоце Делчев, Пловдив (Небеттепе), с. Мухово (днес язовир Тополница), Търговище. Според разказа на няколко души, участвували в разкопките в Севтополис, който град е основан през елинистическата епоха, в развалините на жилища били намерени късове от келтски култови фигури от глина. Те свидетелствуват за присъствие на келтски етнически елементи в столицата на Севт III.

¹⁷ Т. Герасимов. Келтски селища. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 140, обр. 14.

Обр. 1. Плоча от Разлог, Югозападна България, III в. пр. н. е.

Abb. 1. Platte aus Razlog, Südwestbulgarien. 3. Jh. v. u. Z.

ките фигури са лежали все в един и същ културен пласт, датиран от керамика с черен фирнис (късове от рибни блюда), сивата тракийска керамика и пр.

Интересно е да изтъкнем, че за да подкрепи тезата си за тракийския произход и ранната дата (XII и VIII в. пр. н. е.) на келтските паметници от нашите земи, Хензел отделя една част от тази хомогенна група фигури и ги обявява за датиращи от XII и VIII в., а за останалите оставя нашата дата — елинистическа и римска епоха (с. 72): „Екземпляри от тази група с глави на овен и кон във форма на „огнищни подставки“ са датирани от Герасимов с добро основание в елинистическата или дори в римската епоха.“ Следователно може и да са келтски. Ако приемем, следвайки Хензел, че едни от култовите паметници датират от XII и VIII в. пр. н. е., а останалите от елинистическата епоха — III—II в. пр. н. е., тогава се явява един хиатус от пет века, от което време (между XII—VIII и III—II в.) според Хензел няма нито един паметник. Това нещо той трябваше да обясни по някакъв начин било с коренно изселване на траките, било с нахлуване на други племена, които са унищожили за пет века тракийската култура, а подобно нещо, както е известно, не е ставало. Археологическите находки и писмените извори свидетелствуват, че основната маса траки на Балканския полуостров си стоят на същите места и в V в. създават одризката държава. Виждаме, че тезата на Хензел за тракийски произход и ранна датировка на занимаващите ни паметници има големи неудобства за ав-

Обр. 2. Плоча от Разлог, Югозападна
България, III в. пр. н. е.
Abb. 2. Platte aus Razlog,
Südwestbulgarien. 3. Jh. v. u. Z.

Обр. 3. Плоча от Микена, Гърция,
XII в. пр. н. е.
Abb. 3. Platte aus Mykene,
Griechenland. 12. Jh. v. u. Z.

тора ѝ и остава някак си да виси във въздуха, тъй като той не може да посочи фигури от времето между XII—VIII и III в. пр. н. е.

В първата група (най-ранни) култови паметници от България Хензел поставя двете плочи от мрамор (обр. 1 и 2), открити в развалините на едно светилище при Разлог.¹⁸ Смисълът и предназначението на тези два паметника според него оставали неясни. Въз основа на привидна прилика на декорацията им с плочи от другаде авторът обяснява нашите плочи за надгробни и пренесени от друго място (некропол), за да служат като споллии в светилището, но, както ще видим, съдържанието на украсата им има по-друг характер и те съвсем не са били поставени върху гробове.

За антидатирането на разложките плочи Хензел си служи със съпоставяне на стила и мотивите в украсата на двата паметника. На първо място той ги сравнява с известните микенски надгробни плочи (обр. 3) от XIV—XII в. пр. н. е.,¹⁹ чиято система на декорация според него има общи черти с тях. Тя и в двата случая се състои от геометричен орнамент (горната половина на повърхността на релефа) и сцени с фигури на хора и животни в долната половина. На пръв поглед има привидно сходство между надгробните плочи от Микена и голямата разложка плоча. Но ако внимателно се разгледат елементите на декорация в споменатите паметници, ще видим, че геометричната украса на плочата от Разлог няма нищо общо с тази от Микена. Горната половина на микенската плоча е запълнена с мрежа от спирали, заграждащи квадрат (обр. 3). Такова нещо няма в украсата на нашата плоча. В нея лявата половина на полето е изпълнена с три групи от скачени трискели — слънчев символ, често поставян върху келтски паметници (обр. 1 и 2).

С мрежа от трискел е запълнена цялата повърхност на малката плоча от Разлог (обр. 2). В средата на голямата плоча каменоделецът е изчукал в отвесен ред три куки (а не спирали), оградени от зигзаговидни линии. Вдясно се виждат две вериги от спирали. Струва ми се, че от посочените различни мотиви, трискел, кука и спирала, две от които не намираме в микенските плочи, е ясно колко повърхностно разглежда Хензел декорацията на тези паметници.

¹⁸ Т. Герасимов. — ИАИ, XXV, 1962, с. 89 сл.

¹⁹ G. Kago. Die Schachgräber von Mykenai. M., 1930, Taf. V.

Дори и за момент да приемем, че има сходство в декорацията на плочите от Микена и тази от Разлог, пак първите не могат да послужат като опорна точка за датиране на двете български плочи в късния бронз (1200—700), тъй като идентична на мрежата от спирали от Микена намираме и в плочи от о. Готланд (обр. 4), които шведските археолози датират между V—XI в. от н. е.²⁰ Този пример показва колко несигурен е методът да се датират паметниците изключително въз основа на стиливия анализ на украсата им. Хензел няма пред вид, че много мотиви показват консервативност и се задържат, както виждаме, с векове в техния първоначален вид.

Също така голяма разлика въпреки твърдението му има и във фигуралната украса на плочите. Докато в микенските под геометричния орнамент полето е запълнено със сцени от живота: човек в двуколка, ловна сцена, борба и пр., на същото място в разложката плоча са представени слънчеви символи: ладия със слънчев диск, трискел, както и една едра фигура на мъж с фалус (обр. 1). Това е видял самият Хензел и затова бърза на с. 65 да каже, че фигурните мотиви показвали известна разлика, което според нас е от значение за тълкуване смисъла на разложките плочи. Авторът правилно пише, че в микенските паметници няма итифалическа човешка фигура. Такъв образ с изправен фалус според него и останалите слънчеви символи се срещат в паметници от северните страни, датиращи в късния бронз (1200—700 г. пр. н. е.). За някои черти в иконографията на итифалическата фигура от Разложката плоча Хензел посочва паралели в произведения на гръцката вазова живопис. Така заострената и хоризонтално стърчаща брада намирала съответствие в изображението на Полифем в протоатическата ваза в музея в Елевзис и кратера Франсоа (от по-късно време). Пояса авторът намира в бронзовите статуйки от Гърция от геометричния стил на VIII и VII в. пр. н. е. Посочените иконографски особености срещаме и в паметници от Северна Европа, и то от много по-късно време.

Обр. 4. Плоча от о. Готланд,
Швеция, V—XI в. от н. е.
Abb. 4. Platte aus der Insel Gotland,
Schweden. 5.—11. Jh. u. Z.

Обр. 5. Плоча от о. Готланд, Швеция,
V—XII в. от н. е.
Abb. 5. Platte aus der Insel Gotland, Schweden.
5. —12. Jh. u. Z.

²⁰ S. Lindquist. Gotlands Bildsteine I. Stockholm. 1941. p. 1.

Обр. 6. Статуя от Хиршланден,
Южна Германия, латенска епоха
Abb. 6. Statue aus Hirschlanden,
Süddeutschland. La-Tène-Zeit

Върху плочи от о. Готланд, Швеция, датиращи между V—XI в. от н. е., виждаме мъжки фигури с брада, стилизирана по същия начин (обр. 5). Итифалическа фигура срещахме и в келтски паметници, произхождащи от Западна Европа. Достатъчно е да споменем статуята с фалус (обр. 6), намерена в подножието на една келтска надгробна могила при Щутгарт в Южна Германия. Тя има същото покривало със заострен връх, както във фигурата от разложката плоча, и пояс. Статуята е датирана в латенската епоха.²¹

Келтски итифалически фигури от VI—IV в. пр. н. е. са намерени в Англия.²² Досега итифалически култови изображения, създадени от траките, не са познати. Поне досега няма данни, от които да се вижда, че в представите на траките е съществувало итифалическо божество.

Така че противно на твърдението на Хензел, че итифалическата фигура е присъща само на паметниците от късния бронз, произхождащи от северните страни, виждаме човешките фигури с фалус и у келтите в Западна Европа, изобразявани от VI в. пр. н. е., включително и в латенската епоха.

И за другия слънчев символ — ладията със слънчев диск над нея — Хензел пише на с. 67, че е от предкелтско време (в България). Въз основа на този образ той смята, че е намерил по-точна дата на разложките плочи. Според него слънчевата ладия се намира още в паметници от периода на т. нар. поля с погребения в урни (от ранния халчат — 725—625 пр. н. е.). Следователно и плочите от Разлог (тъй като в едната се намира образ на слънчева ладия) датирани от същото време (VIII—VII в. пр. н. е.).

Но слънчевата ладия не е изключителен патримониум на репертоара от символи в паметниците от VIII и VII в. пр. н. е. Слънчева ладия намираме и в произведения на келтското изкуство от латенската епоха. Този символ е употребен като мотив в украсата на една бронзова плочка от конска

²¹ J. F a v i e r e. L'Europe barbare des âges de métaux. Le monde celtique. B: C h a r l e s - P i c a r d, L'archéologie etc. Paris, 1969. p. 289.

²² Early celtic art. Edinburg, 1970, 81 и 83.

сбруя (обр. 7), датираща от латенската епоха.²³ В нея ладията е стилизирана по същия начин, както в плочата от Разлог—във вид на лента. Крайниците ѝ представят животински глави с разтворени и стилизирани челюсти. Слънчевата ладия с две животински глави е представена и върху една златна келтска монета от II в. пр. н. е.²⁴ Върху тялото ѝ се виждат две спирали, също слънчеви символи (обр. 8). Тях намираме в келтски паметници, като пръстени (обр. 9), гривни и др.²⁵ Каменните и глинени фигури с две глави на кон или овен от България представят също символични образи на слънцето. Подобни фигури са намерени в едно келтско селище на долния Днепър и Румъния (обр. 10, 1, 2), датирани също в латенската епоха.²⁶

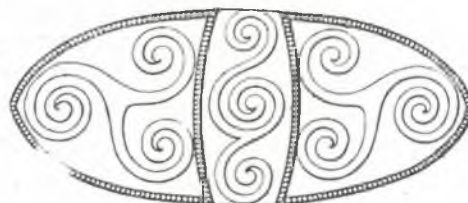
Така че писаното от Хензел в неговата статия на с. 66 „този мотив (ладията) не може да се нарече латенски“, както виждаме от дадените образци, не може да се поддържа, тъй като посочените

Обр. 7. Бронзова апликация от Галия, Ла Тен
Abb. 7. Bronzeapplikation aus Gallien. La-Tène-Zeit

Обр. 8. Златна келтска монета, Галия,
II—I в. пр. н. е.
Abb. 8. Keltische Goldmünze, Gallien.
2.—1. Jh. v. u. Z.

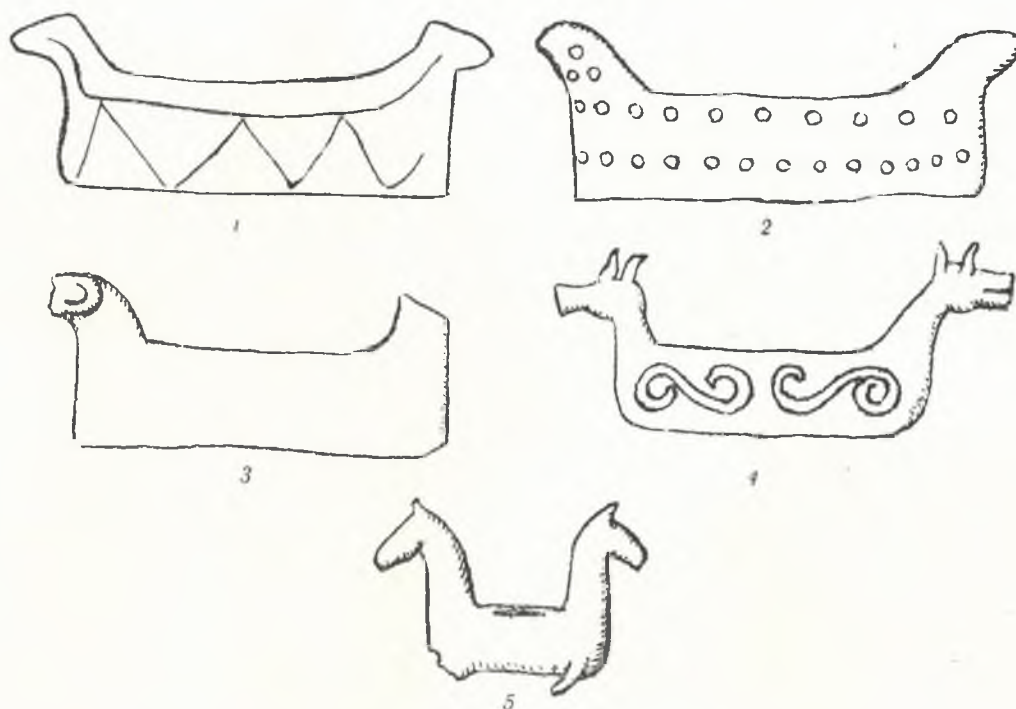
Обр. 9. Бронзов пръстен, Галия,
Ла Тен
Abb. 9. Bronzering, Gallien.
La-Tène-Zeit

²³ A. Varagnac. L'art gaulois. Paris, 1956, p. 237, 17.

²⁴ Hubert. Les Celtes. P. p. 144 и fig. 22

²⁵ A. Varagnac. Цит. съч., табл. XIII, 1.

²⁶ В. Язьмітіна, М. І. Золота Балка. Київ, 1962. с. 80, обр. 44, 2.

Обр. 10. Култови образи и пр.: 1, 2 — Золота Балка на Долни Днепър, III в. пр. н. е.; 3 — Пояна, Румъния, III—II в. пр. н. е.; 4 — детайл от келтска монета; 5 — дръжка от келтски меч, Румъния, III—II в. пр. н. е.

Abb. 10. Kultische Gestalten u. a.: 1, 2 — Zolota Balka am Unteren Dnepr. 2. Jh. v. u. Z.; 3 — Poiana, Rumänien. 3.—2. Jh. v. u. Z.; 4 — Detail einer keltischen Münze; 5 — Griff eines keltischen Schwerts, Rumänien. 3.—2. Jh. v. u. Z.

от нас примери достатъчно убедително сочат, че въпросният символ е бил свързан с религиозните представи на келтите и се изобразява в техни паметници.

Дотук следвахме Хензел в неговото разглеждане на плочите. Видяхме, че той е избрал несполучливо като паралел микенските плочи, тъй като в тях няма нито слънчевия символ — трискала, нито останалите символи във фигуралната сцена — ладията със слънчев диск и итифалическата фигура на мъж. Ето защо те като близък паралел и датировъчна опорна точка отпадат.

След сравнението си с микенските плочи Хензел се обръща и към надгробни плочи от Италия, които той обявява (с. 67) „най-важните аргументи за датиране“ на разложките плочи. Той прибавя, че в плочата от „Пиценум се намират мотиви, които може да се разпознаят в плочите от Разлог“. И с това си твърдение авторът още веднъж показва едно недостатъчно задълбочено разглеждане на паметниците, защото в цитирания паметник няма ни следа от декоративните мотиви, които виждаме в нашите два паметника от Разлог. Повърхността на плочите от Пиценум и Новилара (обр. 11) от Италия, както непредубеденият читател вижда, е запълнена с вериги от спирали в редици, една над друга (Пиценум) или в разни посоки (Новилара) (обр. 11). Споменатите примери от Италия според Хензел датират от ранножелязната епоха (халцат А). Хензел, след като е написал на с. 69, че „декорацията на плочата от Пиценум намира съответствие в украсата на тази от Разлог“, бърза веднага да добави: „същевременно естествено има и различия“.

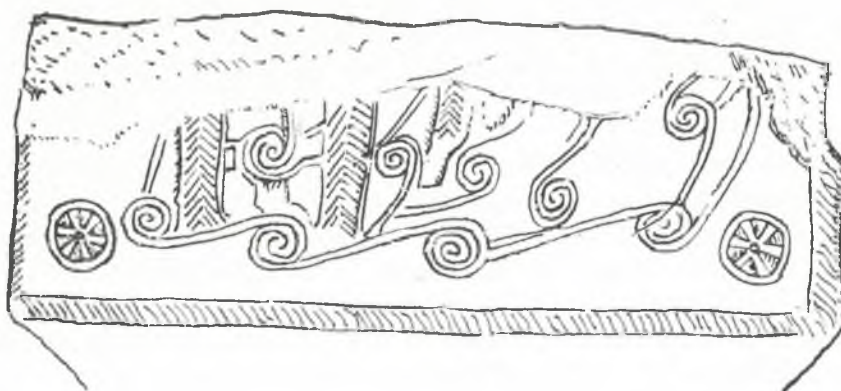
Разбира се, има различия, и то съществени. Привлечената като паралел плоча от Пиценум, на първо място, е двустранна. Върху едната ѝ страна е изобразена сцена с голям кораб с платна, движен от петнадесет гребци, и под него две лодки с по три прави фигури. Върху обратната страна на плочата е представена мрежа от десет хоризонтални реда от спирали. Тогава, пита се човек, какво съответствие има между декорацията на въпросната плоча и двете от Разлог, особено втората, чиято

повърхност е запълнена само с орнамент от групи, в които в комбинация е повторен основният мотив — трискелът. Но въпреки посочените от нас по-горе различия авторът на с. 70 настоява, че българските плочи принадлежали на по-стария халчат или най-късно в VII в., като същевременно добавя: „но и една по-голяма възраст е съвсем вероятна, ако и да не може да се докаже“. Струва ни се излишно да подчертаваме, че тази датировка на Хензел отпада, тъй като тя е опряна, както видяхме, на паметници, декорацията на които не отговаря в нито една точка на украсата върху двете плочи от Разлог. Ако следваме метода на Хензел, ще трябва да датираме микенските плочи, които имат идентичен орнамент (обр. 3), с този от плочи, датиращи между V и XI в. от н. е., намерени на споменатия о. Готланд в Швеция (обр. 4) в периода между V и XI в. от н. е., или, обратно, последните — в средния бронз (1400—1200 г. пр. н. е.). След посочване на датата VIII—VII в. пр. н. е. за нашите две плочи на с. 70 Хензел прибавя и още един паралел — плочи и скулптури от един некропол при Незакций в Истрия (Югославия), които датират според него в VIII—VII в. пр. н. е.

За плочите от Незакций Хензел пише на с. 70: „Тези плочи представят паралел на разложките. Украсата им е със същите композиции от групирани спирали“ (обр. 12). И това твърдение на автора според мен не е правилно. В истрийските плочи основният мотив е спиралата и няма трискел. В една от тях (обр. 13) тя образува мрежа, идентична на тази в многократно споменатите микенски плочи и тези от о. Готланд в Швеция. Както виждаме, и този паралел не може да важи като опорна точка за датиране на нашите две плочи.

След като се е позовал на орнамента в плочите от Микена, Новилара, Пиценум и Незакций, Хензел търси още един аргумент в полза на тезата си за ранната дата на двете плочи от Разлог. Това е надрасканата върху къс от един култов предмет от глина рисунка, намерен при с. Ветрендол, Пазарджишко (обр. 14). Според него „геометричната форма на човешката фигура (в този откъслек) отговаря на традиционния (обикновения) начин на представяне на човешката фигура в късногеометричния стил в Гърция“. В VIII в. пр. н. е. следователно глиненият фрагмент трябва да се датира, както и надгробните плочи от Разлог. Трябва да подчертаем, че и този паралел, привлечен от Хензел за антидатиране на нашите плочи, няма тези качества. В него има два мотива, които намираме в украсата на една култова масичка от глина, изкопана в пласт от елинистическа керамика в келтското селище на брега на Тополница (обр. 14/1).²⁷ Това е стилизираният като триъгълник лист, повторен няколко пъти между останалите мотиви като верига от куки, зигзаг и стилизирана фигура на човек. Вторият мотив е „зигзагът“, надраскан над стилизирания триъгълен лист. Зигзаг видяхме, че има и в голямата плоча от Разлог.

Във фрагмента от с. Ветрендол има още един белег, който показва, че той е келтски и датира от елинистическата епоха. Това е изобразената в духа на геометричния стил торква около шията на

Обр. 11. Плоча от Новилара, Италия, VIII (?) в. пр. н. е.

Abb. 11. Platte aus Novilara, Italien. 8. (?) Jh. v. u. Z.

²⁷ Т. Герасимов. Келтски селища... — ИАИ, XXIX, 1966, с. 142 и обр. 17.

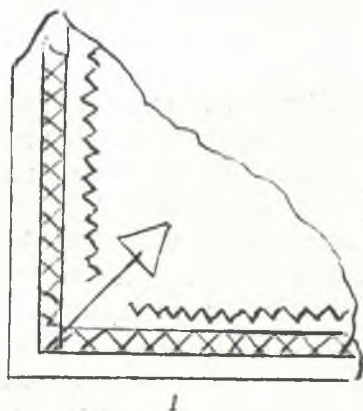
Обр. 12. Плоча от Незакций, Югославия,
VIII—VII (?) в. пр. н. е.

Abb. 12. Platte aus Nesactium, Jugoslawien.
8.—7. (?) Jh. v. u. Z.

Обр. 13. Плоча от Незакций, Югославия,
VIII—VII (?) в. пр. н. е.

Abb. 13. Platte aus Nesactium, Jugoslawien.
8.—7. (?) Jh. v. u. Z.

1

2

Обр. 14. 1 — култова масичка от Мухово, Южна България, III в. пр. н. е.;

2. Глинен предмет от Ветрен дол, Южна България, III в. пр. н. е.

Abb. 14. 1 — kultisches Tischchen aus Muchovo, Südbulgarien. 3. Jh. v. u. Z.;

2 — Tonggegenstand aus Vetren Dol, Südbulgarien. 3. Jh. v. u. Z.

човешката фигура. Тя е представена като една къса черта през отвесната линия, с която е означена шията (обр. 14, 2). Аналогична е фигурата на божество с вдигнати ръце и торква, представено върху известната ваза от Гундеструп, Дания (обр. 15). Колкото за „късногеометричния“ характер на човешката фигура с вдигнати нагоре ръце, ще кажем, че по същия идентичен начин е представена подобна човешка фигура върху един глинен похлупак от Румъния, датиращ от латена (обр. 16, 2),²⁸ върху връх на копие от латенската епоха от Северна Италия (обр. 16, 5) и пр. Следователно привличеният паралел от с. Ветрендол не датира от VIII в., а от елинистическата епоха.

След плочите от Разлог Хензел се обръща към втората група келтски култови паметници с глави на овен и кон. За тях той на с. 72, преди още да ги е разгледал, пише, че те трябва да се поставят в същите хронологически граници (VIII в. пр. н. е.), установени от него за плочите от Разлог. Това са, на първо място, фигурите от камък с по две срещуположни глави на овен, в които трябва

²⁸ Т. Герасимов. Келтски култови фигури. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 172, обр. 12.

да се види слънчевата ладия от едната плоча от Разлог. Но подобни култови фигури с две глави на животно видяхме представени в една келтска златна монета от II в. пр. н. е. (обр. 8 и 10, 4). Сходни култови фигури, но от глина, са намерени при разкопките на едно келтско селище на Долния Днепър, датирано в елинистическата епоха (обр. 10, 1, 2). Един аналогичен образ с две глави е открит при разкопките на селището при Пойана, Румъния (обр. 10, 3).²⁹ Пак на същото място е намерена бронзова дръжка от келтски меч с две предни части на кон, съединени гърбом (обр. 10, 5).³⁰ И тя е датирана в латенската епоха. Както виждаме, изброените примери със същите белези са открити при системни разкопки и датирани в латенската епоха.

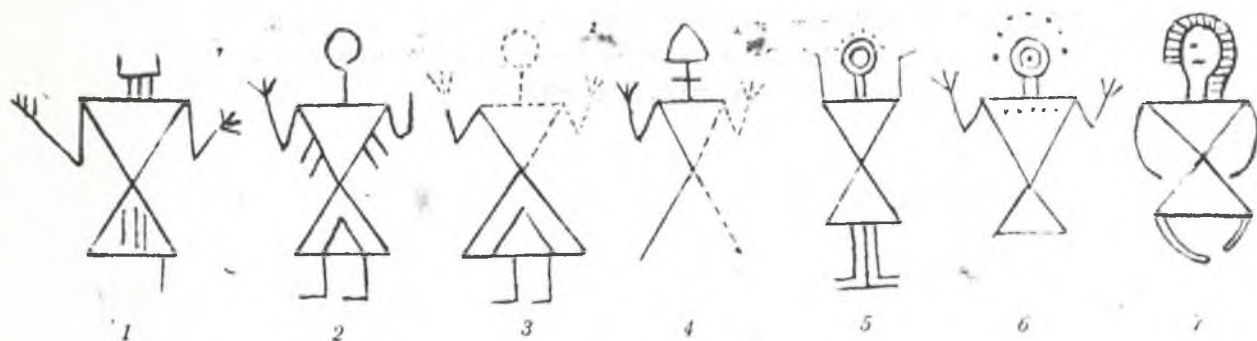
Накрая, преди да приключим въпроса за слънчевата ладия като популярен символ у келтите и липсващ въобще в представите на траките, ще посочим и една не без значение подробност. Това е, че в паметниците от бронзовата епоха в Карпатския басейн, на които толкова набляга Хензел, двата края на ладията завършват с глава на птица, а тези от келтски произход (латенска епоха) имат глави на бозайник с уши (обр. 7, 8, 10). С такива глави е и ладията върху плочата от Разлог (обр. 1).

Така че и нашите паметници, намерени, макар и случайно, в пласт, датиран в елинистическата епоха, принадлежат на същото време. Хензел дели келтските култови фигури от България на две

Обр. 15. Детайл от вазата от Гундеструп, Дания, III—II в. пр. н. е.

Abb. 15. Detail der Vase aus Gundestrup, Dänemark. 3.—2. Jh. v. u. Z.

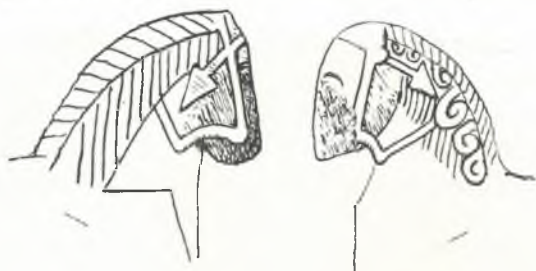

Обр. 16. Фигури на човек с геометрични форми: 1 — Унгария, неолит (4000—3000 г.); 2 — Румъния, III—II пр. н. е.; 3 — Армира, Югоизточна България, III в. пр. н. е.; 4 — Ветрендол, Югозападна България, III в. пр. н. е.; 5 — Италия, IV—III в. пр. н. е.; 6 — Дорково, Югозападна България, III в. пр. н. е.; 7 — Северозападна България, XVIII—XIX в.

Abb. 16. Menschenfiguren (mit geometrischen Formen: 1 — Ungarn, Neolithikum (4000. —3000. Jahr); 2 — Rumänien 3.—2. Jh. v. u. Z.; 3 — Armira, Südostbulgarien. 3. Jh. v. u. Z.; 4 — Vetren Dol, Südwestbulgarien. 3. Jh. v. u. Z.; 5 — Italien. 4.—3. Jh. v. u. Z.; 6 — Dorkovo, Südwestbulgarien. 3. J. v. u. Z.; 7 — Nordwestbulgarien. 18.—19. Jh.

²⁹ R. Vulpe. Studii și cerc. de istorie veche, II, 1951, p. 196, fig. 18, 2.

³⁰ R. Vulpe. Цит. съч., с. 202, обр. 22, 2.

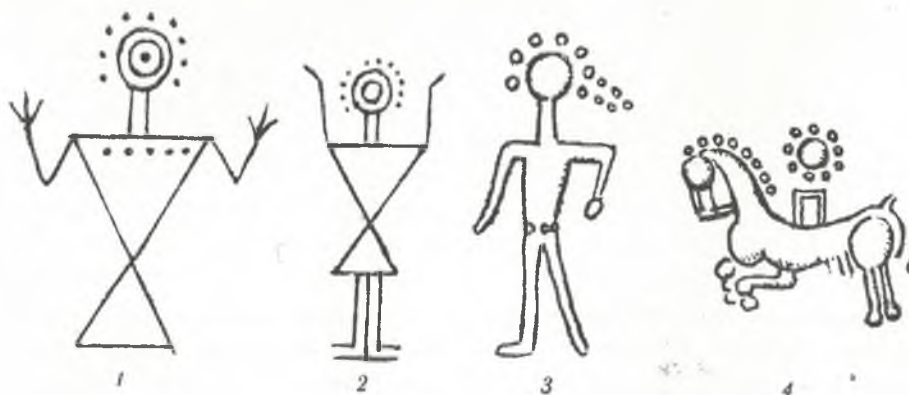
Обр. 17. Култова фигура с юзда от камък, Горни Пасарел, Югозападна България, III в. пр. н. е.

Abb. 17. Kultische Steinfigur mit Zügel. Gorni Pasarel, Südwestbulgarien. 3. Jh. v. u. Z.

Обр. 18. Култови образи от камък и глина с глави на овен и кон: 1 — Калище, Югозападна България, римска епоха; 2 — Дорково, Югозападна България, III в. пр. н. е., 3, 4 — Золота Балка на Долни Днепър, III—II в. пр. н. е.; 5 — Франция, римска епоха.

Abb. 18. Kultische Stein- und Tonfiguren mit Widder- und Pferdeköpfen: 1 — Kalischte. Südwestbulgarien. Römerzeit; 2 — Dorkovo, Südwestbulgarien. 3. Jh. v. u. Z.; 3, 4 — Zolota Balka am Unteren Dnepr. 3. —2. Jh. v. u. Z.; 5 — Frankreich, Römerzeit.

Обр. 19. Фигури на човек с венец от точки: 1 — Дорково, Югозападна България, III в. пр. н. е.; 2 — Италия, IV—III в. пр. н. е.; 3 — детайл от тасоска тетрадрахма, II—I в. пр. н. е.; 4 — детайл от келтска монета II в. пр. н. е.

Abb. 19. Menschenfiguren mit Kranz aus Punkten: 1 — Dorkovo, Südwestbulgarien. 3. Jh. v. u. Z.; 2 — Italien. 4. —3. Jh. v. u. Z.; 3 — Detail einer Tetradrachme von der Insel Thasos. 2. —1. Jh. v. u. Z.; 4 — Detail einer keltischen Münze. 2. Jh. v. u. Z.

Обр. 20. Детайл от тетрадрахма на Тасос,
II—I в. пр. н. е.

Abb. 20. Detail einer Tetradrachme von der
Insel Thasos. 2.—1. Jh. v. u. Z.

групи: по-ранна и по-късна. Към първата принадлежали фигурите от камък, а към втората — от глина. Първите се характеризирали с кубическите си форми, но главата им била изработена реалистично. Тях Хензел поставя в VIII в. пр. н. е. И тук неговият метод на стилев анализ показва слабата си страна. Да вземем една от каменните фигури с глава на кон, изорана в една нива при с. Горни Пасарел, Самоковско.³¹ В нея на главата на коня е представена юзда (обр. 17), която с металическата част на зъбалеца, спускаща се надолу, е характерна за латенската епоха.³²

Също така и друга каменна фигура от първата група паметници, датирани в VIII в. пр. н. е., има елемент в украсата си, който не позволява тя да се датира толкова рано, колкото твърди Хензел. Това е фигурата със стилизирана кубически глава на кон (обр. 18, 2) от с. Дорково, Пазарджишко. На външната ѝ (дясна) страна е гравирани човешка фигура с вдигнати нагоре ръце (обр. 19, 1). Нея авторът съпоставя с фигурите от късногеометричната епоха в Гърция. Но Хензел е изпуснал може би по недоглеждане една стилна особеност, която е характерна за подобни геометрични изображения на хора, датирани в латенската епоха. Това е венецът от точки около главата (обр. 19). Него намираме около главата на стилизираната в духа на геометричния стил фигура на човек с вдигнати, както при тази от Дорково, ръце нагоре, гравирани върху връх на копие (обр. 19, 2), датиращ също така от латенската епоха.³³ Венецът от точки има и около главата на конник върху келтски сребърни монети (обр. 19, 4)³⁴ и в една имитация на тетрадрахма на Тасос (обр. 19, 3 и 20) от II—I в. пр. н. е. По същия начин се представят в келтските монети и космите от гривата на коне. Както виждаме от посочените примери, този начин на изобразяване коси е характерен за латенската епоха. Ето защо каменната фигура от Дорково въз основа на геометричната фигура на човек, гравирани на шията на животното, датира от същото време — III в. пр. н. е. — и по никой начин не може да бъде антидатирана в VIII в. пр. н. е., както това прави в статията си Хензел.

Но фигурата на човек, гравирани върху култовата скулптура от Дорково, стои във връзка не само по време, но и по смисъл с други келтски паметници. В една култова фигура от глина, намерена при разкопките на келтско селище от латенска епоха на Долния Днепър,³⁵ е представена фигура на човек, прав насреща (обр. 18, 3), в друга от същото място пък е представен с изразните средства на геометричния стил конник (обр. 18, 4). Фигура на човек, опъващ лък, е изобразена пластично също така върху една фигура с глава на овен и надпис на келтски език, произхождаща от Галия (обр. 18,

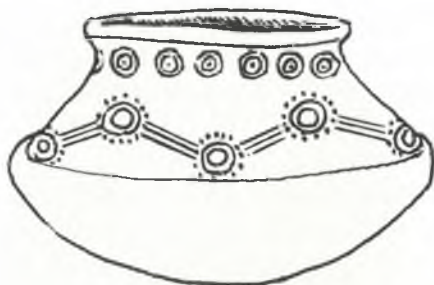
³¹ Не е вярно твърдението на проф. А. Милчев, че фигурата заедно с още една била изкопана в основата на могила. Сrv. Археология, 1970, кн. 2. В едно писмо уредникът в музея в Самоков Т. Вълчев ни пише: „Двете каменни фигури са намерени в района на бившето село Г. Пасарел. Били са избрани от един селянин. Фигурите са изорани през пролетта на 1950 г. Тогава са предадени на музея.“

³² И. Венедиков. Тракийската юзда. — ИАИ, 1957, с. 171, 176 и обр. 29.

³³ JAI, IV 1889, Arch. Anz., p. 107.

³⁴ R. Forrer. Die keltische Numismatik. p. 1908. tabl. XLVI.

³⁵ М. Вязьмитина. Цит. съч., с. 209, обр. 86, 1 и 2.

Обр. 21. Глинен съд с „очи“, Унгария,
IV—III в. пр. н. е.

Abb. 21. Tongefäß mit „Augen“, Ungarn.
4.—3. Jh. v. u. Z.

5),³⁶ а върху друга пак от Галия на шията на овена (обр. 18, 2) е моделирана кръгла човешка глава.³⁷ Подобна глава намираме и в една глинена фигура от поречието на Струма. Всички споменати изображения, предадени графично или пластично, имат еднакъв смисъл и предназначение. Те стоят във връзка с вярванията на келтите. Според археолога Деонна човешките изображения върху култовите образи с глава на животно са играли у келтите роля на апотропейски знак (горгонейон), отблъскващ злото.³⁸

По повод фигурата на човек, нарисувана с геометрични форми върху каменния образ от Дорково, тук давам няколко примера на сходно представяне на образ на човек от паметници, датиращи от различни епохи, като се почне от неолита (4000—3000 г. пр. н. е.) и свърши с XVIII в. от н. е., за да се прецени колко е опасно да се борава само със стилния критерий. От дадените в обр. 16 изображения се вижда, че фигура с тяло, предадено посредством два триъгълника, може с еднаква вероятност да се датира и в неолита, епохата на геометричния стил, латена и дори в XVIII в. от н. е.³⁹

Хензел приключва прегледа на украсата на фигурите от образуваната от него по-стара група фигура от България с няколко думи за мотива „око“, който представя кръгче с точка в средата или два концентрични кръга. Няколко отделни „очи“, съединени с наклонена линия, образуват верига от очи. Според Хензел този мотив наподобявал и спиралите върху голямата плоча от Разлог. Ако се вгледа човек, ще види, че такова нещо няма, тъй като спиралите там не образуват око.

Мотивът „око“ и „верига от очи“ намираме и върху съдове (обр. 21), изкопани в латенски некрополи.⁴⁰ Същият мотив „верига от очи“ е засвидетелствуван и в една келтска бронзова апликация.⁴¹ В нея фигурата на кон е украсена с отделни „очи“.

За паметниците от „втората“, по-късна група Хензел пише, че контурите им били по-меки, телата не са с блоковидни и с квадратно сечение и украсата им се нагаждала функционално по повърхността. И това твърдение на автора не отговаря на действителността, тъй като в редица фигури от „по-ранната“ група паметници виждаме заоблени контури на фигурата (от Лесичево, Етрополе, Горна Василица, Бегово, Поповица и пр.).⁴² Телата на някои от фигурите от „по-младата“ група са с квадратно сечение⁴³ и повърхността им е покрита изцяло с орнамент.⁴⁴

На с. 77 Хензел пише, че съм сравнявал паметниците от по-късната група (от предримската (латенска) и римска епоха) със сходни паметници от Галия (Франция). Но тези връзки били от „тол-

³⁶ V. Deonna. Chenets à têtes animales et chenets-navires. — Revue arch. de L'Est et du Centre — Est. Dijon, t. X, 1959, fasc. 2, p. 84, 32.

³⁷ V. Deonna. Цит. съч., с. 84, обр. 31.

³⁸ Пак там, р. 84 и сл.

³⁹ Археология, VII, 1965, кн. 4, с. 31, обр. 1. Авторът произволно я датира в раннославянската епоха (VII в.). Двете фигури имат иконографски белези, които ги свързват с други надгробни паметници от Врачанско, датиращи от XVIII в. и дори до по-късно време.

⁴⁰ E. Thomas. — Folia archaeologica, V. 1945, p. 168.

⁴¹ A. Vagagnas. Цит. съч., с. 240, 42.

⁴² Т. Герасимов. Келтски култови фигури. Табл. I, 3; III, 1, 3; V, 1 и VII 1, 2, 5.

⁴³ Пак там, табл. XI, 3 и 6; XII, 2.

⁴⁴ Пак там, табл. XI, 3, 6; XIII, 1 и 2.

кова общ характер, че човек не може да мисли, че българските култови паметници зависят от келтските прототипове, тъй като и фигурите от Франция били случайни находки и техният хронологически приоритет не може да се докаже⁴⁵. Но това твърдение на Хензел е произволно, тъй като, изглежда, той не е взел пред вид съответната научна литература, гдето се описват подобни фигури, намерени при разкопки на френските археолози. Хензел твърди по-нататък, че култовите фигури от България нямат нищо общо с тези от Галия, тъй като за тяхното действително приложение нямало сериозни аргументи. Напротив, за функционалното приложение на нашите паметници има данни. При с. Яна, Софийско, при копане е намерено глинено огнище-олтар и две каменни фигури с глава на кон, стояли от двете страни на огнището.⁴⁶ Аналогично на нашето огнище-олтар от глина е намерено при разкопките на един келтски опидум до Ла Рок в Южна Франция.⁴⁶ И на него е имало две фигури на животно. В музея в Казанлък се пази каменна фигура, намерена при с. Енина, вътрешната страна на която е опушена. Това показва, че и тя е стояла на домашното огнище.⁴⁷ Такова предназначение са имали, разбира се, и останалите фигури от камък и глина.

Въпреки че Хензел е приключил разбора на особеностите на паметниците от двете от него измислени групи, на с. 78 отново се връща към някои мотиви в украсата на нашите култови фигури. Един от тях е образът на риба, представен върху фигурата от с. Поповица. За нея той твърди, че имала съвсем еднаква форма със златните пластинки от Дуванлий.⁴⁸ С този пример Хензел се мъчи да подчертае отново тракийския произход на нашите култови фигури. Но образа на риба намираме и върху келтски паметници във от България.

Върху една келтска скулптура от Полша⁴⁹ е представена риба и върху нея символ на слънцето във вид на Х, който срещаме и в келтски култови фигури от Галия. Както виждаме, рибата е играла важна роля във вярванията и митологията на келтите.

Накрая в подкрепа на твърдението си, че келтските култови паметници от България принадлежат на траките, Хензел на с. 80 пише, че при разкопките от нас две селища при бившето с. Мухово, Пазарджишко, е намерена елинистическа чернофирнисова и т. нар. сива тракийска керамика, а няма келтска. За липсата на някои типични за келтската керамика форми от земите по Средния Дунав и Западна Европа, които не се намират у нас, писахме на времето, че келтите отрано след настаняването си на Балканския полуостров изпаднали под влияние на културата на многобройните си съседи — траките — и са възприели заварените форми и, както показаха находките, са си служили и с вносна гръцка керамика.⁵⁰

Ян Филип, най-добрият познавач на келтската култура в земите на Средния Дунав, пише, че заселилите се в Югоизточна Европа келти в съприкосновение с местната култура възприели нови елементи както в погребалния ритуал (трупоиъгаряне), така и нови форми в керамиката. Те били заети от местното тракийско население. Някои керамични съдове напомнят гръцката традиция.⁵¹

От посочените по-горе данни се вижда, че приложеният от Хензел стилъв критерий не почива на здрави основи, тъй като привлечените от него, макар и привидни аналогии на геометричната украса в келтските култови паметници от България намираме не само в паметници от Микена, Италия и Истрия (Югославия), но и в такива от други места, датиращи от много по-късно време (V—XI в. от н. е.).

Видяхме също така, че в човешката фигура, напомняща аналогични изображения от епохата на късния геометричен стил, на която фигура Хензел се позовава, за да антидатира фигурата от Дорково и заедно с нея и всички фигури от камък в VIII в. пр. н. е., има характерни белези, които на-

⁴⁵ Т. Герасимов. Келтски култови фигури, с. 165, обр. 1 и табл. XIV, 3.

⁴⁶ *Celticum XII. Suppl. à Ogam-tradition celtique*, 98, 1965, p. 224 и tabl. 122, fig. 10.

⁴⁷ Т. Герасимов. Цит. съч., с. 185, 23.

⁴⁸ Б. Филон. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско, С., 1934. Табл. I.

⁴⁹ Y. Orosz. *Etude de la sculpture sur le mont Sleza près de Wrocław*. — *Biuletyn historii Sztuki*, Warszawa, XXIV, 1962, № 3/4, p. 352 и p. 345, fig. 3.

⁵⁰ Т. Герасимов. Келтски селища и пр., с. 162.

⁵¹ J. Filip. *Die keltische Besiedlung Mittel- u. Südeuropas und das Problem der zugehörigen Oppida*. — *Archeol. rozhledy*, XXIII, 3, 1971, p. 269.

мираме в редица келтски паметници от латенската епоха. Това е начинът на представяне на косите като венец от точки около главата (обр. 19).

И втората част от тезата на Хензел, че келтските култови паметници от нашите земи принадлежат на траките, е незащитима, тъй като, както вече посочихме, тези паметници биват намирани само в една географска територия — поречието на Струма и Средна гора. Вън от тази област в останалите земи, обитавани компактно от траките, подобни фигури няма.

Освен това символите на слънцето, като трискела, ладията с две глави на животно, кръста във вид на Х и др., така характерни за келтските паметници от всякакъв вид от Галия, Северна Италия и земите по Средния Дунав и Румъния, не намираме нито веднъж в произведения на тракийското изкуство или в предметите от домашния бит.

ZUR CHRONOLOGIE DER KELTISCHEN KULTENDENKMÄLER IN BULGARIEN

TODOR GERASIMOV

(Zusammenfassung)

Vor mehr als 10 Jahren (1960) veröffentlichten wir eine Gruppe von in Bulgarien gefundenen (BIAB, XXIII, 1960) kultischen Stein- und Tonfiguren mit Widder- oder Pferdeköpfen und zwei Jahre später (1962) zwei Marmorplatten (Abb. 1) mit Sonnensymbolen (Triskel, Sonnenbarke u. a.), die in den Überresten eines Heiligtums bei Razlog, Südwestbulgarien (BIAB, XXV, 1962) gefunden wurden. Im Jahre 1966 gruben wir auch zwei Siedlungen aus, in denen wir etwa 10 Figuren mit Widderköpfen fanden (BIAB, XXIX, 1966).

Die Figuren mit Widder- oder Pferdeköpfen weisen eine enge Verwandtschaft mit ähnlichen Denkmälern aus Gallien (Frankreich), Süditalien und Süddeutschland auf. Daher haben wir die Denkmäler aus Bulgarien mit dem Glauben und der Kultur der Kelten in Verbindung gebracht, die sich in den heutigen Gebieten Bulgariens nach ihren Überfällen gegen Griechenland ansiedelten.

Unlängst versuchte Dr. Hensel von der Universität in Bochum, Bundesrepublik Deutschland, in einem Aufsatz in *Germania*, 47, 1969, einen Teil der erwähnten Denkmäler nur auf Grund des Stilkriteriums in das 12.—8. Jh. v. u. Z. zu antedatieren. Zu diesem Zweck verkündete Hensel die Zugehörigkeit aller dieser Denkmäler zu den Thrakern.

Das frühe Datum eines der keltischen Kultdenkmäler versucht Dr. Hensel durch Analogien zu Grabplatten aus Mykene (Abb. 2—3), aus Picenum in Italien und Nesactium in Jugoslawien (Abb. 11—13) zu unterstützen. Es liegt aber nur eine scheinbare Ähnlichkeit zwischen den Verzierungen der Platten aus Razlog und denen aus Griechenland, Italien und Jugoslawien vor. Während die Ausschmückung der Denkmäler aus Mykene, Picenum usw. nur aus Spiralen besteht, die ein Quadrat umgeben, ist ein Teil der Oberfläche einer der in Razlog gefundenen Platten mit Gruppen aus Triskel, Ketten aus Haken und Spiralen ausgefüllt (Abb. 1). Die zweite Platte aus Razlog ist gänzlich mit einem Netz aus dem Sonnensymbol Triskel verziert. Dieses Symbol ist in keltischen Kunstdenkmälern weit verbreitet. Auf den mykenischen Platten (Abb. 3) sind unter der geometrischen Verzierung Jagd-, Kampfszenen und andere zu sehen. Auf der Platte aus Razlog kommen unter den Triskelsymbolen, Haken und Spiralen nur Sonnensymbole (Barke mit Tierköpfen, Triskel und Figur des ityphallischen Menschen) (Abb. 1) vor. Die ityphallische Figur finden wir nicht in den mykenischen Denkmälern. Die Sonnenbarke und die Menschenfigur mit erigiertem Phallus kommt auf den keltischen Denkmälern vor (Abb. 6, 7). Das Spirallennetz auf den Platten aus Mykene, Picenum und Nesactium finden wir auch auf sehr späten Denkmälern aus dem 5.—11. Jh. u. Z. (Abb. 4), die darauf hinweisen, daß das Spiralenmotiv, das ein rechteckiges Feld umgibt, kein Anhaltspunkt dafür sein kann, die Platten aus Razlog, wie Dr. Hensel vorschlägt, in die späte Bronzezeit zu datieren.

In den Figuren mit zwei antithetischen Widderköpfen erblickt Dr. Hensel eine Ähnlichkeit mit der Sonnenbarke der Platte aus Razlog, die er in die späte Bronzezeit datiert. Seines Erachtens sind auch die erwähnten kultischen Figuren aus Bulgarien ebenfalls in dieselbe späte Bronzezeit zu verlegen. Analoge Gestalten mit zwei Tierköpfen aus Ton wurden bei Ausgrabungen keltischer Siedlungen in Rumänien (Abb. 18) und an der Unteren Donau in der Sowjetunion (Abb. 19) gefunden und in die La-Tène-Zeit datiert. Aus demselben Zeitalter stammen auch die Figuren aus Bulgarien (Muchovo) aus einer durch hellenistische Keramik datierten Schicht.

Zur Unterstützung seiner These vom frühen Ursprung (späte Bronze- und Hallstattzeit) der keltischen kultischen Denkmäler aus Bulgarien verweist Dr. Hensel auch auf eine Menschenfigur mit geometrischen Formen, die in eine Steinfigur mit Pferdekopf aus Südbulgarien (Dorkovo) eingraviert ist (Abb. 16). In ihr sind aber Einzelheiten vorhanden, die nur in Denkmälern aus der La-Tène-Zeit zu finden sind. Dies ist der aus Punkten bestehende Kranz um den Kopf. Derartige Kränze finden wir auch auf keltischen Denkmälern und Münzen aus dem 3.—1. Jh. v. u. Z. (Abb. 19). Damit wurde das Haupthaar der Menschenfiguren bezeichnet.

Im Geist des geometrischen Stils sind Menschenfiguren aus den verschiedensten Zeitaltern stilisiert (Abb. 16). Solche sind auf Denkmälern aus dem Neolithikum, dem Zeitalter des geometrischen Stils, der La-Tène-Zeit und sogar aus dem 18. Jh. u. Z. eingeritzt. Daher kann dieses Argument nicht zur frühen Datierung der erwähnten kultischen Denkmäler dienen.

Gegen die These von Dr. Hensel, wonach die keltischen kultischen Denkmäler aus Bulgarien zu den Thrakern gehören, spricht auf der Umstand, daß sie in einem bestimmten Gebiet gefunden worden sind: im Tal des Flusses Struma (in der Antike Strymon) und in Südbulgarien (im Sredna-Gora-Gebirge). In den übrigen, von den Thrakern eingenommenen Gebieten kommen sie nicht vor.

Außerdem finden wir die erwähnten Sonnensymbole (Triskel, Sonnenbarke, ityphallische Figur, das „Auge“, die Kette aus „Augen“ u. a.), die für die Denkmäler der Kelten in Westeuropa so typisch sind, auf keinem einzigen Gegenstand des thrakischen Kunstgewerbes und anderen Denkmälern vor unserer Zeitrechnung oder aus einer späteren Zeit.

Die weiter oben angeführten Beispiele zeigen, unseres Erachtens, klar und deutlich genug, daß die von Dr. Hensel angewandte Methode zur Antidatierung der keltischen Denkmäler in Bulgarien auf Grund eines Stilkriteriums untauglich ist.

**РЕЛИГИОЗНИЯТ СИНКРЕТИЗЪМ В ТРАКИЯ, МИЗИЯ И МАКЕДОНИЯ
СПОРЕД МОНЕТИТЕ ОТ РИМСКАТА ИМПЕРАТОРСКА ЕПОХА****Йорданка Юркова**

Синкретизмът се явява във всичките провинции на римската империя преди всичко като резултат от сблъскването между официалната римска религия и местните култове. Той намира своя израз в култовите паметници, в произведенията на дребната пластика, в глиптиката и в монетното изкуство.

Докато в Тракия синкретизмът, отразен в култовите паметници, се проявява преди всичко в изображенията на местните божества и главно на тракийския конник, характеризирани с атрибути на божествата от гръцко-римския пантеон — Аполон, Артемида, Асклепий и др. — върху монетите в центъра на синкретизма седят най-често второстепенни божества и персонификации.

Това явление следва да бъде обяснено преди всичко с обстоятелството, че монетите, сечени от градските управи, наместници на официалната централна римска власт, са следвали в общи линии изображенията на римските императорски монети.

Разновидностите при изображенията на едно и също божество върху монетите на различни градове се дължат и на творческата фантазия на местните майстори гравьори, на различните култови статуи, от които те са се вдъхновявали, и преди всичко на популярността, с която се е ползвал култът на дадено божество в съответния град. Освен това върху монетите по подобие на тези, сечени в самия Рим, се представят твърде често изображения на различни персонификации. Тези символични изображения отразяват различни пропагандни идеи на римската държава, които най-често са изразени и в надписите, които ги заобикалят, като *Concordia*, *Victoria Romanorum*, *Paci Augustae* и т. н.

В градовете на римските провинции тези идеи се осмислят по своему от местните гравьори. Те невякога разбират тяхното съдържание и понякога и произволно, тълкувайки ги по своему, влагат друго съдържание в интерпретацията на изображенията, разменят атрибутите им или им поставят други, свършено нови и чужди на тяхната иконография. При това върху монетите, сечени от градските управи, около изображенията на второстепенните божества и персонификации липсва „обяснителният“ надпис, характерен за римските императорски монети. Неговото място се заема от друг, съдържащ името на съответния град.

Най-много случаи на синкретизъм, наблюдавани върху монетите на градовете в Тракия, Мизия и Македония, са свързани с изображенията на Виктория. Тя е представяна с различни атрибути — тези на Немезида, на Тюхе (Фортуна), на Артемида (Диана) и др.

Вземането на Виктория за основа в тези изображения се дължи преди всичко на голямата популярност на богинята на победата сред градското население, в сред което на преден план по своята многочисленост излизат ветераните или войниците, а също така и множество чиновници, занаятчии, или търговци, свързани с войската. В представите на това население Виктория е била символ не само на военните победи, но и на резултатите от тях — богатство, изобилие, спокоен живот, плодородие в раздадените на ветераните земи, печалби в търговията и др.

Тук изпъква и още едно немаловажно обстоятелство.

Изображението на Нике (Виктория), едно от най-ранните монетни изображения, се запазва върху монетите в продължение на цели дванадесет века, от 510 г. пр. н. е., когато то се появява за пръв път върху монетите на Олимпия,¹ до средата на VII в., когато върху византийските златни монети Виктория, представяна с атрибутите и доспехите на християнски ангел, бива заменена с изображението на кръст, поставен върху стъпала. Напълно естествено е в този така продължителен период на своето съществуване и развитие изображението на Нике (Виктория) да е претърпяло редица изменения, дължащи се на фактори от най-различно естество, на които тук не бихме могли да спрем подробно нашето внимание.

Изобразявана винаги крилата като Хермес и Ирис, пратениците на боговете, Нике (Виктория) държи обикновено в ръцете си палмово клонче и венец — символи на победата. Понякога обаче тя е представяна и с други атрибути, които са израз на нови абстрактни идеи.

Така още в V в. пр. н. е. върху драхмите на Камарина, Сицилия, Нике държи в ръцете си кадуцей,² атрибут, който е характерен за Хермес и който е свързан преди всичко с благоденствието и материалното благополучие.

В този случай чрез представянето на несвойствения за Нике (Виктория) кадуцей се е целело да се изтъкне органическият синтез между победата и благополучието, което тя е донесла на победителите.

Изображението на Нике (Виктория) се среща и върху златните статери на Александър Македонски. При тях тя е изобразена като митична богиня на победата, държаща в ръцете си венец и стилис.

Интересни са и изображенията на Нике върху прочутите тетрадрахми на Деметрий Полиоркет, където тя се визира свиреща с тропет върху предната част на кораб, както и тези, срещащи се върху монетите на някои елинистически владетели в Мала Азия — Селевк Никатор и др.

Виктория се изобразява твърде често и по различни начини и върху римските републикански и императорски монети. Някои от тези изображения се доближават по смисъл и интерпретация до споменатите по-горе изображения на Нике, срещани върху античните монети.

Други обаче се отличават със своята оригиналност. Такова е изображението на Виктория върху един квинариус на Август.³ Богинята е застанала права върху една циста мистика, обиколена от две змии. Циста мистика, свързана с култа на Дионис, е характерна за цистофорите, сечени от редица малоазийски градове във II в. пр. н. е.

Така в посочения случай изображението на Виктория е органически свързано не с Дионисовия култ, а с определения и известен тип на сребърните малоазийски монети. Римската Виктория е стъпила върху малоазийската циста мистика. Такъв е смисълът на това символично изображение, изяснен и чрез заобикалящия го надпис ASIA RECEPTA.⁴

Подобен е смисълът и на изображението на Виктория, яхнала бик, в чиято шия забива нож. Около нея се чете надписът: ARMENIA CAPTA. То е представено върху един златен ауреус на Август⁵ и напомня донякъде известното изображение на Нике, убиваща бик, предназначен вероятно за жертвоприношение, което се среща върху златните статери на Абидос и Лампсак от V—IV в. пр. н. е.⁶

Приведените примери показват голямото разнообразие в начините на изобразяване, а оттук и в самото съдържание на изображението на Нике (Виктория) върху античните и римските монети.

Тази богата серия на изображения представлява несъмнено още едно важно условие, благоприятстващо появата на различните случаи на синкретизъм, свързани с изображението на Викто-

¹ Ch. T. Seltman. The Temple Coins of Olimpia. Cambridge, 1921. p. 1—3.

² A. R. Bellinger, M. A. Berlincourt. Victory as a coin type. — Numismatic Notes and Monographs, 1962, 149, pl. III, 2.

³ A. Bellinger. Цит. съч., табл. X, 6.

⁴ C. N. V. Sutherland. Coinage in Roman imperial policy. 31 b. c. a. d. 68. London, 1951. p. 31.

⁵ A. Bellinger. Цит. съч., табл. XI, 1.

⁶ C. Smith. Nike Sacrificing a Bufr. — Journal of Hellenic Studies, VII, 1886, p. 275 sq.: A. Bellinger. Цит. съч., табл. V, обр. 10 и 11.

рия върху монетите на градовете в Тракия, Мизия и Македония през епохата на римското владичество.

Най-често върху тези монети Виктория е с атрибути на Немезида. Или, с други думи, синкретизмът, който тук наблюдаваме, е свързан с изображенията на две „второстепенни“ богини, чийто култ е бил особено разпространен всред войниците — основната маса от градското население в източните гранични провинции на римската империя.

Интересно е да отбележим, че Немезида е била много почитана и в Мала Азия, където е била често уподобявана, както това се доказва от култовите паметници и от изображенията върху монетите, с Тюхе, Хигия и дори с египетската богиня Изиди.⁷

От друга страна, Немезида, покровителка на справедливостта и преследваща всички смутители на реда и законите, е била твърде рано представяна с атрибутите на Нике (Виктория). За това ни свидетелствува и един релеф, намерен в театъра на Тасос,⁸ върху който се вижда крилатата Немезида и особено прочутото светилище в Рамиунт, построено от атиняните в чест на Немезида след битката при Маратон.⁹

Светилищата на Немезида, построени близо до амфитеатрите в Аквинкум и Карнунтум, както и намерените там статуи и релефи, в които богинята е представена с най-различни атрибути — меч, тризъбец, камшик и други оръжия на гладиаторите, — позволяват на някои автори да приемат, че е съществувала известна връзка между Немезида и гладиаторските борби върху арените на амфитеатрите.¹⁰ При тези игри гладиаторите са очаквали справедливата присъда на Немезида.

Синкретизираните изображения на Виктория-Немезида върху монетите на градовете в Тракия, Мизия и Македония могат да се разделят на две основни групи. При едните преобладават атрибутите на Виктория и затова можем да ги наречем Виктория-Немезида, а при другите тези на Немезида — Немезида-Виктория.

І. ВИКТОРИЯ-НЕМЕЗИДА

Към тази група отнасяме четири почти идентични изображения на Виктория-Немезида, които се срещат върху монети на Стоби, сечени по времето на Септимий Север (193—211) (табл. 1, 1), Юлия Домна (табл. 1, 2), Каракала (198—217) (табл. 1, 3) и Елагабал (218—222) (табл. 1, 4). Върху тези монети личи женска фигура с крила в ход наляво. Облечена е в дълъг хитон, който се развява от бързото движение. В дясната ръка, леко протегната напред, държи венец, а в лявата — палмово клонче, облегло на рамото ѝ.

Както вече споменахме, и палмовото клонче, и венецът — символи на победата — са едни от най-ранните атрибути на Нике (Виктория). Неин характерен белег са крилата и представянето ѝ в движение (за разлика от Немезида, която се среща върху монетите винаги в неподвижно положение). До краката долу вляво се вижда колелото със спици, което се свързва изключително с изображенията на Немезида и което е единствен неин характерен атрибут в разглежданите от нас изображения.

Към същата група отнасяме още едно изображение на Виктория-Немезида, което се среща пак върху монети, сечени в Стоби (табл. 1, 5) по времето на Марк Аврелий (161—180). То представлява също женска фигура с крила, облечена в дълъг хитон, в ход наляво. В лявата си ръка държи палмово клонче, облегло на рамо. До краката долу вляво е представен също характерният за Немезида атрибут — колелото със спици. За разлика от по-горе разглежданите четири изображения на Виктория-Немезида при тази монета дясната ръка на фигурата е отпусната надолу и в нея вместо генеца, характерен за Виктория, тя държи един типичен атрибут на Немезида — аршина, чиято дължина

⁷ A. Legend. Nemesis. — Daremberg, Saglio et Pottier. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. t. IV. p. 52.

⁸ Пак там, с. 54.

⁹ J. Toutain. Les cultes païens dans l'Empire Romain. Paris, 1907. p. 398.

¹⁰ Пак там, с. 394.

Табл. I

Обр. 1. Стоби. Септимий Север (193—211). Виктория-Немезида

Обр. 2. Стоби. Юлия Домна. Виктория-Немезида

Обр. 3. Стоби. Каракала (198—217). Виктория-Немезида

Обр. 4. Стоби. Елагабал (218—222). Виктория-Немезида

Обр. 5. Стоби. М. Аврелий (161—180). Виктория-Немезида

Обр. 6. Златен ауреус на Клавдий I с изображение на Виктория, характеризирана с атрибути на Деметра и Хермес (Меркурий)

Planche I

Fig. 1. Stobi. Septime Sévère (193—211). Victoria-Nemesis

Fig. 2. Stobi. Julia Domna. Victoria-Nemesis

Fig. 3. Stobi. Caracalla (198—217). Victoria-Nemesis

Fig. 4. Stobi. Elagabal (218—222). Victoria-Nemesis

Fig. 5. Stobi. Marc Aurèle (161—180). Victoria-Nemesis

Fig. 6. Aureus d'or de Claude I avec la représentation de Victoria portant les attributs de Demeter et de Hermès (Mercure)

е била почти един лакът и който е служел на Немезида да изпълнява своята основна роля — всичко на земята да бъде извършвано в ред и с мярка.

По този начин това изображение на Виктория-Немезида има два атрибута на Немезида — колелото със спици и аршина — срещу три характерни белега на Виктория — крилата, палмовото клонче и представянето ѝ в движение.

Изображението на Виктория-Немезида се среща и върху гема от сбирката на Археологическия музей при БАН. Върху нея е изобразена женска фигура, облечена в дълъг, препасан в кръста хитон. Тя е права с крила, обърната наляво (табл. II, 1). В дясната си ръка държи палмов клон, който не е облеган на рамото ѝ (както това се наблюдава най-често при изображението на Виктория), а се държи твърде грациозно от дясната ѝ ръка, леко протегната напред. Левият ѝ крак е леко прегънат и изнесен напред и това придава особена изящност на цялата фигура. До краката ѝ долу се вижда колелото със спици, което е единственият характерен за Немезида белег.

По своята композиция цялото изображение се приближава извънредно много до изображенията на Виктория-Немезида, които се срещат изключително върху монетите на Стоби. Освен това този по-особен начин на придържане на палмовия клон приближава иконографията за Виктория-Немезида до тази на срещаната пак само върху монети на Стоби Виктория-Тюхе (табл. II, 2), при която също рогът на изобилието не е облеган на рамото, а отдалечен на известно разстояние от тялото. И в двата случая се е целело като че ли да се представи Виктория в една спокойна, дори тържествена поза, поднасяща на някого палмовия клон или рога на изобилието.

Тези много близки черти в иконографията могат да ни дадат възможност да предположим, че въпросната гема е била изработена също в Стоби в края на II или началото на III в., когато върху монетите на Септимий Север, Юлия Домна и Каракала се явяват и изображенията на Виктория-Немезида и на Виктория-Тюхе.

II. НЕМЕЗИДА — ВИКТОРИЯ

Към тази група се отнасят няколко изображения, които се срещат върху монети, сечени във Филипопол по времето на Каракала (198—217), в Адрианопол — по времето на Гордиан III (238—244) и в Томи — по времето на Каракала (198—217) и на Филип Син (244—249). Общият характерен белег при всички тях, който ги обединява в обособена група, са крилата на Виктория. Те именно ни дават основание да ги назовем изображения на Немезида-Виктория.

Всичките те представляват женска фигура с крила, облечена в дълъг, препасан под гърдите хитон. Тя е права с глава, обърната наляво. Непосредствено до краката ѝ вляво е колелото със спици, само върху една монета на Томи (табл. II, 4) колелото е вдясно от фигурата.

В два случая — върху монети на Филипопол (табл. I, 2) и на Томи (табл. II, 3) Немезида-Виктория е представена държаща юзда в лявата си ръка, а дясната е вдигната до устата. Върху една монета на Томи (табл. II, 4) в дясната си ръка тя държи аршин, а в лявата юзда, а върху друга (табл. II, 6) аршинът е заменен от везните. Върху монета на Адрианопол (табл. II, 6) нейни атрибути са везните и прашката.

Подобни изображения на Немезида-Виктория се срещат и върху монети на Перинт,¹¹ както и върху многобройни екземпляри, сечени от различни градове в Мала Азия,¹² където, както вече подчертахме, култът на Немезида се е радвал на особено голяма популярност.

Един, макар и повърхностен преглед на монетите на малоазийските градове показва интересни примери на синкретизъм, в който са вземали участие и Немезида, и Виктория.

Такъв е случаят с изображението на Тюхе Panteia, представено върху монети на Лаодикея, Фригия, сечени по времето на Елагабал¹³ (218—222) (табл. IV, 1) и на Север Александър (222—235).¹⁴

¹¹ E d. Schöner t. Die Münzprägung von Perinthus. Berlin, 1965. Tabl. 51/825.

¹² SNG: Copenhagen: Phrygia, part I, Pl. 8/277; SNG: Copenhagen: Phrygia, part II, Pl. 12/415, 420, Pl. 17/585, Pl. 18/604, 605; SNG: Copenhagen: Jonia, part III, Pl. 28/1304.

¹³ SNG: Copenhagen: Phrygia, part II, Pl. 18/597.

¹⁴ SNG: Copenhagen: Phrygia, part II, Pl. 18/601.

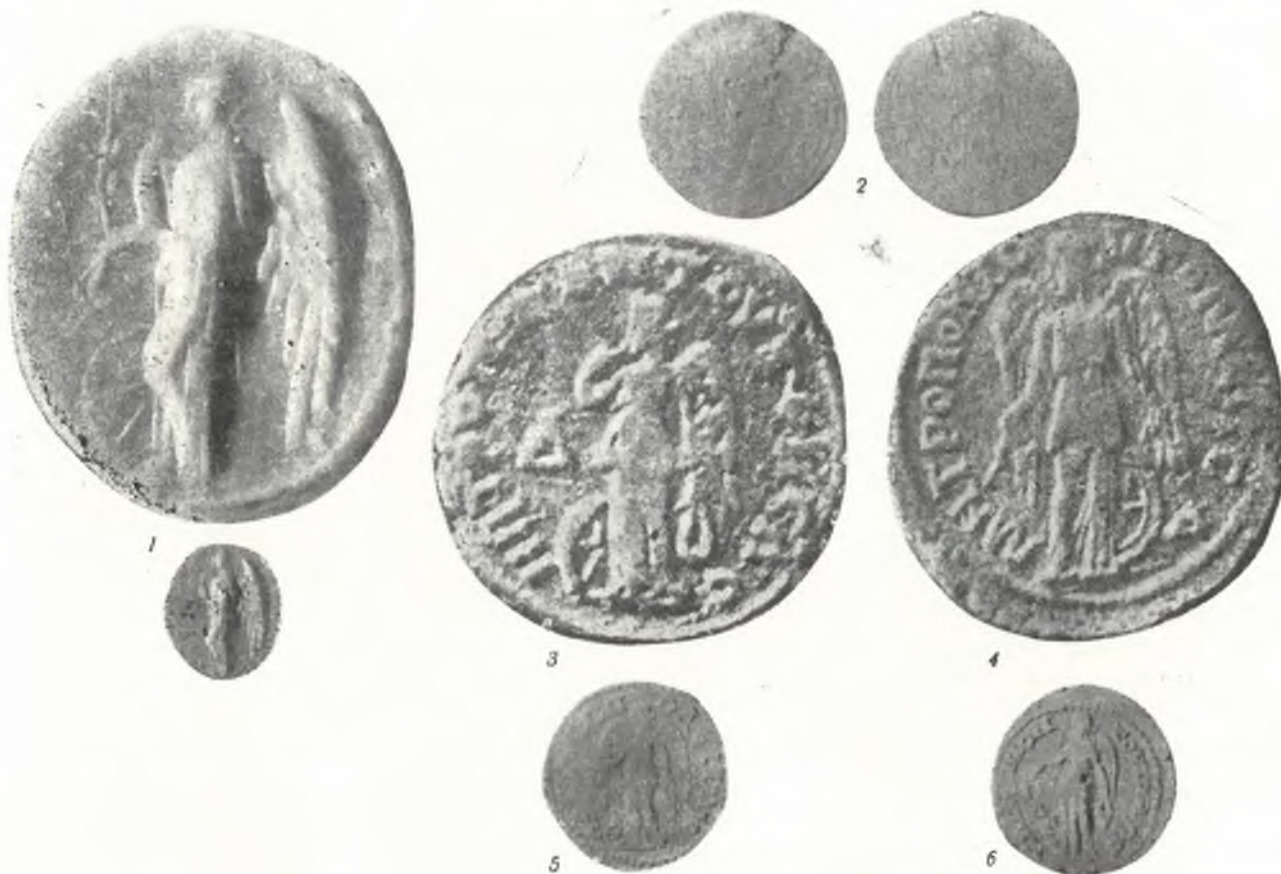

Табл. II

- Обр. 1. Гема с изображение на Виктория-Немезида
 Обр. 2. Филиппопол. Каракала (198—217). Немезида-Виктория
 Обр. 3. Томи. Гордиан III (238—244). Немезида-Виктория
 Обр. 4. Томи. Каракала (198—217). Немезида-Виктория
 Обр. 5. Адрианопол. Гордиан III (238—244). Немезида-Виктория
 Обр. 6. Томи. Филип син (244—249). Немезида-Виктория

Planche II

- Fig. 1. Gemme avec la représentation de Victoria-Nemesis
 Fig. 2. Philippopole. Caracalla (198—217). Nemesis-Victoria
 Fig. 3. Tomis. Gordian III (238—244). Nemesis-Victoria
 Fig. 4. Tomis. Caracalla (198—217). Nemesis-Victoria
 Fig. 5. Adrianopolis. Gordian III (238—244). Nemesis-Victoria
 Fig. 6. Tomis. Philippe le fils (244—249). Nemesis-Victoria

Върху тези монети Тюхе е представена права, наляво с крила подобно на Виктория. В дясната си ръка държи два житни класа и дръжката на кормило, а в лявата — рог на изобилието. До краката ѝ вляво е колелото със спици — един от най-характерните атрибути на Немезида.

Интересен е и случаят с изображението на Немезида върху монета на Тиос¹⁵ (табл. IV, 3), сечена по времето на Гордиан III (238—244), където я виждаме държаща в едната си ръка рог на изобилието, а с другата обгледната върху колело със спици, поставено върху подставка, под която се намира олтар. От другата ѝ страна има дърво.

¹⁵ SNG: Deutschland Sammlung v. Anlock: Berlin, 1957, 3. Heft: Taf. 31/1007.

III. НЕМЕЗИДА-ВИКТОРИЯ-АРТЕМИДА (ДИАНА)

Един по-интересен случай на синкретизъм, свързан с Немезида и Виктория, който по своята оригиналност представлява известен паралел със сложните синкретизирани изображения, срещани върху монетите на градовете в Мала Азия, виждаме върху монета на Стоби, сечена при Каракала (198—217).

Върху тази монета (табл. III, 1 а и б) е представена женска фигура със събрани на кок коси, права, обърната надясно. Въпреки че е в неподвижно (статично) положение, крилата ѝ са широко разперени. В лявата си ръка държи пръчка или аршин, която за разлика от обичайните изображения на Немезида не е отпусната към земята, а е придържана от ръката, така че горният ѝ край, който е доста разширен, е представен почти успоредно на горната част на тялото. В дясната ръка държи везни. До краката ѝ долу вдясно се намира колелото със спици.

Фактически и тук, както и при другите споменати по-горе изображения на Немезида-Виктория са налице три от най-характерните атрибути на Немезида — везните, колелото със спици и аршинът. Единствено крилата са характерен белег на Виктория. Но докато Немезида се представя почти навсякъде — в скулптурните произведения, в произведенията на дребната пластика и върху монетите — матронално с дълъг, препасан под гърдите хитон, наметната понякога и с мантия, разглежданото от нас изображение е в къс хитон и с високи обувки — ендромидес.

Тази особеност в облеклото и главно обувките не са характерни и за Виктория, която обикновено се изобразява върху монетите с дълъг, развяващ се от бързото движение хитон.

Табл. III

Обр. 1 а, б. Стоби. Каракала (198—217). Немезида-Виктория-Артемиде (Диана)

Обр. 2 а, б. Стоби. Каракала (198—217). Виктория-Тюхе

Planche III

Fig. 1 а, б. Stobi. Caracalla (198—217). Nemesia-Victoria-Artemis (Diane)

Fig. 2 а, б. Stobi. Caracalla (198—217). Victoria-Tyche

Табл. IV

Обр. 1. Лаодикея. Север Александър (222—235). Тюхе-Panteia

Обр. 2. Никополис ад Иструм. Деметра

Обр. 3. Гордиан III (238—244). Тюхе-Немезида

Обр. 4. Бронзова статуйка на Тюхе (Фортуна), характеризирана с атрибути на Виктория, Изида, Артемида и Атина

Planche IV

Fig. 1. Leudicée. Sévère-Alexandre (222—235). Tuhê Panteia

Fig. 2. Nicopolis ad Istrum. Demeter

Fig. 3. Gordian III (238—244). Tuhê-Nemesis

Fig. 4. Figurine en bronze de Tuhê (Fortuna) portant les attributs de Victoria, Izida, Artémis et Athéna

С такива обувки и с подобен къс препасан хитон се представя върху култовите паметници и върху монетите само неуморната ловджийка Артемида.

С други думи, характерното само за Артемида облекло, с което е облечено занимаващото ни божество, позволява да приемем, че при него синкретизмът е по-сложен от тези, с които вече се занимахме. Тук са налице не само атрибути и характерни белези, свързани с култа и изображенията на Немезида и Виктория, но и такива, свързани с изображенията на Артемида (Диана).

Подобно представяне на Немезида с характерното облекло на Артемида (Диана) се среща и при статуята на Немезида от светилището в Карнунтум.¹⁶ Там обаче богинята е изобразена с други атрибути — меч, камшик, колело и кормило, — които ни показват, че и в случая е налице също едно синкретизирано божество — Немезида-Артемида-Тюхе (Фортуна).¹⁷

¹⁶ J. Toutain. Цит. съч., с. 396.

¹⁷ За разлика от разглежданото от нас изображение върху монетата от Стоби, където Тюхе (Фортуна) е заместена от Виктория.

Интересен паралел за нас е и една бронзова статуйка¹⁸ — пример на извънредно сложен синкретизъм, в който участвуват и Виктория, и Артемида. Тази статуйка (табл. IV, 4) представя фактически Тюхе (Фортуна) с крилата на Виктория и с типичното за Изида украшение на главата — перата и лотоса. Зад лявото ѝ рамо се вижда закаченият колчан със стрели — атрибут на Артемида (Диана), а на гърдите ѝ е закачена егидата на Атина с изображението на Горгоната.

Касае се следователно за Тюхе (Фортуна), характеризирана с атрибутите на Виктория, Изида, Артемида (Диана) и Атина.¹⁹

В синкретизираното изображение върху монетата, сечена в Стоби, централната фигура е Немезида с нейните три характерни атрибута — везните, аршина и колелото със спици. Освен с тях тя е представена и с един от най-характерните белези (всенното облекло и крилата) на двете „войнстващи“ богини — Артемида и Виктория. С тези именно белези се е целело най-вероятно да се подчертае военният характер на цялото божество, внушаващ у зрителя нова абстрактна идея — раздаването на справедливост и въдворяването на ред чрез сила.

IV. ВИКТОРИЯ-ТЮХЕ (ФОРТУНА)

Пак върху монети на Стоби, сечени по времето на Каракала (198—217), виждаме две интересни изображения на крилата женска фигура, облечена в дълъг хитон, права наляво.

При първия случай (табл. III, 2а и б) с дясната си ръка тя придържа долната част на рога на изобилието, чиито размери са необичайно големи. При това ръката е леко изнесена напред и само поддържа грациозно долния край на рога на изобилието, който не е облеган на рамото на фигурата (както това се наблюдава винаги при иконографията на Тюхе или Конкордия), а е отдалечен на известно разстояние от тялото. В лявата ръка тя държи палмов клон, облеган на рамото.

Вторият случай (табл. V, 1) е почти аналогичен с първия. Изображението е същото. Еднакви са и атрибутите, които то държи в ръцете си — палмовия клон и рога на изобилието.²⁰ По отношение на първото изображение те са разменили обаче своите места. Така палмовият клон не се намира в лявата ръка на божеството, а в дясната. При това той е с по-големи от обичайните размери — височината му е почти равна на тази на фигурата. Като че ли при това „разместване“ на атрибутите палмовият клон се е „приспособил“ към отбелязваните по-големи размери на рога на изобилието или пък е станало точно обратното.

Палмовият клон и крилата несъмнено определят и двете изображения като такива, в които участва и Виктория. Какъв е смисълът обаче тук на представения рог на изобилието — характерен атрибут и за Тюхе (Фортуна), и за Конкордия, който е за нас най-важният белег при тълкуването на тези синкретизирани изображения. Посеече сенсвания имаме да приемем, че в случая рогът на изобилието трябва да се третира по-скоро като атрибут на Тюхе (Фортуна), отколкото като атрибут на Конкордия.

Като известно доказателство в това отношение могат да ни послужат някои сложни синкретизирани изображения, които се срещат върху монетите, сечени от градовете в Мала Азия, и които показват сливане между Тюхе (Фортуна) и Виктория. Такова е и споменатото по-горе изображение на крилатата Тюхе Panteia.²¹

При това за нас е по-приемливо да приемем, че процесът на синкретизацията е станал между две, макар и „второстепенни“, но популярни богини, каквито са в случая Нике (Виктория) и Тюхе (Фортуна), отколкото между богиня и персонафикация.

¹⁸ S. R a i n a c h. Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, 1938. T. II. p. 265, 8.

¹⁹ Това изображение е характеризирано и с други допълнителни белези, които още повече го усложняват. Такива са овнешката глава, с която завършва рогът на изобилието (в случая ритон) и двете птици. Едната птица е с гребен, вероятно петел, кацнал върху плодовете, с които е пълен рогът на изобилието, а другата е кацнала върху овнешката глава.

²⁰ H. G a e b l e r. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands: Makedonia und Paionia. Berlin, 1935. S. 113, 15, Taf. XXII, 3.

²¹ SNG: Copenhagen: Phrygia, part II, Pl. 18/597, Pl. 18/601.

Табл. V

Обр. 1. Стоби. Каракала (198—217). Виктория-Тюхе (Фортуна)

Обр. 2. Томи. М. Аврелий (161—180). Тюхе (Фортуна)-Деметра

Обр. 3. Никополис ад Иструм. Елагабал (218—222). Тюхе (Фортуна)-Немезида

Обр. 4. Марцианопол. Макрин и Диадумниан (217—218). Тюхе (Фортуна)-Немезида

Planche V

Fig. 1. Stobi. Caracalla (198—217). Victoria-Tuhë (Fortuna)

Fig. 2. Tomis. Marc Aurèle (161—180). Tuhë (Fortuna)-Demeter

Fig. 3. Nicopolis ad Istrum. Elagabal (218—222). Tuhë (Fortuna)-Nemesis

Fig. 4. Marcianopolis. Macrin et Diadumenien (217—218). Tuhë (Fortuna)-Nemesis

Рогът на изобилието, атрибут на Тюхе (Фортуна), държан от Виктория, придобива несъмнено същия смисъл, който е имал и кадуцей на Хермес в ръцете на античната Нике.²² С други думи, и той се явява олицетворение на онова материално благополучие и щастие (Fortuna), което носи Нике (Виктория) на победителите. Такъв е и смисълът на спокойната, дори тържествена поза на Виктория, която като че ли поднася на някого рога на изобилието.²³

Тъй като при тези изображения преобладават атрибутите на Виктория (крилата и палмовият клон), бихме могли с основание да ги наречем изображения на Виктория-Тюхе (Фортуна).²⁴

²² А. Bellinger. Цит. съч., табл. III, 2.

²³ По своята иконография и особено по по-особения начин на придържането на рога на изобилието това изображение се приближава извънредно много до изображението на Виктория-Немезида, представено върху една гема (табл. II, 1).

²⁴ Подобни изображения на крилатата Нике се срещат многократно и в дребната пластика (S. Reinach. Цит. съч., т. II, с. 385, 8; с. 386, 1, с. 388, 7 и др.).

V. ТЮХЕ (ФОРТУНА) - НЕМЕЗИДА

В някои случаи Тюхе (Фортуна) е представена върху монетите и с атрибути, характерни за Немезида. Това са именно изображенията, които определяме като изображения на Тюхе-Немезида. Те се срещат върху монетите, сечени в Никополис ад Иструм по времето на Елагабал²⁵ (218—222), и върху монета на Марцианопол, сечени по времето на Макрин и Диадумениан²⁶ (217—218). Тюхе-Немезида не е представена по един и същ начин. При монетата, сечена в Никополис ад Иструм (табл. V, 3), тя е права наляво, облечена в дълъг, препасан под гърдите хитон и наметната с мантия, чийто край е прехвърлен през лявата ѝ ръка. Косите ѝ са свити в нисък кок. На главата си носи калат. В дясната ръка държи патера, в лявата — рог на изобилието. До краката ѝ долу вляво е колелото със спици.

Калатът и рогът на изобилието са в случая белези, характерни за иконографията на Тюхе (Фортуна), и само колелото със спици ни подсказва, че се касае до синкретизирано изображение.

Интересно е да отбележим тук някои особености в неговата иконография. Това е преди всичко отсъствието на един от най-характерните белези на Тюхе (Фортуна) — кормилото. Може би в случая неговата роля се изпълнява от колелото със спици, което подобно на кормилото, държано от Тюхе (Фортуна), се явява символ, ако не на съвсем еднакви, то поне на близки и сродни идеи като тази за роменливостта на човешката съдба, чиито върховни разпоредители са и Немезида, и Тюхе (Фортуна).

Тази близост в изпълняваните от двете богини функции или по-скоро във вложените в техните изображения идеи е може би в основата на твърде рано проявилите се синкретизъм между Немезида и Тюхе, засвидетелствуван в редица произведения на скулптурната пластика,²⁷ както и в монетните изображения.

Втората констатация, която можем да направим за изображението на Тюхе (Фортуна)-Немезида, е по отношение на патерата, която тя държи в дясната си ръка и която не може да се третира като характерен атрибут нито на Тюхе, нито на Немезида. Върху монетите с патера в дясната си ръка се преставя най-често Конкордия. На главата си обаче тя никога не носи калат. Този съществен белег, както и отбелязаната по-горе близост между Немезида и Тюхе (Фортуна), довела твърде рано до тяхната синкретизация, изключва възможността въз основа само на представената патера да приемем, че в случая се касае за изображение на Немезида-Конкордия.

При това познаваме случаи, в които Немезида е представена пред олтар²⁸ с патера в ръка.²⁹ Те именно ни дават достатъчно основание да приемем, че и при изображението върху монетата от Никополис ад Иструм патерата трябва да се свърже по-скоро с Немезида, отколкото да се третира като атрибут на някоя друга богиня при персонификация.

Върху монетата от Марцианопол (табл. V, 4) Тюхе (Фортуна)-Немезида е представена седнала наляво върху трон с висока облегалка. В дясната си ръка тя държи кормило, в лявата — рог на изобилието. Между краката на престола има колело със спици.

При това изображение много повече се чувствава „доминиращата“ роля на Тюхе (Фортуна), представена със своите най-характерни белези и атрибути. Колелото със спици е на съвсем второстепенен план под престола на седящата Тюхе-(Фортуна) и прилича по-скоро на декоративен елемент, отколкото на характерен, определящ белег.

²⁵ Н. М у ш м о в. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912. Табл. IX, обр. 7.

²⁶ В. P i c k, Die antiken Münzen von Dakien und Moesien. Berlin, 1898. S. 247, 775, Taf. XIX, 11.

²⁷ А. L e g r a n d. Цит. съч., с. 54.

²⁸ SNG: Sammlung v. Anlock: 3 Heft: Taf. 31/1007.

²⁹ А. L e g r a n d. Цит. съч., с. 54.

VI. ТЮХЕ (ФОРТУНА)-ДЕМЕТРА

Върху монета на Томи,³⁰ сечена по времето на Марк Аврелий (161—180), е представено друго интересно изображение на Тюхе (Фортуна) (табл. V, 2).

Тя е в цял ръст с глава, обърната наляво. Облечена е в дълъг хитон и наметната с мантия, чийто край е прехвърлен през лявата ѝ ръка. На главата си носи калат. В лявата ръка държи рог на изобилието, а в дясната, с която е хванала дръжката на кормилото, два житни класа и един мак.

С житни класове, между които понякога е представен и цъфнал мак, се изобразява твърде често върху монетите Деметра—богинята на плодородието. Представянето на този характерен за Деметра атрибут в ръцете на Тюхе (Фортуна) върху монета, сечена в Томи, показва, че се намираме пред едно своеобразно изображение на Тюхе (Фортуна)-Деметра. Наричаме го така, защото наред с най-характерните за Тюхе (Фортуна) атрибути — кормилото и рога на изобилието — е представен само един от атрибутите на Деметра — полският букет, съставен от два житни класа и един мак.

Смисълът на това изображение е ясен. Тюхе (Фортуна) е носителка и на плодородието, чийто символ са житните класове и макът. Сливането на Тюхе (Фортуна) с Деметра е станало несъмнено въз основа на някои общи идеи, възплътени в техните изображения или по-точно — в характерните им белези. Такава е в случая представата за щастието, тясно свързано с плодородието, в съзнанието на жителите на такава земеделска област като Малка Скития, в която е бил разположен и самият Томи.

Ненапразно върху монетите на Калатия, Томи и Дионисопол изображението на Деметра е едно от най-често срещаните изображения. Във връзка с изображението на Тюхе (Фортуна)-Деметра бихме искали да спрем тук нашето внимание върху изображенията на две гема от сбирката на Археологическия музей при БАН.

Върху първата гема (табл. VI, 1) е представена права наляво женска фигура. Тя е облечена в дълъг, препасан под гърдите хитон, над който е наметната мантия, чийто край е прехвърлен през лявата ѝ ръка.

На главата ѝ има шлем с дълга грива. В дясната ръка държи два житни класа, между които се намира цъфнал мак, и дръжката на едно кормило. В лявата — рог на изобилието. Един от характерните белези на това изображение са крилата, с които то е представено. Житните класове и макът, кормилото и рогът на изобилието доближават много представеното върху гемата изображение до това на Тюхе-Деметра върху монетата на Томи.

При него обаче се наблюдават и два други съществени признака — крилата и шлемът с грива, които показват, че се касае за Тюхе (Фортуна)-Деметра, характеризирани с атрибути на Виктория и Атина.

По отношение иконографията на Тюхе (Фортуна) шлемът и крилата имат същото значение, както и букетът, съставен от двата житни класа и мака, т. е., явявайки се поотделно характерни белези на Виктория, Атина (Минерва) и Деметра, тяхното предназначение е да подсилят някои функции или даже да придадат нови на Тюхе (Фортуна), представена в случая със своите най-характерни атрибути — кормилото и рога на изобилието.

В това отношение представеното изображение върху гемата показва известна близост със синкретизираните изображения, наблюдавани върху монетите на Томи и Марцианопол, в центъра на които също стои Тюхе (Фортуна). Подобно явление се наблюдава и при повечето от синкретизираните изображения, представени върху монетите на малоазийските градове.

Свързването на Тюхе (Фортуна) с Деметра и Виктория е лесно обяснимо. То е израз на една представа за щастието, тясно свързана с мирното плодородие — резултат на победата. Към същия военен дух на Тюхе (Фортуна) ни насочва и шлемът, който е зает от иконографията на Атина.

За изображението на втората гема можем да кажем предварително, че то като че ли е едно лошо копие на първото. И при него (табл. VI, 2) е представена също женска фигура, облечена в дълъг

³⁰ Н. Мушмов. Цит. съч., табл. X, 30.

Табл. VI

- Обр. 1. Гема с изображение на Тюхе (Фортуна)-Деметра, характеризирана с атрибути на Виктория и Атина
 Обр. 2. Гема с изображение на Тюхе (Фортуна)-Деметра, характеризирана с атрибути на Виктория и Атина
 Обр. 3. Никомедия. Филип син (244—249). Тюхе (Фортуна)-Деметра-Немезида
 Обр. 4. Никомедия. Гордиан III (238—244). Тюхе (Фортуна)-Деметра

Planche VI

Fig. 1. Gemme avec la représentation de Tuhê (Fortuna)-Demeter portant les attributs de Victoria et d'Athéna

Fig. 2. Gemme avec la représentation de Tuhê (Fortuna)-Demeter portant les attributs de Victoria et d'Athéna

Fig. 3. Nicomedia. Philippe le fils (244—249). Tuhê (Fortuna)-Demeter-Nemesis

Fig. 4. Nicomedia. Gordian III (238—244). Tuhê (Fortuna)-Demeter

хитон, права надясно (при първата гема фигурата е обърната наляво). И тя е с крила. На главата ѝ също има шлем с дълга грива. В лявата си ръка тя държи дръжката на кормило и един житен клас и мак. Липсва рогът на изобилието, който, изглежда, е пропуснат поради несръчността на кописта, който не е могъл да смести заедно на един план крилата и рога на изобилието. При изображението на първата гема (табл. VI, 1) майсторът гравьор е представил видимото крило като плаващо и неорганически свързано с тялото, за да може да „смести“ между тях един от най-характерните атрибути на Тюхе (Фортуна) — рога на изобилието, чието значение за иконографията на изображението той добре е разбрал.

Неопитността на гравьора на втората гема проличава и в пропуската на други съществени подробности. Така вместо два житни класа, от които обикновено е съставен букетът на Деметра, той е представил един. Неправилно е дадено и кормилото, ксето като че ли е забито в краката на фигурата.

Несъразмерно е и положението на неговата хоризонтална дръжка, чиито размери са неестествено големи по отношение на вертикалната дръжка. Несръчно е представена и гривата на шлема, която като че ли започва от неговия начелник. Изобщо в цялото изображение липсва онзи финес на изработката и изящността при представянето и на най-малките детайли, които се проследяват при първата гема.

Споменатите случаи на синкретизирани изображения на Виктория-Тюхе (Фортуна), Тюхе (Фортуна)-Немезида и Тюхе (Фортуна)-Деметра, които се срещат върху монетите на Никополис ад Иструм, Томи и Марцианопол, би следвало да се съпоставят със синкретизирани изображения, свързани с култа и иконографията на Тюхе (Фортуна), представени върху монетите на някои градове в Мала Азия.

Тези изображения са от особен интерес за нашето проучване, тъй като при повечето от тях в процеса на синкретизация е участвувала не само Тюхе (Фортуна), но и Немезида и Виктория, с които са свързани най-много случаи на синкретизъм, наблюдаван върху монетите на градовете в Тракия, Мизия и Македония.

В този ред на мисли следва да отбележим преди всичко, че синкретизирани изображения с участието на Тюхе (Фортуна) върху монетите на градовете в Мала Азия са много по-сложни от тези на Виктория-Тюхе (Фортуна), Тюхе (Фортуна)-Немезида и Тюхе (Фортуна)-Деметра, с които се запознахме от монетите на Стоби, Никополис ад Иструм, Марцианопол и Томи. При по-голямата част от тях в процеса на синкретизация са участвували повече от две божества. Тук не можем да се спрем подробно върху всеки отделен случай.

Като пример ще отбележим само две по-особени изображения. И при двете Тюхе (Фортуна) е в цял ръст наляво. Облечена е в дълъг хитон. На главата има калат.

Върху монетите на Никомедия,³¹ сечени по времето на Гордиан III (238—244), тя е стъпила върху прора (табл. VI, 4). В дясната си ръка държи кормило и къса факла, около която е увита змия, а в лявата — рог на изобилието.

Върху монетите на Лаодикея, Фригия, сечени по времето на Елий Цезар (138),³² на Елагабал³³ (218—222) и на Север Александър³⁴ (222—235), Тюхе (Фортуна) е представена с крила (табл. IV, 1). В дясната си ръка тя държи два житни класа и кормило, а в лявата — рог на изобилието. До краката ѝ долу е представено колелото със спици.

При първото изображение (монетите на Никомедия) освен характерните за Тюхе (Фортуна) белези — кормилото, прората и рога на изобилието, налице е и един по-особен атрибут — късата факла, около която е увита змия.

С факла в ръце върху монетите се представят две богини — Деметра и Артемида. Змията обаче, която е увита около нея и която е в тясно отношение със земята, е хтонически символ.³⁵ Тя именно ни дава основание да приемем, че в конкретно разглеждания случай факлата с увитата около нея змия е атрибут на Деметра, която също е хтоническо божество.

Освен това върху монетите на Никополис ад Иструм наред с обичайните изображения на Деметра се среща и едно по-особено, при което около факлата, която тя държи в лявата си ръка, е увита змия (табл. IV, 2). Това е дало основание на автора, издал монетите на този град, да приеме, че змията, Асклепиев атрибут, представя в случая Деметра като лечебно божество.³⁶

Върху монети, сечени също в Никомедия по времето на Филип син³⁷ (244—249), Деметра е представена седнала наляво с калат на глава. В дясната си ръка държи патера, а в лявата — къса за-

³¹ SNG: Sammlung v. Anlock: 3 Heft, Taf. 25/823, 824, 825.

³² SNG: Copenhagen, Phrygia, part II, Pl. 17/576.

³³ Пак там, Pl. 18/597.

³⁴ Пак там, Pl. 18/601.

³⁵ Според схващанията на много примитивни народи душата след смъртта продължавала живота си във форма на някакво животно, особено на змия, която стои в тясно отношение със земята. Вж. Г. И. К а ц а р о в. Антични паметници из България, с. 3.

³⁶ В. Р і с к. Цит. съч., с. 341.

³⁷ SNG: Sammlung v. Anlock: 3 Heft, Taf. 25/835—836.

палена факла (табл. VI, 3). Интересното в случая е представеното под престола колело със спици, изпод което изпълзва змия с изправена глава.

Това изображение на Деметра, при което виждаме и колелото със спици, атрибут на Немезида, и змията, която тук даже не е органически свързана с факлата, се явява за нас още едно доказателство за свързването на змията с култа на Деметра. Докато върху монетите, сечени при Гордиан III в монетарницата на същия град (табл. VI, 4), има Деметра-Немезида, тук се касае безусловно за изображение на Тюхе (Фортуна)-Деметра.

При втория споменат случай върху монетите на Лаодикея Тюхе (Фортуна) е представена с характерните белези и атрибути на Виктория — крилата, на Немезида — колелото със спици, и на Деметра — двата житни класа (табл. IV, 1). Тази сложност на представените атрибути дава право да определим това изображение като Тюхе Panteia.

Интересно за нас е, че в него участвуват характерни белези и атрибути на Виктория и на Немезида, а също така и на Деметра, което показва, че в процеса на синкретизация е участвувала и тя.

Но докато в първия случай (монетите на Никомедия) Тюхе (Фортуна) държи факлата с увитата около нея змия, върху монетите на Ласдикия Тюхе Panteia е представена с два житни класа — друг, характерен за Деметра атрибут.

Тези случаи на синкретизация, свързани с култа и изображенията на Тюхе (Фортуна), представени върху монетите, сечени от градовете в Мала Азия, ни дават някои много интересни наблюдения, които можем да използваме при проучването на подобни синкретизирани изображения, срещани върху монетите на градовете в Мизия, Тракия и Македония.

Преди всичко следва да отбележим, че и при приведените два случая в процеса на синкретизация е участвувала с различни свои атрибути (факлата със змия и житните класове) Деметра, една от главните богини на гръко-римския пантеон.

Това свързване на Деметра с „второстепенни“ богини от ранга на Тюхе (Фортуна), Виктория и Немезида се наблюдава и върху монетата, сечена в Никомедия по времето на Филип син (табл. VI, 3), където змията е представена до колелото със спици — атрибут на Немезида.

Освен това можем да констатираме, че Тюхе (Фортуна), чийто култ е бил особено разпространен в Мала Азия, е при разглежданите от нас изображения „централна“ фигура, обединяваща около себе си атрибутите на останалите божества.

Подобни „сложни“ синкретизирани изображения се срещат и върху монети на Стоби, сечени по времето на Юлия Домна и Каракала (198—217), но при тях характерните белези и атрибути на различни божества са групирани не около изображенията на Тюхе (Фортуна), а около това на Виктория.

VII. ВИКТОРИЯ-ДЕМЕТРА-ТЮХЕ (ФОРТУНА)-МА

Върху тези монети е представена женска фигура с крила, права, надясно. Облечена е в дълъг, двойно препасан хитон. В лявата ръка държи рог на изобилието, а в дясната — висока горяща факла, около която е увита змия. На главата ѝ има лъчиста корона (табл. VII, 1).

Какви са фактически или по-точно чии са атрибутите, с които е представено това изображение?

Преди всичко прави впечатление присъствието на крилата, които, както вече неколкратно подчертахме, са един от най-характерните белези на Виктория. Въпреки че фигурата е в неподвижно (статично) положение, дясното видимо крило е разперено.

Представянето на крилата, както и обстоятелството, че изображението на Виктория е едно от най-често срещаните върху монетите на Стоби, ни дават достатъчно основание да приемем, че в случая е представена именно Виктория, придружена от атрибути на други божества.

Факлата с увитата около нея змия, както това констатирахме вече при приведените по-горе примери, е атрибут на Деметра. Рогът на изобилието принадлежи на Тюхе (Фортуна). Потвърждение за това ни дава изображението на Виктория-Тюхе (Фортуна), представено също върху монета на Стоби, сечена при Каракала (табл. III, 2).

Табл. VII

Обр. 1. Стоби. Каракала (198—217). Виктория-Деметра-Тюхе (Фортуна)-Ма

Обр. 2. Перга (Памфилня). Траян Деций (248—251). Артемида-Ма

Обр. 3. Табе (Кария). Гета (209—212). Аполон, характеризиран с атрибути на Хелиос и Хермес

Planche VII

Fig. 1. Stobi. Caracalla (198—217). Victoria-Demeter-Tuhè (Fortuna)-Ma

Fig. 2. Perga (Pamphylie). Trajan-Decius (248—251). Artemis-Ma

Fig. 3. Tabè (Carie). Geta (209—212). Apollon portant les attributs de Helios et d'Hermès

Освен това изображението на Тюхе Panteia от монетите на Лаодикея ни дава пример на още един, макар и по-различен случай на синкретизъм между Тюхе и Виктория.

Разглежданите синкретизирани изображения, представени, от една страна, върху монетите на Лаодикея и Никомедия, а, от друга — върху монетите на Стоби, в които участват със свои атрибути Деметра, Тюхе и Виктория, ни показват различни случаи на синкретизъм между тези богини.

Невсякога обаче може да се установи кое божество характеризира лъчистата корона. Обикновено тя се разглежда като атрибут на Хелиос, но не очакваме тя да се яви под негово влияние върху изображението на едно женско божество, каквото например е Виктория.

Трябва да се има пред вид, че при синкретизма, проследен върху монетите, съществува известна закономерност.

Женските изображения, които са по-чести, се характеризират с атрибутите на други женски божества, между функциите на които съществува известна близост. Обратно, при редките случаи на представяне на богове върху монетите изображенията им се характеризират с атрибутите на други божества, също мъжки. Такъв е примерно случаят с изображението, представено върху монета, сечена в Табе, Кария, по времето на Гета³⁸ (209—212) и която представя един всебог, чиито многобройни и различни функции са изразени чрез разни атрибути.

³⁸ SNG: Copenhagen: Caria, part II, Pl. 13/567.

Той е прав, гол, обърнат наляво. На главата е с лъчиста корона, която тук конкретно може да бъде третирана като характерен белег на Хелиос. В дясната си ръка държи къса горяща факла, а в лявата — жезъл, чийто край завършва горе във формата на трилиста лилия, кадуцей и лък (табл. VII, 3).

Понеже Хелиос се представя върху монети не гол, а заметнат с мантия, прехвърлена през рамо, имаме основание да приемем, че „централната фигура“ в това изображение е Аполон, който най-често се представя гол. Негов атрибут е и лъкът. Кадуцейът безсъмнено е атрибут на Хермес. Що се отнася до функционалното значение тук на късата запалена факла, можем да дадем само едно предположение. По всяка вероятност и тя е атрибут на Аполон, мъжкият корелат на Артемида, която често се изобразява върху монетите и върху култовите паметници с факла в ръка. Така че във всеки случай имаме основание да приемем, че пред нас е изображението на Аполон, характеризирани с атрибути на Хелиос и Хермес.

Много рядко с лъчиста корона се представя върху монетите, сечени от градовете в Мала Азия, и Артемида.

Така върху една монета, сечена в Перга, Памфилия,³⁹ по времето на Траян Деций (248—251), Артемида е представена с лъчиста корона на глава, права, надясно (табл. VII, 2). Тя е облечена с дълъг хитон и държи в дясната си ръка отпусната надолу стрела, а в лявата, изнесена леко напред пред тялото — патера.

Несъмнено и тук е налице един типичен пример на синкретизъм, настъпил като резултат от взаимодействието и взаимопроникването на култа на Артемида (Диана) и местния „домашен“ култ на кападокийската богиня Ма, представяна обикновено върху култовите паметници с дълга дреха и лъчиста корона на глава. Такъв е образът на Ма и върху четвъртитата бронзова плочка, намерена край Разград (табл. VIII, 2). Там тя също е в дълго облекло, с лъчиста корона на глава, държаща в дясната си ръка копие, а в лявата — паразониум (неправилно определен като кривак).⁴⁰

Тази плочка, както и някои други паметници, намерени в Македония,⁴¹ свидетелствуват, че култът на Ма е бил пренесен подобно на култовете на други източни божества и в римските провинции на Балканския полуостров.

Трябва да подчертаем, че тук обаче култът на Ма не е добил голямо разпространение. Нейните изображения не се срещат върху монетите, сечени от градовете в Мизия, Тракия и Македония.

Фактически засега единствено при разглеждането от нас изображение, представено върху монетата от Стоби, се срещат и характерни белези (лъчистата корона) на Ма.

Как е участвувала Ма в процеса на синкретизация — пряко или посредством някое друго синкретизирано изображение, в което предварително са участвували нейни характерни белези или атрибути, — засега е трудно да отговорим.

Може би култът на Ма, пренесен на Балканския полуостров и по-конкретно в Македония (Стоби), е влязъл в контакт и взаимодействие с някой от разпространените отдавна тук култове на

³⁹ SNG: Copenhagen: Lycia-Pamphylia. Pl. 10/352.

⁴⁰ G. Kazakov. Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens. — Archäologischer Anzeiger, 1922, 3/4, S. 195, Fig. 16; A. Ив. Явашев. Разград — неговото археологическо и историческо минало. Разград, 1930. с. 73, обр. 61. И двамата автори приемат, че върху тази плочка е представена кападокийската богиня Ма. При това изображение прави впечатление лунният кръг на главата, от който излизат лъчите и който обикновено е характерен за женските божества. Освен това ланцерът е препасан под гърдите с кожен ремък, който е доста необичаен и чието предназначение е като че ли да подчертае женствеността на представеното божество, облечено в дълъг хитон.

На пръв поглед присъствието на орела дава известни основания да се предполага, че пред нас е синкретизиран образ на Зевс — Хелиос. Кучето, което обикновено се свързва с хтоничните божества (Хадес, Хеката и др.), дава възможност да приемем, че в синкретизацията е участвувал и Хадес.

Но Зевс не се представя никога с голобродо лице. Характерен негов белег е дългата брада. Копието, щитът, панцерът, както и паразониумът, неправилно определен от Кацаров като кривак (върху приложената снимка се виждат ясно главата на меч, която е кръгла, и разширеният край на неговата ножница), подчертават изключително войнствения характер на представеното божество.

⁴¹ В Македония са намерени и други паметници, които свидетелствуват за разпространението на някои източни култове. Такива са останките от един Mithreum с олтар и три култови изображения на Митра, открит недалеч от Куманово. Пак на Митра е била поставена и една ара, реставрирана в 211 г. от някой си Apollonides. Вж. M. K o k u h. Нови трагови Митрина култа у јужној Србији. — Гласник Скопског Научног Друштва, кн. XII, 1932, с. 1 и сл.

Табл. VIII

Обр. 1. а, б. Стоби. Каракала (198—217). Виктория-Деметра-Тюхе (Фортуна)-Изида

Обр. 2. Бронзова плочка от Разград с изображение на кападокийската богиня Ма

Обр. 3. Стоби. Каракала (198—217). Асклепий—Серапис

Обр. 4. Север. Александър (222—235). Зевс — Серапис

Planche VIII

Fig. 1. а, б. Stobi. Caracalla (198—217). Victoria-Demeter-Tuhé (Fortuna)-Izida

Fig. 2. Plaque de bronze de Razgrad avec la représentation de la déesse Ma de Cappadoce

Fig. 3. Stobi, Caracalla (198—217). Asklepios — Serapis

Fig. 4. Sévère-Alexandre (222—235). Zeus — Serapis

богини от гръко-римския пантеон, чиито функции са сродни с тези на войнстващата кападокийска богиня Ма. Такъв е бил преди всичко култът на неуморимата ловджийка Артемида (Диана). Случаи на синкретизирани изображения Артемида-Ма се срещат и върху монетите, сечени от някои градове в Мала Азия.⁴²

От друга страна, върху монети на самия Стоби е представена Немезида-Виктория, облечена в типичното за Артемида облекло (табл. III, 1). Този характерен пример на синкретизъм между Артемида (Диана) и Виктория може да ни даде основание да приемем, че Артемида-Ма е един от компонентите на Виктория-Деметра-Тюхе (Фортуна)-Ма, представена върху монетата от Стоби.

VIII. ВИКТОРИЯ-ДЕМЕТРА-ТЮХЕ-ФОРТУНА-(ИЗИДА)

Само при един единствен познат засега случай⁴³ върху монета на Каракала, отсечена също в Стоби, Виктория, характеризирана с атрибутите на Деметра и Тюхе (Фортуна) — факлата с уви-

⁴² SNG: Copenhagen, Lycia-Pamphilia, Pl. 10/352.

⁴³ Подобно изображение има също върху монета на Стоби, сечена при Юлия Домна. За съжаление обаче нито от описанието, нито от снимката, приложена в таблиците, можем да разберем какво именно има на главата си това инте-ресно изображение. Н. Gaebler. Цит. съч., с. 112, 9, табл. XXII, 4.

тата около нея змия и рога на изобилието, — има на главата си вместо лъчиста корона (лотос) един от характерните белези на египетската богиня Изиди (табл. VIII, 16).

Култът на Изиди е бил разпространен в редица градове в Мизия и Тракия, върху чиито монети е представено или самостоятелно нейното изображение, или в комбинация с това на Серапис. Такива са монетите на Сердика,⁴⁴ където често се среща бюстът на Изиди с лотос на главата, Калатия,⁴⁵ Бизантион,⁴⁶ Бизия⁴⁷ (върху чиито прекрасни медалиони са изобразени Изиди и Серапис) и др.

Анализът на нумизматичния материал ни дава възможност да констатираме, че изобщо разпространението на култовете на египетските божества в Мизия и Тракия е било твърде значително. Това се отнася особено за култа на Серапис, в чиято чест в редица градове са били построени специални храмове с култови статуи. Изображенията на такива храмове се срещат върху монетите на Марцианопол,⁴⁸ Одесос,⁴⁹ Томи,⁵⁰ Августа Траяна⁵¹ и др. и те именно ни показват, че в тези градове култът на Серапис е придобил характер на официален култ.

Лотосът на Изиди, който е изобразен върху главата на Виктория-Деметра-Тюхе (Фортуна) при монетата, сечена в Стоби, показва, че в разглеждания конкретен случай в синкретизирания образ е вмъкнат и характерният атрибут на Изиди.

Синкретизираният образ на Тюхе (Фортуна)-Изиди е засвидетелствуван в редица произведения на дребната пластика.⁵² Пример на това сливане на двете богини ни дава и една малка бронзова статуйка от Пловдивско, неправилно назована от издателя Изис-Фортуна вместо Фортуна-Изиди.⁵³

Основните атрибути, с които е характеризирана статуйката, са тези на Фортуна — кормилото и рогът на изобилие. Изиди е представена с лотоса и лунния кръг.

В дребната пластика се срещат обаче и изображения, които още повече се доближават до разглежданото синкретизирано изображение, представено върху монетата от Стоби. Това са бронзовите статуйки на Тюхе (Фортуна)-Виктория-Изиди.⁵⁴

Всички те имат в основата си Тюхе (Фортуна) с най-характерните си атрибути — кормилото и рога на изобилието. Но тя има също така и крилата на Виктория, а на главата си носи характерните за Изиди лунен кръг, пера и лотос. Само че докато в тази група статуйки изображението, около което е станал синкретизмът, е това на Тюхе (Фортуна), върху монетата от Стоби в основата на изображението стои Виктория. Това доближава и по композиция, и по идея тези статуетки до синкретизиранияте изображения, представени върху монетите на градовете в Мала Азия, в центъра на които стои също Тюхе (Фортуна). Именно това сходство ни кара да предполагаем, че майсторите, работили тези статуетки, са от източен, и то най-вероятно малоазийски произход.

Разликата между композиционната съставка на тези статуетки и синкретизираното изображение, представено върху монетата на Стоби, се състои в това, че при второто в синкретизма освен Виктория-Тюхе (Фортуна) и Изиди е участвувала и Деметра. Сравнявайки го също с разглежданото по-горе изображение на Виктория-Деметра-Тюхе (Фортуна)-Ма, следва да подчертаем и това, че при него лотосът на Изиди някак си заема мястото на лъчистата корона на Ма, т. е. една източна богиня е отстъпила мястото си на друга богиня, и то също източна в религиозните представи на гравьора.

⁴⁴ Н. Мушмов. Цит. съч., с. 271, 4752; с. 275, 4834; с. 279, 4930.

⁴⁵ Пак там, с. 27, 272.

⁴⁶ Пак там, с. 186, 3329.

⁴⁷ Пак там, с. 196, 3482, с. 197, 3504.

⁴⁸ Пак там, с. 53, 840.

⁴⁹ Пак там, с. 95, 1706.

⁵⁰ Пак там, табл. XI, 27.

⁵¹ Пак там, с. 171, 3128, табл. XI, 26—30.

⁵² S. Reipach. Цит. съч., т. II, с. 264—266, дава описание на един значителен брой статуйки на Фортуна-Изиди. Такива статуетки са описани от O. Voube-Riccof. *Les bronzes antiques du Maroc*, Rabat, 1969, 247 (Pl. 182, 1) и 270 (Pl. 191, 1). От особен интерес, и то главно заради нейното местонамиране, е и статуйката на Фортуна-Изиди,^{*} намерена в Прилепско (Старинар, XII, 1969, с. 129).

⁵³ Д. Цончев. *Антични паметници*. — ИАН, т. XVII, с. 242, обр. 177.

⁵⁴ S. Reipach. Цит. съч., с. 265, 10, и с. 266, 5.

Сложните синкретизирани изображения върху монетите на Стоби, в центъра на които стои Нике-Виктория, намират известен паралел с едно изображение на Виктория върху златен ауреус на Клавдий.⁵⁵ Това изображение е характеризирано от Белингер като „забележителен пример на синкретизъм“⁵⁶.

То представя крилата Виктория в ход наляво. Тя е облечена в дълъг хитон. Косите ѝ са свити на кок ниско над врата. Пред нея се вижда змия с изправена глава (табл. I, 6). В лявата си ръка, отгусната леко надолу, Виктория държи кадуцей, обърнат към земята (той изглежда даже долепен до главата на змията). Според Белингер с дясната си ръка тя държи края на воал, за да прикрие с него лицето си. Този жест е характерен за *Pudicitia*. Същият автор разглежда кадуцея и змията като характерни атрибути на *Felicitas* и на *Salus*.⁵⁷ Въпреки че не дава окончателно определение на цялото изображение, на читателя става ясно, че „забележителният пример на синкретизъм“ представя в същност Виктория, характеризирана с атрибутите на *Pudicitia*, *Felicitas* и *Salus*.

Тук ще си позволим да направим някои забележки относно тълкуванията на тези атрибути, а оттук и откъсно смисъла и съдържанието на цялото изображение.

Преди всичко е трудно да се съгласим, че Виктория придържа с дясната си ръка воал, вдигнат към лицето ѝ. Такъв жест върху монетата не се забелязва. Виктория е облечена в дълъг, препасан в кръста хитон. Върху монетата се различават ясно неговите отвесни гънки, образувани при затягането му с колан. Тя не е наметната с мантия, която би скрила хитона ѝ и чийто край би бил прехвърлен през ръката ѝ. Главата ѝ не е забулена с никакъв воал. Ясно личат всички подробности в прическата — косите ѝ са свити в нисък кок. С други думи, Виктория не би могла да закрие лицето си нито с края на мантията си, нито с падащия до раменете ѝ воал.

Вместо този несъществуващ жест — прикриване на лицето — забелязваме върху монетата друга важна подробност. С дясната си ръка Виктория държи шийката на някакъв съд с яйцевидно тяло, стесняващо се в долния си край. Много ясно се различават устието на съда, шийката му и отвесната дръжка. Може би това е амфора или пък някаква стомна. Тя е обърната така, че личи само едната дръжка и не можем да бъдем категорични по отношение съществуването на втората. Впрочем изясняването на този въпрос не е от съществено значение.

След като според нас Виктория не е представена с никакъв характерен за *Pudicitia* жест, бихме желали да дадем едно приемливо обяснение на съда, който тя държи в ръката си и който в никакъв случай не е свързан с нейния собствен култ и изображения.

Преди да направим това обаче, бихме искали да се спрем на тълкуванията върху змията и кадуцея, които според Белингер се свързват респективно със *Salus* и *Felicitas*. При няколко случая, споменати по-горе, отбелязахме, че змията, която е в тясно отношение със земята и е хтонически символ, се свързва и с Деметра като хтоническо божество. Така се тълкува змията, увита около факлата на Деметра, която се среща върху монетите, сечени от някои градове на Балканския полуостров и Мала Азия. Нещо повече. Върху монета, сечена в Никомедия (табл. VI, 3), под самия престол на Деметра има змия с изправена глава. Това изображение в случая не е в органическо единство с горящата факла и се явява още едно красноречиво доказателство за връзката между култа на Деметра и змията.

При разгледаните „сложни“ синкретизирани изображения, представени върху монетите на Стоби, крилата Виктория държи в ръцете си висока запалена факла с увита около нея змия (табл. VIII, 16). Тази Виктория, характеризирана с атрибути на Деметра, ни показва, че са известни, и то от монетните изображения, и други случаи на синкретизация между тези две богини.

В синкретизирания образ Виктория-Деметра можем да доловим обединяващата идея — победата, свързана с плодородието, или по-точно плодородието — резултат на мирния труд, гарантиран от победата. Този смисъл се допълва и от кадуцея, който също се явява символ на материалното благоденствие. Още в V в. пр. н. е. върху драхмите на Камарина и Сицилия Нике е предста-

⁵⁵ BMC, т. I, с. 146, 6; A. Bellinger. Цит. съч., табл. XI, 4.

⁵⁶ A. Bellinger. Цит. съч., с. 56.

⁵⁷ Пак там.

вяна с кадуцей в ръка.⁵⁸ Виждаме значи колко отрано води своето начало тази идея, осъществена в асимилацията на Нике с Хермес — двамата крилати пратеници на боговете.

Самият процес на синкретизация между две или повече божества следва известна закономерност. Синкретизмът се извършва почти винаги на базата на близки функции, а оттам и на сродни идеи, вложени в техните изображения и атрибути.

Докато между Виктория и Деметра има близост, трудно ни е да приемем и да обясним съществуването на синкретизираното изображение Виктория-Салус.

Между крилатата богиня на победата и персонификацията на здравето не съществува никаква връзка. При това първата принадлежи към една от най-рано почитаните, макар и второстепенни богини на гръцкия пантеон, а втората — към групата на неособено популярните персонификации.

Това, че пред нас се намира едно интересно изображение на Виктория, характеризирана с атрибути на Деметра, а не на Salus, ни позволява да се върнем наново към въпроса за значението на загадъчния съд, който тя държи в ръката си. Напълно е възможно той да представлява в същност един модиус, от който обикновено се подават житни класове и който често се среща до краката на Деметра.

Давайки простор на своята творческа фантазия, монетният гравьор е изобразил този съд вместо с коническо с яйцевидно тяло, и то в ръката на Виктория-Деметра.

Забележките, които си позволихме да направим относно тълкуването на отделните атрибути, не намаляват значението на цялото изображение. То си остава и след тях „забележителен пример на синкретизъм“, при който около фигурата на „второстепенната“ богиня Виктория са представени атрибутите на едни от най-значителните богове на гръко-римския пантеон Деметра и Хермес-Меркурий.

Неговото значение се състои и в това, че обогатява нашия репертоар на синкретизирани изображения, срещани върху монетите с още един интересен и нов тип Виктория-Деметра-Меркурий, който може да се свърже по вложените в него идеи с изображенията на Виктория-Деметра-Тюхе (Фортуна)-Ма и Виктория-Деметра-Тюхе (Фортуна)-Изида, представени върху монетите на Стоби.

IX. АСКЛЕПИЙ-СЕРАПИС

Пак върху монета на Стоби, сечена по времето на Каракала (198—217), срещаме друго на пръв поглед странно изображение, което също заслужава по-обстойно проучване.

Монетата е публикувана от Геблер,⁵⁹ който смята, че върху opakото ѝ се вижда Серапис с калат на глава. Неговата дясна ръка е вдигната и в полето вдясно от него се вижда змия.⁶⁰ Самата монета е не добре запазена, поради което и някои от твърде важните подробности в изображението се долавят трудно в приложената от автора снимка.

Действително върху монетата (табл. VIII, 3) се вижда фигура в цял ръст с глава, обърната надясно. Дясната ръка е сгъната в лакета и издигната над височината на рамото. Нейната длан не се вижда ясно, но очертанията ѝ показват, че тя е издигната почти успоредно на главата.

Това положение на цялата ръка — височина и отдалеченост от тялото — не ни дава възможност да предполагаме, че в нея фигурата е държала някакъв предмет. По-скоро това е типичният за Серапис жест, който се среща най-често върху монетите с вдигната като че ли за поздрав дясна ръка. Този характерен негов жест ни дава основание да се съгласим с определението на Геблер. Според нас обаче то не е изчерпателно и върху монетата се забелязват някои други подробности, които изменят до известна степен смисъла на цялото изображение.

Така Серапис се среща върху монетите облечен плътно в дълъг хитон. Понякога той е наметнат допълнително с мантия или хламида, чиито краища се виждат прехвърлени през рамото му.

⁵⁸ А. Bellinger. Цит. съч., табл. III, 2.

⁵⁹ Н. Gaebler. Цит. съч., табл. XXI, 31.

⁶⁰ Пак там, с. 113, 13.

Върху занимаващата ни монета Серапис държи в лявата ръка, сгъната в лакътя на височина на кръста, краища на мантията, падащи успоредно до долната част на тялото. Виждат се и гънките на мантията, драпирана около краката му.

С мантия, покриваща долната част на тялото, се представят върху монетите само Зевс и Асклепий. Присъствието на змията — един от най-характерните атрибути на Асклепий — ни насочва към изображението на това здравеносно божество. Следователно в нашия случай не се касае за едно обикновено изображение на Серапис, а за един Асклепий-Серапис.

Ако можехме да установим чии атрибути са и какво точно представляват трите издатъка,⁶¹ над главата на божеството (смятани неправилно от Геблер за калат), щяхме със сигурност да установим дали в това изображение не е смесено и трето божество.

Х. ЗЕВС-СЕРАПИС

Тук няма да се спираме на добре познатите изображения на Хадес-Серапис върху монетите, сечени от редица градове на Балканския полуостров и в Мала Азия, а ще преминем направо към един много рядък случай на синкретизъм пак със Серапис, който се среща върху монета на Томи.

Върху тази монета,⁶² сечена по времето на Север Александър (222—235), личи бюст на брадатия Серапис с калат на глава, поставен между разперените крила на орел (табл. VIII, 4).

Орелът, който се свързва винаги с изображенията на Зевс, ни показва, че в случая се касае за един Зевс-Серапис.

Към многопопулярните изображения на Серапис в цял ръст или само в бюст върху монетите на Томи гравьорът е изобразил характерния само за култа на Зевс орел и така е подчертал сливането между двете божества. Това е за нас особено интересно, тъй като тук, в центъра на синкретизма, седят не второстепенни божества и персонификации, а всемогъщият Зевс, чийто култ се е сблъскал с този на египетския бог Серапис.⁶³ Интересното при него е и това, че не Зевс е с характерни за Серапис белези и атрибути, а по-скоро Серапис е получил като един вид поставка орела, тясно свързан с култа на Зевс. Като че ли в това сблъскване и взаимодействие между култа на Зевс и този на Серапис е надделял вторият.

* * *

Подробното описание на тези основни типове синкретизирани изображения ни дава възможност да се спрем и върху някои други въпроси, свързани с техния произход, хронология, както и с разпространението им.

Най-ранната поява на тези изображения е засвидетелствувана върху монети на Стоби и Томи, сечени по времето на Марк Аврелий (161—180), т. е. през втората половина на II в. За тази епоха обаче това са само единични изолирани явления.

Синкретизирани изображения се проследяват масово върху монетите на императорите, царували през първата половина на III в. — от Каракала и Юлия Домна до Филип син. При това те не са характерно и повсеместно явление за всички градове, секли монети в източната част на Балканския полуостров.

По тяхното видимо разнообразие и по броя им те се разпределят така: в Македония — изключително върху монетите на Стоби; в Мизия — върху тези на Никополис ад Иструм, Марцианопол и Томи, и в Тракия — съвсем единични явления, свързани с изображенията на Немезида-Викто-

⁶¹ В никакъв случай не можем да се съгласим с Геблер, че божеството носи на главата си калат, който винаги се представя с коническа форма. Тези издатъци, които приличат на шипове, не са и лъчи.

⁶² Н. М у ш о в. Цит. съч., с. 118, 2114, табл. VII, 10.

⁶³ Един друг интересен случай на синкретизъм на Зевс-Серапис с Хелиос е засвидетелствуван в един малък бронзов бюст (ИАИ, т. VI, 1930—1931, с. 307, обр. 227). При него Серапис е представен с дълга нахъдрена коса и брада. На главата му има калат, около който се виждат лъчите на Хелиос. Облечен е с надиплен хитон и хламида, чийто край е прехвърлен през лявото му рамо.

рия — върху монети на Филипопол (сечени по времето на Каракала — 198—217) и върху монети на Адрианопол (сечени по времето на Гордиан III — 238—244).

В Стоби в центъра на тези изображения е Виктория, характеризирана с атрибутите на Немезида, Тюхе (Фортуна) и по-рядко с тези на Деметра и Артемида (Диана). В някои много интересни случаи тя има и характерните за двете източни богини белези — лъчистата корона на кападокийската богиня Ма и лотоса на египетската Изиди.

За разлика от Стоби върху монетите на Никополис ад Иструм, Марцианопол и Томи в центъра на повечето синкретизирани изображения е Тюхе (Фортуна) с атрибути на Деметра и Немезида. Разбира се, и тук се срещат изображенията на Немезида-Виктория, познати ни и от монетите на Стоби, и от тези на градовете в Тракия — Филипопол и Адрианопол.

Върху монета на Томи се вижда и едно особено изображение на Зевс-Серапис, което поради това, че засега е единствено по рода си, не подлежи на никаква класификация. За нас е интересно да отбележим, че синкретизирани изображения, срещани върху монетите на Никополис ад Иструм, Марцианопол и Томи, са близки по сюжет и по композиция до тези, срещани върху монетите на някои малоазийски градове. Такива са монетите на Лаодикея, Фригия и на Никомедия. Тази близост се чувства особено при почти идентичното представяне на Тюхе (Фортуна)-Деметра върху монетите на Лаодикея (табл. IV, 1) и на Томи (табл. V, 2). И в двата случая тя е права, държаща в дясната си ръка два житни класа, между които се намира разсълзан мак и кормило, а в лявата — рог на изобилието.

При това монетата на Лаодикея носи върху лицевата си страна името и образа на Елий Цезар (138)⁶⁴ и следователно нейното отсичане предшества с около тридесет години появата на почти аналогичния тип на Фортуна-Деметра върху монетата на Томи, отсечена по времето на Марк Аврелий (161—180).

Така че, ако трябва да поставим въпроса за безспорното взаимодействие между монетните типове на тези два града (особено като се има пред вид и обстоятелството, че се касае за взаимствуване не на едни банални изображения), естествено би било да отговорим, че изображението върху монетите на Томи е инспирирано от това на хронологически предшестващото го изображение, представено върху монетите на Лаодикея.

Томи и Лаодикея са се намирали на такова голямо разстояние един от друг, че е напълно безпредметно да се спираме върху разпространените теории, обясняващи идентичните монетни типове, наблюдавани върху монетите на два или повече града с една обща монетарница, която ги е обслужвала едновременно.⁶⁵

От друга страна, тридесетгодишният период, отделящ времето на отсичането на монетата на Лаодикея от това на монетата на Томи, върху която се вижда същият образ на Тюхе (Фортуна)-Деметра, не ни позволява и да предполагаме дори, че тези изображения са се дължали на ръката на един и същ пътуващ гравьор, който е изготвил монетните печати на Лаодикея, а по-късно и тези в Томи.

Изображенията на Тюхе-Деметра е все пак само един конкретен случай на взаимовлияние на общи мотиви в синкретизирани изображения върху монетите на споменатите градове в Мизия и тези в Мала Азия. Затова и въпросът за изясняване появата на тези общи мотиви е много по-сложен.

⁶⁴ SNG: Copenhagen, Phrygia, part. II, tabl. 17/576.

⁶⁵ Идентичността на монетните печати, констатирани при монетите на различни градове, се обяснява по най-различни начини: K. R e g l i n g. Die Münzen von Priene. 1927. с. 115, предлага три различни хипотези. Монетите на два града са сечени в монетарницата на единия от тях или пък монетарницата на единия е заела за известно време само материци от монетарницата на другия град; или пък някой частен предприемач е работил последователно в монетарниците на двата града. Последната хипотеза е твърде близка с теорията на H. G a e b l e r (Z. J. Num. m. 24. 1904. с. 288), който смята, че идентичността на монетните печати се обяснява преди всичко с дейността на частни монетарници, които са работили за няколко града.

Най-приемливо от всички е обяснението на L. R o b e r t (Les Villes d'Asie Mineure. Paris, 1962. с. 367), който изрично подчертава, че еднакви монетни печати се наблюдават върху монетите на близките един до друг градове, свързани с удобни съобщения.

Тук по-скоро се касае до пренесени от преселници от Фригия⁶⁶ монети, които са били отсечени много по-рано и които са послужили за модел на местните майстори гравьори. Самите гравьори в опитите си за създаване на нови типове и изображения вероятно са събирали и търсили образци от внесените отвън монети.

Разбира се, че тези синкретизирани образи, явяващи се с известно закъснение в Мизия, са могли да удовлетворят художествения усет на местното население, усвоило вече същността на пренесения от фригийските преселници синкретизъм, в центъра на който я стояла Тюхе (Фортуна).

Интересно е да отбележим и това, че при повечето случаи, наблюдавани върху монетите, сечени от градовете в Мизия (и особено тези на Томи), Тюхе (Фортуна) е асимилирана с Деметра, която е една от най-популярните богини в тази провинция, чийто основен поминък на населението е било земеделието.

По това, че първите синкретизирани изображения върху монетите на градовете в Мизия се явяват най-рано върху монетите на Марк Аврелий, можем да предположим, че към средата на II в. тук се е заселила вълна от пришълци от Изтока и по-специално от малоазийската провинция Фригия. Тези преселвания са били, изглежда, най-значителни в Томи и в неговата околност. От царуването на Каракала (198—217) синкретизирани изображения започват да се появяват все по-често върху монетите на градовете в Мизия.

При това при някои от тях — Марцианопол и Никополис ад Иструм — Тюхе (Фортуна) е представена вече не само с атрибути на Деметра, но и с тези на Немезида.

Срещат се често и изображенията на Немезида-Виктория.

Тази асимилация на Тюхе (Фортуна) с Немезида и особено на Немезида с Виктория, богини, особено популярни между войниците, свързани и с военните победи, и с гладиаторските борби, може да бъде разгледана като един косвен знак за превеса, който вземат в живота на тези градове войниците, които стават една значителна постоянна част на заседналото градско население.

Що се отнася до синкретизирани изображения върху монетите на градовете в Македония и по-специално на тези в Стоби, тяхната сложност или по-скоро тяхната своеобразност е такава, че не може да се намери почти никакъв паралел с изображенията, срещани върху монетите на споменатите градове в Мизия.

Както вече подчертахме, в центъра на тези изображения се намира Виктория, около която са един вид групирани атрибутите на другите божества.

Виктория е едно от най-често срещаните изображения върху монетите на Стоби, което показва изключителната популярност, с която тя се е ползвала сред населението на този град. Тази популярност се е дължала може би главно на това, че Стоби подобно на всички останали римски колонии е бил заселен предимно с ветерани, които започнали да обожават Виктория като богиня, на която са дължали новозавладяната земя и мирното благоденствие. Това благоденствие намерило своята конкретна изява в почитането на Тюхе (Фортуна), близка до съзнанието на повечето от ветераните, заселени в Стоби, които произхождали от източните римски провинции, и в свързването ѝ с Виктория. Плод на тази асимилация са и изображенията на Виктория-Тюхе (Фортуна). При извършените преди повече от четири десетилетия археологически разкопки в Стоби се установило, че в разкрития театър са ставали и гладиаторски игри.⁶⁷ Пак в театъра бил намерен и малък *sacellum*, а също и надпис, посветен на Немезида.⁶⁸ По-интересен за нас е надписът, който се датира от края на II в. и в който Немезида е наречена *Ultrix*. Тази замяна на познатото и известно на римляните име Немезида с неговия превод *Ultrix* означава, че преводачът не е знаел, че богинята се нарича така и на латински, или че той самият не е бил по произход римлянин.⁶⁹

⁶⁶ Връзките между Фригия и населението, обитавало източната половина на Балканския полуостров, се установяват твърде рано. Затова и някои учени говорят недвусмислено за едно „трако-фригийско родство“ (L. Robert. Цит. съч., с. 102).

⁶⁷ Б. Сариа. Ископаванья у Стоби. — ГИСД, кн. I, св. I, с. 287.

⁶⁸ Б. Сариа. Истраживанья у Стобима. I — Топографија и историја, ГСНД, кн. V, с. 8.

⁶⁹ Пак там, с. 9.

Тези, макар и кратки данни ни насочват към няколко съществени за нас момента:

Първо, че в Стоби е имало гладиаторски игри, които стоят в известна връзка с култа на Немезида.⁷⁰ Доказателство за това са и намерените в театъра *sacellum* и надпис, посветени на богинята.

Второ, тази популярност на Немезида особено като покровителка на гладиаторските борби върху арените на амфитеатрите я доближават твърде много до Виктория.

В съзнанието на жителите на Стоби култовете на двете богини започнали да се асимилират. Така се е достигнало вероятно и до изображенията на Виктория-Немезида, срещани твърде често върху монетите на този град.

Може би в края на II в., от което време е и надписът, посветен на Немезида (*Ultrix*), близо до театъра е било издигнато и малко светилище със статуя на Немезида, където подобно на тази от светилището в Карнунтум е била представена с облекло, характерно за Артемида-Диана.⁷¹ Тази статуя вероятно е послужила за модел на местния майстор гравьор при създаване образа на Немезида-Виктория-Артемида (Диана) върху монета на Стоби, сечена при Каракала.

Епиграфските паметници, предимно надгробни надписи,⁷² показват, че Стоби е бил непрекъснато заселван с ветерани. Той е бил важен стратегически пункт за осигуряване безопасността на един от най-значителните за римляните пътища на Балканския полуостров — пътя Виминациум — Тесалоник.

Това заселване с ветерани, повечето от които са били от източен произход, обяснява до известна степен и сложността на синкретизирани изображения, наблюдавани върху монетите на Стоби.

Заселвайки се на ново местожителство, пришълците донесли със себе си религиозните култове на своите божества, които тук в Стоби се сблъскват с местните култове, придобили традиция, между които най-силен е бил култът на Виктория.

От това сблъскване, взаимно проникване и взаимодействие надделява култът на Виктория, чието изображение се явява обаче върху монетите с допълнителни характерни белези на популярните източни богини — лотоса на египетската богиня Изиди или лъчистата корона на кападокийската Ма.

Тези изображения, които се срещат върху монети на Стоби, сечени по времето на Каракала или на неговата майка Юлия Домна (табл. VIII, 1 и табл. VII, 1), ни дават достатъчно основание да предполагаме, че към края на II в. в града са се настанили нови компактни групи заселници с безспорен източен произход. Някои от тях даже, както това се доказва от лотоса на Изиди, с който е представена Виктория-Тюхе (Фортуна)-Деметра, и особено от интересното изображение на Асклепий-Серапис, са произхождали от римските провинции в Египет, откъдето те са донесли със себе си и култовете на своите божества.

Впрочем ние разполагаме с интересни данни и за други връзки на жителите на Стоби с римските провинции в Египет, които също се явяват проводници на култовете на египетските божества в този град.

Така в един папирус, дневник на *Cohors I Hispanorum Veterana*, се говори за пребиваването на тази кохорта в Стоби на път за Египет. В 99 г. кохортата е била все още в *Moesia Inferior*. В 129 г. нейното присъствие е засвидетелствувано в Дакия.⁷³ Излиза, че именно в този интервал от тридесет години кохортата е минала през Стоби на път за Египет и вероятно на връщане оттам. Нещо повече. Изказани са мнения,⁷⁴ че *Cohors I Hispanorum* е поддържала в Стоби своя специална служба или бюро, чиято цел е била да осигурява кохортата с хранителни припаси, както и да рекрутира всред населението нови войници.

В такъв случай напълно е допустимо в кохортата да са се включили преди нейното заминаване в Египет жители на Стоби, които след завръщането си са се установили наново в същия град.

⁷⁰ J. Toutain. Цит. съч., с. 394.

⁷¹ Пак там, с. 396.

⁷² Б. Сариа. Цит. съч. — ГСНД, кн V, 1928, с. 9.

⁷³ Пак там, с. 7.

⁷⁴ G. Cantacuzène. *Revue Historique du Sud-Est Européen*, V, 1—3 (Juin-Mars 1928), с. 38.

Всичко това обаче, освен че остава в сферата на примамливите хипотези, не дава един изчерпателен отговор на занимаващите ни въпроси. Затова и по-правилно би било да наблегнем тук повече върху особеното стратегическо положение на Стоби, намиращ се на пътя Виминациум—Тесалоник, по който естествено е ставало и придвижването на римските кохорти от Дакия и Долна Мизия към пристанището на Тесалоник, откъдето те са били прехвърляни с кораби в римските провинции в Северна Африка.

Изображенията на Виктория-Деметра-Тюхе (Фортуна)-Ма, на Виктория-Деметра-Тюхе (Фортуна)-Изида, както и на Немезида-Виктория-Артемиди (Диана) са засега единствените синкретизирани изображения върху монети, сечени от градовете на Балканския полуостров, при които в процеса на синкретизация са участвували повече от две божества. В това се състои именно и тяхната „сложност“ по отношение на всички останали изображения от този вид.

По сложността на своята композиция и по сложните в нея идеи, целещи безсъмнено създаването на едно женско божество-всебог, тези изображения се доближават извънредно много до някои подобни, срещани върху монети на малоазийските градове, между които е и споменатият по-горе мъжки всебог върху монета на град Табе, Кария.

От всичко казано дотук се вижда, че в синкретизма върху монетите, сечени от градовете в трите провинции — Мизия, Тракия и Македония, — активна роля играят предимно женските божества, и то второстепенните — Тюхе, Виктория и Немезида. Много по-рядко са подложени на сливане с тях разпространените от предримско време тук олимпийски богини Деметра и Артемиди. Чрез някои елементи от тяхната иконография се подсилват известни качества на Тюхе, Виктория и Немезида.

От целия преглед на изображения на божества върху монетите, сечени от градовете в Тракия, Мизия и Македония, както вече казахме, се вижда, че на синкретизъм са подложени почти изключително изображенията на богини. Това явление противоречи напълно на синкретизма, наблюдаван в оброчните плочки в Тракия, който засяга главно изображенията на мъжките божества. При тях винаги в основата на смесването на две или повече божества стои тракийският бог конник, означаван в надписите като Херос.

Известна близост със синкретизма върху монетите се долавя при изображенията на богини, доколкото Артемиди се схваща като женски корелат на Херос и подобно на него служи за основа на смесвания.

В същност оброчните релефи са свързани дълбоко с местната религия, такава каквато тя е станала през време на римското владичество. В нея са отразени местните култове на различните божества, както са ги виждали и чувствували широките народни маси.

Обратно. Изкуството на гравьорите на геми и монетни печати почти не познава местните божества. В тях тракийският Херос въобще не съществува. При тях е дадено широко място на божества, които почти не се срещат в изображенията на оброчните паметници. Никъде в Тракия, Мизия или Македония няма светилища на Виктория, Фортуна или Немезида, които са почитани само в храмовете в градовете.

И тъкмо това ни навежда на мисълта, че в това фино изкуство — монетното и глиптиката — роля играе един откъснат се от народа вкус, наситен с религиозни представи, донесени от римските войници, и силно повлиян от Изтока.

Така в същност изкуството на гравьорите на геми и на монетни печати задоволява изискванията на един по-голям слой от провинциалното общество в разглежданите области, който или е чужд, или се е отчуждил от местното население.

Но също както оброчните релефи натрупват атрибутите на най-различни божества около изображенията на тракийския конник и той добива изглед на Аполон, Асклепий, Плутон, Зевс, Силван, докато най-после се превръща в един всебог, така и в монетите Виктория или Фортуна поемат функциите на много други богини, като Немезида, Деметра, Артемиди, Изида и др., и се превръщат във всебогини.

Тези тенденции към намаляване броя на божествата и превръщането им в божество с много функции представляват едно общо развитие на религията към монотеизъм, което се наблюдава във всички слоеве на обществото. Това е явление, което навсякъде в римската империя предшества монотеистичните религии и по-специално християнството.

LE SYNCRETISME RELIGIEUX EN THRACE, EN MESIE ET EN MACEDOINE D'APRES LES MONNAIES DE L'EPOQUE ROMAINE IMPERIALE

JORDANKA JURUKOVA

(Résumé)

Le syncrétisme religieux est apparu dans toutes les provinces de l'Empire romain et était dû à la confrontation entre la religion officielle romaine et les cultes locaux.

Alors qu'en Thrace le syncrétisme s'est réfléchi sur les monuments de culte et s'est manifesté surtout dans les représentations des dieux locaux, et tout particulièrement dans le cavalier thrace, caractérisé par les attributs des divinités du Panthéon gréco-romain Apollon Artemis, Asclepios et autres — sur les monnaies au centre du syncrétisme on a représenté le plus souvent des divinités et des personifications secondaires.

Les constatations qui se dégagent des recherches du syncrétisme qui figure sur les monnaies frappées par les cités de la Péninsule balkanique montrent que les représentations syncrétisées prédominantes sont celles de déesses.

De plus on a syncrétisé surtout des divinités secondaires du panthéon romain, telles que: Victoria, Nemesis, Fortuna, etc.

Les représentations du syncrétisme qui font l'objet de cette étude peuvent être classées dans les dix groupes suivants:

I. Victoria-Nemesis sur les monnaies de Stobi en Macédoine. De proches analogues de cette représentation existent aussi sur une gemme du musée de Sofia. On admet qu'elle a été exécutée dans cette même ville.

II. Nemesis-Victoria. On trouve cette représentation sur des monnaies des villes de Mésie inférieure: Tomis, et en Thrace: Adrianopolis et Philippopolis.

III. Nemesis-Victoria-Artemis. N'existe que sur des monnaies de la ville de Stobi. La représentation syncrétisée des trois divinités a de proches parallèles dans l'iconographie d'une figurine en bronze de Carnuntum.

IV. Victoria-Fortuna. Ce syncrétisme est attesté sur les monnaies de Stobi du III-e s.

V. Fortuna-Nemesis. La figure est reproduite sur des monnaies des deux grandes villes de Mésie — Marcianopolis et Nicopolis ad Istrum.

VI. Fortuna-Demeter. Fortuna y est syncrétisée avec Demeter, très répandue en Thrace et en Mésie. On trouve cette représentation sur les monnaies de Tomis et sur une gemme du II-e s.

VII. Victoria-Demeter-Fortuna-Ma. On y trouve un syncrétisme de quatre divinités. On y a constaté des attributs de la divinité Ma d'Asie Mineure.

VIII. Victoria-Demeter-Fortuna-Isida. Cette représentation très compliquée comprend les traits distinctifs d'une lointaine divinité égyptienne — (Isis) — dont le culte a été importé dans la Péninsule balkanique par les soldats et les marchands.

IX. Asclepios-Serapis. C'est un syncrétisme de deux dieux.

X. Zeus-Serapis. Les deux représentations d'un syncrétisme de dieux masculins sont les seules connues de cette espèce.

L'auteur, en se basant sur un examen attentif de ce matériel intéressant a dégagé les conclusions suivantes sur la diffusion des cultes comportant un syncrétisme de divinité en Mésie, en Thrace et en Macédoine. Trois centres ont existé.

1. L'un se trouvait en Mésie inférieure dans les villes de Marcianopolis, de Nicopolis ad Istrum et de Tomis; le second était à l'intérieur de la Thrace — Adrianopolis et Philippopolis et le troisième en Macédoine uniquement dans la ville de Stobi. Sur la foi de sources épigraphiques et archéologiques il apparaît que cette large diffusion de divinités ayant fait l'objet d'un syncrétisme à Stobi avaient contribué dans une large mesure les nombreux immigrants venus des provinces orientales de l'Empire qui ont véhiculé leurs propres divinités domestiques, adoptées par un syncrétisme à Stobi.

Pour conclure l'auteur relève que la tendance de diminuer le nombre des divinités et de les transformer en divinités à multiples fonctions constitue une évolution générale de la religion vers le monothéisme. On le constate dans toutes les couches de la société. C'est un phénomène qui, partout dans l'Empire romain, précéda les religions monothéistes et plus spécialement le christianisme.

**ПОГРЕБАЛНИЯТ ОБРЕД ПРИ РАННОБЪЛГАРСКИТЕ НЕКРОПОЛИ
ВЪВ ВАРНЕНСКО (VIII—X В.)****Димитър Ил. Димитров**

Грижата за душата на мъртвите, проявена в погребването на тялото на починалия член на обществото, е една от първите духовни прояви на човека, засвидетелствувана още към края на мустерската епоха.¹ Свързаните с нея разнообразни обредни действия могат да се проследят оттогава до нашето съвремие. На пръв поглед като че ли погребалният обред е нещо много просто и повтарящо се — тялото или се изгаря, или се запазва и се заравя в земята. Зад това привидно еднообразие обаче се крият неимоверно голям брой детайли, въз основа на които могат сигурно да се разграничат паметниците, които принадлежат към една или друга обществена единица — народ, племе, а дори понякога и на род. Една важна особеност на погребалния обред е, че като проява на религията той е наследил нейната консервативност. Поради тази консервативност много черти на обряда са се запазили под формата на традиция дълго след като са загубили своето първоначално значение. Нещо повече — отделни ритуални действия са се запазили и след промяната на основната религия, обикновено преосмислени, в продължение на хилядолетия.² Тази особеност на погребалния обред го превръща във важно средство за определяне на етническата принадлежност на редица паметници, създадени при сложна етническа обстановка. Особено остро се чувства нуждата от проучвания от такъв характер върху паметници от времето на Първата българска държава, където всеки сигурно установен факт се явява важно градиво за решаване на сложния и труден проблем за етногенеза на българския народ и за формирането на старобългарската култура. За да се отговори на тази нужда, в настоящата работа се прави опит да се разгледа по възможност обстойно погребалният обред в проучените през последните 10—12 години раннобългарски некрополи на територията на днешния Варненски окръг. В изследването са включени осем некропола от VIII—X в., проучени чрез системни археологически разкопки — тези при гара Разделна,³ при с. Блъсково,⁴ при завода за манометри „Черно море“ до Варна,⁵ два некропола до Дългопол⁶ и три некропола до Девня.⁷ При първите шест некропола всички погребения са извършени по езически обред, при единия от девненските некро-

¹ П. П. Ефименко. Первобытное общество, изд. III. Киев, 1953. с. 248 и сл.; пак там, с. 410. Вж. също във Всемирная история. Т. I. М., 1955, с. 47 и сл.

² С. А. Токарев. Ранние формы религии и их развитие. М., 1964. с. 20—21.

³ Д. Ил. Димитров. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. — Археология, I, 1959, кн. 3—4, с. 56—60.

⁴ Д. Ил. Димитров. Ранносредновековен некропол при с. Блъсково, Варненски окръг. — ИНМВ, III (XVIII), 1967, с. 127—147.

⁵ Д. Ил. Димитров. Двубряден раннобългарски некропол при Варна. — Сб. Преслав, т. II (под печат).

⁶ Ж. Въжарова и Д. Златарски. Средновековно селище и некрополи в гр. Дългопол, Варненски окръг. — Археология, XI, 1969, кн. 3, с. 53—58.

⁷ Д. Ил. Димитров. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. — ИНМВ, VII (XXII), 1971, с. 57—76 (за некропол № 1); Старобългарски некропол № 2 при Девня. — ИНМВ, VI (XXI), 1970, с. 21—47; Раннобългарски некропол № 3 при Девня. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, с. 45—65.

поли (некропол 2) — само по християнски обред, а при третия некропол до Девня (Девня 3) има погребения, извършени както по езически, така и по християнски обред. Първоначално работата беше замислена като проучване само на обряда при езическите погребения. В процеса на изследването обаче беше установено, че при християнските погребения наред с основните обредни елементи, проникнали заедно със самото християнство, са се запазили и много от по-старите езически елементи на обряда. Това наложи в работата да се използват и данните, които предлагат християнските погребения, тъй като чрез тях се хвърля по-пълна светлина върху развитието на самия езически обред. Основно място в изследването ще бъде отделено на анализа на отделните детайли на обряда при различните начини на погребение за всеки от паметниците, като се обърне внимание на количествените им стойности. Съпоставянето на данните от анализа на детайлите ще позволи да се установи първоначалният вид на обряда, при всеки един от тях и еволюцията на отделните му елементи. А това от своя страна пък ще даде възможност да бъдат отделени онези детайли, които са проникнали в обряда вторично вследствие сложната етнико-културна обстановка, при която той съществува през изследвания период. Накрая въз основа на получените данни от анализа ще се направи опит да се установи връзката на групата паметници от Варненско със сродните им паметници в близките райони — Североизточна България и Северна Добруджа, — разбира се, доколкото това е възможно поради непълното публикуване на повечето от тях. За да се получи по-отчетлива картина за спецификата на обряда при различните начини на погребение в некрополите във Варненско, тези некрополи ще бъдат разгледани не по териториалния им признак, а според начина на погребение. Тъй като най-съществени и хронологически, и по отношение на елементите на обряда са различията между погребенията, извършени по езически и по християнски, то едните и другите ще бъдат разгледани поотделно.

І. ЕЗИЧЕСКИ ПОГРЕБЕНИЯ

В некрополите, при които погребението е извършено по езически обред, са засвидетелствувани два начина на погребение: а) трупои́згаряне; б) трупополагане. Поради принципните различия, които съществуват в обредните действия на всеки един от тези начини на погребване, сме принудени да се спрем на всеки един от тях поотделно.

І. Погребения чрез трупои́згаряне

Гробове с трупои́згаряне са открити във всичките седем некропола във Варненско, при които погребението е извършено по езически обред. При некрополите до гара Разделна, при с. Блъсково и при Дългопол това е единственият начин на погребение, а при останалите три некропола (Варна, Девня І и Девня 3) то е застъпено приблизително поравно с погребенията чрез трупополагане. Трябва веднага да подчертаем, че трупои́згарянето е преобладаващият във Варненско езически начин на погребение — засега на територията на Варненския окръг са известни по единични случайни находки още седем некропола с трупои́згаряне — при с. Кипра,⁸ в м. „Шашкѝна“ до Варна,⁹ при с. Чернево, при Провадия, при с. Караманите, при с. Брестак и при с. Червенци.¹⁰ Тъй като те не са проучвани чрез разкопки, то за тях ще се използват само отделни сигурни факти.

За да се състави по-ясна картина за погребалния обред при трупои́згарянето в неговата цялост, ще се спираме последователно на всяка негова особеност, като посочваме къде и доколко тя се среща във всеки от паметниците от този вид.

Всички гробове с трупои́згаряне във Варненско — както първите, изследвани чрез редовни разкопки, така и вторите, познати от случайни находки — са винаги грунтови. Те са били вкопани

⁸ Д. Ил. Димитров. Находки от ранното Средновековие от Варненско. — ИВАД, XII, 1961, с. 61—62, обр. 2 и 3.

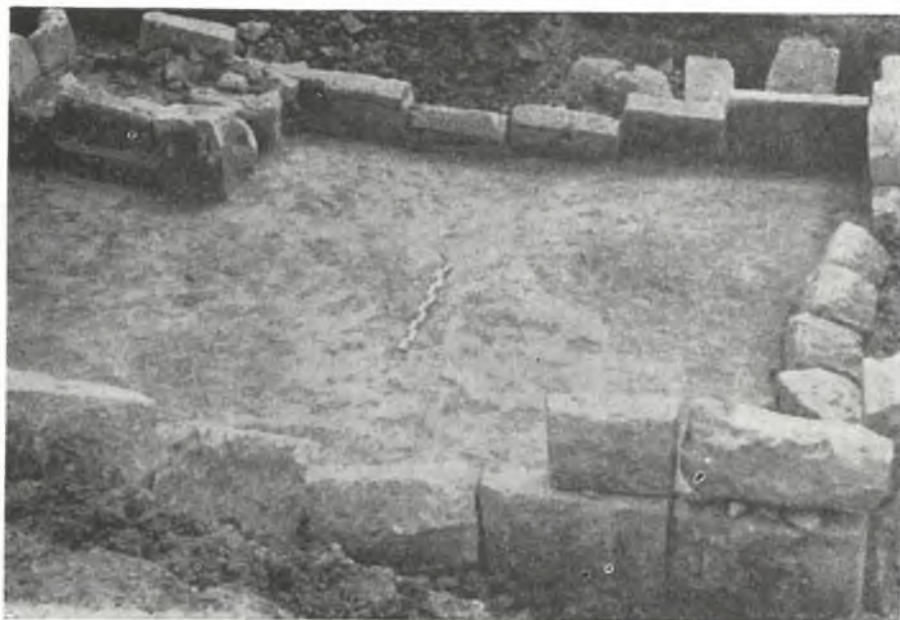
⁹ Пак там, с. 60, обр. 1.

¹⁰ Непубликувани материали от музеите във Варна и Провадия.

Обр. 1. Кремационната площадка при некропола с трупонизгаряне при гара Разделна
Fig. 1. Le lieu du crématoire de la nécropole à incinération près de la gare Razdelna

в тогавашния терен от 0,30 до 0,60 м. Над гробовете никога не е бил издиган могилен насип. Изгарянето на тялото се е извършвало вън от очертанията на некрополите. Представа за това, как и къде се е извършвала кремацията при погребенията от този вид, ни дава откритата при разкопките на некропола до Разделна площадка за изгаряне. Тя имаше правоъгълна форма с размери 12 × 6 м и бе огра-

Обр. 2. Изглед на полуземлянката с каменни стени в района на некропола при Разделна

Fig. 2. Vue de la demi hutte à murs de pierre de la région de la nécropole près de Razdelna

дена с нисък зид от пясъчник. Ориентирана беше север—юг, като по средата ѝ тънък зид я делеше на две квадратни помещения. Следи от изгарянето — горели човешки кости и въглени — бяха открити само в южното отделение (обр. 1). По всяка вероятност свързана с религиозните действия около погребенията е и друга една находка от разкопките при Разделна—откритата близо до кремационната площадка и на около 90 м от некропола необычайно добре изградена полуземлянка (обр. 2). Винаги некрополите са били отдалечени на значително разстояние от селищата — в отделните паметници те са от 0,8 до 1,2 км. Разположени са били на издигнато, но не на много високо място. Тялото на мъртвеца е било поставяно върху кладата винаги облечено, като заедно с това са били по-

ложени и някои най-необходимите битови предмети, ножче, огниво и пр. След изгарянето от мястото за кремации са били прибирани само част от обгорелите човешки кости и някои от оцелелите предмети. Определените за погребение останки са били полагани или направо в земята (безурнови гробове) или пък са били прибирани в погребални урни (урнови гробове). Във всички известни досега некрополи във Варненско са открити както урнови, така и безурнови погребения. В съотношението между урновите спрямо безурновите гробове в отделните некрополи съществуват обаче значителни различия. Така в некрополите, при които трупоиизгарянето е единственият начин на погребение, решително преобладават урновите гробове: в Разделна има 217 урнови срещу 13 безурнови погребения, в Блъсково урновите гробове са 70 срещу 2 безурнови, а в двата некрополя в Дългопол са открити 9 урнови и само един безурнов гроб. В останалите три некрополя, при които през езическия период се срещат гробове както с трупоиизгаряне, така и с трупополагане, безурновите погребения при трупоиизгарянето са по-многобройни: при некропол 3 до Девня има 41 безурнови и 12 урнови погребения, в некропол 1 при Девня безурновите са 34 срещу 2 урнови и в некропола при завода за манометри до Варна съотношението е 5 безурнови срещу 5 урнови.

Както при некрополите от първата група с преобладаващ брой урнови погребения, така и при тези от втората група с по-многобройни безурнови гробове погребалната урна или изгорелите човешки кости се погребват или направо в земята (погребения в яма), или се поставят в предварително приготвена гробна камерка. При първия случай гробната яма и при двете групи некрополи е една и съща. Тя е най-често с овална или кръгла, по изключение с правоъгълна форма. Обикновено тя е с малки размери — при урновите гробове големината ѝ е съобразена с размерите на урната и евентуално на съпровождащия ѝ инвентар, а при безурновите погребения тя е с диаметър средно 0,20—0,30 м и дълбочина 0,20—0,25 м. Най-често в гроба са се поставяли сравнително малко горели човешки кости — при урновите гробове повечето урни не бяха дори запълнени догоре и твърде рядко кости са изсипвани и извън урната, в ямата, а при безурновите погребения и без това малката по размери гробна яма в повечето случаи беше запълнена до половината или дори по-малко. В редки случаи, по няколко за всеки от некрополите, гробните ями имаха по-големи размери и съдържаха значително повече човешки горели кости. Най-голямата гробна яма в некропола при Разделна (гроб 54) беше с дължина 0,72 м, широчина 0,41 м и дълбочина 0,30 м (обр. 3). Най-големи размери имаше

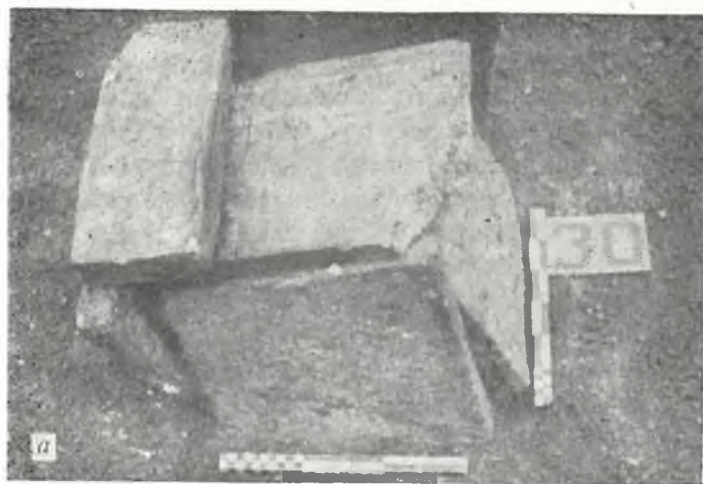

Обр. 3. Погребение с трупоиизгаряне в яма без урна от некропола при Разделна

Fig. 3. Sépulture par incinération dans une fosse sans urne de la nécropole près de Razdelna

гробната яма на погребение 51 от некропол 3 при Девня. Тя имаше елипсовидна форма и диаметри съответно 1,30 и 1,05 м, дълбочина 0,58 м.

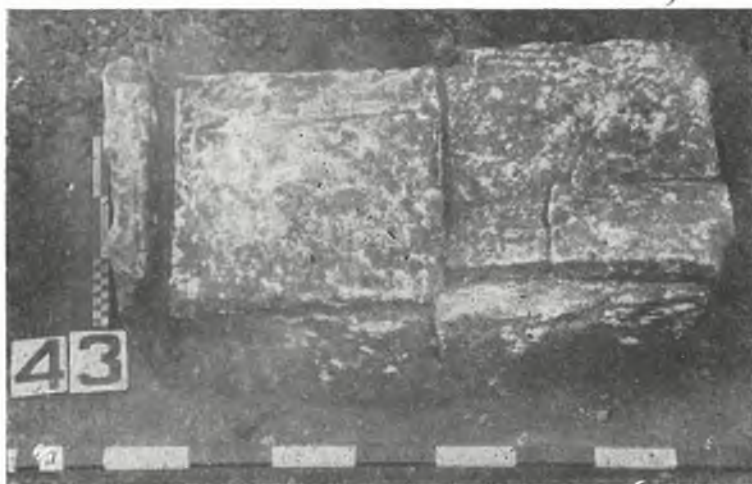
Както вече беше споменато, и в двете групи некрополи (без двата некрополя в Дългопол) при част от гробовете урната или горелите човешки кости заедно с другия гробен инвентар са били полагани не направо в земята, а в гробни камерки. Гробните камерки са напълно еднакви както при урновите, така и при безурновите погребения и при двете групи некрополи. Те са изградени от подръчен материал — плочести камъни или вторично използвани антични тухли. Най-често гробните камерки са с правоъгълна форма и се състоят от едно отделение, в което са поместени урната с горелите човешки кости и останалият гробен инвентар. Правоъгълната или квадратната камера е особено типична за гробовете, в които за изграждането ѝ са използвани тухли. Най-често тя се състои от 6 тухли, четирите от които служат за стени, една за под и една за капак (обр. 4 а и 4 б). Когато тя трябвало да побере повече от една урна или в нея да се помести по-обемен инвентар, тя е с удъл-

Обр. 4. Безурново погребение с трупоизгаряне в тухлена гробна камера от некропол 1 при Девня
Fig. 4. Sépulture sans urne par incinération dans une tombe en brique de la nécropole No. 1 près de Devnja

Обр. 5. Погребение с трупоизгаряне в урна, вложена в тухлена гробна камера, от некрополя при Разделна
Fig. 5. Sépulture par incinération dans une urne dans une tombe en brique de la nécropole de Razdelna

Обр. 6. Безурново погребение с трупоиизгаряне в двуделна камера
от тухли от некропола до завода за манометри при Варна
Fig. 6. Sépulture sans urne à incinération dans une tombe double
de la nécropole située près de l'usine à monomètres de Varna

жена форма (обр. 5 а и 5 б). Само при един гроб (погребение 43 от некропола до завода за манометри при Варна) гробната камера, ориентирана север—юг, е с две отделения, разделени по средата с тухла. В северното отделение са били положени горелите човешки кости, а в южното — гробният инвентар — амфорка и животински кости (обр. 6 а и 6 б). В повечето случаи гробните камерки от камъни запазват формата и големината на тухлените (обр. 7 а). Някои от тях обаче, изградени значително по-небрежно от необработен ломен или речен камък, имат кръгла форма (обр. 7 б).

Твърде често гробните камерки, особено когато са изградени от камък, не са напълно оформени. Най-често при тях липсва капак. Нерядко урната и останалият инвентар в гроба са само оградени от едната или двете страни от изправени камъни или плочи от тухли (обр. 8 а). Понякога съдържанието на гроба е поставено направо върху една или повече тухли или камъни (обр. 8 б). Чрез поставянето на камъни или тухли около или под гробното съдържание се е целело несъмнено да бъде заменена символично същинската гробна камера. При този вид условно заграждане на гробното съдържание говорим за символични гробни камери.

Поставянето на гробното съдържание в гробни камерки — същински или символични, е характерно преди всичко за некрополите от втората група с преобладаващ брой безурнови погребения. Процентно най-голям с броят на гробните камерки в некропол 1 при Девня — в 30 от всички 36 погребения с трупои́згаряне. Преобладават погребенията в гробни камерки и в останалите два некропола от тази група — в некропол 3 при Девня камерките са 30 от 53 погребения, а в некропола до Варна те са 23 от 40 гроба с трупои́згаряне. Сравнително голям е броят на гробните камерки и в Разделна — 90 от всичко 230 погребения, докато в Блъсково те са 2 от 72 погребения. В некрополите в Дългопол погребения в гробни камерки не са открити. Необходимо е да се обърне внимание на обстоятелството, че докато в некрополите при Разделна и в некропол 1 при Девня преобладават същинските добре изградени гробни камерки, то в Девня 3 и в некропола до Варна по-голям е броят на символичните камерки.

Една особеност предимно на погребенията в урни е покриването на урната. За капаци са използвани най-често съдове, почти винаги фрагментирани. Освен със съдове урните са били покривани и с тухла или плочест камък (обр. 9). Сравнително рядко капак от тухли или камъни, по изключение от фрагментиран съд, се среща и при безурнови погребения в ями. Покриването на урните не е еднакво разпространено при всичките некрополи. То е характерно преди всичко за гробовете от некропола при Разделна, където капаци намираме върху 47 урнови и едно безурново погребение. В Дългопол от всичко 9 урнови гроба един е с капак, а в Блъсково от 70 погребения в урни само 3 или 4 са имали капаци. Необходимо е да се отбележи, че капаци са имали предимно урните, поставени направо в гробната яма. Така в Разделна от 136 погребения в яма 36 са с капаци, докато при погребенията в гробни камерки капаци имат 11 урни от 84 гроба. В последния случай почти всички гробни камерки не са били покрити.

При погребенията с трупои́згаряне е много трудно и в повечето случаи невъзможно да се установи със сигурност точният брой на погребените в гроба индивиди, тъй като не всички от и без това полуразрушените от огъня кости са били прибирани и поставяни в него. Все пак откритите в няколко гроба човешки кости, главно от черепа и челюстите, показваха, че в тях са положени останките на поне двама индивиди. Твърде е възможно броят на погребените урни в урновите погребения да отговаря на броя на погребените в гробовете индивиди. Ако приемем това предположение, можем да твърдим, че във всички некрополи решително преобладават индивидуалните погребения. Така в Разделна от общо 217 урнови погребения в 196 имаше по една урна, в 18 — по две, в 2 — по три урни и в един гроб — четири урни. В Блъсково от 70 погребения индивидуални бяха 58, а в 12 гроба имаше по 2 урни. В Дългопол в 8 гроба бе положена по една урна и в един — три урни. Що се отнася

Обр. 7. Погребение с трупои́згаряне в урна, вложена в каменна гробна камера от некропола при Разделна

Fig. 7. Sépulture à incinération dans une urne dans une tombe de pierre de la nécropole de Razdelna

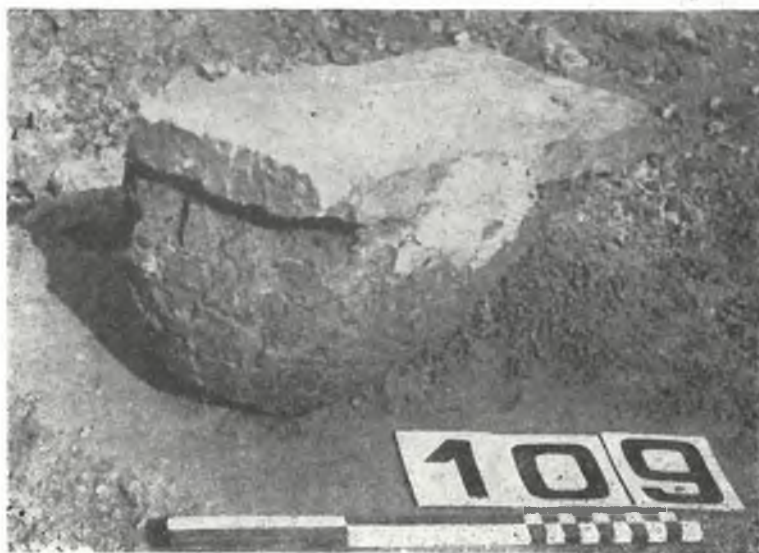

Обр. 8. Безурново погребение с трупоизгаряне в символична гробна камера от некропола при Варна

Fig. 8. Sépulture sans urne à incinération dans une tombe symbolique de la nécropole de Varna

до определянето на пола на погребаните в един гроб повече от един възрастни индивиди, това е абсолютно невъзможно по костния материал и много несигурно по открития в гроба инвентар. Във всеки случай в два гроба беше констатирано наличието на кости от възрастен индивид и от малко дете.

Обикновено в гроба се откриваха само част от изгорелите човешки кости, главно от черепа и дългите кости. Сравнително рядко наред с човешките кости в гроба са поставени и малко количество въглени. Изключение от това правило е гроб 51 от некропол 3 при Девня, твърде голямата гробна яма на който беше запълнена догоре с въглени и много човешки кости. Трябва веднага да се подчертае обаче, че костите и въглените са били поставяни винаги в студено състояние — при нито един гроб, включително споменатия по-горе, стените не носеха следи от огън.

Обр. 9. Погребение с трупонизгаряне в урна, покрита с тухла,
от некропола при Разделна

Fig. 9. Sépulture à incinération dans une urne recouverte de briques
de la nécropole de Razdelna

Гробният инвентар при погребенията с трупонизгаряне във всички некрополи е беден и еднообразен. Това се отнася особено до некрополите от втората група (двуобредни), в които значителна част от гробовете не съдържаха никакъв инвентар. Най-характерният и най-многоброен материал, откриван в гробовете особено при некрополите от втората група, е керамиката. Тя е била използвана както като част от погребалното съоръжение (погребална урна или капак на гроба), така и като жертвени съдове-инвентар.

Като погребални урни са били използвани предимно големи или средни по размери широкогърди гърнета без дръжки. По-голямата част от гърнетата принадлежат към добре познатата ни керамика от песъчлива глина и с врязана линейна украса (обр. 10). По-рядко са използвани подобни по големина гърнета от пречистена глина с грижливо огладени стени, често с украса от излъскани ивици. При това по броя си решително преобладават гърнетата от първата група. Така в некропола при Разделна гърнетата с врязана украса са 217 срещу 21 гърнета с излъскани стени. В Блъсково урните с врязана украса са 78, а с излъскани стени — 4, в Дългопол те са съответно 11 и 1. Трябва веднага да се подчертае обаче, че в използването на гърнета от единия или друг вид не се прави никакъв особен подбор — понякога в един гроб се поставят урни-гърнета от двата вида. В двуобредните некрополи от втората група освен средни по големина гърнета се срещат и малки гърненца-урни, а в един случай за урна е била използвана и амфорка (гроб 29 от некропол 3 при Девня). Най-сетне при погребение 58 от некропол 1 при Девня горелите човешки кости са били поставени в малко дървено ведро-урна (обр. 11).

По-голямата част от съдовете, използвани за урни, са били предварително употребени за домакински цели. Това личи от силното и неравномерно опушване на стените им, явно дължащо се на многократното поставяне на съдовете на огъня. Съвсем неоснователни са твърденията на някои изследвачи, че опушването на стените на гърнетата е резултат от близостта на съда до кладата, на която е изгорено тялото.¹¹ Освен употребявани съдове за погребални урни са били използвани по-рядко съвсем нови гърнета. Те рязко се отличаваха от употребяваните съдове по яркочервения или

¹¹ В л. 3 и р а. Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Винлор — Истрия. — *Dacia* (n. s), VII, 1963, с. 358.

яркооранжев цвят на глината и невероятно трошливия си и неустойчив чиреп. Почти винаги при разкопаването стените на такива съдове дори при най-благоприятни атмосферни условия се разпадаха на прах. Сравнително голям брой подобни неупотребявани гърнета бяха открити в Разделна — над 30 съда. В Блъсково нови съдове имаше само при 2 или 3 гроба. За урни по правило са били използвани цели съдове. Това важи особено за некропола при Разделна, където само в един случай сигурно може да се установи използването на долна половина от съд като урна. В Блъсково подобни случаи са констатирани при 5 погребения. Използване на счупен съд за урна е засвидетелствувано и в некропола в Дългопол.¹²

Освен за погребални урни съдове са били използвани и за покриване на урните. В повечето случаи съдовете-капацы са негодни за практическа употреба, служи само долната половина на съдовете. Като капацы са използвани гърнета от двата споменати типа. В един случай в некропола при Разделна (гроб 20) урната е била похлупена с цяла паница от пречистена глина и огладена повърхност. Рядко съд-капак покриваше костите в безурнови гробове. Както при погребалните урни, няма определено правило за това, какъв тип съд трябва да покрива урната — гърнета от пречистена глина бяха употребени като капацы върху урни с врязана украса и, обратното — гърнета с врязана украса покриваха урни с излъскана повърхност. Процентно най-голям брой съдове-капацы се срещаха в Разделна — при 48 погребения. В некропола при Блъсково съдове-капацы бяха открити върху две урни, а в Дългопол върху една урна.

Освен като погребални урни и капацы съдове са били поставяни в гроба и като жертвен дар. Жертвени съдове, вероятно за съхраняване на питие и храна, са открити във всички некрополи без тези от Дългопол. Това са преди всичко малки по размери гърненца без дръжки от двата споменати типа, като решително преобладават съдчетата с врязана украса. Освен гърненца особено в некрополите от втората група като жертвени съдове-инвентар са били поставяни кани, стомни, амфорки

Обр. 10. Погребение с трупоизгаряне в дървено ведро от некропол I при Девня

Fig. 10. Sépulture à incinération dans un seau en bois de la nécropole

No. I près de Devnja

¹² Ж. Вържарова и Д. Златарски. Цит. съч., с. 56.

Обр. 11. Безурново погребение с трупоизгаряне в тухлена камера и жертвен съд-инвентар, положен вън от гробната камера, от некропол 3 при Девня
 Fig. 11. Sépulture sans urne à incinération dans une tombe en brique dans un vase à sacrifice déposé hors de la chambre mortuaire de la nécropole No. 3 près de Devnja

и паници.¹³ Най-често в гроба е бил поставян по един съд. Рядко, и то само при девненските некрополи, в гроба са били полагани по два, а в един случай (гроб 51 от некропол 3) и три жертвени съда.

При все че жертвени съдове са били поставяни в некрополите и от двете групи, по-често ги намираме в гробовете от двуобредните некрополи. Процентно най-голям е броят на погребенията със съдове-инвентар в некропол 1 при Девня — в 12 от 36 гроба (33%). В некропол 3 при Девня жертвени съдове бяха открити в 15 от 53 гроба, а в некропола до Варна — в 4 от 40 гроба. В некрополите от първата група числото на гробовете с жертвени съдове е значително по-малко — в Разделна такива са открити в 13 от 230 гроба, а в Блъсково — в 2 от 70 гроба. Почти винаги жертвените съдове са поставени в непосредствена близост с горелите човешки кости и останалия инвентар, а при наличието на гробна камера — в самата камера, най-често върху самите кости (обр. 4 б и 5 б). Много рядко (гроб 144 от некропол 3 при Девня) съдът-инвентар е поставен вън от гробната камера (обр. 11), а в един случай (гроб 43 от некропола при Варна) той се намира в отделно от горелите човешки кости отделение (обр. 6). Изключение е и поставянето на жертвеното съдче в погребалната урна (гроб 200 в Разделна).

Освен цели съдове в гробовете или в насипа върху тях бяха открити фрагменти от съдове, преди всичко от гърнета от двата вида и по изключение от амфорки или стомни. В повечето случаи се намираха по 2—3, рядко повече обикновено не особено големи фрагменти. Твърде често фрагментите бяха от различни съдове. В повечето случаи късовете от керамика се откриваха сред горелите човешки кости — в гробната камера или дори в погребалната урна. Понякога в гроба се намираха фрагменти от съдове независимо от това, че в него е бил поставен жертвен съд. По-рядко керамични късове се намираха вън от гробната камера, но в гробната яма — както на нивото на пода ѝ, така и по-високо в насипа. В известен брой гробове на некрополите при Варна, Разделна и Девня 1 и

¹³ Д. Ил. Димитров. Новооткрит некропол при Девня, с. 65—66, обр. 10 и 11; Раннобългарски некропол № 3. . . , табл. V, 1—6.

Девня 3 керамични фрагменти бяха открити в горната част на гроба, върху капака или до него на гробната камера, или в насипа над гробното съдържание. В последните случаи понякога наред с керамичните фрагменти се откриваха и въглени. Обичаят да се поставят във или върху гроба предварително натрошени керамични фрагменти е по-характерен за некрополите от втората група. Така в некропола при завода за манометри до Варна керамични фрагменти бяха открити в 13 гроба, в некропол 1 при Девня — в 8 гроба, в Девня 3 — в 13 гроба, докато въпреки значително поголемия брой на гробовете в Разделна такива материали излязоха само в 6 гроба, а в Блъсково — в 3 гроба.

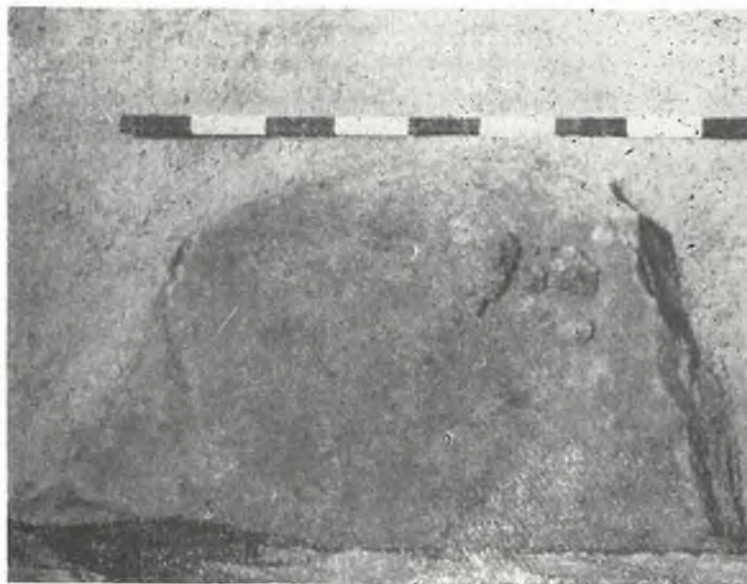
Освен керамика в значителна част от гробовете бяха открити и някои предмети, преди всичко украшения и вещи, свързани с облеклото. Почти всички намерени в гробовете предмети носеха следи от огън, което показва, че те са били поставени заедно с тялото на мъртвеца върху кладата. По тази причина повечето от тях бяха много повредени. Възможно е някои предмети, главно украшения, да са били поставени в гроба, без да бъдат изгорени. Сигурни доказателства за това обаче не прилежаваме. Тъкмо напротив — в нито един гроб не беше открит запазен негорял предмет от кост, въпреки че костта се запазва твърде добре и много от намерените предмети явно са имали костени части. Освен това в повечето случаи в гроба се откриваше само част от предмети, които явно са от комплект — така почти не се откриваха чифт обеци, намиращите се в гроба мъниста от гердан явно са само малка част от подобно украшение. Рядко някои вещи са били поставени извън гробната камера, но в гробната яма, а по изключение някои от тях се откриваха върху капака на гробната камера или в насипа над гроба.

Най-честата находка бяха железните ножчета, откривани както в мъжки, така и в женски погребения. Твърде често се срещаха токи от колан от бронз или желязо. Най-многобройните гробни находки бяха обеците. Те са изработени от бронз или мед, много рядко от нечисто сребро. Преобладават обеците във форма на овална отворена халка. Сравнително често се срещат и обеци с S-овиден край от източен тип. По-редки са летите гроздовидни обеци и обеците с нанизани върху халката малки кухи сферки. В един гроб (55 от некропол 3 при Девня) беше открита и бронзова обеща-лунница. Твърде често се откриваха и мъниста от гердан. Понечето мъниста бяха стъклени, по-рядко от бронз. Първите са както едносъставни, така и многосъставни. Рядко, и то само в некропола при Разделна, се срещаха торкви от бронзов или железен тел.

Обр. 12. Безурново погребение в яма с положено в гроба куче
от некропол 3 при Девня

Fig. 12. Sépulture sans urne dans une fosse d'une tombe où est déposé
un chien de la nécropole No. 3 près de Devnja

Обр. 13. Жертвена яма, запълнена с въглени и пепел, от некропола при Варна

Fig. 13. Fosse à sacrifices remplie de charbon de bois et de cendres de la nécropole près de Varna

Предмети с производствен характер — оръдия на труда, и оръжия, се срещаха съвсем рядко. При това подобни вещи беше открити само в некрополите от първата група. Това са няколко железни сърпа от Разделна и Блъсково, железни вѐдици, прешлени за вретено, точила и пр. Оръжие — върхове от стрели, също така бяха намерено повече в първите некрополи, докато при тези от втората група то е съвсем малко. Във всеки случай намираното в гробовете оръжие е винаги толкова малко — само в един гроб в Разделна бяха открити две, и то от различен тип стрели, в останалите случаи се откриваше само по една стрела, че не може да се говори за погребения на воини при нито едно погребение.

Много характерен гробен материал, преди всичко за некрополите от втората група, бяха намираните негорели животински кости. Това са преди всичко остатъци от поставена в гроба храна от месен произход. Както показаха предварителните остеологични изследвания,¹⁴ животински кости — остатъци от храна, се откриха само в некрополите от втората група. При това броят на гробовете, в които се откриха кости на животни, беше сравнително голям: в некропола до Варна те се съдържаха в 20 от 40 гроба, в некропол 1 при Девня — в 14 от 36 гроба и в некропол 3 при Девня — в 20 от 53 гроба. Най-често се срещаха кости от прасе: в Девня 1 кости от това животно имаше в 6 гроба, в некропола при завода за манометри до Варна — в 12 гроба и в Девня 3 — в 6 гроба. Твърде чести бяха находките от птици — в Девня 1 — 6 гроба, некропола до Варна — 7 гроба, Девня 3 — 2 гроба, както и от агне или овца — в Девня 1 — 9 гроба, в некропола до Варна — в 7 гроба и в Девня — 3 — 1 гроб. По един път се откриха кости от куче, елен и тур. В повечето случаи в гроба са поставяли части от животни. По-рядко, предимно при по-малки животни като птици се откриваше и цяло животно. В един гроб в некропол 3 при Девня бе поставен цял скелет на куче (обр. 12). Обикновено животинските кости са били поставени върху горелите човешки кости или редом с тях (обр. 4 и обр. 8), рядко размесени с тях. В гроб 43 от некропола при Варна, представляващ двуделна камера, животинските кости и жертвеният съд бяха отделени от горелите човешки кости (обр. 6).

¹⁴ Пълното изследване на целия материал от открити животни се извършва от проф. Ст. Иванов от ВВМИ в София и ще се обнародва отделно.

В некрополите от първата група животински кости се откриха в много по-малко количество — в Разделна в 20, а в Блъсково в 3 гроба. При това в нито един случай засега не можем да смятаме откритите кости за остатъци от храна — това бяха предимно кости от определена част на животното (агне и заек) — астрагали или от крайниците, почти винаги обработени и често пробити. Най-вероятно е тези кости от животни да са били амулети, а някои от тях може би да са служели за игра.

Както беше вече посочено, понякога в горния край на гроба, а при наличието на гробна камера — малко над капака ѝ или върху него, бяха открити фрагменти от натрошени съдове. Понякога заедно с фрагментите от керамика се намираха и малко въглени, съвсем рядко и някои предмети като обеци, мъниста от гердани. Многократните наблюдения показаха, че те са били заровени след извършването на погребението съвсем плитко под тогавашното ниво, но никога не са достигали самия гроб с неговото съдържание. Най-вероятно е тези вещи да са попаднали в горния край на гробната яма в изпълнение на някакви следпогребални ритуални действия.

В редица случаи в некрополите при Разделна, при Девня и при Варна бяха открити някои комплекси от находки, които не са пряко свързани с определено погребение. На първо място трябва да поставим откритите продълговати площадки от заоблени речни камъни, дължината на които достига от 4 до 7 м и широчината от 1,10 до 2,50 м. Камъните в тях бяха наредени в един ред и наподобяваха калдъръм. Тези каменни площадки са били на едно ниво с тогавашния терен, като пръстта между тях беше утъпкана. Върху тях и между тях нееднократно се откриваше керамика, напълно идентична с керамиката от погребенията в некропола, и много рядко горели човешки кости и въглени. В един случай в некропола при Разделна под камъните беше открит гроб, а в друг в същия некропол извадените камъни от площадката маркираха погребение, извършено след изграждането ѝ. Подобен случай на изваждане на част от камъните за направа на гроб беше засвидетелствуван и в некропол 3 при Девня. В района на некропола при Варна бяха открити няколко овални ями с диаметър средно 1 м, дъното на които беше наравно с дълбочината на гробовете с трупоиъгаряне. Тези ями бяха запълнени почти догоре с дебел слой от въглени и пепел, всред които се откриха също няколко обгорели камъка и съвсем малко горели човешки кости (обр. 13). Трябва да се отбележи, че въглените са били поставени в ямите в студено състояние — стените на нито една от ямите не носеха следи от опалване. Най-сетне на територията на всички некрополи се откриваха натрошени почти цели съдове (обр. 14), както и фрагменти от съдове заедно с различни предмети — ножчета, обеци, токи, коланни апликации и др. без всякакви следи от горели човешки кости. В некропола при Разделна близо до

Обр. 14. Ритуално натрошен съд от некропол 1 при Девня

Fig. 14. Vase rituel de la nécropole No. 1 près de Devnja

гробове, но по-високо, почти на тогавашното ниво на терена, бяха открити керамични фрагменти, няколко метални предмета, предимно украшения, и известно количество животински кости. Струпвания на животински кости, твърде вероятно остатъци от поминални трапези, бяха открити нееднократно на територията на некрополите при Девня 1 и 3 и при Разделна.

В разположението на гробовете във всички некрополи не беше установена никаква точно определена система. Все пак правеше впечатление, че почти винаги се очертаваха групи от по 5—6 и дори 10 разположени съвсем близо един до друг гробове, които бяха отдалечени от други подобни групи. Вероятно групираните на едно място погребения са принадлежали на едно семейство, което разполагало с определен терен. Изглежда, върху гробовете е имало някаква маркировка от нетраен материал. На това ни навежда обстоятелството, че много рядко едни погребения са разрушили по-стари, въпреки че много често новите погребения са в непосредствена близост със старите. Освен при заравянето на някои вещи в горния край на гроба никога той не е бил повреден, а предметите са точно в средата на гробната яма.

При по-голямата част от гробовете с трупоиизгаряне не може да се говори за спазването на някаква определена ориентация. Липсата на ориентация се определя до голяма степен от обстоятелството, че почти 95% от всички гробове имат кръгла или квадратна форма, като материалите в тях са поставени на едно място. Все пак при малкия брой на гробове с правоъгълна или удължена елипсовидна форма забелязваме известна тенденция към ориентация север—юг. Но дори в тези случаи в положението на гробния инвентар нямаше определена система, материалите в гроба бяха съсредоточени в средата, на едно място и горели човешки кости, и останалият инвентар. Само при няколко гроба се установи спазването на определен ред в подреждането на човешките кости и останалия инвентар. Най-ясно можа да се проследи това при гроб 43 от некропола при Варна, при който горелите човешки кости заемаха северното, а останалият инвентар южното отделение на двуделната гробна камера. Подобна тенденция откриваме и при гроб 51 от некропол 3 при Девня и гроб 54 от Разделна, където човешките кости заемаха предимно северната половина на гробната яма, а инвентарът беше натрупан главно в южната му половина.

2. Погребения чрез трупополагане

Досега във Варненско са открити погребения с трупополагане по езически обред само в двубредни некрополи, при които наред с трупополагането се практикувало и трупоиизгарянето. И при трите разкопани двубредни некрополя — некрополи 1 и 3 при Девня и некропола при завода за манометри до Варна, погребенията с трупополагане по езически са се извършвали едновременно с тези чрез трупоиизгаряне, като при това и двата начина на погребване са били равностойно застъпени: в некропола до Варна има 15 погребения с трупополагане срещу 40 с трупоиизгаряне, в некропол 1 при Девня 61 с трупополагане и 36 с трупоиизгаряне, в Девня 3 — 68 с трупополагане и 53 с трупоиизгаряне. В същност тези данни ни дават само приблизителна картина за съотношението между двата вида погребения, тъй като нито един от некрополите не беше изцяло разкопан.

В разположението на гробовете с трупополагане и трупоиизгаряне може да се установи известно групиране. Така по-голямата част от погребенията с трупополагане са заемали едната, а с трупоиизгаряне другата половина на общия некропол.¹⁵ Все пак това общо правило не е било спазвано стриктно — често сред погребенията с трупополагане могат да се открият и погребения с трупоиизгаряне и обратно. Особено интензивно е смесването на двата вида погребения в централните части на некрополите. В разположението на гробовете с трупополагане се наблюдава същото групиране по няколко гроба, разположени съвсем близо един до друг, и известно разстояние до друга група погребения, също както беше при погребенията с трупоиизгаряне.

Общо взето, гробовете не са били вдълбани дълбоко в почвата. Най-често гробната яма беше на 0,90—1,10 м от тогавашното ниво на терена, рядко по-плитко — до 0,70 м, или пък по-дълбоко — до 1,40 м. В същност различната дълбочина зависела от нееднаквата дебелина на хумусния пласт,

¹⁵ За разположението на видовете погребения вж. плановете, приложени към съответните публикации.

Обр. 15. Гроб с трупологане с врязани по дългите стени на гробната яма 4 полукръгли вдлъбнатини от некропол 1 при Девня

Fig. 15. Tombe à inhumation avec quatre demi cercles creusés sur le côté long de la fosse de la nécropole No. 1 près de Devnja

Обр. 16. Фото и план на погребение с трупологане в ниша от некропол 1 при Девня

Fig. 16. Photo et plan de sépulture à inhumation dans une niche de la nécropole No. 1 près de Devnja

тъй като винаги гробната яма трябвало да го пробие и да се вреже в здравата глинеста почва. Това беше много благоприятно за проучването на гробната яма, тъй като вкопаната ѝ в глинестия слой част личеше несравнимо по-добре, отколкото в хумуса.

Гробните ями при погребенията с трупологане имат винаги правоъгълна или слабо трапецовидна форма, по-тясна откъм краката. Стените почти винаги са отвесни и равно изрязани. Размерите на гробната яма зависят преди всичко от големината на положения в нея труп и евентуално на вложения в гроба инвентар. Средните размери на гробните ями на възрастни индивиди са: дължина от 1,80 до 2,40 м и ширина от 0,50 до 0,80 м, детските съответно по-малки. Често ямата е копана много пестеливо, като крайните части на трупа, най-често краката, са били плътно опрени до стените ѝ. В някои случаи (гроб 18 от некропол 1 при Девня) трупът се е оказал по-дълъг от гробната яма и затова краката са били свити в коленете, които се издаваха над скелета. Само в некропол 1 при Девня част от гробовете имат някои особености на гробните ями. Така по едната или двете дълги стени на три гроба (гробове 48 а, 48 б и 91) личаха по едно или две полуцилиндрични гнезда, изрязани отвесно в здравата глинеста почва. Най-характерни бяха тези вдлъбнатини при гроб 48 б. Те бяха разположени симетрично от двете страни на черепа и срещу тазовата област. Вдълбани бяха 0,17—0,18 м в здравата глина, като диаметърът им беше 0,15—0,16 м (обр. 15). Долният им край достигаше на 0,36 м от пода на гроба. Другата особеност на гробните ями, засвидетелствувана също

Обр. 17. Двойно погребение с трупополагане в свито положение (хокери) от некропола при Варна

Fig. 17. Double sépulture à inhumation en position accroupie (hoker) de la nécropole près de Varna

при три гроба, е издълбаването на ниши в едната от стените. Най-характерна е нишата, вдълбана по цялата западна дълга стена на гроб 91. В нишата е бил положен погребеният в гроба млад индивид, докато извън нея, в същинската яма, се откриха костите на агне или овца (обр. 16). Другите две нишови вдълбавания обхващаха само част от едната стена и не съдържаха нищо.

Основната част от погребенията и в трите некропола са индивидуални. Едновременно погребение на двама възрастни индивиди е засвидетелствувано само при три погребения — едно при некропола до Варна (гроб 31) и две в некропол 3 при Девня (гробове 126 и 136). И в трите случая погребаните индивиди са със свити крайници — хокери (обр. 17). По-често се срещаха погребения, в които с възрастния индивид е положено и съвсем малко дете. В тези случаи детският скелет беше положен върху гърдите или до главата на възрастния индивид. Обикновено всеки гроб се е използвал еднократно. Много рядко като при погребения 8 и 9 в некропол 3 при Девня същата гробна яма е била използвана повторно, като вторият труп бил поставен на 0,42 м по-високо от първия. Подобно нещо имаме и при гроб 24 а и 24 в в некропол 1 при Девня. Понякога скелетите се откриваха съвсем близо един до друг, като почти се допираха. Особено характерни в това отношение са гробовете 23, 24 а и 24 б при некропол 1 до Девня (обр. 18).

Една важна особеност на погребенията и при трите некропола, практикувана обаче в различна степен за отделните некрополи, е поставянето на камъни в насипа на гробната яма. Най-често камъните заемат цялата площ на ямата, като са наредени в един или два реда. Обикновено долният им край е леко вдлъбнат в глинещата долна част на гробната яма, като почти никога те не достигат до скелета. Често на предполагаемото място на главата и краката са били поставени камъни с по-големи размери. Понякога каменният „капак“ не обхваща цялата площ на гробната яма, а само двата ѝ края, като е задължително поставянето на камъни върху главата, краката или сърдечната

област. Винаги между долния край на камъните и скелета има хумусен пласт от 0,10 до 0,50 м, което показва, че преди поставянето на камъните гробната яма е била предварително запълнена обикновено до глинения слой (обр. 19 а). Поставянето на камъни върху гробната яма не е еднакво при всички некрополи. Процентно най-голям брой гробове, покрити с камъни, имаше при некропол 1 при Девня — при 48 от 61 гроба. При некропол 3 камъни се откриха върху 15 гроба, а в некропола при Варна — само върху един гроб.

В некропол 3 при Девня при няколко погребения телата са били поставени в много примитивни саркофази, изградени от плочи камъни или камъни и вторично използвани антични тухли. По начина на изграждане те много наподобяват гробните камери от погребенията с трупоизгаряне (обр. 20 а и б и 21 а и б). Също така част от саркофазите не бяха цялостно оформени, а се състояха от изправени покрай стените, най-често зад главата и пред краката, плочи камъни или антични тухли — символични саркофази.

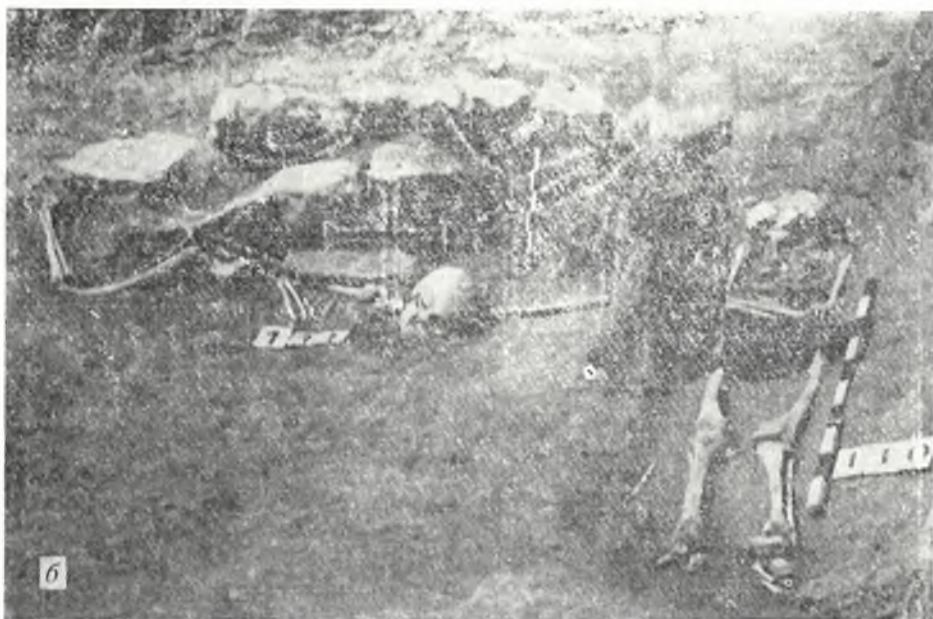
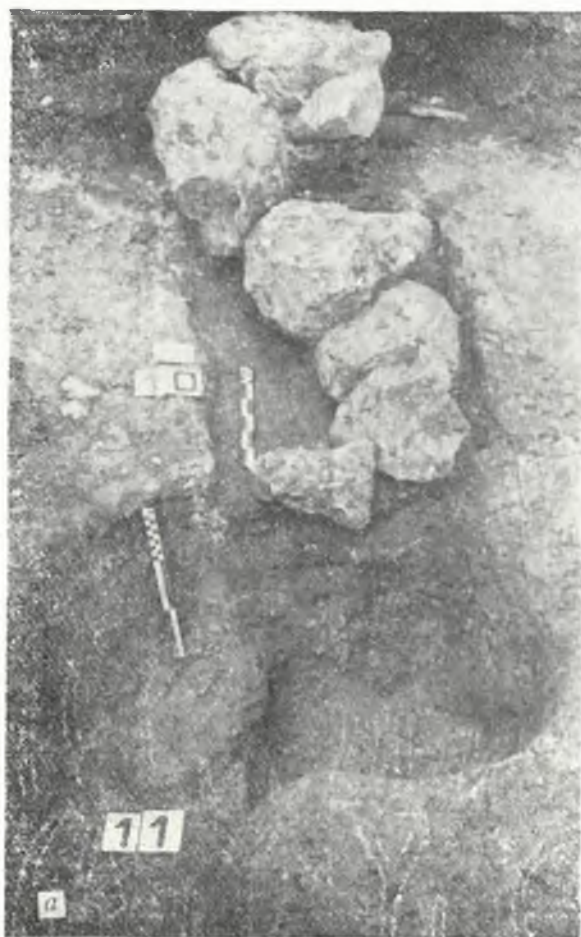
В ориентацията на гробовете няма абсолютно стриктно спазване на определена посока. Въпреки това можем да твърдим, че за езическите погребения е характерна ориентацията север—юг, в много случаи с отклонения до 15°. Повечето от скелетите бяха положени с глава на север и крака на юг: в некропол 1 при 43 от 51 погребения, в некропола при Варна при 14 от 15 погребения и при Девня 3 при 50 от 68 погребения. Сравнително често се среща и ориентация юг—север — при 5 погребения в некропол 1 до Девня, в 1 в некропола до Варна и в 14 в некропол 3 при Девня. Рядко се откриват погребения изток—запад — при 3 погребения в Девня 1 и при 4 погребения в Девня 3. Само в некропол 3 при Девня бяха открити и 29 погребения, ориентирани запад—изток, които принадлежат към гробовете, в които погребението е извършено по християнски обред.

Обикновено мъртвецът е бил положен по гръб с изпънати крайници и ръце, поставени успоредно на тялото. Понякога едната или двете ръце са свити под остър ъгъл и поставени към устата или рамото (обр. 22 а), по-рядко положени върху гърдите или корема. В положението на главата няма определено положение — тя лежи на темето или е наклонена към едната или другата страна. Сравнително малка част от скелетите бяха в свито положение (хокери). Хокерни погребения бяха открити във всички некрополи, но най-често те се срещаха в некропол 1 при Девня — в 9 гроба. Почти толкова са те в Девня 3 — при 12 погребения, а в некропола при Варна — при 2 погребения. При повечето хокерни погребения тялото е положено на едната страна, като краката са свити под остър или рядко под тъп ъгъл (обр. 22 б). Понякога трупът е бил положен по гръб, като тогава кра-

Обр. 18. Групирани на едно място 4 погребения с трупополагане
от некропол 1 при Девня

Fig. 18. Quatre sépultures à inhumation réunies de la nécropole No. 1 près de Devnja

Обр. 19. Камъни-капак, наредени върху гробове с трупопологане,
от некрополите при Девня

Fig. 19. Couvertres en pierre rangés sur les tombes à inhumation
des nécropoles près de Devnja

Обр. 20. Погребение с трупополагане в тухлено-каменен саркофаг
от некропол 3 при Девня

Fig. 20. Sépulture à inhumation dans un sarcophage en brique et pierre
de la nécropole No. 3 près de Devnja

ката са повече свити (обр. 22a). Хокерно положение заемат скелетите и при трите двойни погребения на възрастни от Варна и Девня 3 (обр. 17). Трябва да се отбележи, че сгънатото положение, което заемат скелетите в раннобългарските некрополи, се отличава коренно от положението на хокерите от праисторическата епоха. Най-добре тези различия можаха да се проследят при некропол 3 до Девня, в който между ранносредновековните гробове бяха открити и три праисторически хокерни погребения, добре определени с намиращите се в тях съдове. Положението на тялото е съвсем различно, като краката са много повече сгънати и тибиите са почти успоредни на бедрените кости.¹⁶

¹⁶ И в. С. И в а н о в. Енеолитно селище и гробове от бронзовата епоха при Девня. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972 (под печат).

Обр. 21. Погребение с трупополагане в каменен саркофаг от некропол 3 при Девня
 Fig. 21. Sépulture à inhumation dans un sarcophage de la nécropole No. 3 près de Devnja

Много важна отличителна черта на погребалния обред при погребенията с трупополагане, засвидетелствувана при трите езически некропола и дори при християнския некропол 2 при Девня,¹⁷ е ритуалното ампутиране на ходилата на краката. Както беше установено от специалист-антрополог на място по време на разкопките, ампутирането е извършвано чрез внимателно изрязване на ставните връзки, без да се поврежда видимо костта.¹⁸ Обикновено ампутираните части са били изнасяни вън от гроба. Само при един гроб от некропол 3 при Девня изрязаните части от ходилата са били събрани и поставени между тибиите на двата крака (обр. 23). Съществуването на тази ритуална черта беше многократно установено и документирано по безспорен начин. Особено ясно то личи при погребение 13 от некропол 1 при Девня, където оголените краища на тибиите плътно опираха в равно изрязаните стени на гробната яма, издълбана в здравата и твърда глина (обр. 22а). Както останалите ритуални черти, ампутацията също е нееднакво употребявана в отделните некрополи. Най-много са случаите на ампутирани крайници в некропол 1 при Девня — при 13 погребения. В Девня 3 са установени 8, а в некропола при Варна — 2 подобни случая на ампутация.

Друга ритуална черта на погребенията с трупополагане при Девненските некрополи е завързването на краката на мъртвците. В повечето случаи установяването на този факт беше съпроводено с трудности. Все пак при няколко погребения в некропол 3 при Девня костите на краката бяха намерени в такова положение, което е възможно само при завързването им (обр. 24).¹⁹

¹⁷ Д. Ил. Димитров. Старобългарски некропол № 2 . . . , с. 31.

¹⁸ Проучване на д-р Пиперкова от Морфологич. институт при БАН.

¹⁹ Това беше установено по време на разкопките от анатом-антрополога канд. на мед. науки д-р Г. Маринов от ВМИ — Варна.

Една особеност на гробния ритуал при двата девненски некропола е поставянето на камъни непосредствено върху трупа. Камъните, почти винаги с големи размери, покриват не цялото тяло, а лежат само върху някои особено „важни“ части — главата, краката или сърдечната област (обр. 25).

Важна ритуална черта, установена и при трите Девненски некропола, е посмъртното ритуално разрушаване на части от скелета. Разрушаването е извършвано няколко години след погребението, когато еластичните връзки между костите са вече изтлели и при изваждането на части от скелета останалите кости са останали неразмествени. На разрушение били подложени най-често главата и краката, по-рядко сърдечната област. Свидетелство за ритуалния характер на разрушаването на скелетите е обстоятелството, че винаги са унищожавани само определени части от скелета и това, че при един гроб от некропол 1 при Девня, скелетът на който е повреден при такова ритуално действие, камъните-капак са грижливо наредени в горната част на гробната яма.

Един рядко срещан обичай, засвидетелствуван обаче и при трите некропола, е погребването само на череп. При този вид погребения гробната яма има същата дълбочина, но намалени размери. Във всички установени случаи на погребения на череп той е запазвал обичайната ориентация север—юг, като винаги е бил поставян в северния край на гробната яма. Понякога (гроб 3 от некропола при Варна) в гроба е бил поставян и гробен инвентар — жертвен съд.

Една изключително важна особеност на антропологическия материал, получен от проучването и на трите некропола, макар и да не е пряко свързан с погребалния обред, е засвидетелствуването на изкуствена деформация при част от черепите. При все че антропологическият материал е все още

Обр. 22. Погребения в свито положение (хокери) от некрополите Девня 1 и Девня 3

Fig. 22. Sépultures en position accroupie (hoker) des nécropoles Devnja 1 et Devnja 3.

Обр. 23. Погребение с трупологагане, при което ходилата са ритуално ампутирани и поставени между тибните на краката, от некропол 3 при Девня

Fig. 23. Sépulture à inhumation où l'on trouve les pieds des morts amputés et déposés entre les tibias. Nécropole No. 3 près de Devnja

в процес на научна обработка,²⁰ предварителните резултати от проучването дават известна представа за разпространението на този обичай всред населението, използвало некрополите. Така от изследването, извършено от д-р П. Боев от Морфологическия институт при БАН върху серия от 49 черепа от некропол 1 при Девня, се установи, че 11 от тях или над 22% от всички черепи са били подложени на такава деформация. Интересно е да се отбележи, че почти всички изследвани черепи от серията принадлежат на европеиди с ярко изразени монголоидни белези. Освен това деформацията е извършена по начина, характерен за хуноаварската група племена и се отличава от изкуствената деформация на черепите при сарматските племена.

Гробният инвентар в гробовете с трупологагане е дори по-оскъден от този в погребенията с трупои́згаряне. В много гробове не бяха открити никакви вещи. Най-характерният материал и тук са керамичните съдове. По тип и състав те са напълно идентични с керамичните изделия, откривани в погребенията с трупои́згаряне — гърненца без дръжки от двата описани типа, канички, амфорки и рядко паници. Най-често жертвените съдове-инвентар са положени до главата (обр. 26 а), по-

²⁰ Антропологическият материал се обработва от два колектива, единият с ръководител д-р П. Боев, вторият с ръководител проф. М. Балан.

рядко до краката и по изключение покрай тялото. С изключение на един гроб от некропол 1 при Девня, в който около главата бяха поставени два съда (обр. 26 б), при всички други погребения в гроба се откриваше само по един съд. Трябва да се подчертае, че в сравнение с погребенията с трупоизгаряне гробовете с трупополагане съдържаха процентно по-малко жертвени съдове. Жертвени съдове се съдържаха в 10 гроба на некропол 1 при Девня, в 14 гроба при Девня 3 и в 2 гроба при некропола до Варна. Освен това в гроба рядко се откриваха фрагменти от подобни съдове.

Останалият инвентар се състоеше предимно от украшения и предмети, свързани с облеклото или носени заедно с него. Това са същите обеци, токи и коланни апликации, мъниста от гердан, ножчета и др. Предмети от производствен характер, откривани в малко количество в некрополите от първата група, не се откриха въобще. Оръжието е представено само от по две-три стрели за некропол, като при това не е изключено те да са причината за смъртта на погребения. Всред бедните на находки гробове с малко по-голямо обилие на предмети се оказа само едно погребение от некропол 3 при Девня (гроб 149). В него бяха открити две бронзови есовидни и две гроздовидни обеци, лунница от гердан заедно с няколко мъниста, желязно ножче, богато украсена с резба костена тръбичка и цял скелет на агне (обр. 27).

В част от гробовете с трупополагане и в трите некропола се откриха животински кости, предимно останки от храна. Веднага трябва да се подчертае обаче, че при този вид погребения животински кости се срещаха значително по-рядко, отколкото при погребенията с трупоизгаряне. Така в некропол № 1 при Девня животински кости съдържаха 8 гроба, Девня 3 — 4 гроба и некропола при Варна — 2 гроба. Прави впечатление, че в погребенията с трупополагане са поставяни по-голямо

Обр. 24. Погребение с трупополагане със завързани с ритуална цел крака от некропол 3 при Девня
Fig. 24. Sépulture à inhumation avec les pieds attachés d'une manière rituelle. Nécropole No. 3 de Devnja

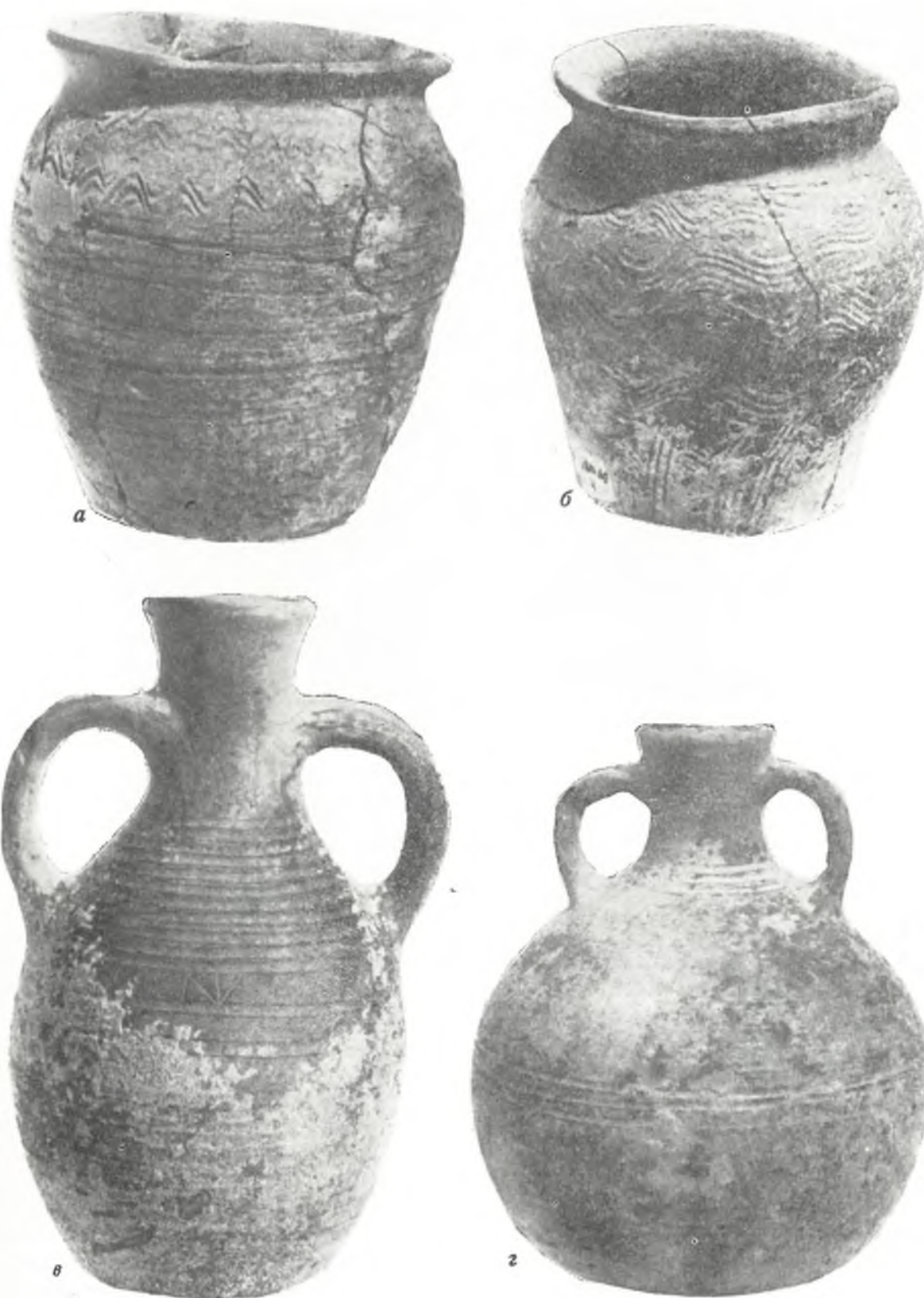

Обр. 25. Погребение с трупополагане с ритуално поставен върху главата камък от некропол 3 при Девня

Fig. 25. Sépulture à inhumation avec une pierre déposée d'une manière rituelle sur les têtes des morts. Nécropole No. 3 près de Devnja

количество цели животни — в Девня 1 в гроб 69 — 91 овце и кокошки, в Девня 3 при гроб 149 — овца и месо от други животни.

В няколко гроба, предимно на некропол 1 при Девня, върху скелетите или по-често в насипа на гроба бяха намерени по малко въглени, понякога примесени с горели човешки кости. Изглежда, че те са попаднали в гроба при разрушаване на погребения с трупоиъгаряне. По-често върху гроба, в насипа на гробната яма, но под тогавашната повърхност, бяха открити фрагменти от натрошени съдове. Понякога заедно с керамиката се намираха въглени и негорели животински кости предимно от агнета. В един гроб от некропол 1 (гроб 10) непосредствено до камъните-капак е било поставено малко гърненце (обр. 19 а). При два гроба от същия некропол (гробове 4 и 40) непосредствено върху камъните-капак и между тях бяха поставени човешки черепи (обр. 19 б). Всички находки, намерени върху гроба, и особено тези върху камъните-капак, са били явно поставени след погребението, и заровени плитко в насипа върху гроба. Това личи от обстоятелството, че винаги те се откриваха в средата на гроба — явно, че очертанията му са били съвсем ясни по време на заравянето. Най-много находки, вероятно от следпогребални ритуални действия, са засвидетелствувани пак при некропол 1 при Девня — при 12 гроба, докато при Девня 3 подобни находки са открити в 5, а в некропола при Варна в 2 гроба.

Обр. 26. Жертвени съдове-инвентар от погребения с трупонизгаряне и трупополагане
от некрополите 1 и 3 при Девня

Fig. 26. Vase à sacrifices des sépultures à inhumation et incinération des nécropoles No. 1 et 3 près de Devnja

Обр. 27. Гроб с трупологане с поставени цели животни от некропол 3 при Девня

Fig. 27. Tombe à inhumation où sont déposés des animaux. Nécropole No. 3 près de Devnja

Към погребенията с трупологане трябва да поставим и кенотафионите, открити в двата девненски некропола. Основание за подобно предположение ни дава обстоятелството, че кенотафионите по нищо не се различават от обикновените гробове с трупологане. Те имат същата форма и дълбочина като тях, същата ориентация север — юг. Освен това кенотафионите от некропол 1 при Девня съдържаха в горния край на гробната яма същите камъни-капак като редовните гробове, а в некропол 3 при Девня един от кенотафионите представляваше малка гробна камера от плочести камъни. Върху два от този вид гробни съоръжения от некропол 1 при Девня бяха открити по няколко керамични фрагмента и въглени. Най-много кенотафиони имаше в некропол 1 при Девня — 10, докато в Девня 3 те бяха само 5. Интересно е да се отбележи, че при Девня 1 кенотафионите бяха с търсостъежи в един мъляк участък от територията на некропола.

Едно важно уникално съоръжение, което не е свързано непосредствено с погребенията в некропола, но съдържа важни ритуални черти, беше открито на територията на некропол 3 при Девня, в неговия североизточен ъгъл. То представлява пръстеновиден изкоп, издълбан в здравата почва на дълбочина 3,40 м от нивото. Изкопът е с почти правилна форма на кръг с външен диаметър 5,70 м и ширина на изкопа в горния край 0,80 м. Стените му са равно изрязани и са почти съвсем гладки. Изкопът постепенно се стеснява към долния си край и на дъното има едва 0,25 м ширина. В източната вътрешна стена на изкопа се забелязва равномерно скосяване, което се загубва в северна и

южна посока. Това скосяване достига 1,20 м дълбочина от горния край на изкопа. В това много грижливо изкопано съоръжение на дълбочина от 2,05 до 3,40 м от съвременното ниво бяха открити нахвърляни в 3 до 5 пласта труповете на близо 70 индивида. Нахвърлянето е станало без никакъв определен порядък, но наведнъж или в кратък интервал от време. Специалното анатомично изследване, извършено по време на самите разкопки и при лабораторни условия, установи, че всички открити в това съоръжение индивиди са били предварително умъртвени или полуубити по сангвинистичен начин.²¹ В някои случаи беше установено обезглавяване, извършено с тежък остър предмет — топор

Обр. 28. Ритуално съоръжение с кръгла форма от източната част на некропол 3 при Девня

Fig. 28. Objet rituel de forme ronde de la partie Est de la nécropole No. 3 près de Devnja

²¹ Всички изследвания за анатомичните особености на откритите антропологични материали се извършват от д-р Г. Маринов.

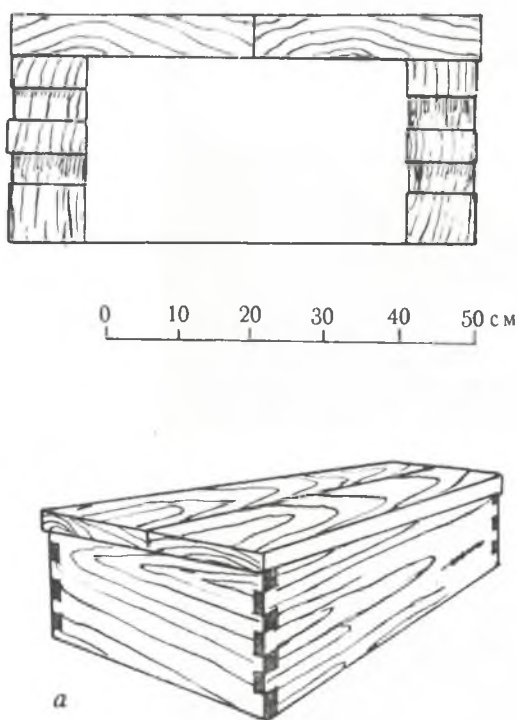
или брадва. В редица случаи беше констатирано, че при хвърлянето им в изкопа избитите индивиди са били със завързани ръце или крака. При няколко индивида са налице признаци на агония, предизвикана или при мъчение по време на умъртвяването, или поради захвърлянето на телата преди настъпването на смъртта. Изключително интересни са оказаха антропологическите изследвания на открития черепен материал. Беше установено, че от 50 възстановени черепа 48 принадлежат на жени до 35 години и на деца и юноши. Само в два случая се откриха възрастни индивиди от мъжки пол — на млад мъж на около 25 години и на старец над 60 години. Всички изследвани черепа с едно изключение принадлежат на европеиди с ярко изразени монголоидни черти. Най-важната особеност на тази краниологична серия е изключително големият процент на черепа с изкуствена деформация — от всичко 50 изследвани черепа 46 (92%) носеха следите на такава деформация.²² Изкуствената деформация при черепите от кръглия изкоп беше извършена по същия начин, както при редовните погребения от трите некропола. Поне част от откритите в изкопа индивиди са били захвърлени в него заедно с дрехите. Това се доказва от откриването на някои предмети сред скелетите — обеци, токи, мъниста и пр., напълно идентични с находките от редовните погребения при некропол 3 в Девня. Това показва, че двата паметника са съвременни. Извънредно важно доказателство за датировката на този необичаен масов гроб беше разкриването на едно погребение (гроб 114), разположено точно върху дъгата на изкопа. Християнският обред, по който то е извършено, показва, че същото се отнася към късния етап от използването на некропола. Така този християнски гроб се оказва важен *terminus ante quem*, чрез който става ясно, че това уникално гробно съоръжение трябва да се отнесе към ранния период на некропола. Засега предназначението на това необичайно гробнично съоръжение остава неизяснено. Все пак грижливостта, с която е изкопан този изкоп, и грубото нехарактерно нахвърляне на телата в него са свидетелство, че то е свързано с изпълнението на някакви неизвестни засега ритуално-религиозни действия.

II. ХРИСТИЯНСКИ ПОГРЕБЕНИЯ

С установяването на християнството в България и във Варненско постепенно езическите погребения се заменят с погребения по християнски обред. При тази промяна на погребалния обред обикновено старите езически некрополи били изоставени и погребенията се извършвали на ново място. Единствено изключение от това валидно за всички известни досега некрополи в този район е некропол 3 при Девня, който продължил да се използва и след заменянето на езическия обред с християнски. Най-добра представа за новия християнски обред във Варненския район ни дават разкопките на некропол 2 при Девня, който се отнася към времето непосредствено след заменянето на езическия обред с християнския, към края на IX или към първата половина на X в.²³ В него бяха проучени 101 погребения с трупополагане. Най-важната особеност на новия обред е установяването на единна строго спазвана ориентация. Всички гробове бяха ориентирани запад—изток, с глава, положена в западния край на гробната яма. Понякога в ориентацията се забелязват отклонения до 10° в северна или южна посока, неизбежни при липсата на постоянни ориентири, и насочването на гроба по мянящата се през различните сезони посока на изгрева на слънцето. Всички гробове представляваха правоъгълни или слабо трапецовидни, стеснени откъм краката ями, вдълбани от 0,65 до 1,20 м от тогавашното ниво. Долният край на гробната яма беше винаги изрязан в здравата глинеста почва. Размерите на гробната яма са подобни на тези от погребенията с трупополагане по езически обред — дължина до 2,30 м и ширина до 0,90 м. В повечето случаи мъртвецът е бил полаган в гроба направо заедно с облеклото си. При 22 погребения в некропол 2 при Девня и в 7 погребения в некропол 3 тялото е било поставено в дървен ковчег. В повечето случаи дървото на ковчезите беше почти напълно изтляло и за тях можеше да се съди по кафявото оцветяване на почвата. Все пак няколко ковчега в некропол 2 бяха сравнително добре запазени и по тях можяхме да установим големината и конструкцията и на останалите ковчези. Най-добре личеше конструкцията на този вид гробно

²² Изследвания на колектива, ръководен от проф. М. Балан.

²³ Д. Ил. Димитров. Старобългарски некропол № 2, с. 33.

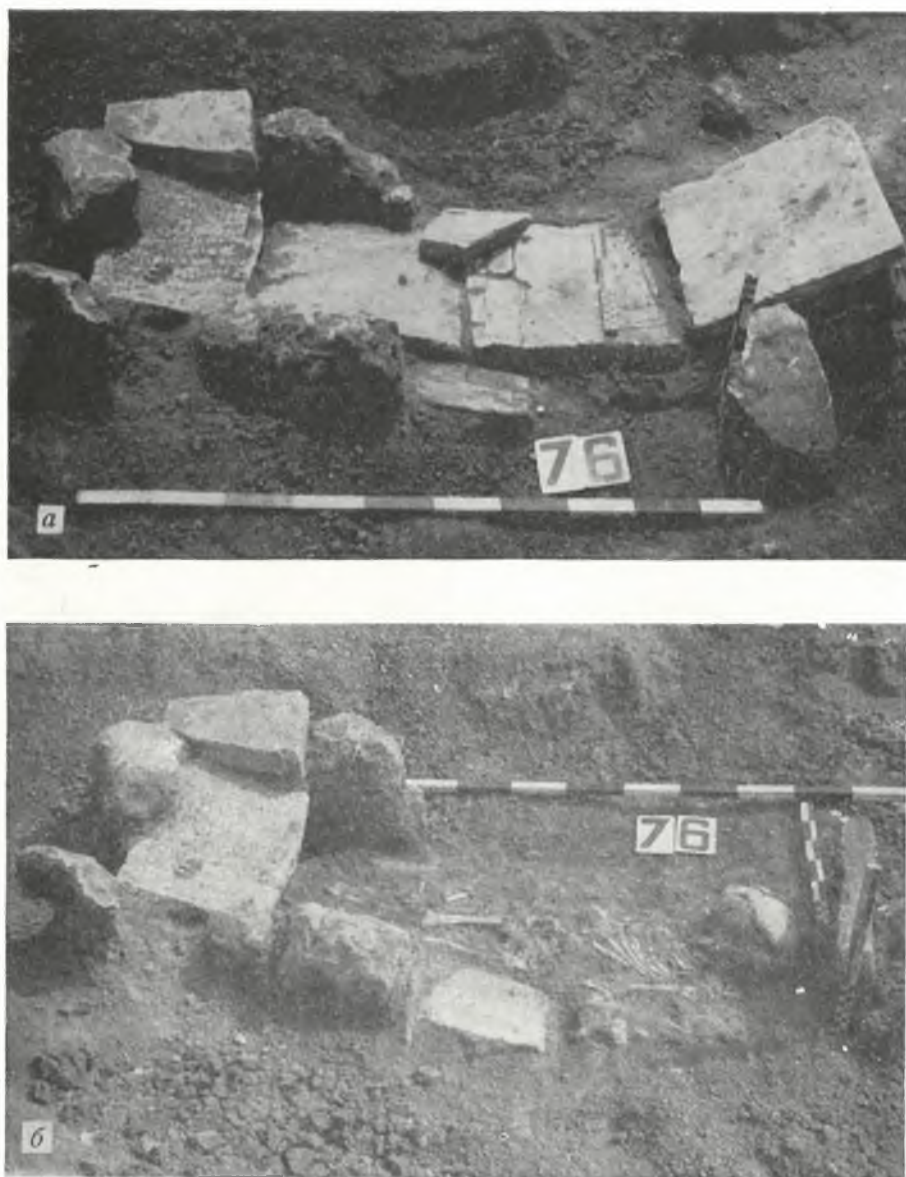

Обр. 29. Фото и реконструкция при християнско погребение в дървен ковчег от некропол 2 при Девня
 Fig. 29. Photo et reconstitution d'une sépulture chrétienne dans un cercueil en bois de la nécropole No. 2 à Devnja

съоръжение при гроб 56. Ковчегът в него е бил слабо трапецовиден с дължина 2,20 м и ширина 0,65 м при главата и 0,58 м при краката. Дълбочината му беше 0,30 м. Дългите му страни са били изработени от една грубо одялана дъска с дебелина 0,11 м. Късите страни са били от една подобна дъска, а капакът — от две дъски с дебелина 0,07 м. Съединяването на дългите с късите стени на ковчега е извършено без използването на метални връзки — гвозден или скоби. По всяка вероятност то е осъществено чрез дървени зъби (обр. 29 а и б). При повечето ковчези дъските са били с по-малка дебелина. Никъде не можа със сигурност да се открие дъно на ковчег — ако то е съществувало, било е направено от много по-тънък материал, следите от който бяха напълно заличени. При някои ковчези също така не личаха следи от капаци. Освен в дървени ковчези малка част от телата са били положени в съвсем примитивни саркофази, напълно идентични с описаните при езическите погребения от некропол 3. При това преобладават символичните саркофази особено при некропол 2. Типичен символичен саркофаг, съставен само от 14 антични тухли, наредени по пода на гробната яма, има при гроб 87 от некропол 2.²⁴ Във всички гробове има положен само по един мъртвец. Тялото почти винаги е поставено по гръб. За разлика от по-късните християнски погребения, когато ръцете са винаги скръстени на гърдите или корема, в тези два некропола тяхното положение е крайно разнообразно. Така от 84 погребения от некропол 2 при 25 ръцете са скръстени на гърдите или корема, 23 са с ръце, спуснати покрай тялото, както при езическите погребения, а при останалите има голямо разнообразие.²⁵

²⁴ Д. Ил. Димитров. Цит. съч., с. 24—25.

²⁵ Пак там, с. 26—27 и обр. 6.

Обр. 30. Саркофаг от камъни и тухли от християнско погребение
от некропол 3 при Девня

Fig. 30. Sarcophage de pierre et de brique d'une sépulture chrétienne
de la nécropole No. 3 près de Devnja

Освен тези нови черти на погребалния обред, настъпили заедно с възприемането на християнския ритуал, и в двата некропола откриваме някои особености, характерни за езическите погребения и преминали в християнския начин на погребение. Така при 5 погребения в некропол 2 при Девня беше установено ритуално ампутирание на крайниците. В 9 гроба на същия некропол беше констатирано ритуално разрушаване на части от скелетите. Както в некропол 3, така и при некропол 2 се е запазил обичаят да се поставят камъни върху тялото на мъртвеца. Особено добре това може да се проследи при гроб 39 от некропол 3 (обр. 30).

Важна особеност на погребенията по християнски обред и от двата некропола е пълната липса на жертвени предмети-инвентар. Единствените вещи, откривани в гробовете, са някои украшения

и други предмети, свързани с облеклото. Само при гроб 12 от некропол 2 до главата на мъртвеца бяха открити няколко агнешки астрагала и обработени кости от крайниците на агне.

В некропол 2 бяха открити два кенотафiona, гробните ями на които бяха с ориентация запад—изток и север—юг. Най-сетне трябва да се отбележи, че при предварителните антропологически проучвания всред черепите от некропол 2 се откриха следи от изкуствена деформация.

* * *

От досегашното изложение става ясно, че по времето, когато населението не е било приело християнството, във Варненски окръг са били прилагани два езически начина на погребение — трупои́згаряне и трупополагане. И при двата начина на погребение ясно улавяме стремежа, от една страна, да се улесни душата на умрелия сродник да намери спокойствието на следземния живот и, от друга — да се възпрепятствува всячески нейното завръщане всред живите. Първата обща мярка за изолирането на душата е отдалечаването на некрополите от населените места, засвидетелствувано при всички известни засега некрополи. Освен това за изпълнението на двете основни цели на погребалните обредни действия — успокояването на душата²⁶ и едновременно нейното обезвреждане, всеки от двата начина на погребение е съхранил свои специфични черти. Една от първите наши задачи е чрез анализа на всеки от двата начина на погребение да се проследи кои от тези черти са общи за всички паметници от един вид и кои са характерни само за част от тях.

Редно е да започнем с разглеждането на начина на погребение, който във Варненско е по-широко разпространен — трупои́згарянето. При него основно място в обряда се отделя на очистителната сила на огъня, чрез който живите се избавят от духа на умрелия, който по начало си остава действителна или потенциална нечиста сила.²⁷ В същност огънят чрез унищожаването на телесните следи от тялото по най-осезаем начин прекъсва връзката между живите и мъртвите.

Важно място в обряда при този начин на погребение е заемало изгарянето на тялото на мъртвия. Във всички некрополи то се е извършвало винаги не на гроба, а извън некропола на определено място. Мъртвецът е бил поставян винаги облечен върху кладата. От оцелелите изгорели човешки кости в гроба са се поставяли само част от тях. По един и същ начин е устроен гробът, който винаги е вдълбан в терена и върху него липсва могилен насип. Ямата обикновено е овална, като редките случаи на правоъгълни или квадратни ями се дължат на нуждата в тях да се вложи подобна по форма гробна камерка.

Важен момент на погребалния обред при погребенията с трупои́згаряне, засвидетелствуван в различна степен при отделните некрополи, е изграждането на гробни съоръжения, които трябвало да изолират душата и възпрепятствуват нейното свободно излизане. За тази цел са използвани погребални урни и гробни камерки. По-разпространено е поставянето на изгорелите останки от човешкото тяло в погребални урни, които понякога са покрити със съд или друг материал. Покриването на урните се среща във всички некрополи от първата група, но е прилагано в различна степен при отделните паметници. Най-голям е броят на покритите урни в некропола при Разделна — върху 47 урни. В същност броят на покритите урни в Разделна е бил двойно по-голям, тъй като добре затворените над 50 гробни камери са изпълнявали същата роля — да възпрепятствуват свободното излизане на душата от гроба. В некрополите в Дългопол капак се откри само върху едната от деветте урни, а в Блъсково капаци имаха не повече от 3 урни. Ако сравним съотношението между покритите и непо-

²⁶ За мерките, които славяните предприемали за успокояването на душата и спечелването на нейното благоволение, са натрупани значително количество не само археологически, но и писмени данни. За това вж. в Л. Н и д е р л е. Славянские древности. М., 1956, с. 207 и сл.

²⁷ Най-добре това се осъществява при изгарянето на трупа на жертвената клада. Преживелица на този начин на „очистване“ е паленето на огън върху гроба след като трупополагането е заменило трупои́згарянето. Този начин на очистване е засвидетелствуван всред западните славяни до XV в. — вж. Л. Н и д е р л е. Цит. съч., с. 215. Отглас на този обичай у нас е паленето на кълчища и обикалянето с тях на гроба — срв. П. Ц. Л ю б е н о в. Баба Ега. Търново, 1887. с. 50.

критите урни в некрополите при Разделна и Блъсково, стигахме до извода, че е налице раличната степен на отмиране на един обичай, който първоначално е изисквал покриването на всички погребални урни. С постепенното отмиране на много черти на погребалния обред вследствие забравянето на първоначалния им смисъл и възможно поради отслабването на религиозното чувство се натъкваме дори при някои негови второстепенни детайли. Така, докато в Разделна като урни в гробовете са били вложени почти винаги здрави, често неупотребявани гърнета, то в Дългополския и особено в Блъсковския некропол почти всички урни са използвани за кухненски цели, като дори в някои гробове за урни служат счупени съдове.

Същата идея — „затварянето“ на душата в гроба, е заложена и в поставянето на горелите човешки кости в гробните камерки, особено характерни за некрополите от втората група. И тук обаче при различните некрополи се натъкваме на значителни изменения в съотношението между погребенията с гробни камерки и в прости ями: в некропол 1 при Девня 30 погребения са в гробни камерки, 2 са в урни и само 4 гроба са в прости ями. В некропола при Варна съотношението е 23 гробни камерки срещу 12 погребения в ями и 5 в урни, а в некропол 3 при Девня има 30 погребения в гробни камерки, 16 в ями и 7 в урни. При това, докато в некропол 1 при Девня повечето от камерките са добре оформени, то в последните два некропола преобладават символичните гробни камерки.

В некрополите при Разделна и Блъсково гробните камерки са процентно значително по-малко. Така в Разделна от 230 гроба има 90 камерки, а в Блъсково при 72 погребения само 4 са в камерки. Необходимо е да се отбележи, че в некропола при Разделна добре изградените и покрити гробни камерки са изпълнявали ролята на капаци — урните в тях не бяха покрити. При небрежно изградените и непокрити камерки обаче намиращите се в тях урни винаги имаха и капаци.

Друг важен момент при погребалния обред на погребенията с трупоиизгаряне е предприемането на редица действия, чрез които, от една страна, трябвало да се осигури душата на умрелия с всичко необходимо за живота ѝ на „другия свят“, а, от друга — да се покаже привързаността към нея на останалите живи членове на обществото.²⁸ В изпълнение на първото задължение, още преди да поставят тялото на кладата, при всички некрополи живите снабдявали мъртвеца с облекло, украшения и други предмети, свързани с облеклото. Освен това само при някои погребения от некрополите при Разделна и Блъсково на кладата са били поставени някои вещи с производствено-битов характер — сърпове, въдици, прешлени за вретено (вероятно с вретеното) и пр., а много рядко и оръжие. При погребването на оцелелите останки от тялото и останалите предмети в гроба понякога са се поставяли жертвени съдове. Много по-често жертвени съдове се откриваха в некрополите от втората група — при некропол 1 при Девня в 12 гроба, в некропол 3 при Девня в 15 и в некропола при Варна в 4 гроба. В некропола при Разделна жертвени съдове съдържаха 13, а в Блъсково само 2 гроба. Само в некрополите от втората група в част от гробовете бяха открити животински кости — останки от храна от животински произход. Само в един случай (гроб 24 от некропол 3 при Девня) в гроба е бил поставен цял скелет на куче, което едва ли е било предназначено за храна.

Като израз на почитта и обичта към покойника при погребението са били извършвани редица обредни действия, между които обязательно и поминална трапеза.²⁹ Вероятно откриваните в значителна част от гробовете във всички некрополи късове от керамика са остатъци от ритуално натрошените съдове, в които е била приготвена и консумирана храната от подобни угощения. Възможно е намерените на няколко места в некрополите натрошени съдове, понякога заедно с животински кости, да са били свързани с подобни ритуални действия. Навярно култово предназначение, свързано с погребалния ритуал, са имали и изградените на територията на некрополите при Разделна и Девня 3 каменни площадки. Най-сетне грижата за душата на мъртвите при нашите некрополи не се е изчерпвала с ритуалните действия при погребението. Заровените в горната част на гроба керамични

²⁸ С. А. Токарев. Цит. съч., с. 172 и сл. и особено с. 178—179.

²⁹ За различните обредни действия по време на погребенията у славяните, вкл. на Балканите, вж. Л. Н и д е р л е. Цит. съч.

фрагменти, понякога заедно с въглени, произхождат по всяка вероятност от следпогребални угощения или от поставянето в гроба на храна за мъртвите.³⁰

Двата основни момента на погребалния култ — мерките да се изолира душата, за да не вреди на живите, и действията, целящи нейното успокояване, проличават още по-ясно при погребенията с трупополагане при трите двуобредни некрополи. Това е лесно обяснимо, тъй като при този начин на погребение тялото не е било подложено на очистителната и едновременно с това разрушителна сила на огъня. Мерките за „обезвредяване“ на душата, както при погребенията с трупоизгаряне, са неравномерно застъпени при различните некрополи. Процентно най-голям брой подобни действия са регистрирани при некропол 1 при Девня. Особено добре проличава това в обичая да се поставят камъни-капак върху гроба, който в споменатия некропол се среща при 48 от 61 гроба, докато при некропол 3 при Девня тази „преграда“ против излизането на душата от гроба се намира върху 15 от 69 гроба, а при некропола до Варна — върху 1 от 15 гроба. Само в некропол 1 при Девня е открито погребение в ниша, допълнително затворена с камъни (гроб 91 — обр. 16), при което още по-ярко проличава стремешът да се изолира душата на умрелите. Че в този случай се натъкваме на една архаична, вече в процес на изчезване форма на гробно съоръжение, което вероятно е имало много по-широко разпространение при по-ранните паметници от този вид, ни показват данните от изследванията на некрополите от началото на I хил. от н. е. по долината на Кафирниган, по средното течение на р. Аму Даря. При тях почти всички погребения са извършени в нишови гробове с почти същото устройство.³¹ Що се отнася до поставянето на тялото в каменни или тухлени саркофази, засвидетелствувано при няколко езически погребения при некропол 3 при Девня и главно при християнските погребения в некрополите Девня 2 и 3, може с известна резерва да се приеме известно влияние на гробните камери от погребенията с трупоизгаряне. Много е възможно обаче този вид гробно съоръжение да е резултат на влияние, настъпило с приемането на християнството. Към второто предположение ни навежда обстоятелството, че при некрополите с християнски начин на погребение от X—XI в. повечето гробове представляват подобни каменни или тухлени саркофази.³²

Освен мерките от подобен вид, които се прилагали към всички мъртвци, за да ги изолират от живите, при погребенията с трупополагане в некрополите във Варненско се натъкваме и на редица по-специални действия, насочени само към отделни мъртвци. Такива са ампутирането и завързването на краката, поставянето на големи камъни върху части от тялото, полагането на мъртвеца в неестествено свито (хокерно) положение и послесмъртното разрушаване на части от тялото. Няма съмнение, че предприемането на подобни по-специални действия е било продиктувано от стремеша да бъдат „обезвредени“ мъртвците, които по някакви признаци са били сметнати за особено опасни. И този вид действия се срещат най-често при некропол 1 при Девня. Трябва да се изтъкне обаче, че те се оказват най-консервативният елемент на погребалния обред и, както бе посочено, някои от тях се запазват и след като погребението започва да се извършва по изискванията на християнската религия. Нещо повече — някои от тях в значително изменен вид и преосмислени са се запазили до най-ново време. Така в близкото до Варна с. Виница (бившо Кестрич), населено с тюркоезични гагаузи,³³ до 1885 г. е бил запазен обичаят да се забива нож в сърцето на другоселец (ябанджия), когато при настъпването на смъртта до него не се е намирал близък човек и съществувала опасност от вампирясване.³⁴ До края на XIX в. в Ломско се правел дълбок разрез в стъпалата на мъртвеца, за който съществувало съмнение, че може да се превърне в зъл дух — плътеник,

³⁰ Обичаят да се поставя храна в гроба е запазена у балканските славяни до последно време. Вж. Ив. Басанович. Материали за санитарната етнография на България. Част I. Ломският окръг. — СбНУ, V, 1891, с. 105. Срв. също Л. Нидерле. Цит. съч., с. 213.

³¹ А. М. Манделштам. Кочевники на пути в Индию. — МИА, 136, М. — Л., 1966, с. 9 и сл.

³² Особено характерен е един некропол от X—XI в., находящ се близо до некропола до завода за манометри при Варна и разкопан от научния сътрудник при Варненския музей Ал. Кузев през 1972 г., където почти всички от проучените над 300 гроба са каменни и тухлени подобни саркофази. Подобен некропол беше разкрит и при Каварна: М. Мичев. Новооткрит средновековен некропол при Каварна. — ИВАД, XII, 1961, с. 67—75.

³³ К. Басев. По въпроса за етногенезиса на гагаузите. — ИВАД, IX, 1953, с. 89 и сл. и пос. лит.

³⁴ Г. Антонов. Пробождање мъртвеца с нож в с. Кестрич. — ИВАД, II, 1909, с. 74.

за да не може плътеникът да върви, а в пъпа му се забивала голяма игла, за да бъде той умъртвен.³⁵

Ритуалните действия, насочени към успокояването на душата и спечелването на нейното благоразположение, се различават твърде малко от това, което намираме при погребенията с трупои́згаряне при двуобредните некрополи. Мъртвецът е бил полаган в гроба облечен и при него са се поставяли много малко предмети, свързани с подкрепяването на душата по пътя ѝ към „другия“ свят — съдове и месна храна. В самия гроб и в насипа върху него също както при трупои́згарянето се откриват фрагменти от ритуално натрошени съдове — следи от обредни действия по време на погребението и след погребението. Засега неясно остава предназначението на откритите в няколко гроба от некропол 1 при Девня човешки черепи, поставени върху камъните-капак на гробовете.

От досегашното изложение става ясно, че през първите векове от съществуването на Българската държава до утвърждаването на християнството на територията на Варненски окръг населението е погребвало мъртвите си по един от двата езически начина — трупои́згарянето и трупополагането. От краткия преглед на този вид паметници същевременно стана ясно, че по-разпространеният начин на погребение през целия този период е трупои́згарянето, засвидетелствувано във всички райони на окръга. Откритите поне засега некрополи с трупополагане са разположени на сравнително ограничена площ — около Девня и Варна. Има основания да се очаква разкриването на езически погребения с трупополагане и при с. Караманите. В най-добрия случай обаче и последният ще бъде двуобреден, тъй като гробове с трупои́згаряне са вече открити на това място. При погребенията с трупои́згаряне откриваме редица еднакви, при това основни черти на обряда: изгаряне на тялото на определено място извън територията на некропола, вкопаване на гроба в терена, липса на могилен насип върху гроба. Общ е и добре изразеният стремеж да се защитят изгорелите човешки останки чрез някакво защитно съоръжение. В осъществяването на този обичай обаче се натъкваме на значителни различия — при повечето некрополи (еднообредни) костите затваряли в урни, а при двуобредните некрополи те са предимно в гробни камери. Действително урнови погребения намираме и в двуобредните некрополи, но техният брой е значително по-малък особено при некропол 1 при Девня — 2 погребения в урни. В некропол 3 при Девня, който се използва до по-късно време — в него, както се видя, се откриват погребения и по християнски обред, урновите погребения са 12. Същевременно в еднообредните некрополи се срещат и погребения в гробни камерки, но те са в значително по-малко количество, отколкото при двуобредните. Твърде е вероятно появата на урнови погребения в двуобредните некрополи и на гробни камерки в еднообредните некрополи да е резултат на взаимно влияние на двата вида погребение с трупои́згаряне.

Общи черти, но и съществени различия може да се открият и в гробния инвентар на погребенията с трупои́згаряне в еднообредните и двуобредните некрополи. Общото е наличието на останки от облеклото и от украшения, които са почти еднакви. Останалият инвентар обаче е съвсем различен. Така в гробовете от некрополите в Разделна и Блъсково (първата група) са открити предмети от производствено-битов характер — вдици, сърпове, прешлени за вретена и пр., каквито не се срещат в некрополите от втората група. Затова пък в погребенията с трупои́згаряне от двуобредните некрополи откриваме останки от животинска храна, каквато липсва в некрополите от първата група. Освен това в двуобредните некрополи жертвени съдове се срещат значително по-често и освен това всред тях преобладава керамиката от добре пречистена глина и огладени стени — гърнета, амфорки, канички. В некрополите от първата група пък се срещат значително по-често костени амулети.

От съществено значение за нас е да се проследи взаимоотношението между обряда на двата основни начина на погребение — трупои́згарянето и трупополагането, което най-добре личи при двуобредните некрополи. Както вече беше показано, между тях съществуват значителни различия. Те се отнасят не само към различното третиране на тялото на починалия — унищожаването му чрез огъня при едните и запазването му при вторите, но и във вида на гробното съоръжение. При трупои́згарянето изгорелите останки на човешкото тяло трябвало само да се затворят в урната или гробната камера, докато при трупополагането се спазвала определена ориентация и в редица случаи

³⁵ Ив. Басанович. Цит. съч., с. 108.

се вземали специални мерки за „обезвредяване“ на сметнатата за опасна душа. Наред с това се нагледва на някои общи елементи в обряда между двата начина на погребение главно в двуобредните некрополи. На първо място това се изразява в почти еднакъв инвентар — съдове от двата типа, и животински кости — остатъци от местна храна. Докато за първия вид находки би могло да се предположи влияние на населението, което не е изгаряло мъртвите си върху това население, което ги е изгаряло, то при намерените остатъци от животински кости има обратен процес — по-честото намиране на останки от месна храна в погребенията с трупоиизгаряне са свидетелство за въздействие върху инвентара при погребенията с трупополагане. Възможно е на подобно влияние да се дължи поставянето на телата при някои погребения с трупополагане от некропол 3 при Девня в тухлени или каменни саркофази, които напълно наподобяват гробните камери от погребенията с трупоиизгаряне. Най-сетне, изглежда под влияние на погребенията с трупополагане, в един гроб с трупоиизгаряне (№ 24) от некропол 3 при Девня беше открит цял скелет на куче.

След извършения анализ на погребалния обред при раннобългарските некрополи във Варненско няма да бъде излишно да го съпоставим с обряда в известните досега паметници от подобен вид в съседните райони — Североизточна България и Добруджа. Предварително трябва да се изтъкне обаче, че такава съпоставка е много трудна и често невъзможна поради непълното публикуване на резултатите от разкопките на повечето от некрополите. От досегашните проучвания се вижда, че както във Варненски окръг, така и в останалите райони преобладават некрополите, при които населението е изгаряло телата на умрелите. В повечето случаи трупоиизгарянето е единственият начин на погребение. По-добре проучени некрополи от този вид са тези при с. Бабово, Русенско,³⁶ с. Гарван, Силистренско,³⁷ с. Юпер, Разградско,³⁸ и некрополите в Северна Добруджа при Кастелу до Кюстенджа,³⁹ при Сату ноу⁴⁰ и Гърлица-Остров до Адам клисе.⁴¹ Всички те напълно наподобяват обряда на некрополите при Разделна, Блъсково и Дългопол. Погребенията са извършени предимно в урни, неголяма част от които са покрити със счупени съдове, тухли или камъни.⁴² Известна част от погребалните урни е вложена в гробни камерки, напълно еднакви с тези от некрополите във Варненско.⁴³ С много редки изключения съдовете-урни са средни и големи по размери гърнета без дръжки от двата споменати типа — от песъчлива глина и врязана линейна украса и от добре пречистена глина и гладки стени с украса от излъскани ивици. Единствено при некропола до с. Юпер преобладават съдовете-урни от пречистена глина и гладки стени⁴⁴ — във всички останали некрополи по-голямата част от урните са гърнета от песъчлива глина и врязана украса. Подобен е и положеният в гробовете инвентар — преди всичко украшения и предмети, свързани с облеклото, и много малко вещи от производствено-битов характер — например два косера от урнови погребения в некропола при Кастелу⁴⁵ или няколко прешлена за вретено от некропола при Сату ноу.⁴⁶ Освен това подобно на некропола при Разделна бяха открити пробити агнешки астрагали-амулетни в 3 гроба

³⁶ Ж. Вържарова. Славяни и прабългари (тюрко-българи) в светлината на археологическите данни. — Археологическите данни. — Археология, XIII, 1971, кн. 1, с. 2, обр. 2 а.

³⁷ Ж. Вържарова. Цит. съч., с. 2—3, обр. 2 в.

³⁸ Ж. Н. Вържарова. Паметници Болгарии конца VI—XI в. и их этническая принадлежность. — СА, 1968, кн. 3, с. 157.

³⁹ A. Rădulescu — N. Harţuchi. Cimitirul feudal-timpurie de la Castelu. Constanţa, 1967.

⁴⁰ B. Mitrea. Şantierul arheologic Satu nou, necropola feudală timpurie N. 1. — MCA, VII, 1961, p. 551—560; 551—560; Săpăturile de la Satu Nou. Necropolele feudale timpurii. — MCA, VIII, 1962, p. 643—647.

⁴¹ C. Cîrjap. Necropola de epocă feudal-timpurie de la Gîrliţa-Ostrov. Pontce, II, 1969, p. 111—134.

⁴² За покриване на урни в некропола при Кастелу вж. у A. Rădulescu — N. Harţuchi. Цит. съч., с. 79; в некропола при Гърлица у C. Cîrjap. Цит. съч., с. 123—124; в некропола при Сату ноу — B. Mitrea. Şantierul arheologic Satu nou. . . , p. 552, fig. 1/2, 3.

⁴³ За гробни камерки в некропола при Гарван вж. у Ж. Вържарова. Славяни и прабългари. . . , с. 2, обр. 2 в; в Сату ноу — B. Mitrea. Цит. съч., с. 552—553; в Кастелу — Maria Comşa, A. Rădulescu, si N. Harţuchi. Necropola de incineratie de la Castelu. — MCA, VIII, 1962, p. 649, fig. 1/6, 8.

⁴⁴ Ж. Вържарова. Славяни и прабългари в светлината на археологическите данни. — Доклад за Международния симпозиум по славянска археология. С., 21—28. IV. 1970, с. 5 и 35.

⁴⁵ A. Rădulescu — N. Harţuchi. Цит. съч., с. 82.

⁴⁶ B. Mitrea. Şantierul arheologic. . . , p. 555.

на некропола при Сату ноу⁴⁷ и в един гроб в некропола при Гърлица-Остров.⁴⁸ Наред с това обаче някои от тези некрополи, като този при Кастелу, съдържат черти, които ги доближават до некрополите от втората група. Така в няколко гроба на този некропол са открити животински кости предимно от говедо, остатъци от месна храна, а в друг гроб е бил положен цял скелет на куче.⁴⁹ Също така почти половината гробове са безурнови, като горелите човешки кости са били положени главно в каменни или тухлени гробни камерки — както същински, така и символични.⁵⁰

Погребенията с трупоиъгаряне от двуобредните некрополи имат също своите близки паралели. Това са погребенията с трупоиъгаряне от два двуобредни некрополя в Северна Добруджа — при с. Истрия, северно от Кюстенджа,⁵¹ и до с. Налбант, Тулчанско.⁵² За некропола при Истрия са особено характерни големият брой гробни камери от тухли и камъни, в които са положени урните или горелите човешки кости при безурновите погребения.⁵³ В безурновите погребения се срещат рядко жертвени съдове-инвентар и животински кости, предимно овца и по-малко от говедо.⁵⁴ Наред с това обаче в този некропол откриваме и черти на обряда, които са по-характерни за еднообредните некрополи с трупоиъгаряне във Варненско. Тук на първо място трябва да поставим извънредно големият брой погребения в урни, които съставляват повечето от половината гробове с трупоиъгаряне. Значителна част от урните са с капак от счупен съд, тухла или каменна плоча. Немалка част от урните са поставени в същински или символични гробни камерки от тухли или плочести камъни. В урновите гробове са открити повече на брой жертвени съдове-инвентар.⁵⁵ Трябва да се подчертае, че докато урните са преди всичко средни и големи гърнета с врязана украса, то жертвените съдове са предимно керамични изделия от пречистена глина и огладени стени (втория тип) — амфорки, канички, гърненца, които много наподобяват и по разнообразието, и по формите си съдовете от двуобредните некрополи във Варненско.⁵⁶ Най-сетне обща ритуална черта, която сближава некрополът в Истрия с некрополите при Разделна и Девня 3, е наличието на каменни площадки на територията на трите паметника.⁵⁷ Що се отнася до погребенията с трупоиъгаряне от некропола при Налбант, някои черти на ритуала го доближават ту до първата група некрополи във Варненско, ту до втората. С първата група некрополи във Варненско той се свързва с много големия брой погребения в урни, някои от които са покрити отгоре.⁵⁸ Освен това керамиката се състои предимно от гърнета с врязана украса, а няколко от урните, изработени на ръка, са типични образци на раннославянската керамика у нас.⁵⁹ С двуобредните некрополи от Варненско пък некрополът при Налбант се сближава със значителния брой гробни камерки и наличието на негорели животински кости — част от черепа на едър добитък в една от урните.⁶⁰

Много по-ярко се открояват близките черти на обряда при погребенията с трупополагане. Много общи, при това основни черти на ритуала откриваме при сравняването на трите некрополя от втората група във Варненско с некропола при Нови пазар.⁶¹ Свързва ги преобладаващата северна ориентация на гробовете (глава на север, крака на юг),⁶² устройството на гробната яма,⁶³ положението на тялото в гроба, при което наред с преобладаващото разполагане по гръб част от скелетите

⁴⁷ B. Mitrea. Şantierul arheologic..., p. 555.

⁴⁸ C. Cîrjan. Цит. съч., с. 126, fig. 23.

⁴⁹ M. Comşa, A. Rădulescu, N. Harţuchi. Цит. съч., с. 651.

⁵⁰ A. Rădulescu — N. Harţuchi. Цит. съч., с. 79—81.

⁵¹ В. Л. Зирра. Двубрядовый могильник..., с. 356—362.

⁵² I. Vagnea — St. Ştefănescu. Din istoria Dobrogei. Vol. III. Bucureşti, 1971, p. 53.

⁵³ В. Л. Зирра. Цит. съч., с. 356—358, рис. 2 и 3.

⁵⁴ Пак там, с. 358.

⁵⁵ Пак там с. 358, рис. 4.

⁵⁶ Пак там, с. 382—398, рис. 23—27.

⁵⁷ Пак там, с. 374.

⁵⁸ I. Vagnea — Ştefănescu. Цит. съч., с. 53.

⁵⁹ Пак там, с. 53, 59, fig. 23.

⁶⁰ Пак там, с. 53.

⁶¹ Ст. Станчев и Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958.

⁶² Пак там, с. 15.

⁶³ Пак там, с. 13—14.

бяха в свито (хокерно) положение.⁶⁴ Много подобен е и инвентарът — съдове от двата типа и особено керамика, украсена с излъскване,⁶⁵ украшенията и предметите, свързани с облеклото,⁶⁶ както и наличието на животински кости — остатъци от месна храна.⁶⁷ Изключително важна е приликата между антропологическия материал, при който върху част от черепите се откриват следи от изкуствена деформация.⁶⁸ Заедно с това не можем да не изтъкнем и някои различия. Така в некропола при Нови пазар напълно липсват наредените върху гробната яма камъни-капак, както и каменните и тухлени саркофази. Значителни различия съществуват между металните предмети, намирани в гробовете на некрополите във Варненско и Нови пазар. Така в Нови пазар значително по-разнообразни и в по-голямо количество са предметите, свързани с въоръжението, по-многобройни са коланните апликации.⁶⁹ Освен това костите от животни — остатъци от храна, в некропола при Нови пазар са далеч повече по количество и процентно на гробовете, а така също значително се различават по видов състав от животинските кости в некрополите във Варненски окръг, в които се срещат много кости от свиня, каквато липсва като храна в Нови пазар, докато в Нови пазар се срещат кости от кон, каквито не са намерени в некрополите от Варненско.⁷⁰ Най-после в новопазарския некропол са открити само две погребения с трупозгаряне,⁷¹ докато при некрополите във Варненско такива погребения са представени равностойно на погребенията с трупополагане и дори понякога са по-многобройни. В много отношения обредът в некрополите във Варненско намираме много по-близък до двуобредния некропол при Истрия. В него откриваме почти всички особености на гробните съоръжения, характерни за Варненските некрополи — освен в обикновените гробни ями понякога тялото е било поставено в примитивен саркофаг — както същински, така и символичен.⁷² Макар и рядко, върху гробната яма е бил изграден познатият ни капак от тухли, а в един случай и от вторично използвани антични керемиди.⁷³ Гробният инвентар е почти напълно еднакъв — жертвени съдове от двата типа, предмети, свързани с облеклото, и украшения и негорели кости от животни — предимно овца и едър рогат добитък.⁷⁴ Част от гробовете представляват кенотафиони.⁷⁵ При две погребения тялото е било положено на едната страна.⁷⁶ В ориентацията на скелетите преобладава посоката север—юг, при все че отклонения от тази ориентация се срещат значително по-често, отколкото при некрополите във Варненско.⁷⁷ Понякога в горната част на гробната яма, заровени плитко в земята, се откриват животински кости — остатъци от следпогребални ритуални приношения във вид на месна храна.⁷⁸ Най-сетне от особена важност е наличието на черепи с изкуствена деформация.⁷⁹ Що се отнася до погребенията с трупополагане от двуобредния некропол при Налбант, малкият брой на погребенията (само 3) и лапидарното публикуване на материала не дават възможност да се направят никакви по-задълбочени сравнения и изводи.⁸⁰

За да се види по-ясно мястото, което некрополите от Варненско заемат сред подобните им паметници в Североизточна България и Добруджа, не ще е излишно да се спрем накратко и на три други некрополя, които са открити в непосредствена близост на изследвания район — по левия бряг

⁶⁴ Ст. Станчев и Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958. с. 31—32.

⁶⁵ Пак там, с. 46 и сл.

⁶⁶ Пак там, с. 17—19.

⁶⁷ Пак там, с. 174 и сл.

⁶⁸ М. Балан и П. Боев. Антропологични материали от некропола при Нови пазар. — ИАИ, XX, 1955, с. 347 и сл.

⁶⁹ Пак там, с. 95—98.

⁷⁰ Ст. Станчев и Ст. Иванов. Цит. съч., с. 163 и сл.

⁷¹ Пак там, с. 29—30.

⁷² Вл. Зирра. Цит. съч., с. 364, обр. 8 и 9.

⁷³ Пак там, с. 364—366, обр. 8, 1.

⁷⁴ Пак там, с. 364—366.

⁷⁵ Пак там, с. 362.

⁷⁶ Пак там, с. 364.

⁷⁷ Вл. Зирра. Цит. съч., с. 362.

⁷⁸ Пак там, с. 366.

⁷⁹ Пак там, с. 366.

⁸⁰ Barnea - Ștefănescu. Цит. съч., с. 53.

на Дунава, точно срещу крайречната дунавска ивица на Добруджа. Първият от тях е открит до с. Кискани, близо до Браила.⁸¹ Всички погребения в него са с трупоиъгаряне, като по-голямата част от гробовете са урнови, при което част от урните (6 погребения) са покрити с фрагменти от съдове.⁸² В един гроб е открит глинен прешлен за вретено,⁸³ а в други два гроба са открити негорели животински кости — в единия случай от говедо, а в другия цял скелет на куче.⁸⁴ Керамиката е представена от гърнета без дръжки. Вторият некропол се намира до с. Султана в района на Олтевица.⁸⁵ В него са открити както погребения с трупоиъгаряне, така и с трупополагане. Погребенията с трупоиъгаряне са в повечето случаи урни-гърнета с врязана украса.⁸⁶ Повече данни предлагат погребенията с трупополагане (33 погребения), при които скелетите са положени по гръб с изпънати покрай тялото ръце и са ориентирани ЗСЗ — ИЮИ, по-рядко север—юг.⁸⁷ В малко повече от $\frac{1}{3}$ от гробовете са открити жертвени съдове-инвентар — малки гърненца от двата типа, канички и амфорки от пречистена глина и стени с украса от излъскани ивици, напълно подобни на жертвените съдове от двуобредните некрополи във Варненско.⁸⁸ Освен това понякога в гробовете се откриваха остатъци от месна храна — части и цели скелети от кокошки, овце и възможно телета, както и черупки от яйца.⁸⁹ Останалият инвентар е предимно украшения, ножчета и предмети, свързани с облеклото, както и няколко прешлена за вретено.⁹⁰ Последният некропол е открит близо до с. Изворул, на около 30 км източно от Гюргево.⁹¹ Некрополът при Изворул е също така двуобреден, с по-голям брой погребения с трупополагане.⁹² Гробовете представляват обикновено правоъгълна яма, но в два случая подобно на некропол 1 при Девня по едната от стените е изрязана ниша.⁹³ Почти в половината от гробовете с трупополагане са открити жертвени съдове. Керамиката се състои предимно от гърнета с врязана украса и само в два случая са открити гърнета от пречистена глина и украса от излъскани ивици.⁹⁴ Сравнително често в гробовете с трупополагане се срещат кости от свиня, овца, говедо и домашни птици — остатъци от месна храна, а също яйца от кокошки.⁹⁵ В един гроб с трупополагане е открит цял скелет на куче, а в друг метатарз от кон.⁹⁶ Твърде честа находка са прешлените за вретено, поставени обикновено до дясната ръка на погребенията на жени, а в два гроба са били поставени и сърпове. В два гроба с трупоиъгаряне са открити по малко полуобгорели кости от кокошка.⁹⁷ Веднага трябва да подчертаем, че по отношение на откритата в гробовете керамика и находките на предмети с производствено-битово предназначение — сърпове и прешлени за вретено, този некропол има много близки черти с некрополите от първата група във Варненско. По количеството и особено по вида на намираните кости от животни — остатъци от поставена в гроба храна, особено прасе, овца и кокошки, некрополът при Изворул притежава черти на обряда, които го сближават с двуобредните некрополи във Варненско и по-специално с погребенията

⁸¹ N. Hartuche, F. Anastasiu și I. Broscățean. Necropola de incineratie feudală timpurie de la Chiscani — Sat — Brăila. — Danubius, I, 1967, p. 137—178.

⁸² Пак там, с. 138—139.

⁸³ Пак там, с. 156.

⁸⁴ Пак там, с. 140.

⁸⁵ B. Mitrea. Săpăturile de salvare de la Sultana. — MCA, VII, 1961, p. 531—539; Șantierul Sultana. — MCA, VIII, 1962, p. 667—674.

⁸⁶ B. Mitrea. Șantierul Sultana, p. 670.

⁸⁷ Пак там, с. 667—668.

⁸⁸ Пак там, с. 670.

⁸⁹ Пак там, с. 668.

⁹⁰ B. Mitrea. Săpăturile de salvare. . . , p. 538.

⁹¹ B. Mitrea. Unele probleme în legătură cu necropola prefeudală de la Izvorul. — SCIV, XVIII, 1967, N 3, p. 443—461; B. Mitrea, C. Preda, M. Chițescu, Ch. Rădulescu, M. Ionescu. Necropola feudală timpurie de la Izvorul. — MCA, IX, 1970, p. 329—335.

⁹² B. Mitrea. Unele probleme. . . , p. 446.

⁹³ Пак там, с. 447.

⁹⁴ Пак там, с. 449.

⁹⁵ Пак там, с. 448.

⁹⁶ Пак там, с. 460.

⁹⁷ Пак там, с. 452.

с трупозгаряне. Същото може да се каже и за наличието на цял скелет на куче, какъвто бе открит в един гроб с трупозгаряне от некропол 3 при Девня. От некрополите в Североизточна България — Нови пазар и трите двубредни некрополя във Варненския район, некрополът при Изворул се отличава преди всичко по ориентацията на погребенията с трупополагане, която е преимуществено запад—изток. Тук трябва обаче да се подчертае, че все пак са открити 5 погребения, ориентирани север—юг, като те са групирани в тази част на некрополя, която е останала неразкопана.⁹⁸ Този факт навежда на мисълта, че в тази посока навярно ще се открият значително по-голям брой погребения с ориентация север—юг.

След всичко изтъкнато дотук става ясно, че през първите векове от съществуването на Българската държава до приемането на християнството двата начина на погребение по езически обред, засвидетелствувани в некрополите във Варненско, са характерни не само за този ограничен район, а за много по-обширна област, която обхваща цяла Североизточна България, Добруджа и дори левия бряг на Дунава, в съседство с посочената територия. При това между отделните групи паметници от този вид лесно могат да се открият много общи ритуални черти. Особено ясно проличава близостта на обряда при погребенията с трупополагане. Еднаквото устройство на гробните съобръжения, преобладаващото място на северната ориентация на гробовете, подобният начин на полагане на телата в гроба — това са все белези, които свидетелствуват за единство в основните черти на обряда при тази група паметници. Към това трябва да се прибави и наличието на подобен по характер и вид гробен инвентар — жертвени съдове, всред които значително място заема керамиката от пречистена глина и излъскани стени, наличието на остатъци от месна храна, почти еднакви украшения и предмети, свързани с облеклото. От особена важност е установяването на единен антропологически тип в изследваните некрополи, както и наличието на черепи с изкуствена деформация. Разбира се, налице са и някои различия при второстепенните детайли на обряда. Така например в състава на положените в гроба животни некрополите във Варненско намират близки паралели в некрополите при Истрия и Изворул, а се различават значително от костния материал от некрополя в Нови пазар. Също така камъни-капак се срещат само в некрополите във Варненско и в Истрия, докато в другите паметници такива камъни не са открити. Най-сетне при некрополите по левия бряг на Дунава преобладаваща е западната ориентация пред северната за всички останали некрополи. Въпреки съществуването на подобни различия в някои второстепенни детайли погребалният обред в основата си е еднакъв при всички посочени паметници. Това, както и еднаквият антропологически тип, установен при тяхното проучване, показват, че те са били използвани от население с еднакъв етнически състав. Етническата принадлежност на това население е установена още при проучването на най-рано открития некропол от този вид — този при Нови пазар. Цялостното проучване на археологическия и антропологическия материал, открит в некрополя, със сигурност доказва принадлежността му към прабългарското население в този район.⁹⁹ Прабългарският произход на тези некрополи се доказва и от близостта им в археологическо и антропологическо отношение с подобните прабългарски паметници, открити и проучени от съветските археолози на територията на Съветския съюз.¹⁰⁰ Същевременно отбелязаните вече различия в детайли на погребалния обред позволяват всред тази етнически еднородна маса да се разграничат няколко по-малки групи. Така трите некрополя във Варненско заедно с некрополя при Истрия можем да поставим в една група и да ги отделим от паметниците, подобни на Нови пазар.¹⁰¹ Като че ли най-правилно ще бъде некрополите по левия бряг на Дунав — Султана и особено Изворул, с тяхната предимно западна ориентация да обособим в отделна, трета група. Впрочем тази ориентация не е необичайна за прабългарските паметници — по-голямата част от прабългарските погребения в южните части на Съветския съюз и на първо място смя-

⁹⁸ В. Митреа. Цит. съч., с. 448.

⁹⁹ Ст. Станчев и Ст. Иванов. Цит. съч., с. 110.

¹⁰⁰ За изследванията на съветските археолози по този въпрос вж. у: И. И. Ляпушкин. Памятники салтовомаяцкой культуры в бассейне р. Дона. — МИА, 62, М.—Л., 1958, с. 146—148; С. А. Плетнева. От кочевий к городам. — МИА, 142, М., 1967, с. 98—99.

¹⁰¹ Към тази група трябва да причислим няколко открити при Мадара погребения — вж. Станчев и Иванов. Цит. съч., с. 36—37, и нови непубликувани находки от Кюлевча, всички с находки на кости от кон.

таният за класически прабългарски паметник — Зливкинский некропол, имат същата ориентация.¹⁰²

Що се отнася до погребенията с трупои́згаряне, въпросът с тяхното единство е значително сложен. Както вече беше показано, при тях също така редица, и то основни черти на обряда са едни и същи. Наред с това обаче се наблюдават някои понякога твърде големи различия, проявяващи се най-вече в състава на гробния инвентар. Най-ясно засега се очертават тези различия при некрополите във Варненско независимо от тяхната териториална близост. Те дори са такива, че ако бихме разгледали само некрополите във Варненско, би трябвало да говорим за две самостоятелни групи, от които едната е характерна с урновите си погребения и монообредност, а втората — с безурнови гробове и винаги биритуалност. От направените сравнения между погребенията с трупои́згаряне във Варненско и в останалите райони се вижда обаче, че някои особености на двуобредните некрополи във Варненско са характерни за еднообредните в Добруджа, и обратно. За това бяха посочени достатъчно примери, но все пак не е излишно да подчертаем някои от тях: в еднообредния некропол при Кастелу е твърде голям броят на безурновите гробове в гробни камери, а в двуобредния некропол при Истрия преобладават погребенията в урни. Подобно е положението и при двуобредния некропол при Налбант, където урновите гробове са повече от безурновите в гробни камери и без камери. Също така в некропола при Кастелу са открити остатъци от месна храна, поставена в гробове с трупои́згаряне, както и цял скелет на куче. При това положение да се определи със сигурност етническата принадлежност на населението, изгаряло телата на своите мъртви, е засега невъзможно. Трудността идва от обстоятелството, че по това време изгарянето на телата на умрелите се е практикувало както от славяните, така и от някои тюркски народи.¹⁰³ Почти сигурни можем да бъдем в определянето на етническата принадлежност на некрополите от първата група, при които трупои́згарянето е единственият начин на погребение и преобладават урновите гробове. Еднаквият погребален обред и гробният инвентар в тях и в погребенията, славянската принадлежност на които не буди никакво съмнение както в българските земи, така и в другите земи, населени със славяни, говорят недвусмислено за тяхната принадлежност към славянското население в тези райони. Що се отнася до погребенията с трупои́згаряне в двуобредните некрополи, засега те еднакво биха могли да се отнесат както към друга група славянско население, така и към население с друг етнически състав — прабългари или друга някаква група от тюркски произход, родствена на първите и отседнала заедно с тях в тези земи. Окончателното определяне на етническия състав на тази група обаче може да стане едва след допълнителни проучвания на археологическия и антропологическия материал и по-пълно сравняване с известните вече находки от такъв характер на територията на Съветския съюз. Във всеки случай трябва още веднъж да се подчертае нестабилността на отбелязаните различия в обряда и интензивното проникване на черти, характерни за обряда на едната група в другата и обратно. Тези факти най-малко доказват, че между населението, оставило двете групи паметници, са съществували твърде тесни икономически и духовни връзки.

В заключение може да се направи изводът, че при изследването на погребалния обред в некрополите от VIII—X в. във Варненско се получават редица нови, някои твърде ценни данни за историята на този край по време на Първата българска държава. При това изследване не само проникваме по-дълбоко в религиозните възгледи на населението в този край, но и получаваме богат фактически материал за културното и икономическото общуване между неговите разнородни етнически компоненти. Същевременно сравняването на обряда от двете групи некрополи във Варненско с обряда на некрополите от същото време в съседните райони, влизащи тогава в пределите на Българската държава — Североизточна България и Добруджа, — показва поразително сходство във всичките му най-важни детайли — ритуални действия, гробни съоръжения и гробен инвентар. Всичко това показва, че населението в цялата тази област не само поддържало помежду си много тесни културни и икономически връзки, но е имало и еднакъв етнически, макар и разнороден състав.

¹⁰² С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 92.

¹⁰³ По въпроса за тюркските погребения с трупои́згаряне в южните части на Съветския съюз вж. у: С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 100—102. Особено интересни са резултатите от разкопаването на некропола при с. Рождественское в Тат. АССР; П. Н. Старосин. Памятники именьковской культуры. — САИ, Д 1—32, М., 1967, с. 15—17.

LE RITE FUNÉRAIRE DES ANCIENNES NECROPOLES BULGARES
DE LA REGION DE VARNA

DIMITRE II. DIMITROV

(Résumé)

Dans cet ouvrage on donne un aperçu général des résultats obtenus sur l'étude des rites funéraires des 8 anciennes nécropoles bulgares fouillées ces 10 dernières années dans le département de Varna et qu'on attribue au VIII—Xe s. Ce sont trois nécropoles près de Devnja, deux près de Dălgopol, une près de Razdelna, une près de Blăskovo et une près de Varna. Des fouilles entreprises dans ces monuments, ainsi que des trouvailles fortuites et de certaines autres nécropoles de cette région on constate qu'à l'époque païenne du premier royaume bulgare (VIII—Xe s.) dans ces régions il y avait deux modes d'ensevelissement — l'incinération et l'inhumation. L'incinération était plus fréquente. On a découvert dans toutes les nécropoles connues jusqu'à présent des sépultures à incinération. Les sépultures à inhumation n'ont été découvertes que dans trois des nécropoles (nécropole 1 et 3 près de Devnja et la nécropole près de l'usine de manomètres près de Varna). Or ces sépultures se trouvent à proximité des sépultures à incinération (bi-rituelles). Dans les sépultures à incinération on trouva plus d'unité dans de nombreuses pratiques du rite: l'incinération s'effectuait à côté de la sépulture, mais à une certaine distance, les ossements humains carbonisés et l'inventaire presque toujours pauvre étaient enterrés dans de petites fosses rondes plus rarement dans des fosses ellipsoïdales de 0,25—0,50 m creusées directement dans la terre; sur la tombe on n'élevait pas de monticules. Mais en même temps dans les nécropoles où l'on ne trouve que des sépultures à incinération (Razdelna, Dălgopol et Blăskovo) et dans celles où l'on pratiquait les deux rites comme dans les nécropoles près de Varna, Devnja 1 et Devnja 3 on remarque certaines différences. Ainsi, les tombes dans lesquelles on dépose les ossements et l'inventaire dans des urnes funéraires sont plus nombreuses, alors que dans celles du second groupe les sépultures à urnes sont très rares. De même on trouve dans les nécropoles où les deux rites coexistent, des os d'animaux — restes de nourriture — qui manquent totalement dans les nécropoles du premier groupe. En outre, dans ces dernières les vases à sacrifice étaient presque exclusivement des vases à décor incisé, alors que dans les autres plus de la moitié des vases sont des amphores et des petites cruches en argile très pure et à surfaces lisses. Dans les sépultures à inhumation l'unité du rite est complète dans toutes les nécropoles. Toutes les tombes sont des fosses rectangulaires ou trapézoïdales et mesurent 2,15 m de long sur 0,90 m de large et sont creusées à une profondeur de 0,80 m à 1,20 m. A l'exception de trois sépultures (l'une dans la nécropole de Varna et deux à Devnja 3) où deux personnes avaient été inhumées dans la même tombe toutes les autres tombes sont individuelles. La plupart des tombes sont orientées au nord (la tête au nord et les pieds au sud). Les tombes à orientation Sud-Nord sont rares et très exceptionnellement Ouest-Est. Dans une tombe orientée au nord (tombe 91 de la nécropole 1 près de Devnja) le corps avait été déposé dans une niche creusée dans le mur ouest. L'inventaire funéraire est aussi très pauvre et peu varié — des parures et autres objets de vêtement, des vases comme dans les sépultures à incinération et rarement des os d'animaux. Le rite comporte certaines actions qui devaient rendre l'âme du défunt „hors d'état de nuire“. Dans ce but on disposait dans la partie supérieure de la tombe de grandes pierres formant couvercle. Parfois on plaçait des pierres directement sur le corps du défunt, sur la tête, les pieds ou sur la poitrine. Dans certains cas on amputait les pieds, et on constate aussi que l'on détruisait certaines parties du squelette après le décès — principalement les pieds, plus rarement le thorax ou la tête. Généralement le corps est couché sur le dos avec les bras le long du corps, mais parfois ils sont repliés (hoker) et mis d'un seul côté.

Une trouvaille exceptionnelle que l'auteur signale est une fosse annulaire de forme ronde avec un diamètre de 5,70 m, la largeur du déblai étant de 0,80 m sur 3,70 m de profondeur, fosse découverte à l'extrémité Est de la nécropole Devnja 3. On y avait jeté les corps de 70 individus, tués préalablement. Ce sont surtout des enfants et des femmes jusqu'à 35 ans, dont 92% ont une déformation artifi-

cielle du crâne. Les objets déposés près des squelettes montrent que cette fosse commune par les soins pris pour sa délimitation, avait un caractère cultuel. Elle doit par conséquent être attribuée à la période où cette nécropole était païenne. Les recherches préliminaires zoologiques et anthropologiques fournissent des données importantes. Les os d'animaux, ainsi que les ensevelissements à incinération et inhumation appartiennent à des porcs, des oiseaux, des moutons et plus rarement des boeufs. De plus dans un ensevelissement par incinération et deux par inhumation on avait enterré aussi des chiens. Toutefois l'examen anthropologique a établi que les corps ensevelis sont des européïdes avec les traits mongoloïdes bien exprimés, dont une partie (environ 20%) accusent une déformation artificielle du crâne.

La confrontation de ces rites des nécropoles de Varna avec ceux des nécropoles contemporaines des régions voisines — la Bulgarie du Nord-Est et la Dobrudja — a permis de constater qu'entre les unes et les autres il existe une unité presque complète. Ainsi tous les traits particuliers des rites des ensevelissements à incinération des nécropoles de Varna correspondent à ceux des nécropoles de la Dobrudja, à Castelu, Gîrlița, Satu Nou, Istria. La relation entre les ensevelissements à inhumation de la région de Varna avec les tombes de la nécropole d'Istria apparaît avec beaucoup plus de netteté encore. La nécropole de Novi Pazar est un peu plus différente en ce qui concerne l'inventaire funéraire. Tout ceci montre que pendant cette période toute cette région était habitée par une population avec une même composition ethnique. Or, on peut établir avec certitude l'origine ethnique d'une population la manière dont elle ensevelissait ses morts. L'organisation des tombes, l'inventaire funéraire et les traits anthropologiques qui correspondent aussi à certaines monuments des régions méridionales de l'Union Soviétique indiquent qu'elles appartenaient à des Protobulgares. On peut un peu plus difficilement établir l'appartenance ethnique d'une population qui incinérât ses morts. Certains détails du rite pourraient constituer un témoignage de la présence de deux groupes ethniques, dont l'un était peut-être slave. En conclusion on peut affirmer qu'indépendamment de la présence de deux ou trois groupes ethniques, ils se trouvent aussi bien à Varna que dans les régions voisines.

**ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ТВОРЧЕСКИЯ ПРОЦЕС
В СРЕДНОВЕКОВНАТА ЖИВОПИС ОТ ЮГОИЗТОЧНА
И ЗАПАДНА ЕВРОПА**

Екатерина Манова

Художественото творчество има свои специфични черти за всяка общественоститическа формация и в тези черти се отразява мирогледът на отделната епоха. Различни са способите, които се използват при създаването на художествените творби, различно е и предпочитанието към някой клон на изкуството. При първобитнообщинния и робовладелския строй се създава и усъвършенствува пластиката, а живописата и мозайката — през епохата на разпадане на робовладелския строй, като продължават да се развиват и да овладяват по-съвършени способности през феодализма и Възраждането.

За ранния етап на живописното творчество до нас почти не са дошли имена на творци.¹ Разбира се, при по-големи художествени комплекси естеството и обемът на работата са налагали включването на големи и разнородни колективи, но и за тях сведенията за изпълнителите са рядкост. В някои по-късни извори се споменават имената на художници, но и от тях пък не са запазени паметници.² В описанието на мозайките в църквата „Св. апостоли“ в Цариград хронистът Никола Месарит съобщава с една приписка името на майстора Евлалий.³

В художествените произведения на всяка епоха обикновено е съблюдаван господстващият мироглед, особено когато се отнася до обект, който има обществен характер или пък е свързан с официалния култ.⁴ Необходимо е също така да се имат пред вид степената на развитие на изкуството за дадена епоха и възможностите за школуване на художниците. Едва след това може да се пристъпи към преценката на индивидуалните или колективните приноси и постижения на майсторите.

В процеса на художественото творчество важно място заемат тематиката, съотношението в пропорциите, сюжетът, разбиранятия на майсторите, както и стилът, изразните средства, техниката на работа, правените преработки и попълванията. Всяка епоха има свои отличителни белези, своя иконография. По работата на изпълнителите на произведенията на средновековното изкуство се съди за тяхната подготовка, за правилата, от които са се ръководили, за школите, които са съществували. За доброто изпълнение на паметниците на средновековната живопис са допринасяли и лицата или колективите, поели материалното задължение за успешното им завършване.

В ранното средновековие са били вече изявени три клона на живописното творчество — стенопис, иконна живопис и илюстриране на ръкописни текстове. По своя характер най-близо до стенната живопис стои мозайката. Голям дял от т. нар. кавалетна живопис (върху платно или дъска) обхваща иконописата. Предназначението на миниатюрната живопис е да илюстрира литературни про-

¹ В. Н. Лазарев. История византийской живописи. I. М., 1947, с. 17.

² O. M. Dalton. Byzantine art and archeology, Oxford, 1911, p. 263.

³ Пак там, с. 263.

⁴ Ch. Diehl. Manuel d'art byzantin. I. 1925. с. 204.

изведения, които се отличават с по-разнородни сюжети. Най-често обаче тези три клона на средновековната живопис имат твърде сродна по съдържание тематика, което дава отражение върху прилаганите изразни средства. Много от известните за живописиста на средновековието сюжети и орнаментални мотиви се поставят и върху декорираните и бродираните средновековни тъкани.⁵

Основна задача за майсторите живописци през ранното средновековие е била прославата на мъчениците⁶ и утвърждаването на приетата от държавата за официална християнска религия. По това време все още няма изработени типични за нея изразни средства, а се използват още онези, наследени от късноантичното изкуство,⁷ с превес на някои особености, проникнали в него от Изтока, като например губещи се под гънките на облеклото очертания на тялото, втречено гледащи, широко отворени очи⁸ и др. По този начин е показано, че в християнския мироглед вниманието се насочва не толкова към материалния свят, а към духовната същност на човека.⁹ В най-ранния период на ранносредновековната живопис съзнателно е избягвано изобразяването на човешки фигури,^{9a} понеже ги свързвали с езичеството. Често срещани са символичните изображения¹⁰ на добрия пастир, райският пейзаж, ловни сцени, риба, птици и монограмът на Христос.

Живописецът е имал твърде малка свобода в избора на сюжет.¹¹ Забелязва се една неустановеност и в подбирането на детайлите. Растителността в рая често се предава стилизирано, но в повечето случаи още не се е изгубило онова правдиво възпроизвеждане на природата, останало от късната античност.¹² По-късно и антропоморфизмът,¹³ и търсенето на портретни черти¹⁴ на античното изкуство се прилага широко в средновековната живопис, но съществена нейна задача си остава да поучава и наставлява.¹⁵

При практическото изпълнение на декорацията понякога се получават и своеобразни решения, които обикновено са предизвикани от характера на разполагаемото в площи, върху които се рисуват, фигури, мотиви, композиции, като сводове, люнети, дъги на арки, пандантиви, стени и др.

Пред средновековния живописец обикновено предварително е поставена задачата било да отрази събитие от общественния живот или пък да пресъздаде образи на отделни изтъкнати исторически личности, на групи прочути военни и политически дейци, както се практикувало в съвременното му общество за обекти със светско предназначение.¹⁶ При изписване на паметник на религиозната живопис често изобразяваните действащи лица са взети из средата на елита на създателите на новата религия, нейни видни представители или заслужили за нейното тържество, както и последователни хронологически епизоди от техния достоен за подражание живот.¹⁷

В миниатюрната живопис тематиката е свързана с текста, който се илюстрира. Прави впечатление, че там търсенето на изразни средства от художника е по-забележимо, а реалистичните тенденции¹⁸ и новаторството имат повече замах. Според Вулф чрез илюстрираните ръкописи е било възможно пренасяне на иконографски цикли.¹⁹ В ръкописа на Диоскорид са били поместени образът и името на неговия автор.²⁰ А миниатюрите към „Християнска топография“ на Козма Инико-

⁵ Ch. Diehl. Цит. съч., с. 85.

⁶ Пак там, с. 110.

⁷ Пак там, с. 1, 122; O. M. Dalton. Цит. съч., с. 250.

⁸ B. H. Лазарев. Цит. съч., с. 13, 29.

⁹ O. M. Dalton. Цит. съч., с. 69;

^{9a} B. H. Лазарев. Цит. съч., с. 32.

¹⁰ O. Wulf. Die altchristliche Kunst, Potsdam (1936), с. 2; Ch. Diehl. Цит. съч., с. 120, 122, 127.

¹¹ O. M. Dalton. Цит. съч., с. 250; Ch. Diehl. Цит. съч., с. 231.

¹² B. H. Лазарев. Цит. съч., с. 11; O. M. Dalton. Цит. съч., с. 250, 252, 643.; Ch. Diehl. Цит. съч., с. 10.

¹³ B. H. Лазарев. Цит. съч., с. 13, 30.

¹⁴ O. M. Dalton. Цит. съч., с. 69; O. Wulf. (Цит. съч., с. 12.

¹⁵ O. M. Dalton. Цит. съч., с. 252, 358; Ch. Diehl. Цит. съч., с. 110.

¹⁶ O. M. Dalton. Цит. съч., с. 249; Ch. Diehl. Цит. съч., с. 225.

¹⁷ O. M. Dalton. Цит. съч., с. 258; Ch. Diehl. Цит. съч., с. 225.

¹⁸ O. Wulf. Цит. съч., с. 13; Ch. Diehl. Цит. съч., с. 231.

¹⁹ O. Wulf. Цит. съч., с. 12.

²⁰ Ch. Diehl. Цит. съч., с. 111, 237.

плевст²¹ съдържат белези на прехода от светска към религиозна илюстрация, като същевременно са били ползувани и като източници за някои иконографски типове.²²

Трябва да се отбележи, че при стенната живопис и по-малко в иконописта, като се дава преднина на духовната страна пред земната, в резултат на степенуване на образите и сцените се получава разграничаване на сюжетите според площта, върху която ги разполагат. Горната част на зографисваната повърхност се предоставя за образи и събития, свързани с християнския бог в неговите три лица. Долната част заемат ревностни последователи на религията и мъченици за нейната победа, канонизирани от теоретиците на християнската църква. Както църковните стени, така и повърхността на иконата е имала своя символика. Обикновено изписването на църквата, икона или илюстрирането на евангелие или друг ръкопис се възлага на един живописец от отделен владетел или феодал, или група от едно съсловие или професия и той трябва да задоволи техните вкусове и разбирания.²³ Може да се допусне, че художникът като член на това общество най-често има и разбирания, подобни на техните. От своя страна онези, които поемат грижата по зографията, търсят майстори, които им допадат.

Известно е впитането на средновековното изкуство в християнския култ,²⁴ но също така и надзорът, който средновековната християнска църква упражнява върху изкуството.²⁵

За начина на работа на средновековните живописци са останали малко сведения. Между няколко съобщения за периода VII—IX в. зографски имена, работили в Италия, от гръцки произход (Лазар, Хрисафи и др.) е и името „Методий, вероятно апостолът на славяните (предполага Далтон, с. 263—б. м., Ек. М.) изписал стените на нартекса на църквата „Св. Климент“ в Рим, и. . . прочутата икона на св. Петър и Павел, която той дал на Ватикана“. Запазено е едно късно ръководство за зографите от Атонските манастири. Откъслечни съобщения и оскъдни известия за майстори от времето на развития феодализъм се намират в някои исторически извори и в дарителски надписи. По тях и по данни от извори за XIII и следващите векове вече се знаят имена на живописци, работили мозайки и стенописи и икони във Византия и съседните ѝ или свързаните с културата ѝ страни.²⁶

Запазените до наши дни паметници показват съществуването на правила (норми) за разпределяне на сюжети по набелязани места в църквите, задължително изобразяване на определени евангелски сцени,²⁷ в които намира израз становището на официалния църковен институт по въпроса за християнската догма. Много материали за проследяване на творческия процес се съдържат в самите отделни произведения и комплекси на средновековната живопис. Понякога майсторът започва работа, като си е приготвил проект за декорацията, друг път създава нови образи и детайли в хода на работата. Разбира се, промени и нови изображения се появяват и при повреди, както и при спорове от догматичен характер, каквито е имало през средновековието.

До голяма степен по-настрана от строгата религиозна тематика стоят дарителските портрети в стенописи, икони и миниатюри, където художниците в много случаи са показали голямо умение.²⁸ Въз основа на тях можем да съдим за характера на светската живопис, от която няма достатъчно запазени²⁹ значителни самостоятелни паметници. В тях се проявява реалистичен подход.³⁰ Голям разцвет с превес на реалистичните елинистически традиции има светската живопис с исторически сюжет по време на иконоборството.³¹

Много от чертите на средновековното изобразително изкуство притежава и миниатюрната живопис. В нея може да се проследи по-добре развитието на това изкуство, особено когато не са запазени

²¹ Ch. Diehl. Цит. съч. с. 240.

²² Пак там, с. 326.

²³ В. Н. Лазарев. Цит. съч., с. 17.

²⁴ Пак там, с. 28.

²⁵ O. M. Dalton. Цит. съч., с. 250.

²⁶ Пак там, с. 264.

²⁷ Пак там, с. 292.

²⁸ Ch. Diehl. Цит. съч., с. 211.

²⁹ Пак там, с. 14.

³⁰ Пак там, с. 70.

³¹ Пак там. с. 401—406, 366.

за някой период паметници на монументалната живопис.³² Тук се открояват повече илюстрациите на ръкописи с природонаучно съдържание.

Орнаменталните мотиви в средновековната живопис още твърде рано имат не само декоративно предназначение, но при разпределянето на сюжети, сцени и образи с тях се улеснява работата на майсторите, като ги подпомагат при разграничението на декоративни пояси, епизоди или отделни изображения.

Така при поставена задача зографът (художникът) се ръководи от мирогледа на съвременното общество, съобразява се с изискванията на дарителя, но вплита и нещо от своите разбирания, като прилага обичайните за неговото време изразни средства, и това се проявява и в трите клона на средновековната живопис.

Разпространеният в ранното средновековие златен фон за образи и композиции се среща и в стенописи, и в мозайки, и в икони, и в миниатюри, за да изрази нематериалната среда³³ около образите. Между орнаменталните мотиви има много видове популярни за дадена епоха.

В много отношения развитието на общото средновековно изкуство не се различава от развитието на византийското изкуство, но за определени страни византийското изкуство продължава да служи за образец до края на XIV в.

Избягването на човешки изображения в изкуството на ранното средновековие към VI в. е вече преодоляно. Но съществуването на различни становища по този въпрос се проявява остро по време на иконоборството. Това става причина за разрушаването и погубването на много майсторски творби на стенописи и иконописи. По това време са и споровете за природата на Христос и Богородица.³⁴ За тези борби и за някои унищожени паметници са запазени указания в миниатюрната живопис.³⁵

Отличително за средновековната живопис е това, че в нея се запазил своеобразен отпечатък на епохата. Някъде това се изразява в прилагането на художествени изразни средства, например символи на мястото на конкретен образ, а в други случаи то се проявява в реалистично възпроизвеждане³⁶ на облеклото, оръжието, мебелите, употребявани в един период, близък до времето на създаването на дадени живописни творби. Възможно е това да е станало във време, преди да се е утвърдила още практиката на споменаване имената на авторите-майстори. По този повод не може да не се оспорва твърдението на В. Л. Лазарев за „невъзможността за проява на реализъм във византийското изкуство“³⁷.

Прави впечатление, че в такива произведения се откроява не толкова конкретният творец, колкото работата на майстор или майстори от един или друг период или епоха.³⁸ И затова за раннохристиянската епоха в своделите се изобразяват звездното небе, в гробниците — стилизираните цветя, символизиращи рая, като душите на умрелите са представени като птици и вместо образа на Христос е изписан добрият пастир. В този подход е вложен стремеж да се намери пряк път до зрителя и въздействието на живописи да бъде по-убедително.

Проектирането, замисълът на едно художествено произведение в средновековната живопис зависи от инициативата и възможностите на институцията или лицето, които възлагат работата на зографите. Когато то е предприето от обществен орган или изтъкнат негов представител, всичко е в голям мащаб, материалите са обилни и доброкачествени. Създават се такива шедеври като декорациите на мавзолея на Гала Плацидия, баптистерия на православните и църквата „Св. Витали“ — всичките в Равена,³⁹ в които според съществуващите сведения са работили майсторите Кузери, Павел, Янус и Стефан.⁴⁰ Това е един кулминационен период, разцвет на творческа дейност, когато са създадени много изтъкнати паметници в Равена, Солун, Цариград и другаде.

³² Ch. Diehl. Цит. съч., с. 231.

³³ В. Н. Лазарев. Цит. съч., с. 30.

³⁴ O. Wulf. Die byzantinische Kunst. Potsdam, (1924) с. 416.

³⁵ Ch. Diehl. Цит. съч., с. 231, 232.

³⁶ O. Wulf. Altchristliche Kunst. . . , с. 12.

³⁷ В. Н. Лазарев. Цит. съч., с. 29.

³⁸ Пак там.

³⁹ O. M. Dalton. Цит. съч., с. 344, 356, 345, 349.

⁴⁰ Пак там, с. 344.

Специалният сюжетен кръг за средновековната живопис черпи от декорацията на катакомбите и от християнските паметници в Ерусалим. Добавят се сюжети и от канонизирания и апокрифен евангелски разказ.⁴¹ Типологията на повечето Христови апостоли към VI в. е вече оформена.⁴²

Още в онази ранна епоха за събитията, свързани с откъдетоземните действия на християнския бог в три лица, се затвърдява определено място в сводовите, а за владетелския портрет или образа на дарителя, както и за светците се предоставят вече отвесните стени. В по-ранната епоха то не е още установено. Между тези две сфери — земна и небесна — получават своите постоянни места допоясни образи на мъченици, оградени в кръгли медалиони. Последните се прилагат и като разграничаващ елемент до късното средновековие не само в декоративната система на религиозната живопис, но и в пластиката. В основата на различните редакции на живописните цикли остава палестинската иконография.⁴³ За създаването на образци много допринася изкуството на Мала Азия.⁴⁴

Отличителни белези на епохата, в която са създадени, се съдържат не само в принципите на разпределение на образи и композиции, но и в облика на самите композиции, в наличността на някои сцени и образи или в тяхното отсъствие, с други думи, от състоянието или промените в иконографията. Това в своята широта не може да се дължи само на работата или разбиранията на отделен майстор или изпълнителски колектив. В него се проявява намесата на много живописни школи, както и направляващият надзор на църковните ръководители в християнския Изток. В илюстрациите на известния ръкопис-свитък на Йозуа някои автори⁴⁵ откриват противоречие между замисъла и изпълнението.

До утвърждаването на исторически иконографски черти⁴⁶ на Христос, Богородица, Йоан Кръстител, апостолите и други централни фигури в средновековната християнска религиозна живопис художниците не са показали особена творческа свобода при изобразяването им. Забелязва се ясно една несигурност, търсене. Според Дил опити за индивидуализиране на тези образи все пак са започнали към края на IV в.⁴⁷ Представителите на църквата са положили много труд, за да се издирят и систематизират делата на многобройните борци и мъченици за нейната вяра. В живописната украса на храмовете съобразно с основните принципи на догмите и каноните на християнската църква е извършено степенуване на тяхното значение и заслуги, като това се проявява в подбора на вида и размера на съответните образи, както и на подобаващото им място, предвидено за тях в тази украса. За времето на ранната византийска империя (VI в.) майсторът живописец не е този, който определя как и кои образи и сцени трябва да нарисува. В зависимост от пропорциите на сградата, която се изписва, той може само да подбира повече или по-малко от числото на онези, които религията допуска, и след това да вложи някои битови детайли и свое интерпретиране в израза на лицата. В тази насока има подробности, оставени напълно на негов избор. В илюстрациите на сирийското евангелие от Флоренция монахът от Месопотамия Рабула следва гръцки образец.⁴⁸

С течение на времето се създават вече по-устойчиви сюжети и черти за централните образи и композиции в средновековната религиозна живопис, към които всяка нова епоха прибавя, отнема или изменя отделни подробности. Индивидуалният принос на зографа се проявява главно в уметелото предаване на израза, детайлите и правдивото възпроизвеждане на страни от съвременния му бит, без да излиза от рамките на приетото от църквата иконографско решение.⁴⁹

Орнаменталната украса, която отделя или огражда образи и декоративни пояси, черпи продължително време от репертоара на късноантичното изкуство.

⁴¹ Ch. Diehl. Цит. съч., с. 321.

⁴² Пак там, с. 326; O. Wulf., Die byzantinische Kunst, с. 420.

⁴³ O. Wulf. Цит. съч., с. 13.

⁴⁴ Ch. Diehl. Цит. съч., с. 110.

⁴⁵ Пак там, с. 249.

⁴⁶ Пак там, с. 8, 10, 70; O. Wulf. Цит. съч., с. 11, 12; O. M. Dalton, Цит. съч., с. 671, 672.

⁴⁷ Ch. Diehl. Цит. съч., с. 11.

⁴⁸ Пак там, с. 253.

⁴⁹ O. M. Dalton. Цит. съч., с. 292.

Техническото изпълнение също води начало от наследената от ранновизантийската живопис практика. Известно преустройство на прилаганите способности и техническото им провеждане настъпва по-късно. Получава се едно затъмняване на багрите и монотонност в използваните тонове. Изгубва се обемността, променя се и изразът на лицата.

Към XI в. в украсата на църквите има установен брой евангелски сцени, които се поместват.⁵⁰ За тях и образите на Христос и Богородица, Саваот и Йоан Кръстител и други се дават определени места. Епизодите из живота на Христос и Богородица получават оттогава стройна композиционна връзка и завършеност, а през следващите епохи се разместват или прибавят фигури или подробности. За съществена отлика се смята представянето на цикъла Празници след XI в., който липсва в ранната средновековна живопис.⁵¹ Когато разграничават различни типове образи, много автори правят това механично, например казва се: Христос голобрад или с брада,⁵² без да анализират епизода, в който е представен. Все около това време се оформят стилови и тематични различия между живописата на страните, свързани с византийските художествени традиции, и изкуството на страните, отделили се от Западната римска империя. И тези промени, придаването на движението или израза на лицата, откриват разликата във времето на изписване на една или друга творба. С време се усъвършенствува изразителността на сенките, живописната линия. Общите черти в системата на украса предполагат съществуване на единни правила. Вулф допуска, че е имало ръководства за зографи още в XIV в.⁵³

През XIII в. стенната живопис изживява период на разцвет.⁵⁴

Но колкото и да е съсредоточена в своя специфична сфера по отношение на тематика, композиция и изразни средства, средновековната живопис е събрала и отразила значителен дял от познанията, разбиранията, миросгледа и естетическите наклонности на своето време. При наличие на по-голям брой запазени паметници може да се допусне едно продължително обучаване на живописците, от средата на които излизат и талантиливи изпълнители на творби по зададена тема. Но и при тях се забелязват случаи, в които се проявява отношението на човека към природата, към заобикалящата среда.

При житийни и евангелски сцени се отразява как в средновековието са си обяснявали някои природни явления като суша, гръмотевица, буря в морето (Бояна, Добърско), живата природа в реката (Бобошево, Махалата), както и представата им за някои страни на задгробния живот.

Възпроизвеждането на предмети на бита, оръдия, мебели, сгради, накити, колкото и то да е непълно, показва не само как са изглеждали тези предмети, което е важно за оформяне картината на материалната култура на епохата, но и желание да се създаде убедителна реална основа на интерпретираните образи и композиции (Бояна, Бобошево, Қалотина, Драгалевци). Интересен елемент за познанията на населението по икономика, за обществото и бита, за различните народи се съдържа в сравнително широко представените в живописата облекла и тъкани (Бояна, Земен, Кремиковци). Чрез тях художникът отличава представителите на различни съсловия в обществото, чужди търговци, източни мъдреци. На трапезите слагат дълги кърпи от тънко платно, а леглата на владетелите, възглавниците на тронове, облеклата им са от златотъкана, богато орнаментирана коприна, подобна на стари находки.

Стремеж за убедителност и достоверност личи и при представените в пълно въоръжение, обикновено аналогично на употребяваното в живота, воини, борци за тържеството на християнството. Техните образи с това са внушавали увереност в твърдостта и силата, с която са устоявали срещу преследванията на могъщи противници на тяхната вяра.

Среща се също така избледняване на реалистични черти в правдиво изобразени предмети (в църквата „Св. Тодор“, Бобошево — Благовещението), когато зографът ги представя по образец или по памет, тъй като не му е било възможно да ги наблюдава в окръжаващата го среда.

⁵⁰ O. Wulf. Die byzantinische Kunst, с. 541.

⁵¹ Пак там, с. 436.

⁵² Ch. Diehl. Цит. съч., с. 324.

⁵³ O. Wulf. Die byzantinische Kunst, с. 590.

⁵⁴ Пак там, с. 588.

С прибягването до реалистично представяне на елементи от бита на феодалното общество средновековният художник се стреми да се приближи до предметното мислене на своите съвременници.

Характерът на паметниците на средновековната живопис не дава възможност да се открие лесно настъпила преработка при първоначалното изписване на една икона, стенописен образ или ансамбъл, особено ако те нямат повреди по повърхността. Ако по време на практическото изпълнение на една цялостна декорация бъдат пропуснати някои образи или детайли, това все пак може да се открие, защото обикновено майсторът се стреми да поправи грешката си, като вмъква в готовата вече композиция липсващия образ (Юда в Тайната вечеря, Бояна) или прибавя в някоя декоративна зона още едно пропуснато изображение, на което липсва рамката на медалиона (св. Никита от църквата в с. Махалата, Софийско), или скъсен орнамент, понеже останалото място е недостатъчно и др. Много често и основната живопис, и поправките са дело на едни и същи майстори.

По-необходимо е коригирането или заместването на части от една живопис с друга, когато стенописът или иконата е претърпяла частична повреда, изтриване или олющване. В такива случаи новата живопис може да има друг автор. Може да се попълни повреденото, като се търси близост в багри и рисунка върху старите следи. Но в други случаи върху старата зография лежи нов пласт със съвсем различни образи, сцени, орнаменти и цветове. Това става обикновено при голям интервал от време между създаването на стария и по-новия образ и е изпълнено от друга ръка.

Поправки от този характер са правени още в един ранен период на средновековието, но особено много са случаите по време на борбите между иконоборци и иконопочитатели⁵⁵ и след тържеството на иконопочитането.

Покриването на един живописен слой от нов с други изображения или заменянето на образи и сцени с други по това време се е вършило често за стенната живопис и мозайката, а в миниатюрната живопис то се практикува в различни епохи по най-различни поводи.

Средновековната живопис, по своята същност предимно религиозна или под надзора на църквата, си е поставила като основна задача да разяснява позициите на средновековния християнски мироглед и да воюва за утвърждаването на новата религия, за прославата на нейните мъченици. Така нейната проблематика с малки изменения си остава една и съща в продължение на повече от тринадесет столетия. От иконоборските спорове средновековната живопис на християнския Изток излиза укрепнала и освежена^{55а} независимо от загубите (произведенията на майстор Лазар и той самият,⁵⁶ както и редица други постижения на живописата), а скулптурата остава на заден план.

По-голяма стройност и целенасоченост се получава след XI в.⁵⁷ Подборът на изобразяваните евангелски сцени става по-прецизен, а начинът на построяване на композициите и прилаганите художествени способности — по-лаконичен.⁵⁸ Според Дил много от представяните евангелски сцени в прочутите най-стари църкви в Ерусалим,⁵⁹ чиято украса е служила за образци, са били възприети широко от средновековната живопис.

Като излиза от начина на изпълнение и особеностите на стила, Далтон допуска, че мозайките от Равена, Рим, Цариград, Антиохия показват работа на различни школи.⁶⁰

Особено се очертава образът на Христос Пантократор, представян до пояс в полусферата на централния купол или в зенита на полуцилиндричния свод. Със своя пронизателен поглед и строг израз той внушава боязън у непокорните. Вдигнатата му за благословия десница пък напомня за възможността на покаяните се да получат опрощение. Поставя се повече тежест на психологическата одухотвореност на лицата и тяхното въздействие върху зрителя. Една също така много популярна композиция е Страшният съд. Върховен съдник е пак Христос, в някои случаи съпроводен от Богородица и Йоан Предтеча. Групата на праведните е рязко отделена от тази на грешниците. Едните заемат почетно място и по лицата им се чете задоволство, докато другите са унили, защото са обре-

⁵⁵ О. Wulf. Die byzantinische Kunst, с. 544, 545, 548;

^{55а} Пак там, с. 511.

⁵⁶ Пак там, с. 512.

⁵⁷ В. Н. Лазаревич. Цит. съч., с. 32.

⁵⁸ Ch. Diehl. Manuel d'art byzantin, II, Paris, 1925, с. 496.

⁵⁹ Пак там, I, с. 10.

⁶⁰ О. M. Dalton. Цит. съч., с. 386.

чени на страшни мъки. Ангели и дяволи са се събрали, за да преценят техните добри и лоши дела. Участието на Йоан Кръстител и Богородица се изразява в тяхното застъпничество за някои от съдените. Като застъпници ги изобразяват и в композицията Деисис. В нейния сюжет проникнали елементи, в които се откриват страни от феодални отношения в живота на небесните християнски владетели. Отправянето на молба към представения като император Христос се извършва чрез посредничеството на неговата майка — Богородица, или на неговия доверен и предан Йоан Предтеча. Тук много ясно се откроява проникването на черти от феодалния порядък във византийския императорски двор във взаимоотношенията между небесния владетел Христос и вярващите християни. Това се отразява и в титлите и епитетите, с които го назовават — цар на славата и Пантократор. Подобно нещо се наблюдава и при образи на архангелите⁶¹ в случаите, когато след IX в. са представени в императорско облекло. Така живописиста отразява страни от общественния живот не само при светска тематика,⁶² но и при религиозна.

Значително събитие в развитието на средновековното изкуство е изграждането на т. нар. исторически черти за образите на Христос, Богородица и някои популярни образи от религиозната тематика. Появата на много течения и секти в ранното християнство под влияние на неизживени езически традиции е предизвикало строгото придържане към тези канонизирани от църквата, от нейните вселенски събори исторически образи. Защото на вселенски събори се е решавало не само какви сюжети да се представят, но и с какви технически средства да се изпълняват те в средновековната живопис.⁶³ Затова техните изображения не са претърпявали големи промени в продължение на много столетия. В. Н. Лазарев обяснява⁶⁴ това придържане към чертите на т. нар. исторически образи за средновековното религиозно изкуство, известни още като прототипове, като илюстриране на една неизменна идея, и затова и самите образи е трябвало да останат неизменни. Подобно придържане към едни установени черти на физическия тип има и за по-късно канонизирани светци като св. Атанас, св. Никола и особено към сцени из живота на Христос и Богородица.

Главните образи, които срещаме в средновековната религиозна живопис — Христос, Богородица, Троица, Йоан Кръстител, архангелите и постоянните евангелски сцени от циклите на Празниците и Страданията, са онзи обект на изобразяване, в който се отразяват характерните страни и проличават промените, които всяка епоха предизвиква в украсата на своите художествени паметници. Там могат да се открият особеностите за дадено време, а също и типичните черти в работата на една школа или отделни зографи. Различните елементи от декорацията в някои паметници се дължат понякога на особености в предназначението на храма (манастирски, квартален, гробищен и др.) или на популярността на отделни празници или светци в някои райони. Така например в църкви, изписани по поръка на член от феодалната аристокрация, преобладават изображения на военни светци (Бояна), а в манастирските църкви винаги стоят ликовете на прочути в християнския свят и в страната отшелници (Земен, ц. Петър и Павел — В. Търново); гробищните църкви предлагат разширен цикъл сцени от композицията Страшния съд (Беренде).

Карикатурата е несвойствена за официалното средновековно и византийско изкуство.⁶⁵ Иконоборските псалтири на сбирката Хлудов и посветеният на Тедора (сега в Британския музей) са нещо по-особено.

В житийни сцени се среща представяне на главното действащо лице по няколко пъти. Повторното⁶⁶ представяне в тези случаи усилва напрежението в картината.

При средновековните изображения се отдава малко значение на индивидуалните черти. По-голямо приложение намират обобщени или типизирани образи, особено за такива същества като ангели, символи на евангелистите, дори групите на праведни и грешници (от композицията Страшния съд), войниците от евангелските сцени и др. За такива централни фигури като Христос, Троица,

⁶¹ O. Wulf. Die byzantinische Kunst, с. 545.

⁶² Пак там, с. 447.

⁶³ Пак там, с. 512.

⁶⁴ В. Н. Лазарев. Цит. съч., с. 29.

⁶⁵ O. M. Dalton. Цит. съч., с. 261.

⁶⁶ O. Wulf. Die byzantinische Kunst, с. 528.

св. Дух, Богородица и др. дори личи у художниците един стремеж да не изменят известните им прототипове. Съществува обаче и желание за онагледяване на образи и сцени. Това се проявява в правдивото представяне на предмети от бита не само в евангелските и житийни сцени, но дори в такива значителни композиции като Деисис.⁶⁷

Поради превеса на духовното начало в идеологията на средновековието в изкуството се отдава голямо значение на главата като център за съсредоточаване⁶⁸ на духовната активност. Оттам идва и ролята на главата в средновековната живопис при съотношението на пропорциите⁶⁹ на фигурите в нея. Тази пропорционалност между главата и останалата част на фигурата е същата, каквато е между торсото и останалата част на тялото в античната скулптура. Изтъкнатите светци и мъченици биват изобразявани във фронтални, често неподвижни пози с аскетически спокоен поглед, понеже неспокойните пози били признак за липса на общение с бога.⁷⁰ Но все пак, докато за моделирането на телата се отделя малко внимание, много се е работило върху израза на лицата.⁷¹

Така откъм сюжетна страна в средновековната живопис преобладава религиозната тематика. Ограничавана от изискванията на официалната църковна власт, тя изобразява онези фигури, житийни и евангелски сцени, които са отговаряли на догмата, регламентирана от вселенските събори, като зографите, по думите на техен съвременник, са знаели как да се съобразяват с тези изисквания.⁷²

В дарителските портрети обаче майсторите са имали възможност да предадат портретни черти, а когато в тях са били представяни по-големи групи, е явен стремежът да се отличат отделните лица с индивидуални белези.⁷³ Убедителна политико-историческа и хронологическа опора дават владетелските портрети.

Но въпреки определената тематична насоченост художественият творчески процес в средновековната живопис се е развивал. Отначало са се изградили специфичните му особености. Развивало се е художественото майсторство, усъвършенствува се линията на контура, предаване на осветляването. Отразявана е и окръжаващата среда. Има приноси и в портретното изобразяване⁷⁴ на представители от различни съсловия и епохи. Постигания са достигнати и в изграждането на композиции. Орнаментът е получил свое място и значение в цялостното изграждане на отделни живописни образи и комплексни декорации.

Преживели са своето усъвършенствуване и техническите средства, способи⁷⁵ и похвати, но малко сведения има за условията на подготовка на майстори.

Имало е време на застой и упадък в зависимост от съдбата на страните, творците и онези, за които са били предназначени произведенията на живописното художествено творчество.

Има развитие и в изявата и майсторството на живописците, в предоставяните им възможности да проявят способностите и творческия си замисъл, както и своя интерпретация и възгледи. Постигания е имало и в предварителната подготовка на майсторите. Но най-голям простор на творческата фантазия на художниците е била предоставена в миниатюрната живопис.

⁶⁷ Е. К. Манова. Битът в композицията Деисис от църквата Св. Димитър при с. Бобошево. — Археология, IV, 1962, кн. I, с. 6—11.

⁶⁸ В. Н. Лазарев. Цит. съч., с. 32.

⁶⁹ Пак там, с. 32.

⁷⁰ Пак там, с. 32.

⁷¹ O. Wulf. Die byzantinische Kunst, с. 558.

⁷² Пак там, с. 550.

⁷³ Пак там, с. 423, 579.

⁷⁴ Пак там, с. 558.

⁷⁵ Пак там, с. 564.

TYPISCHE BESONDERHEITEN DES SCHAFFENSPROZESSES IN DER MITTELALTER- LICHEN MALEREI SÜDOST- UND WESTEUROPAS

EKATERINA MANOVA

(Zusammenfassung)

Zu den meistverbreiteten Künsten des Mittelalters zählt die Malerei. In ihrem frühen Entwicklungsstadium bedient sie sich der aus der Spätantike ererbten Gegenstand, Ornamente und technischen Verfahren. Die Maßstäbe und die Mittel dieser Malerei sind mit der Weltanschauung und den wirtschaftlichen Möglichkeiten der damaligen Gesellschaft verbunden. Die verschiedenen Arten der Malerei wie Wandmalerei, Mosaik, Ikonenmalerei und Buchmalerei weisen dieselben stofflichen und ikonographischen Grundlagen auf. Die Entwicklungsstufe dieser Arten und die Ausbildung der Meister unterscheiden sich kaum voneinander.

Die offiziellen Kirchenorgane haben im Mittelalter die Wissenschaft und die Kunst überwacht. Daher waren die Möglichkeiten individueller Äußerungen beschränkt. Mehr eigenständige Initiativen zeigen die Buchmaler. Da nur wenige, weltliche Themen behandelnde Werke erhalten sind, geben vor allem die in der religiösen Buchmalerei enthaltenen Stifterbildnisse gewissen Aufschluß.

In der mittelalterlichen Malerei äußern sich Merkmale der damaligen Lebensweise. Sie treten bei der Behandlung religiöser Stoffe sowie in den Stifterbildnissen vor allem durch die Wiedergabe von Geweben, Kleidungsstücken, Waffen, Schmuck, Möbeln und Einrichtungsgegenständen in Erscheinung.

Im Zeitalter des Hochfeudalismus drückt die Malerei Merkmale der feudalen Verhältnisse und Unterschiede, die bei der Gestaltung Christi, der Muttergottes und der Heiligen vorkommen, aus. Dies sind Merkmale des gesellschaftlichen Lebens jenes Zeitalters, die sich in der Ikonographie durchgesetzt haben. In einigen Einzelheiten der Kompositionen weisen die Kirchenmaler ein Gefühl für realistische Gestaltung auf.

Wesentlich für die mittelalterliche Malerei ist die Frage vom Prototyp Christi, der Muttergottes, Johannes des Täufers und anderer Gestalten sowie das Problem vom Ursprung und der Verbreitung der ikonographischen Zyklen. Die meisten Wissenschaftler erblicken hier den Ursprung in Palästina.

Maßstab und Wert der schmückenden Malerei hängen davon ab, ob der Auftraggeber eine Einzelperson, ein Kollektiv oder eine Instanz ist, sowie von dem Zweck, für den die Mittel bereitgestellt werden. Dies tritt in den vorherrschenden Gestalten in Erscheinung. Die Wandmalereien in Klosterkirchen bevorzugen Einsiedler, die Familienkapellen der feudalen Herrscher und Bojaren dagegen Kriegsheilige. Über die Künstler und ihre Arbeitsweise sind sehr wenige Angaben überliefert. Dazu gehört ein spätes Handbuch der Kirchenmaler aus den Athos-Klöstern. Ergänzende Angaben liefern Inschriften der Stifterbildnisse.

Aus den erhaltenen Denkmälern ist zu ersehen, daß die Künstler den Stoff und die Szenen nach gewissen Regeln angeordnet haben. Sie kommen in allen Denkmälern vor und äußern den Standpunkt der Kirche zum christlichen Dogma. Die Denkmäler geben Aufschlüsse über die Konzeption, den Stil und die Gestaltungsmittel der Maler und ihrer Gehilfen. Die Malerei wurde nach einem ausgearbeiteten Plan durchgeführt. In manchen Fällen, im Laufe der Arbeit, vor allem bei Beschädigungen, haben die Künstler Veränderungen, Ergänzungen oder Kürzungen vorgenommen.

Die religiösen Streitigkeiten bestimmten die Wahl der Gestalten, Episoden und Ornamente. Die Beschlüsse der Weltkonzile klärten Streitfragen und bestimmten sogar die Art und Weise der Ausmalung der Kirchendenkmäler.

Entscheidende Folgen für die mittelalterliche Malerei hatten die Kämpfe zwischen den Bilderstürmern und Bilderanhängern, wodurch zahlreiche wertvolle Werke vernichtet wurden. Die dadurch in der geschichtlichen Entwicklung der Kunst entstandenen Lücken sind zum Teil durch eine Reihe von Denkmälern der Buchmalerei auszufüllen, da der Bilderstreit dieser Kunstgattung weniger Schäden zugefügt hat.

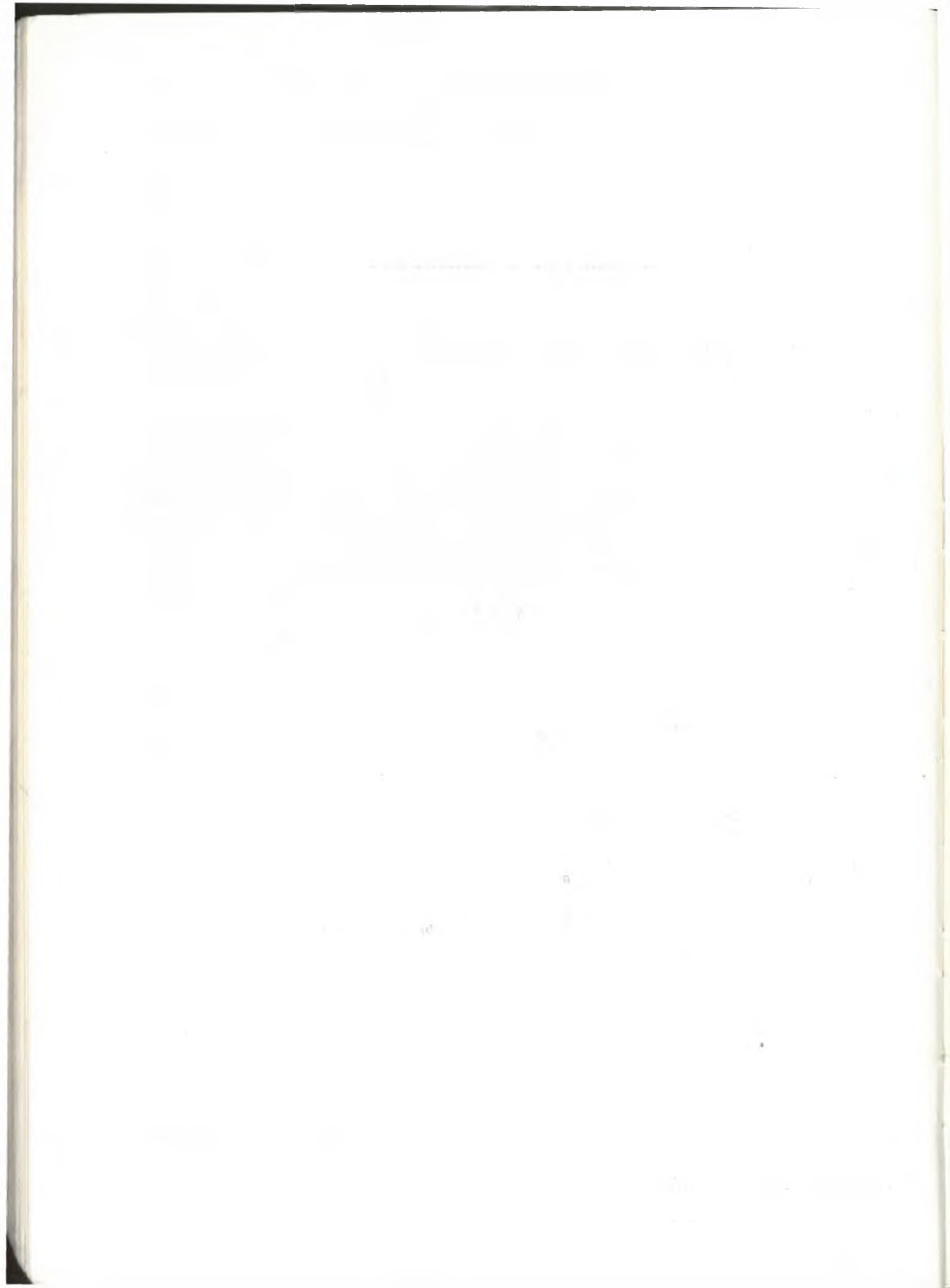
Die Denkmäler älterer Zeitalter lassen weniger die Arbeit des einzelnen Meisters als die typischen Merkmale des Stils und der Ikonographie des einen oder anderen Zeitabschnitts, der verschiedenen Kunstrichtungen und Schulen erkennen.

Häufig hat die Ausschmückung der christlichen Denkmäler in Jerusalem den Künstlern in vielen Ländern als Vorbild gedient. Die gesamte Ausmalung einer Kirche bestand nicht nur aus Heiligenbildern, sondern auch aus Begebenheiten des kanonischen und apokryphen Evangeliums. Die ausgebildeten historischen Gestalten Christi, der Muttergottes und anderer populärer Figuren aus dem Bereich der Religion dienten der Bekämpfung verschiedener, unter dem Einfluß nicht überwundener heidnischer Traditionen entstandener Richtungen und Sekten.

Die Stifterbildnisse in den Denkmälern der mittelalterlichen Malerei, begleitet vom Bildnis des jeweiligen Herrschers, sind eine sichere historische und chronologische Stütze. Individuelle Züge sind in der mittelalterlichen Malerei nicht stark verbreitet. Vor allem in Episoden der Evangeliumserzählung, Viten und anderen kommen verallgemeinernde oder typisierte Gestalten von Engeln, die Symbole der Evangelisten, Gruppen von Gerechten oder Sündern vor. Die meisten realistischen und individuellen Züge zeigen die Stifterbildnisse, jedoch auch andere Gestalten und Kompositionen.

Das geistige Wesen und die Kontemplation sind in der mittelalterlichen Malerei in der Gestaltung des Kopfes konzentriert. Die Gesichter sehen asketisch aus, die Augen haben einen wirklichkeitsfremden Blick, das Größenverhältnis zwischen Kopf und Körper entspricht nahezu dem der Spätantike.

Die Entwicklung des Schaffensprozesses in der mittelalterlichen Malerei äußert sich im Aufbau ihrer spezifischen Besonderheiten, in der Entfaltung der künstlerischen Meisterschaft, der Wiedergabe des Lichts und der Vervollkommnung der Linie. Leistungen sind auch in der Komposition der gesamten Dekoration sowie einzelner Szenen festzustellen.

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE
XXXIV, 1974

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

РАЗКОПКИ В ПЕЩЕРАТА МАГУРА ПРЕЗ 1971 Г.

Николай Джамбазов и Румен Катинчаров

Една от най-големите български пещери е Магурата. Разположена е на около 1,5 км северо-западно от с. Рабиша, Видински окръг. Тук теренът е типично карстов, с дълбоко врязани коридори по течението на реките Арчар и Витбол, между които на хоризонта се откроява уединена, остро-върха могила, наречена Магура, или Рабишка могила.* Тя е най-северната част от Белоградчишката антиклинала — най-голямата предпланинска гънка, която започва от р. Тимок при Връшка чука и продължава докъм Черно море. Тя се състои от мезозойски породи (триаски пясъчници, юрски и долнокредни варовици). Самата пещера е издълбана в ургонски бели варовици със зоогенен характер, дебели около 200 м, по главната тектонска пукнатина. В северното подножие на могилата по линията на възседа са натрупани крайщитски (карпатски) тип албски, сенонски и ценомански мергели, покрити от утайките на някогашното сарматско море.¹

Цялата пещера с десетина различни по големина зали и още около 20 разклонения е дълга около 3 км. Могилата има максимална ширина около 800 м и дължина 3 км. Тектонската пукнатина по главната магистрала на пещерата е ориентирана в посока северозапад — югоизток.² Главният вход (вис. 2,60 м и шир. 6 м) има фуниеобразна форма, разположен между гънките на скалата в южния склон на могилата.

Пещерата е известна не само с богатите културни останки, но и с оригиналните скални рисунки — истински шедьовър на първобитното изкуство, което с основание предизвиква голям научен интерес.

Допреди двадесетина години пещерата беше слабо проучена в археологическо отношение. Първите изследвания са направени от В. Миков през 1927 г. Намерените фрагменти от глинени съдове, събрани по повърхността, са датирани към неолита и края на бронзовата епоха.³

През 1960—1961 г. по време на изкопни работи, извършени с цел пещерата да се благоустрои и пригоди за национален и международен туристически обект, се откриха доста цели и счупени глинени съдове заедно с малък брой оръдия на труда. Тези частични проучвания не позволиха да се добие по-пълна представа за характера на тая култура.⁴

Едва през пролетта на 1971 г. при разкопките във вътрешността на първата странична галерия започнахме системно археологическо проучване. При новите разкопки трябваше да направим едно по-точно разграничаване на отделните периоди от заселването на пещерата.

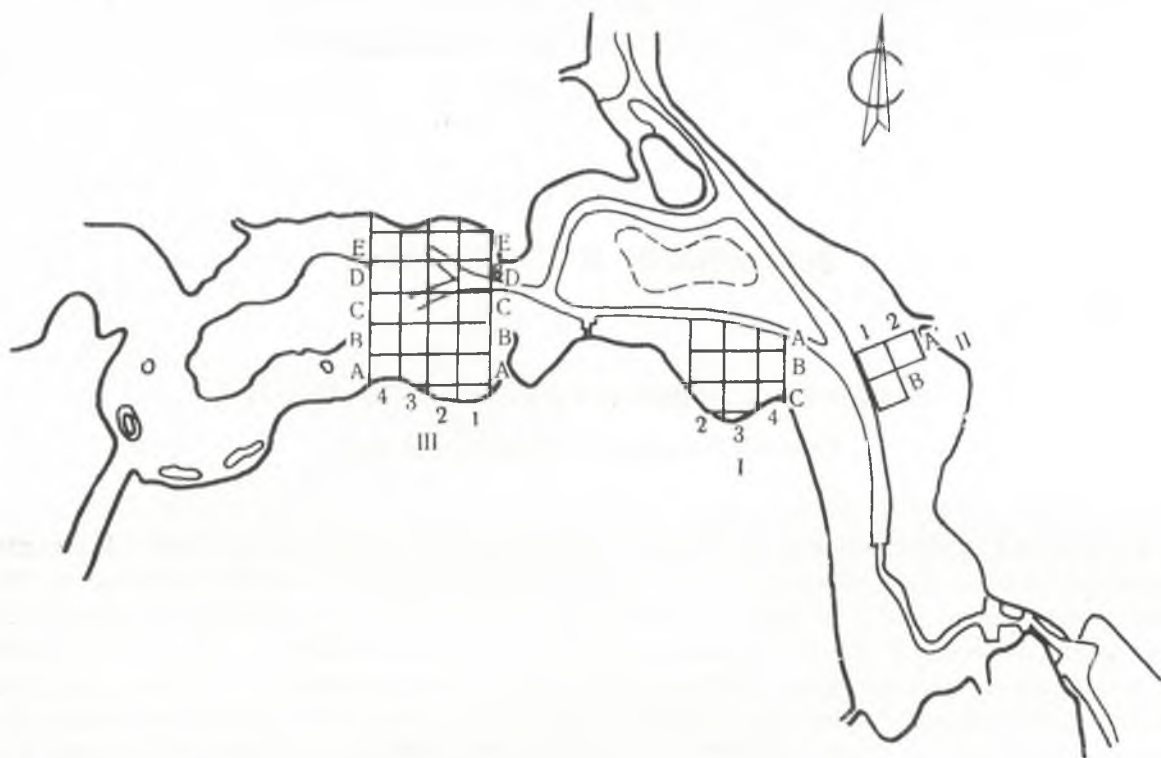
* Разделите описание на пещерата, стратиграфия, жилища и костен материал са разработени от Н. Джамбазов, а останалите раздели — от Р. Катинчаров.

¹ П. Стоев и Ц. В. Цанков. Рабишка могила. Пътеводител екскурсий, София — Белоградчик—София. Карпато-Балканская геологическая ассоциация. С., 1965.

² Н. Джамбазов. Рабишката пещера. С., Реклама, 1961.

³ В. Миков. Принос към предисторическата култура у нас. — ИАИ, т. V, 1928/29, с. 309.

⁴ Н. Джамбазов и Р. Катинчаров. Археологически находки от пещерата Магура. — Археология, III, 1961, кн. 3, с. 56—64.

Обр. 1. Ситуационен план на част от началото на пещерата Магура
Fig. 1. Plan de situation d'une partie de l'entrée de la grotte Magura

С материалите от тези разкопки ще си послужим за датиране на находките, добити в миналото, като в рамките на установената хронология и периодизация се изясни мястото, което заема Магурата сред останалите праисторически селища.

Най-интересно място за разкопки се оказва Полето с двете ниши — Подмола в началото на първата странична галерия и нишата при Голямата меча дупка в Триумфалната зала (обр. 1). Така по надлъжната ос, предпазени от водата, която се стича под форма на капки от тавана, край тези ниши, непосредствено граничещи с гънката в долната част на стената, под просторния свод е образувана широка заравнена площадка с около 2 дка площ, създала благоприятни условия за живот на човека.

Нашите усилия съсредоточихме тук и поради обстоятелството, че културните напластявания поне външно изглеждаха непокътнати от размиванията или от изкопните работи, извършени по време на благоустрояването на пещерата. Необходимо беше да се уточни съотношението на културните пластове и поради съществуващия малък наклон в различните участъци на Полето.

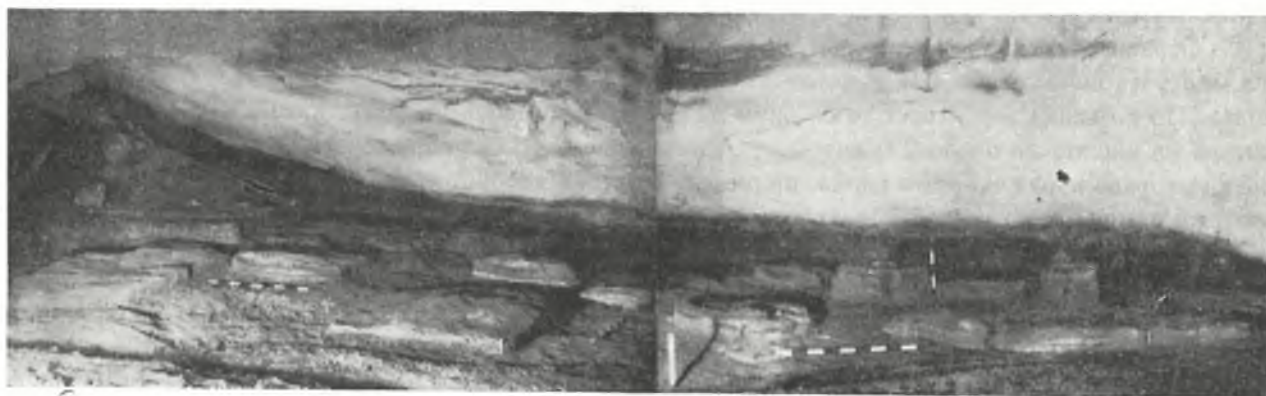
При тези разкопки бяха направени сондажи около Купните и с цел да се изясни границата на разпространението на културните останки от селището, да се уяснят по-точно профилите на наслагите на по-далечно разстояние от разкопаните сектори. На места, особено в първите два сектора, срещнахме доста трудности, където трябваше да се промъкваме лазешком при снемането на горните строителни хоризонти.

Разкопките траяха от 8 март до 6 април 1971 г.⁵ Разкопана бе площ около 650 кв. м.

⁵ Разкопките ръководеха специалисти от Археологическия институт и музей в София при сътрудничеството на Окръжния исторически музей във Видин. При разкопаването на отделните сектори бяха комбинирани по няколко проектора, които значително улесниха работата. Съдействие ни оказаха ръководството на ДЗС в с. Рабиша, А. Цанков и особено Й. Атанасова, А. Йоцова и М. Лилова от ОИМ — Видин, и Я. Янков, екскурзовод в Магурата.

В сектор I, който обхваща Подмола в лявата страна на първата странична галерия, бяха проучени около 80 кв. м площ на дълбочина до 0,60 м. На източната част обаче върху разрушените основи на жилище е образуван нисък, но доста широк купен, който ограничи проучването ѝ на северната и североизточната част на културните напластявания (обр. 2). Около езерцето, сега каптирано, черната глина постепенно изтънява, като дебелината ѝ достига 4—5 см, която лежи направо върху късноплейстоценовите, а може би и алувиални наслаги, състоящи се от жълтеникава глина, изпъстрена с дребен ръбест варовит чакъл, паднал от тавана и стените на пещерата.

В източната половина на селището, която означихме като сектор II, бяха разкрити и проучени останките от по два строителни хоризонта, принадлежащи на ранния бронз и на началото на желязната епоха (обр. 3). Тук находките в близко съседство с Мечата дупка са разпределени почти в средата от стерилен пласт. Материалите от горните два строителни хоризонта непосредствено над стерилната прослойка с дебелина 0,25 до 0,30 м заемат по-голяма площ и достигат до центъра на залата.

Обр. 2. Общ изглед на разкопките (сектор I)

Fig. 2. Vue générale des fouilles (secteur I)

Обр. 3. Профил на културните напластявания (сектор II)

Fig. 3. Profil des couches archéologiques (secteur II)

Необходимо е разкопките да продължат и в останалата част на залата, за да се потвърди дали жилищата тук, както и тези при входа са имали по-широк обхват.

В черната глина на сектора III с дебелина от 5 до 10 см се разкриха малко керамични късове, безпорядъчно разхвърляни вследствие на неравномерната концентрация на селището (обр. 1, сектор III). На места се разкриха опожарени петна от кратковременни огнища, които не са имали големи размери. Липсват пещи, огнища, основи на жилища и други битови съоръжения, свидетелстващи за разрастването и разселването на обитателите през времето на затоплянето в пещерата.

РАННОБРОНЗОВА ЕПОХА

В първите два сектора, разпределени по квадрати със страна от 5 м, културните напластявания са разположени почти в хоризонтално положение (обр. 1 — сектор I и II).

Жилища. Отделните жилищни нива, образувани върху развалините на по-старите, т. е. предшестващите строителни хоризонти или при преустрояване на жилищата, с малки изключения имат приблизително еднакви размери. Дебелината на насипите им варира от 10 до 30 см.

Ограничената площ и нарушаването на част от горния пласт по време на благоустрояването на пещерата не ни позволиха да установим с необходимата пълнота формата и размерите на жилищата. Но по всяка вероятност те са били малки, градени едно до друго, като достигат пределната линия на нишата на около 2 м височина непосредствено до скалния перваз. Най-долният хоризонт лежи направо върху жълтата глина, примесена с дребен варовит чакъл, а на места със сравнително по-едри камъни с алувиален произход (?). Възможно е долната част на глинестопесъчливите наноси с дебелина от 1 до 3 м да се разделят на няколко хоризонта, съдържащи фосилни останки от пост-плейстоценова фауна (предимно от пещерна мечка).

Почти във всички квадрати първото жилищно ниво с дебелина 0,30 м е снето до стерилната подложка, отгоре намазана с подова мазилка. Състои се от сивочерна силно навлажнена глина, примесена с обилно количество пепел и въглени (обр. 2). В нея се откриха основи на пещи, огнища, керамика и други битови предмети.

Вторият или среден хоризонт лежи непосредствено върху първия. Съставен е от жълтеникава глина, примесена с въглени и пепел и с ограничени контури в състава на глината. Дебелина на хоризонта до 0,20 м. В сравнение с долния тук тези включвания са по-малко. Подовата мазилка, също еднослойна, в този жилищен хоризонт не показва съществена разлика в цвета на глината, запазена отдолу с дебелина 0,05 м.

Горният строителен хоризонт, дебел 0,10 м, плътно покрива предидущия, но, както изглежда, се е разпрострял извън линията на пределната височина на нишата в Подмола. Дебелината на този последен жилищен хоризонт е по-малка от останалите две жилищни нива, тъй като е измит от водата.

Жилищата в първия сектор са били ориентирани в посока И—З по надлъжната ос на нишата, като под корниза или линията на пределната височина на навеса е изградена преградна стена. При прокарване на кабелите за осветлението предната им част е била разрушена. Запазени са само няколко дупки от колове. Всяко жилище е имало тънка подова мазилка от жълтеникава глина. Преградните стени на отделните жилища са били правени с дървени колове с диаметър от 0,05 до 0,12 м, които са били забивани един от друг на разстояние от 0,15 до 0,25 м и след това преплитани с пръти и измазани с глина, примесена със слама.

Този тип жилища, отличаващи се с леката си конструкция, са били предпочитани от човека и неговата жизнена среда. Вместо таван за покрив е служел стръмният склон на нишата в Подмола (обр. 2).

Някои жилища в близко съседство с очертанията на нишата са горели, за което свидетелствуват късове от опожарена стенна мазилка със запазени отпечатъци от дървени колове и пръти. При разкриване на трите жилищни нива се попадна на множество дупки от колове, достигнали до стерилната подложка. Това последно обстоятелство сочи, че техните стени са били многократно подновявани.

Обр. 4. Част от основа на пещ, чиято периферия е оградена с ломени камъни (сектор I)

Fig. 4. Partie de la base d'un four, dont la périphérie est bâtie avec des moellons (secteur I)

Жилищата от долните два хоризонта в сектор II не се различават със строителната си техника от жилищата през този период в сектор I. Тук обаче те са били ориентирани в посока на надлъжната ос на залата от север на юг. Имат добре оформен под с основи на пещи, огнища и други битови съоръжения.

Пещи. Голямо внимание заслужават и основите на пещи, намиращи се в жилищата. Поради леката си конструкция, каквато е и тази при жилищата, те са били подлагани на ремонти и преустройства. Сводовете на пещите са били изградени с тънки пръчки и измазани с доста дебел пласт глина, отворите са били обърнати винаги към стената.

Наред с пещите се разкриха и основи на огнища, места за изхвърляне на жарта и пепелта. Пещите от първия строителен хоризонт са изградени върху слой от жълта глина с дебелина около 0,05 м или направо на стерилна подложка от естествено образувани пещерни отложения. В основата на пещите има слой от глина с дебелина 0,05 м, върху която е изградена тяхната подова мазилка (деб. 0,03—0,05 м). Подът на пещта е добре загладен и полиран с разредена, но чиста глина.

Пещите са имали почти правоъгълна форма с размери: дължина от 1,10 до 1,30 м при ширина от 0,90 до 1,10 м. Те са засводени, отворите им са обърнати към ръба на навеса и отстоят на близко разстояние от скалата. Тъкмо поради това жилищата през първия или ранен период от заселването в двата сектора са били без покрив, за който, изглежда, е служела дъговидната изпъкнала извивка на навеса. Почти всички пещи имат запазен изпъкнал ръб от вътрешната страна, в периферията на който са запазени дупките от пръти, служели за засводяването. Дупките имат размери средно 0,03 м.

В квадрат С-3 при основата на северната страна и в периферията на пещта са наредени шест различни по форма и размери ломени камъни от местен варовик и част от хромелен камък от пясъчник. Те са били вградени в основата на свода на пещта (обр. 4). Има пещи, върху които се разчистиха късове от падналия свод. Повечето от подовите им мазилки са напукани и на места разрушени от колове от по-горните строителни нива.

Пещите от втория строителен хоризонт имат почти същата конструкция. Една от най-добре запазените основи на пещ беше разчистена в квадрат С-3 (обр. 5). Тя има почти правоъгълна форма. Изградена е върху тънка замазка от жълта глина с дебелина 0,05 м, която покрива изцяло раз-

Обр. 5. Основа на пещ от II строителен хоризонт (сектор I)

Fig. 5. Base du four du II niveau de construction (secteur I)

валините на първия строителен хоризонт. Подовата ѝ замазка е добре запазена и слабо наклонена на юг. Южната оградна стена, където е бил отворът, е разрушена и затова не можахме да се установят точните ѝ размери. На северната страна и периферията е добре запазен ръбът, който е служел за основа на свода на пещта. Краищата на площадката са заоблени отвън, но източният край е разрушен от дупка от кол от по-горния строителен хоризонт, като са останали само малки дупки от пръти от засводяването. При сегашното състояние пещта има следните размери: дълж. 1,05 м, шир. 1 м.

Пещите от долните две жилищни нива в сектор II имат аналогична форма и устройство. Две от разкритите пещи от първия строителен хоризонт непосредствено до входа на Мечата дупка имат за основа гладка каменна плоча с почти правоъгълна форма. Подовата им замазка е слабо наклонена на изток, където са били отворите на пещите.

Първият или долен хоризонт, дебел 0,15 м, по своите наслоения и намерените културни останки не се отличава от долния хоризонт в сектор I. Над това разрушено жилище е изградено ново жилище, отнасящо се към втори строителен хоризонт с дебелина 0,20 м.

В сектор III културният пласт има незначителна дебелина (0,5 до 0,10 м). Ето защо се задоволихме с разкопаването на пространството от дясната страна на Купните.

Трудно е да обясним отсъствието на жилища в тези сухи и удобни места във вътрешността на тази огромна пещера и през двата периода на нейното заселване. Внимателното разглеждане на жилищата, открити за пръв път в Магурата, показва, че при тяхното застрояване са били предпочитани скалните ниши и близкото пространство до тях.

Проученият в трите отделни сектора на пещерата културен пласт съдържа малко оръдия на труда и значително количество керамика.

Оръдия на труда. Изработени са от кремък, камък, кост и рог на елен.

Кремъчните оръдия са представени само от една стъргалка, част от нож и две пластинки. Стъргалката има елипсовидна форма (обр. 6 а). Тя е добре ретуширана по цялата обиколка на основата на удебеления кремъчен къс. Светлосъсчен цвят. Дълж. 5,5 см, деб. 2,6 см и шир. 3,4 см. Ножчето е с трапецовидно напречно сечение (обр. 6 б). По двата почти успоредни надлъжни ръба е нанесен фин ретуш. Светлосъсчен цвят. Дълж. 6 см, шир. 2,2 см. Двете кремъчни пластинки са

със светлосъсчен цвят (обр. 6а, б). Те също така имат трапецовидно напречно сечение. По надлъжните им ръбове не личат следи от употреба.

Оръдия от камък бяха само едно длето, фрагмент от гладилка и няколко цели и фрагментирани чукалки. Длетото е изработено от серпентинов шист (обр. 6з). Работната му част е стеснена и заострена. Тя е силно излъскана от продължителна употреба. То има дълж. 7,1 см, шир. 1 см и деб. 0,9 см. Гладилката е направена от сивозеленикава андезитна скала. Повърхността ѝ е полирана (обр. 6ж). Двете цели чукалки са от гранит. Едната има кръгла (обр. 7а), а другата почти елипсоидна форма (обр. 7б).

Оръдия от кост бяха едно шило с отчупен връх, длето и част от добре заострено оръдие, използвано вероятно като инструмент за нанасяне на украси върху глинени съдове (обр. 6и). В резултат на продължителната употреба върхът му е силно излъскан. Длетото има полирана повърхност. Работната му част е леко стеснена и добре изострена (обр. 6д). То има дълж. 5,2 см и шир. при острието 1 см.

Оръдия от еленов рог също се откриха: един слабо заострен клон от еленов рог (обр. 6к), една копачка с изострен работен край, полиран в резултат на продължителната употреба (обр. 8), и добре загладено и заострено рогче от сърна, използвано по всяка вероятност за нанасяне на орнаменти върху глинени съдове (обр. 6з).

Оръдията, използвани при направа на глинени съдове, се срещат сравнително рядко в селищата от това време. Намери се само един накит, изработен от бял мрамор. Той има почти квадратна форма и е пробит в средата. Двете плоскости и страничните му ръбове са добре загладени и полирани. Размери: 4,6 × 4,8 см и дебелина 0,9 см (обр. 9).

Обр. 6. Оръдия на труда: а, б, в, г — от кремък; е, ж — от камък; д, и — от кост

и з, к — от рог на елен (сектор I)

Fig. 6. Outils: а, б, в, г — en silex; е, ж — en pierre; д, и — en os et з, к — bois de sert (secteur I)

Керамика. От откритите в пещерата археологически материали най-многобройна е керамиката: малък брой цели и значително количество фрагментирани глинени съдове, повечето от които за съжаление не могат да се реставрират. Откритите при разкопките цели съдове заедно с тези, намерени по време на благоустрояването на пещерата, ни позволиха да установим до известна степен какви глинени съдове са се употребявали в различните строителни хоризонти на културния пласт в пещерата.⁶

Съдовете са били правени на ръка от глина, примесена с дребни или по-едри песъчинки. Порядко се среща и глина, примесена със стрити черупки от миди — характерен белег за керамиката в пещерата. В общи линии съдовете могат да се разделят на две групи: а) големи (дебелостенни) съдове и б) малки (тънкостенни) съдчета. Повърхността на повечето от дебелостенните съдове отвън е слабо грапава, а отвътре добре загладена. Често глината им е била примесена с доста едри късчета от мидени черупки (обр. 22 ж). Тънкостенните съдчета имат добре загладена, често излъскана повърхност. Съдовете и от двете групи са изпичани сравнително добре. Те имат обикновено черен, сиво-

Обр. 7. Каменни чукалки (сектор I)

Fig. 7. Pillons en pierre (secteur I)

Обр. 8. Копачка от еленов рог (сектор I)

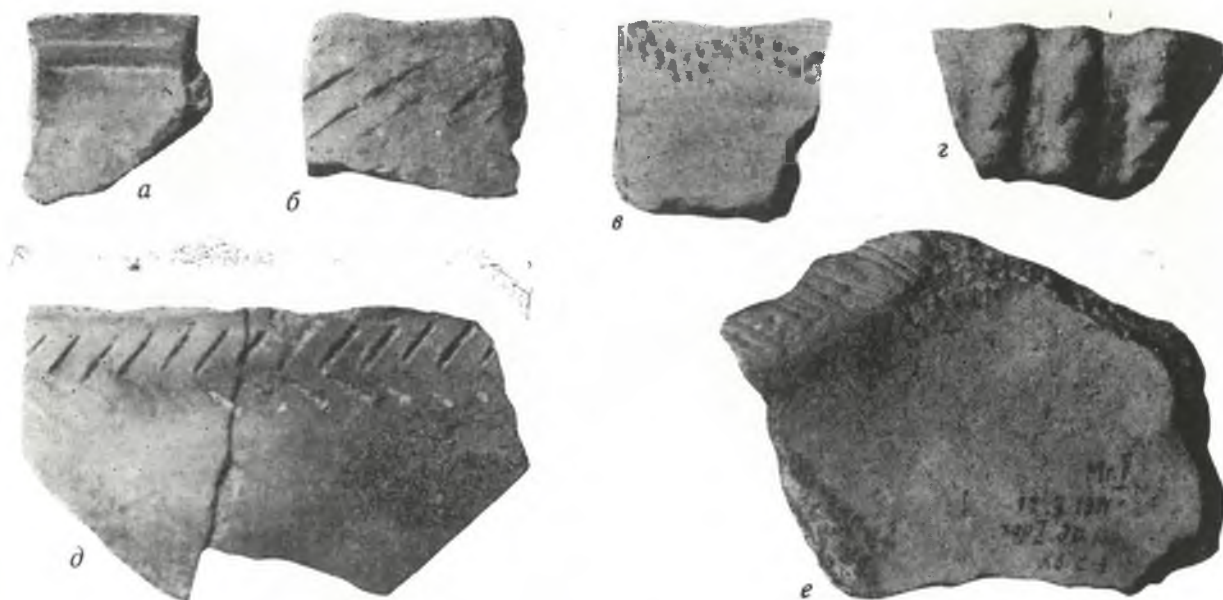
Fig. 8. Pioche en bois de cerf (secteur I)

Обр. 9. Мраморен нажит (сектор I)

Fig. 9. Parure en marbre (secteur I)

⁶ Н. Джамбазов и Р. Катинчаров. Цит. съч., с. 56—64.

Обр. 10. Фрагменти от глинени паници с удебелен и косо отсечен навътре ръб на устието (сектор I)
 Fig. 10. Fragments d'assiettes en argile avec un bord épaissi du bec pincé à l'intérieur (secteur I)

черен, кафяв, сивокафяв и жълтокафяв цвят. В резултат на опожаряването на някои от жилищата се срещат и вторично изпечени съдове, които имат червеникав цвят.

За по-голяма прегледност ще разгледаме съдовете по сектори.

Сектор I. Предварително трябва да отбележим, че няма съществени различия между глинени съдове, открити в трите строителни хоризонта на този сектор. Тези хоризонти принадлежат на една култура и представляват последователни етапи от нейното развитие. Това обстоятелство ни позволява да разгледаме съдовете общо, като отбележим само някои специфични черти, характерни за отделните строителни хоризонти.

Въз основа на формата и предназначението им можем да систематизираме глинени съдове в четири главни типа: 1. Паници; 2. Чашки с високи дръжки; 3. Дълбоки съдчета и 4. Дълбоки съдове без дръжки.

1. Паници. Сред намерените съдове най-голям е броят на паниците. Те са една от основните и характерни форми съдове, употребявани през бронзовата епоха. Те могат да се разделят на два подтипа: а) паници с удебелен и косо отрязан навътре ръб на устието и б) паници със завит навътре ръб на устието.

Паниците от първия подтип имат обърнато, пресечено конусовидно тяло с полегати стени и равно дъно. Ръбът на устието е удебелен, слабо профилиран навън и косо отрязан навътре. По-голямата част от тях са украсени. Орнаментът се състои от небрежно врязани линии или от набоден орнамент, образуващ зигзаг върху косо отрязания ръб на устието (обр. 10 в, е). В повечето случаи паниците са украсени отвън. Орнаментът е разположен винаги под ръба на устието и представя обикновено хоризонтална лента, образувана от косо разположени дълбоко врязани линии (обр. 10 б) или от дълбоки вдлъбнатинки, образуващи ъгли (обр. 10 с). Срещат се също така и паници, украсени с групи от по два или три релефни ръба, прекъснати с ямички или резки. Ръбовете започват от устието и се спускат отвесно към дъното (обр. 10 г).

По-голямата част от паниците са изработени от недобре пречистена глина, примесена с едри пясъчинки и счукани черупки от миди. Тяхната недобре загладена повърхност има кафяв или жълтокафяв цвят. По-рядко се срещат тънкостенни паници без украса, с черна или сивокафява, добре загладена или полирана повърхност (обр. 10 а).

Обр. 11. Фрагменти от глинени паници със слабо завит навътре ръб на устието (сектор I)

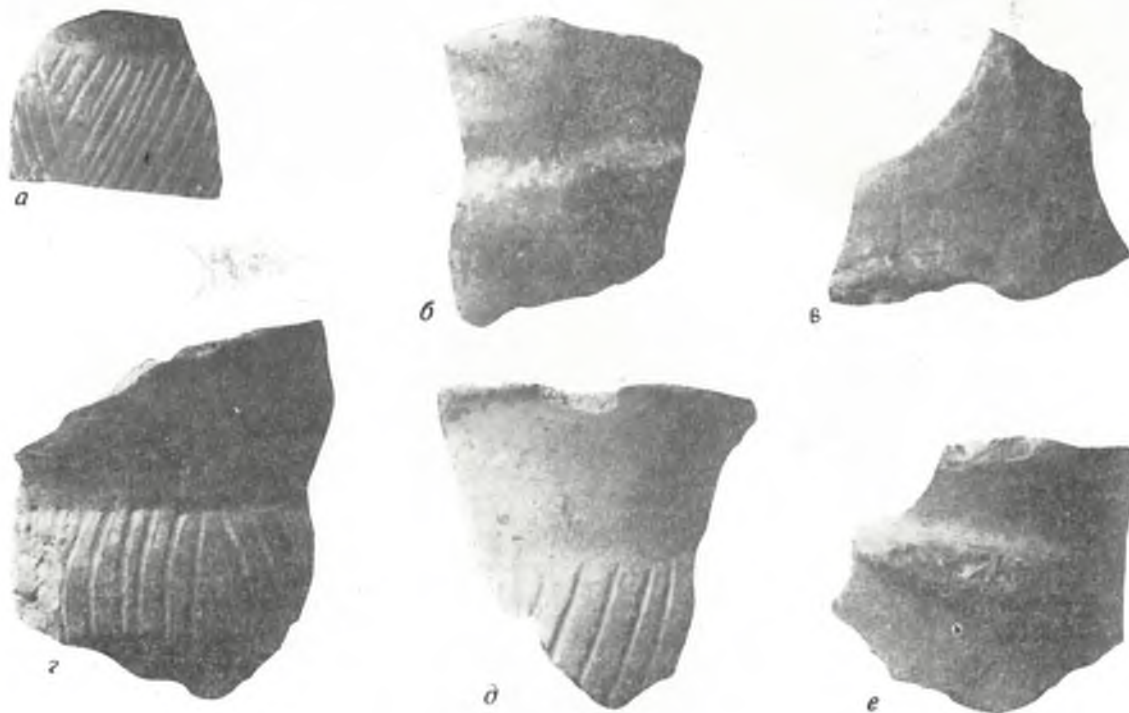
Fig. 11. Fragment d'assiette en argile avec un bord légèrement pinée à l'intérieur du bec (secteur I)

Паниците от втория подтип имат тяло с форма на обърнат пресечен конус, равно дъно и слабо завит навътре ръб на устието. Украсата, доколкото съществува, заема само горната външна част на съда с едно единствено изключение, където гладкият релефен ръб започва от устието и се спуска отвесно към дъното (обр. 11 л). Паниците са украсени отвън под ръба на устието с по един или два хоризонтални реда от по-тесни или по-широки щамповани, отвесно разположени продълговати вдлъбнатинки (обр. 11 в, д, е, и). Срещат се и паници, украсени с хоризонтален ред от дълбоки отвесни резки, които започват от самия ръб на устието (обр. 11 ж, з, к). Неукрасените паници са съвсем малко (обр. 11 а, б). Завитият навътре ръб на устието прави безполезна украсата на паниците отвътре. Те са изработени от глина, примесена със ситни песъчинки. В повечето случаи повърхността им отвън е недобре загладена. Паниците, които имат добре загладена повърхност, преди изпичането си са били измазвани с тънък слой от пречистена глина, който личи в лома на фрагментите. Те имат обикновено сивочерен или сивокафяв цвят.

2. Чашки с високи дръжки. От намерената в пещерата керамика чашките са най-старателно приготвени. Обикновено те са тънкостенни и имат малки размери. Височината им без дръжките варира от 5 до 9 см, а диаметърът при устието — от 6 до 10 см, но се срещат и фрагменти от по-малки екземпляри.

Чашките се състоят от ниска, понякога профилирана навън шийка с форма на обърнат пресечен конус и полусферично или сферично тяло. Хоризонталният им отвор е чувствително разширен. В повечето случаи шийката е отделена от тялото посредством врязана линия, но се срещат и чашки,

при които шийката не е ясно разграничена от тялото. Те са били снабдени с по една висока плоска дръжка, която започва направо от ръба на устието и завършва при най-издутата част на тялото. Повечето от чашките са били украсени с косо разположени дълбоки бразди (обр. 12 *г, д*) или по-плитки жлебчета (обр. 12 *а*), които покриват цялото тяло, включително и заобленото им дъно. Украсените чашки са тънкостенни и са изработени от добре пречистена глина. Те имат черна, сивочерна или жълтокафява, добре загладена или полирана повърхност. Неукрасените чашки са направени от глина, примесена с песъчинки, а в някои случаи и със стрити черупки от миди. Тяхната недобре загладена повърхност има сив или сивочерен цвят (обр. 12 *б, в*).

Обр. 12. Фрагменти от глинени чашки с високи дръжки (сектор I)

Fig. 12. Fragments de bols en argile à anses hautes (secteur I)

Обр. 13. Глинена чашка

Fig. 13. Bol en argile

Обр. 14. а, б — глинени чашки, в — глинено съдче (сектор I)
 Fig. 14. а, б — bols en argile, в — petit vase en argile (secteur I)

За да добием по-пълна представа за този тип съдове, ще се спрем отново на чашката, намерена през 1961 г., която погрешно беше отнесена към късния период на бронзовата епоха.⁷ Тя има ниска, слабо профилирана навън шийка с форма на обърнат пресечен конус, полусферично тяло и заоблено дъно (обр. 13). Снабдена е с висока плоска дръжка, украсена отвън с надлъжни и напречни дълбоки бразди. Полусферичното тяло е украсено с косо разположени бразди, образуващи преливащи се триъгълници. Чашката има тъмнокафява, добре загладена повърхност. Височината ѝ без дръжката е 8,2 см, а с дръжката — 14,2 см, диаметърът при устието е 8,8 см.

Подобни чашки се откриха и през 1971 г., но при тях дръжките са отчупени. Чашката на обр. 14 а е аналогична на гореописаната. Тя има височина 6,3 см и диаметър при устието 7,6 см.

При чашката, представена на обр. 14 б, шийката не е ясно разграничена от полусферичното ѝ тяло. Отворът е хоризонтален и чувствително разширен. Има сивокафява, недобре загладена и неукрасена повърхност.

⁷ Н. Д ж а м б а з о в и Р. К а т и н ч а р о в. Цит. съч., обр. 4.

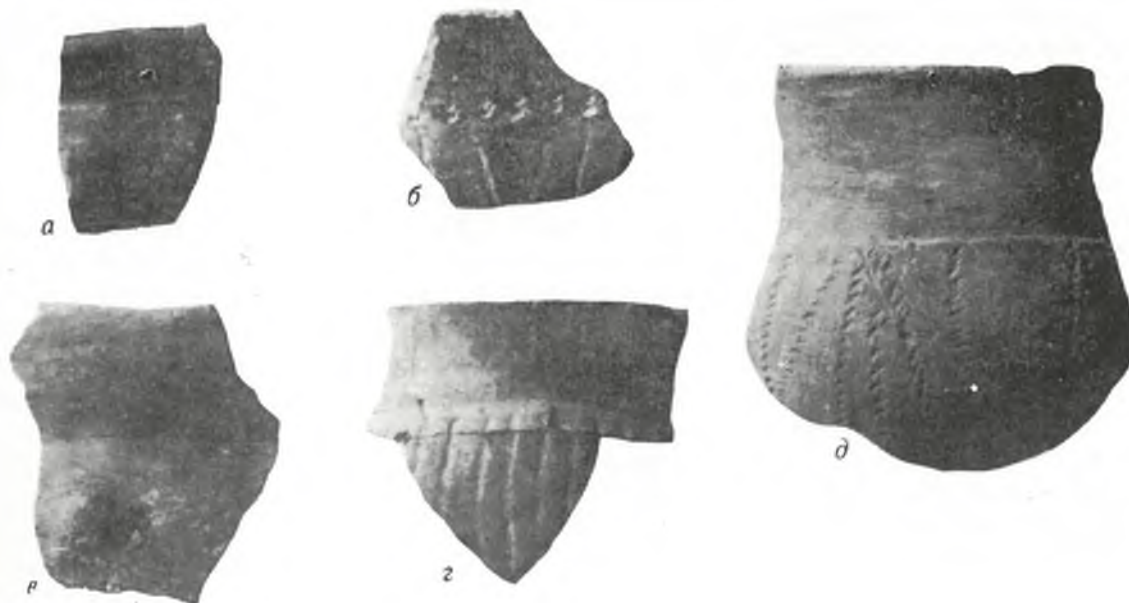
Необходимо е да отбележим, че в първия строителен хоризонт те се срещат по-често, във втория техният брой намалява, а в третия хоризонт почти не се срещат.

3. Дълбоки съдчета. Съдовете от този тип имат ниска или по-висока, почти цилиндрична шийка и слабо издуто сферично или полусферично тяло. В повечето случаи ръбът на устието е слабо профилиран навън. Шийката е отделена от тялото посредством плитко хоризонтално жлебче или от врязана линия. По-голямата част от съдчетата са без украса. Те имат сивокафява или черна, добре загладена, често излъскана повърхност (обр. 15 а). Само една малка част от тях са украсени. Орнаментът се намира винаги върху тялото на съда. Той се състои от жлебчета или бразди с отвесно или косо направление (обр. 15 б, в) или от отвесни и коси ленти, образувани от къси, косо разположени резки (обр. 15 д). Срещат се и съдчета, украсени по тялото с конусовидни пъпки (обр. 15 е).

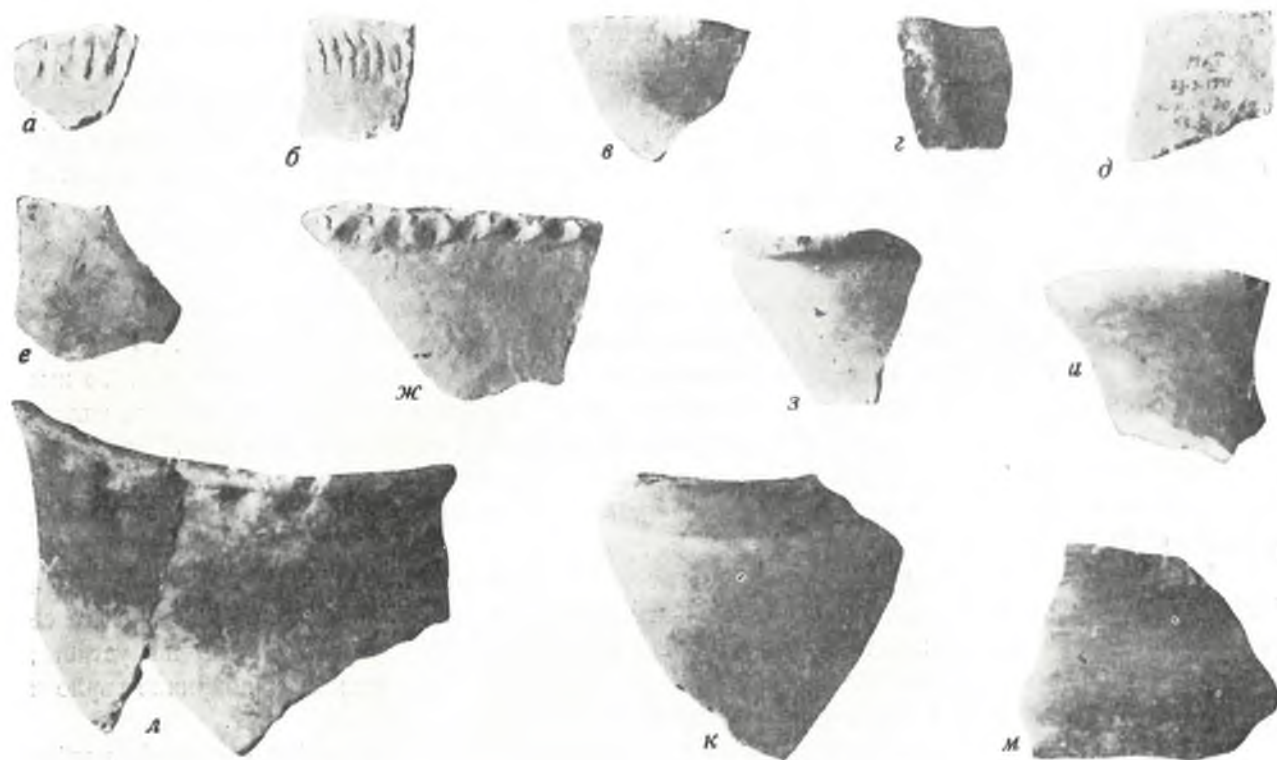
От този тип ще посочим едно тънкостенно съдче, намерено в I строителен хоризонт. То има ниска цилиндрична шийка, издуто тяло и заоблено дъно. Върху най-изпъкналата част на тялото са прикрепени четири хоризонтално пробити тунелести дръжчици, служещи за окачване. Изработено е от глина, примесена със ситно стрити черупки от миди. Има добре загладена сивокафява, неукрасена повърхност. Съдчето е високо 6 см, максималният му диаметър е 11 см, а диаметърът при устието — 10,5 см. (обр. 14 в).

4. Дълбоки съдове без дръжки. Съдовете от този тип установихме от намерените по-големи фрагменти. След паниците техният брой е най-значителен. За по-голяма прегледност могат да се разделят на четири подтипа: а) тънкостенни съдове със слабо профилиран навън ръб на устието; б) съдове, украсени с релефна лента под ръба на устието; в) съдове с високо цилиндрично гърло и сферично тяло и г) съдове с ниска шийка и слабо издуто тяло.

Дълбоките съдове от първия подтип имат ниска, почти цилиндрична шийка със слабо профилиран навън ръб на устието и леко издуто тяло. На по-голямата част от тях ръбът на устието е украсен отгоре с косо разположени резки или ямички (обр. 16 д, е). В по-редки случаи тези съдове са били украсени с хоризонтален ред от продълговати, отвесно разположени ямички (обр. 16 д) или от вдлъбнатинки, направени с нокът (обр. 16 б). Срещат се и съдове, украсени с релефна украса, състояща се от релефен ръб, който започва от устието и се спуска към дъното (обр. 16 в), или от релефни пъпки, които излизат направо от ръба на устието (обр. 16 в). Изработени са от сравнително добре пречистена глина със слаб примес от дребни пясъчинки, счукани късчета от счупени глинени съдове или ситно

Обр. 15. Фрагменти от дълбоки съдчета (сектор I)
Fig. 15. Fragments de petits vases profonds (secteur I)

Обр. 16. Фрагменти от дълбоки глинени съдове (сектор I)

Fig. 16. Fragments de vases profonds en argile (secteur I)

стрити черупки от миди. Те имат обикновено кафява или сивокафява, сравнително добре загладена повърхност.

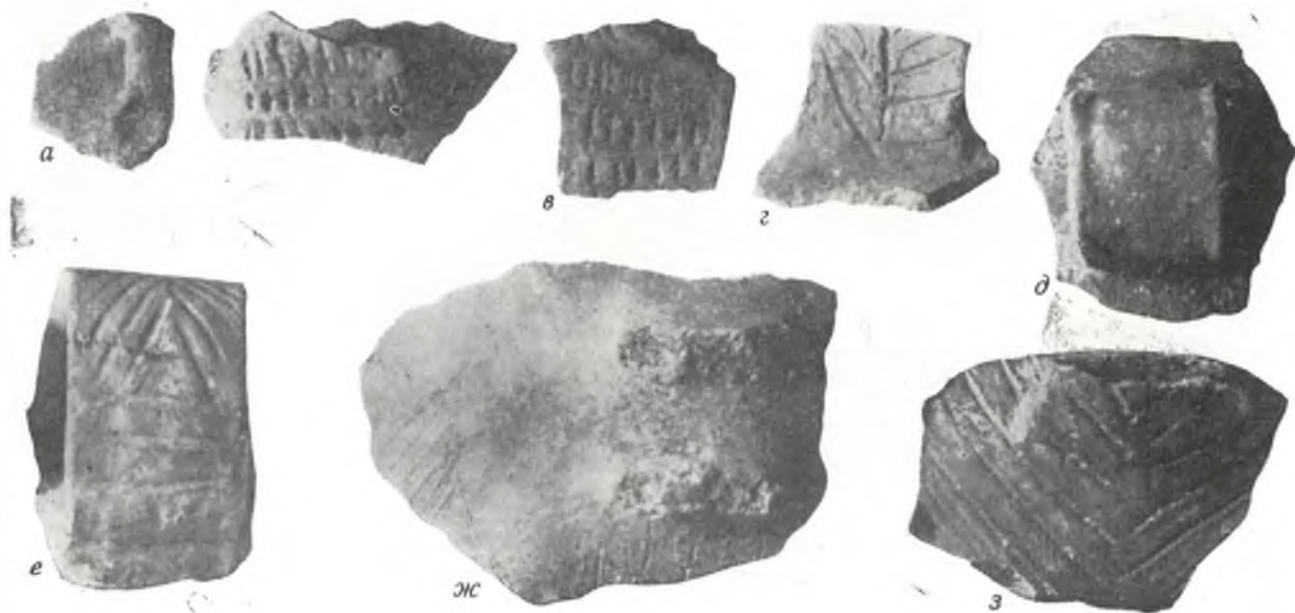
Съдовете от втория подтип са със слабо профилиран навън ръб на устието, под който има хоризонтален релефен ръб, прекъснат с ямички (обр. 16 ж). Те имат кафява, недобре загладена повърхност. Изработени са от глина, примесена с едри пясъчинки. Тези съдове са били използвани главно за съхраняване на хранителни припаси, но от направените наблюдения по време на разкопките на селищната могила до с. Езеро се установи, че макар и рядко, те са били използвани и за урни, в които са погребвали съвсем малки деца.

Съдовете от третия подтип са имали високи цилиндрични гърла със слабо профилиран ръб на устието и почти сферично тяло. Изработени са от глина, примесена с пясъчинки. Повърхността им е добре загладена. Те имат обикновено сивочерен или черен цвят. Съвсем рядко ръбът на устието на някои от съдовете е украсен отгоре с плитки кръгли ямички.

Съдовете от четвъртия подтип имат ниска шийка със силно профилиран навън ръб на устието и слабо издуто тяло (обр. 16 з, к). Те са изработени от глина, примесена с едри пясъчинки и стрити черупки от миди. Имат добре загладена кафява или сивокафява повърхност. Някои от тях са украсени с хоризонтален ред от дълбоки кръгли ямички, разположени под ръба на устието (обр. 16 и).

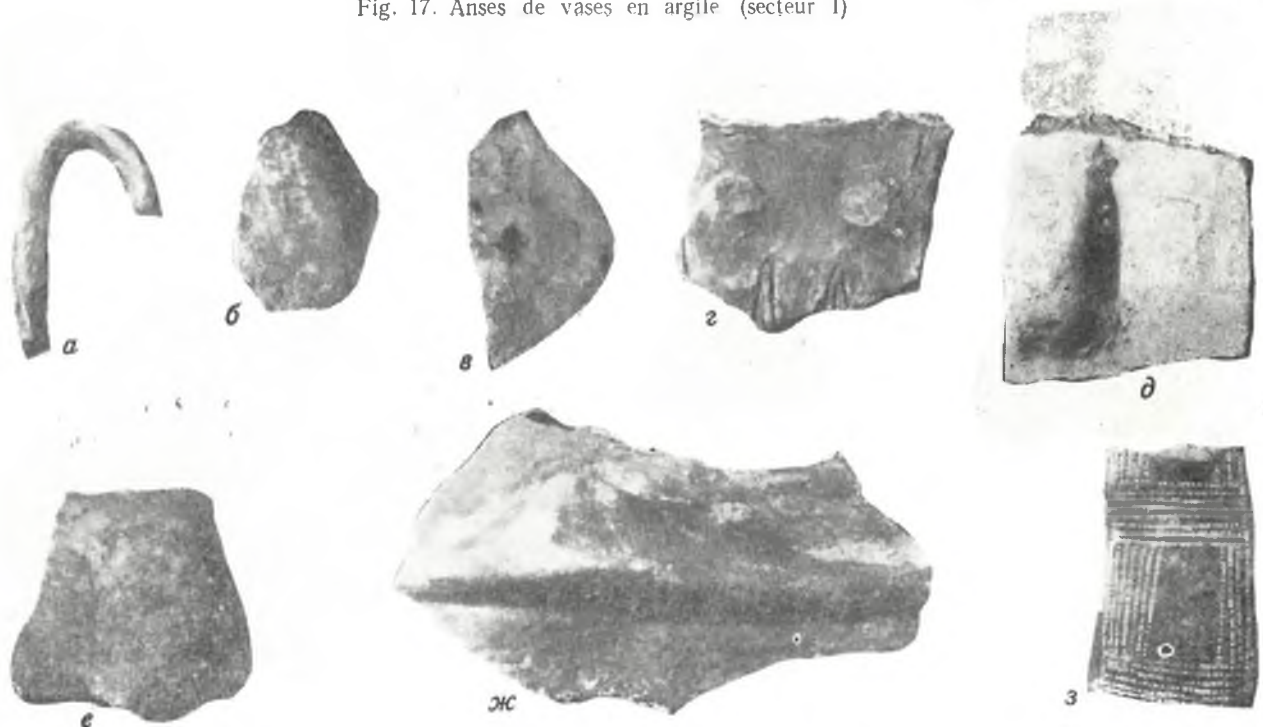
Дръжки. Характерна особеност на съдовете от бронзовата епоха е наличието на разнообразни дръжки, които имат различна форма и големина. Съдовете са имали по една, две или четири дръжки, моделирани на различни места по шията или тялото. Повечето от големите дълбоки съдове със сферични тела са имали по две или четири широки дъговидни дръжки с правоъгълно сечение. Те са прикрепени отвесно върху най-издутата част на тялото. Значителна част от тях са украсени с отвесно, косо или хоризонтално разположени бразди, инкрустирани с бяла материя (обр. 17 г, е, з). Широко разпространение имат също така масивните хоризонтални дръжки с триъгълна форма, двата края на които преминават в хоризонтален релефен ръб, който опасва целия съд (обр. 18 ж). Чашките са

били снабдени с висока плоска дръжка, която започва от ръба на устието и завършва при най-издутата част на тялото (обр. 13, обр. 18 а). Някои от паниците, а също така и от дълбоките съдчета са имали пъпчести, хоризонтално пробити дръжчици (обр. 18 б) или релефни израстъци с форма на триъгълник, отвесно пробит в основата (обр. 18 в). Повечето от отвесно прикрепените дръжки са с кръгло или елипсовидно сечение (обр. 17 а, обр. 18 д). Съвсем рядко те са били украсявани в центъра с надлъжен ред от кръгли ямички (обр. 18 е). Като изключение се срещат дълбоки съдове с хо-

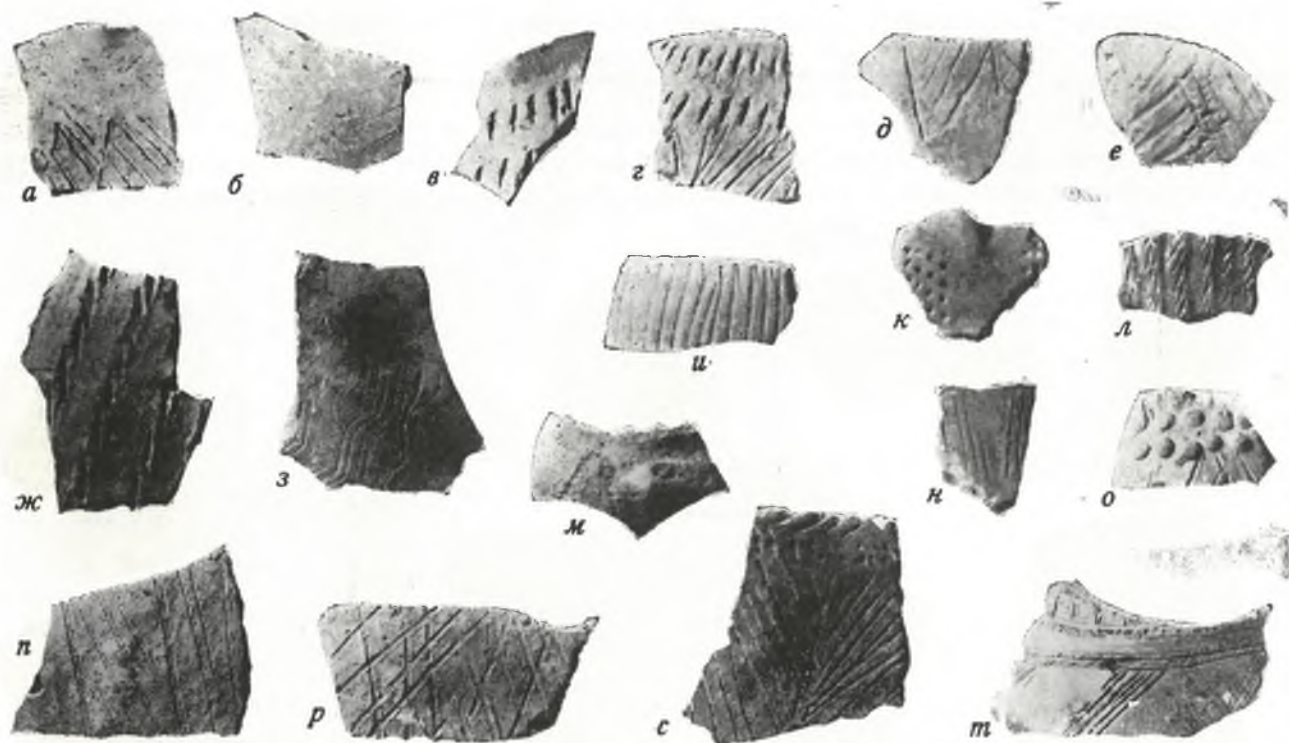
Обр. 17. Дръжки от глинени съдове (сектор I)

Fig. 17. Anses de vases en argile (secteur I)

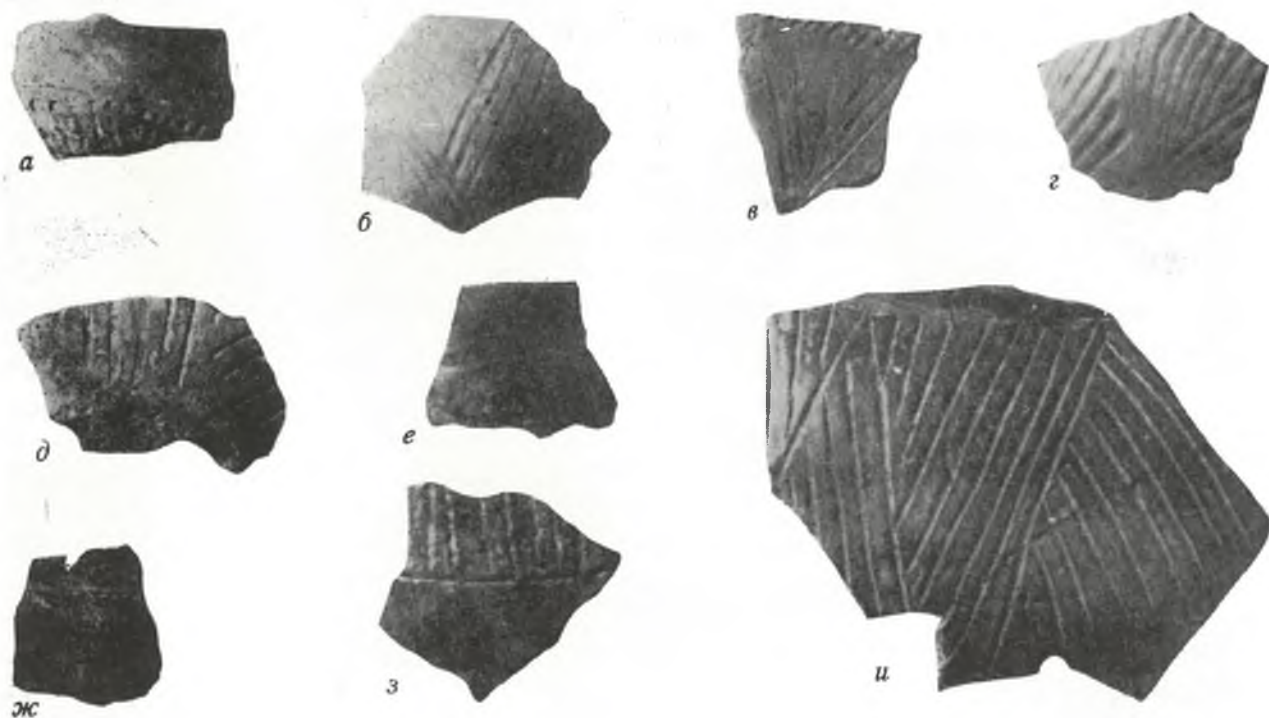

Обр. 18. Дръжки от глинени съдове (сектор I)

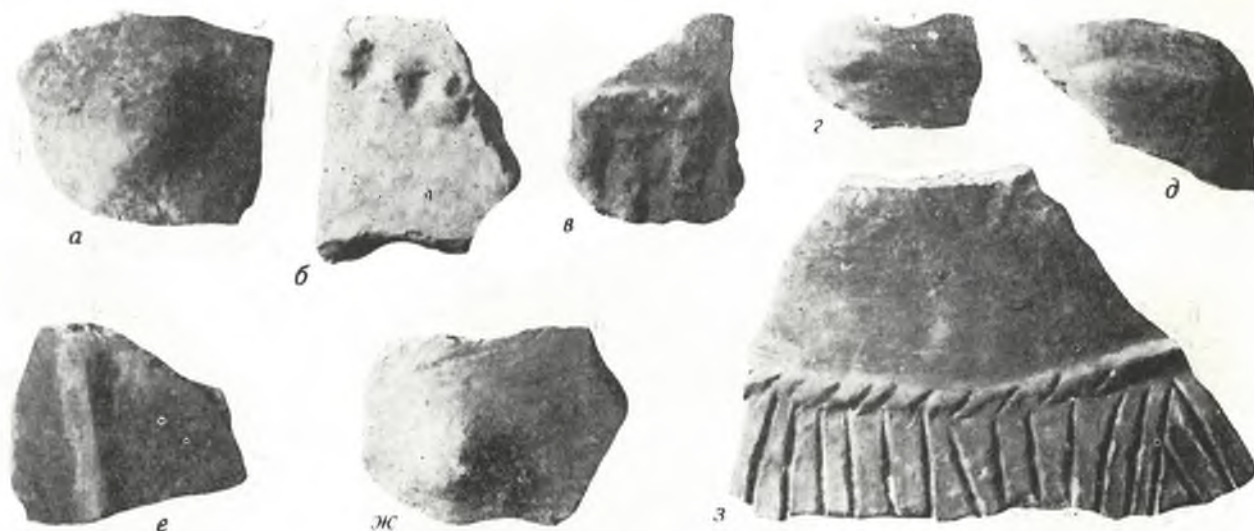
Fig. 18. Anses de vases en argile (secteur I)

Обр. 19. Фрагменти от глинени съдове* (сектор I)
 Fig. 19. Fragments de vases en argile (secteur I)

Обр. 20. Фрагменти от глинени съдове (сектор I)
 Fig. 20. Fragments de vases en argile (secteur I)

Обр. 21. Фрагменти от глинени съдове (сектор I)

Fig. 21. Fragments de vases en argile (secteur I)

ризонтални дръжки, прикрепени в горната им част. Те са имали обикновено кръгло сечение (обр. 18 г). Фрагментът от широка дръжка, представен на обр. 18 з, прави впечатление със своята грижлива изработка и украса. Тя има добре загладена, а на места сивочерна излъскана повърхност. От вътрешната страна на дръжката е моделиран надлъжен релефен ръб, а отвън тя е украсена с хоризонтално и отвесно разположени линии от набоден орнамент, получен с помощта на назъбен инструмент (гребен). Точиците са запълнени с бяла материя.

Украса. По-голямата част от съдовете са били украсени с разнообразни, изключително геометрични мотиви, получени чрез врязване, вдълбаване, прилепване и шамповане.

Най-разпространеният декоративен елемент са дълбоките бразди. Те са отвесно, косо или хоризонтално разположени, като в повечето случаи образуват вписани един в друг ъгли (обр. 19 н) или триъгълници, запълнени с косо разположени бразди (обр. 20 и). Този вид украса се среща главно върху сферичните тела на чашките (обр. 13, обр. 14 а) и на големите дълбоки съдове, където те са комбинирани с насечен хоризонтален релефен ръб, разположен в основата на гърлото (обр. 21 з). Често пъти тази украса е била инкрустирана с бяла материя, следи от която са запазени само при някои фрагменти (обр. 20 з). Намериха се и фрагменти от дълбоки съдчета, при които браздите са комбинирани с по един или няколко хоризонтални реда от релефни пъпчици, наподобяващи лещени зърна (обр. 19 о). Този вид украса е характерна за култура Коцофени в Румъния.⁸

Друг често срещаш се декоративен елемент са плитките жлебове. Те са разположени в отвесно, косо или хоризонтално направление, като често образуват вписани един в друг ъгли (обр. 20 в) или триъгълници, които се преливат (обр. 20 б, г). Жлебовете имат различна ширина. При малките съдчета те са тесни и фини, наподобяващи канелюри (обр. 12 а, обр. 20 а).

Врязана украса. Тя се среща също доста често. Получена е посредством врязване с тънко острие, мидена черупка или нокът. Тази украса представя единични или двойни хоризонтални ленти (обр. 22 б, в, д, ж), отвесни ленти, образувани от по няколко небрежно нанесени линии (обр. 22 е), отвесни и коси линии, образувани вписани един в друг ъгли (обр. 19 н, а, б, д, с), и отвесни успоредни ленти, получени от къси косо разположени резки. Между лентите има гладки, добре загладени или излъскани полета (обр. 19 л, ж).

Релефна украса. Тя се среща сравнително по-рядко. Състои се от хоризонтален релефен ръб, разположен непосредствено под ръба на устието (обр. 16 ж) или по тялото на съда (обр. 21 б). Срещат

⁸ C. Nicolăescu-Plopșor et collaborateurs. Șantierul arheologic Baia-de-Fier. — MCA, III, 1957, fig.5/7.

Обр. 22. Фрагменти от глинени съдове (сектор I)

Fig. 22. Fragments de vases en argile (secteur I)

се и съдове, украсени с по няколко релефни ръба, разположени хоризонтално и отвесно по тялото (обр. 21 в). В повечето случаи тези ръбове са прекъснати с ямички или резки. Има тънкостенни съдчета, украсени с отвесен, гладък релефен ръб (обр. 21 е) или с конусовидни релефни пъпки (обр. 21 а, ж).

Щампована украса. Среща се рядко. Получените с помощта на назъбен инструмент отвесни щампи образуват по един или няколко хоризонтални реда (обр. 19 в). В някои случаи пространството под отвесните щамповани орнаменти е украсено с небрежно нанесени врязани линии с отвесно или косо направление (обр. 22 г).

Набодена украса. Тя се среща съвсем рядко. Украсата е нанесена с помощта на остър инструмент. Обикновено тя образува геометрични фигури, запълнени с точки или ленти от набодени точки (обр. 10 в, обр. 18 з, обр. 19 к).

Сектор II. Намерените в долните два строителни хоризонта на сектор II фрагменти от глинени съдове (обр. 23, 24) по техника, форма и украса не се отличават от откритите съдове в сектор I. Поради тази причина няма да ги описваме.

Сектор III. Фрагменти от глинени съдове, отнасящи се към ранната бронзова епоха, се намериха и в периферията на селището. В този сектор културният пласт има незначителна дебелина. Тук не се откриха основи на пещи или други съоръжения. Намериха се само малко фрагменти от глинени съдове, които също така не се различават от намерените в сектор I. Необходимо е само да отбележим, че някои от фрагментите са украсени с орнаменти, характерни за културната група Костолац (обр. 25 б, в).

Спряхме се по-подробно на керамиката, защото нейната масовост и характерни черти ни позволяват с по-голяма сигурност да определим времето, през което е била обитавана пещерата. Фрагменти от глинени съдове, подобни на откритите в Магурата, са намерени по повърхността на някои праисторически селища, намиращи се на територията на Видински окръг (с. Макреш, с. Градец и с. Цар Петрово).⁹ Близки на нашите материали са намерени и в некропола до с. Търнава, Врачански окръг.¹⁰ Тези находища ни дават възможност да установим териториалното разпространение на тази култура в Северозападна България, но не допринасят за изясняването на въпросите, свързани

⁹ Непубликувани материали в ОИМ — Видин.

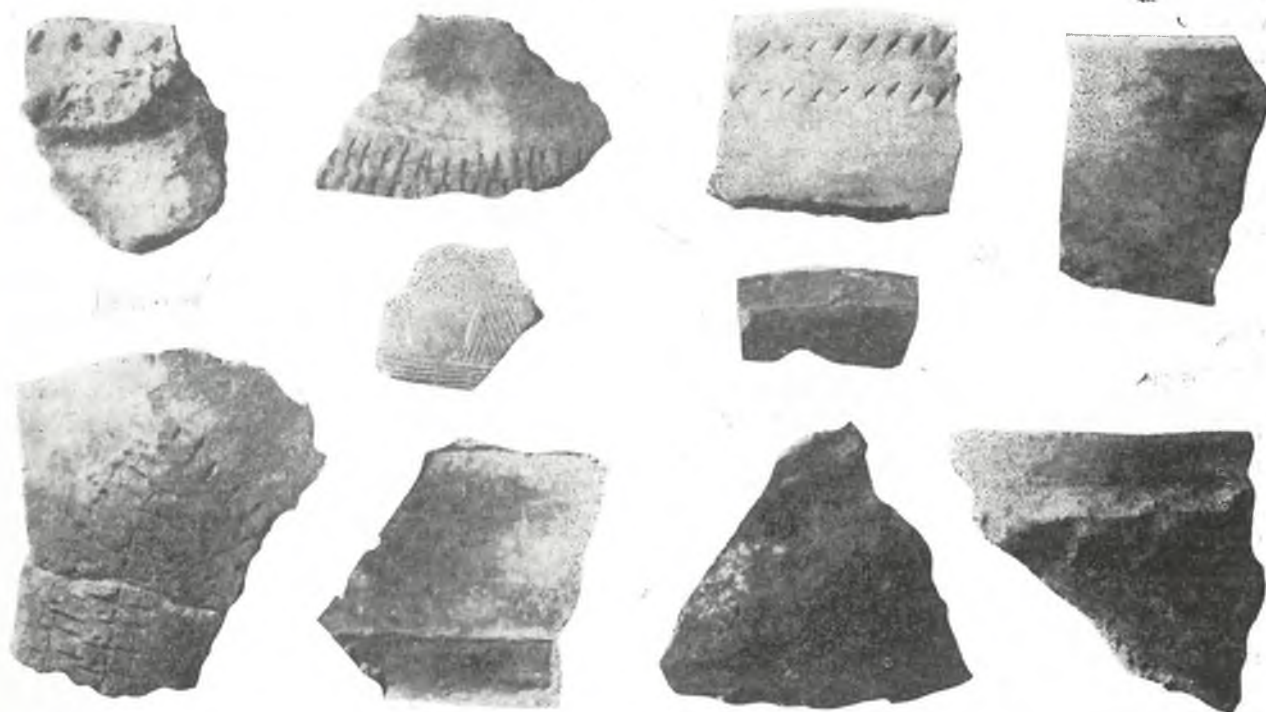
¹⁰ Непубликувани материали в ОИМ — Враца. Разкопки на Б. Николов.

с нейния произход, периодизация, хронология, икономическа и общоисторическа характеристика. За да установим мястото, което заема културата от долния културен пласт на пещерата в общото културно историческо развитие в посочената територия, необходимо е да потърсим аналогии сред керамичния материал на добре проучени селища у нас и в съседните страни. Вече споменахме, че сред глинени съдове, намерени в пещерата, най-многобройни и най-характерни са паниците с уде-

Обр. 23. Фрагменти от глинени съдове (пласт I, сектор II)

Fig. 23. Fragments de vases en argile (couche I, secteur II)

Обр. 24. Фрагменти от глинени съдове (пласт I, сектор II)

Fig. 24. Fragments de vases en argile (couche I, secteur II)

Обр. 25. Фрагменти от глинени съдове (сектор III)

Fig. 25. Fragments de vases en argile (secteur III)

белен и косо отрязан навътре ръб на устието. Подобни паници се срещат в най-долните строителни хоризонти на културния пласт от ранната бронзова епоха в селищната могила до с. Езеро, Сливенски окръг, проучен в продължение на десет години от българо-съветска експедиция.¹¹ В средните хоризонти тези паници се срещат рядко, а в горните напълно изчезват. Тази форма води началото си от енеолита (културния комплекс Коджадермен—Криводол—Караново VI) и с по-малки или по-големи изменения продължава своето съществуване и през следващите етапи от развитието на бронзовата епоха. Това обстоятелство има голямо значение за определянето на относителната, а отчасти и на абсолютната хронология на културата в Магурата.

Паниците със слабо завит навътре ръб на устието също така намират многочислени паралели сред керамиката, характерна за ранната бронзова епоха в Югоизточна България. Тяхната еволюция се проследява много добре в с. Езеро. В по-горните хоризонти тяхното количество значително намалява за сметка на паниците със силно завит навътре ръб на устието.

Многобройни аналогии сред керамиката от с. Езеро намират и дълбоките съдове без дръжки, особено съдовете със слабо профилиран ръб на устието, под който има релефен ръб, прекъснат с ямички (обр. 16 ж).

Близостта, която съществува между културите в Магурата и долните строителни хоризонти на Езеро, е очевидна, но трябва да подчертаем, че керамиката от Езеро намира значително по-комплексни аналогии сред материалите от Северозападна Анатолия и преди всичко в Троя I и II.¹²

Глинените съдове в Магурата по техника на изработване, форми и украса, по цвят и повърхност са почти напълно идентични със съдовете, принадлежащи на културата Коцофени в Румъния,¹³

¹¹ Непубликувани материали в Националния археологически музей — София.

¹² Г. Ил. Георгиев и Н. Я. Мерперт. Раскопки многослойного поселения у села Езеро близ г. Нова-Згора в 1963 году. — ИАИ, т. XXVIII, 1965, с. 147.

¹³ J. P a u l. Așezarea neolitică târzie de la „Poiana în Pisc”. — MCA, VII, fig. 7/1—6; V l. D u m i t r e s c u. La plus ancienne tombe à incinération trouvée sur le territoire de la R. P. Roumanie et autres découvertes apparentées de la même région. — Dacia, N. S, IV, 1960, fig. 2/1, 2; D. B e r c i u. Contribuții la problemele neoliticului în România în luma minilor cercetări. București, 1961, fig. 20/2; G. P e t r e. Ceramica decorată prin împunsături succesive, din r. Rm. Vilcea. — SCIV, 18, 1967, 4, fig. 3/2, fig. 4/7.

която е разпространена в Олтения, Банат и Трансилвания, като в последните две области тя трае в развита форма по-дълго време. Елементи на тази култура са открити през последните години и на изток от р. Олт.¹⁴ Сред румънските археолози преобладава схващането, че културата Коцофени е възникнала на основата на предхождащия я културен комплекс Салкуца. При разкопките на праисторическото селище до Салкуца е установено, че в строителния хоризонт, отнасящ се към фазата Салкуца IV, са намерени фрагменти от глинени съдове, типични за културата Коцофени, освен това строителният хоризонт Салкуца IV е бил покрит от хоризонт, принадлежащ на културата Коцофени.¹⁵

В Магурата не можахме да установим тази последователност, защото най-долният строителен хоризонт лежеше направо върху стерилен пласт. Засега, като имаме пред вид обстоятелството, че културните групи Криводол и Салкуца имат почти еднакъв характер и са преминали едни и същи етапи на развитие,¹⁶ не е изключено културата, открита в пещерата Магура, да води своето начало от културната група Криводол.

Въз основа на многобройните аналогии, които археологическите находки от пещерата намират сред материалите от долните строителни хоризонти на раннобронзовия пласт от с. Езеро, долният културен пласт в Магурата можем да отнесем към ранната бронзова епоха.

Освен с Коцофени в Румъния културата, развивала се в долните строителни хоризонти на пещерата Магура, може да се синхронизира още с културите Черна вода III и Хородище—Фолтеши II, а в Югославия — с културната група Костолац.

РАННОЖЕЛАЗНА ЕПОХА

Над стерилния слой в сектор II, който покрива разрушените основи на жилища, отнасящи се към ранната бронзова епоха, се установиха два строителни хоризонта, които принадлежат на ранната желязна епоха.

Жилища. Те заемат сравнително по-голяма площ и са били ориентирани перпендикулярно на стената. В задната им част са се намирали пещите. Коловете, поставени в ъглите на жилищата, са били заздравени с ломени камъни. Възможно е източната стена на жилищата да е опирала до стената. Отворът на жилищата е бил обърнат към вътрешността на залата. Не може да се каже с положителност дали това ориентиране важи и за останалите още неразкопани жилища. Разширяването им извън нишата очевидно е свързано с настъпилото временно затопляне на пещерата и намаляване на притока на вода на това място.

Тези наблюдения представляват особен интерес и за изучаване на пещерообразователния процес във вътрешността и живота на човека. Тези въпроси имат важно значение както за изучаването на жилищата, така и за уясняване на природната обстановка, когато пещерата е била навлажнена или суха. Тези и редица други въпроси могат да бъдат разрешени след окончателното проучване на участъците особено в лявата страна непосредствено до стената на Триумфалната зала и в центъра на Полето, които останаха неразкопани.

Бъдещите разкопки ще покажат дали стерилната прослойка, която силно изтънява в южната си страна, не е разпространена по цялата площ в залата. Възможно е през дъждовния период жилищата да са градени пред входа и когато водата е спаднала, човекът отново да се връща в това подземие. Целият живот на това първобитно селище несъмнено е свързан с огромната зала, която тук със своите просторни размери представлява голямо удобство за заселване и е неуязвима от нападение, а пред входа се разкрива просторна гледка и дава отлични възможности за наблюдение.

В този културен пласт се намериха само няколко фрагментирани каменни оръдия на труда — чукалки и малко керамика.

¹⁴ Istoria României, I, 1960, p. 79.

¹⁵ D. Berciu. Цит. съч., с. 338.

¹⁶ Пак там, с. 112.

Обр. 26. Фрагменти от глинени паници със завит навътре ръб на устието (пласт II, сектор II)
 Fig. 26. Fragments d'assiettes en argile avec un bord pincé à l'intérieur du bec (couche II, secteur II)

Керамика. Керамичният материал, представен главно от фрагментирани съдове и един глинен прешлен, е твърде ограничен, но все пак достатъчен за определяне характера на културния пласт, в който е намерен.

Глинените съдове могат да се разпределят на следните типове: 1) паници; 2) чашки; 3) дълбоки съдчета и 4) дълбоки дебелостенни съдове.

1. Паници. Този тип съдове се среща в най-голямо количество. Те имат тяло с форма на нисък, обърнат пресечен конус с полегати стени. Дъното им в повечето случаи е равно, но се срещат и паници, снабдени с ниско кухо столче (обр. 29 м). Ръбът на устието в някои случаи е слабо завит навътре (обр. 26 а, д), а в друг тази извивка е доста подчертана (обр. 26 ж, л), поради което отворът на устието е чувствително намален. Почти всички паници са били украсени. Орнаментът им се състои от плитки или по-дълбоки канелюри (обр. 26 л, м, н, о, п), самостоятелни щамповани S-овидни украси (обр. 26 а, к, обр. 27) или комбинирани с хоризонтални линии, получени посредством назъбен инструмент (обр. 26 б, в, г, д). Срещат се и фрагменти, украсени с по-сложна украса (обр. 26 ж). Със съвсем малки изключения орнаментът е бил ограничен само по външната страна на паниците, защото завитият навътре ръб на устието прави излишна украсата им отвътре. Паниците са изработени на ръка от добре пречистена глина, примесена със ситно счукани късчета от глинени съдове. Те са били изпичани сравнително добре. Имат добре загладена черна, сивочерна или сивокафява повърхност. В повечето случаи тя е излъскана и има метален блясък. Обикновено те имат максимален диаметър от 15 до 20 см, но се срещат и фрагменти от по-големи екземпляри, чийто диаметър надминава 30 см (обр. 27).

2. Чаши. Този тип е представен с един единствен екземпляр (обр. 28). Чашката има ниска, слабо профилирана навън шийка с форма на обърнат пресечен конус, полусферично тяло и слабо вдлъбнато навътре дъно (омфалос). Хоризонталният му отвор е чувствително разширен. Шийката му е отделена от тялото посредством плитко хоризонтално жлебче. Чашката е била снабдена с ниска отвесно прикрепена дръжчица с кръгло сечение. Тя е излизала направо от ръба на устието и е завършвала при най-издутата част на тялото. Чашката има сивочерна добре загладена на места полирана повърхност. Вис. 4,4 см, диам. при устието 7,2 см.

3. Дълбоки съдчета. Този тип ни е познат само от фрагменти. След паниците броят на дълбоките съдчета е най-голям. Те са имали обикновено ниска цилиндрична или пресечено конусовидна шийка с по-слабо или по-силно профилиран навън ръб на устието, слабо издуто тяло и равно дъно. Повечето от тях са украсени отвън с хоризонтални плитки канелюри, разположени по шийката (обр. 29 в, и) или по тялото (обр. 29 а). Незначителна част от тях са украсени от вътрешната страна на шийката с широки, хоризонтални плитки канелюри (обр. 29 ж) или с косо разположени отвън или отвътре на устието плитки, тесни канелюри (обр. 29 в, е). Като изключение се срещат и съдове, украсени под ръба на устието с три хоризонтално разположени реда от скачени, легнали S-овидни орнаменти (обр. 29 з). Тънкостенните съдове от този тип са изработени от добре пречистена глина, а при дебелостенните глината е примесена с дребни песъчинки. Съдовете имат добре загладена или полирана черна повърхност с метален блясък. Срещат се също така и съдове със сивочерен или сивокафяв цвят.

4. Дълбоки дебелостенни съдове. Те имат цилиндрично гърло и слабо издуто тяло. Украсени са малко под ръба на устието с хоризонтален релефен ръб, прекъснат с ямички. Те имат тъмнокафява грапава повърхност. Изработени са на ръка от глина, примесена с едри песъчинки. Използвани са били главно като зърнохранилища.

Дръжки. Значителна част от глинените съдове са били снабдени с дръжки, повечето от които са отвесно прикрепени. Те имат правоъгълно, триъгълно или елипсовидно напречно сечение. Някои от тях в горния си край завършват с широки конусовидни (обр. 30 е) или елипсовидни пъпки (обр. 30 в). Дръжките са били украсявани с надлъжни плитки канелюри (обр. 30 г, а); с напречни ленти,

Обр. 27. Фрагменти от глинена паница със
завит навътре ръб на устието
(пласт II, сектор II)

Fig. 27. Fragments d'assiettes en argile avec
un bord pincé à l'intérieur du bec
(couche II, secteur II)

Обр. 28. Глинена чашка (пласт II, сектор II)

Fig. 28. Bol en argile (couche II, secteur II)

ограничени с по една шампована линия, запълнена с легнали S-овидни орнаменти (обр. 30 б), или с по две надлъжни шамповани линии, разположени по двата странични ръба на дръжката, и с S-овидни орнаменти в основата ѝ (обр. 30 ж). Някои от паниците са имали под устието релефни израстъци, използвани за дръжки (обр. 26 г). Подобни дръжки се срещат и върху най-издутата част на някои от дълбоките съдове (обр. 30 з).

Украса. Откритите в този културен пласт глинени съдове се характеризират с богатата си украса. Най-разпространените декоративни елементи са канелюрите. С по-слабо или по-силно наклонени канелюри са били украсявани паниците със силно завит навътре ръб на устието. Те започват от самия ръб и достигат до най-издутата им част (обр. 26 м, н, о, п). Срещат се и паници, украсени под ръба на устието с по няколко реда от хоризонтално разположени съвсем плитки канелюри (обр. 26 л).

Изключение сред паниците, които са били украсявани обикновено само отвън, правят двата фрагмента, посочени на обр. 31 о, с. Цялата им повърхност отвътре е украсена с плитки канелюри, комбинирани с шамповани линии, получени с помощта на ситно назъбен инструмент. По всяка вероятност тези паници не са били използвани за домакински нужди, а са имали по-специално предназначение.

Другите използвани техники за украса са отпечатването, изпълнено с шампа или посредством ситно назъбен гребен, врязването, вдлъбването, набождането и прилепването.

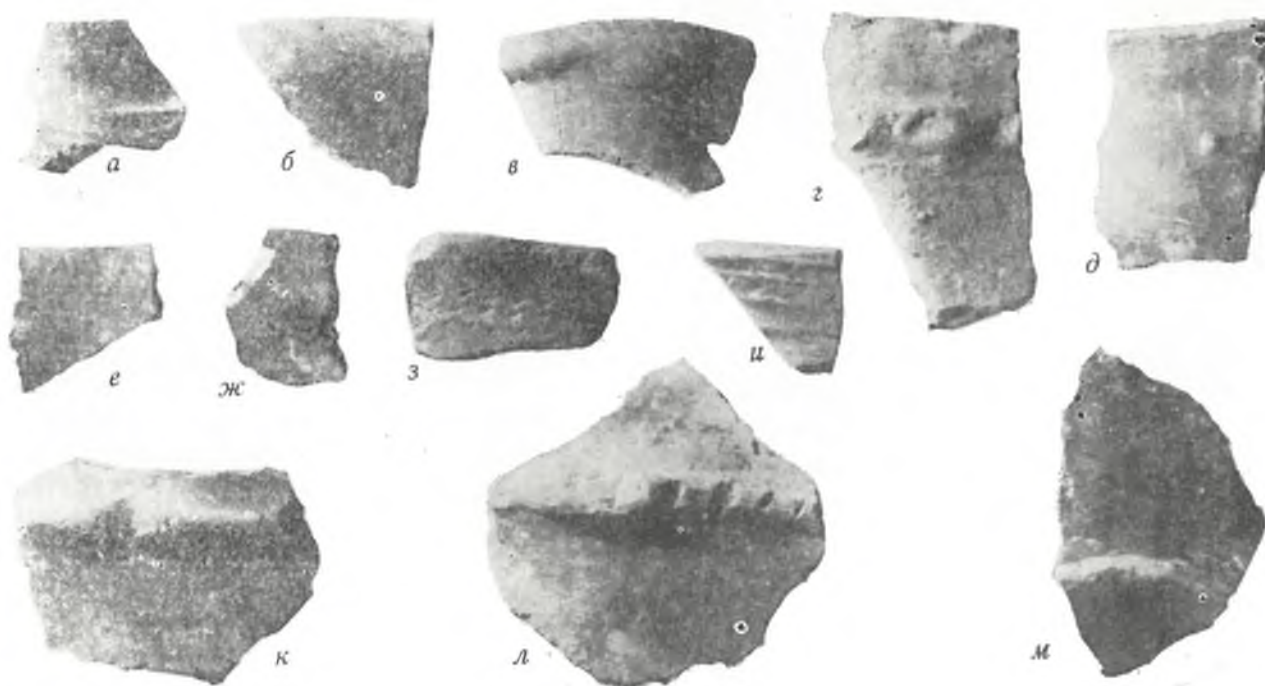
Първата техника е най-широко разпространена. Преобладаващ декоративен елемент е отпечатаният S-овиден орнамент. Най-често срещаните мотиви са единичните или двойните хоризонтални ръбове от скачени легнали S-овидни орнаменти, които са със или без ограничителни линии, очертани чрез отпечатване (обр. 26 а, б, в, г, д, к). Понякога тази украса е комбинирана с конусовидни израстъци и дъговидни плитки канелюри под тях (обр. 26 з, и, обр. 31 н). По-рядко се срещат и изправени S-овидни орнаменти, разположени хоризонтално (обр. 26 д, обр. 31 е) или комбинация от хоризонтално вълнообразно и отвесно (обр. 31 б).

Широко разпространение имат украсите от шамповани линии. В повечето случаи те очертават правоъгълни ленти, запълнени с хоризонтални или наклонени шамповани линии, получени посредством ситно назъбен инструмент. Тези ленти са разположени хоризонтално или косо върху тялото на съдовете (обр. 31 г, н). По-рядко се срещат съдове, украсени с хоризонтални и дъговидни снопчета от подобни линии (обр. 31 м), и съдове, украсени с хоризонтално разположени ленти от триъгълници, запълнени с коси, шамповани линии (обр. 31 ж). Силно впечатление с фината си украса прави фрагментът от паница, представен на обр. 26 ж. Грижливо нанесените тънки шамповани линии образуват заштриховани триъгълници, между които ясно се очертават гладки ромбчета. В повечето случаи шампованите линии са били инкрустирани с бяла материя.

Набодената украса се среща също така сравнително често. Получена е посредством последователно набождане със силно изострен инструмент. Съдовете са украсени с различни мотиви: вписани спирали (обр. 31 а), отвесно и косо разположени линии (обр. 51 и), ленти от хоризонтални ли-

нии, ограничени с кръгли вдлъбнатинки (обр. 31 к), и отвесна лента от косо разположени линии, образуващи заштриховани ромбове (обр. 31 л).

Врязаната украса е била използвана по-рядко. В повечето случаи тя представя само прости линии, очертаващи контурите, но понякога се срещат и доста сложни мотиви. Фрагментът на обр. 31 в е украсен с отвесни ленти, очертани от по две двойни врязани линии, запълнени с двоен зигзаговиден орнамент.

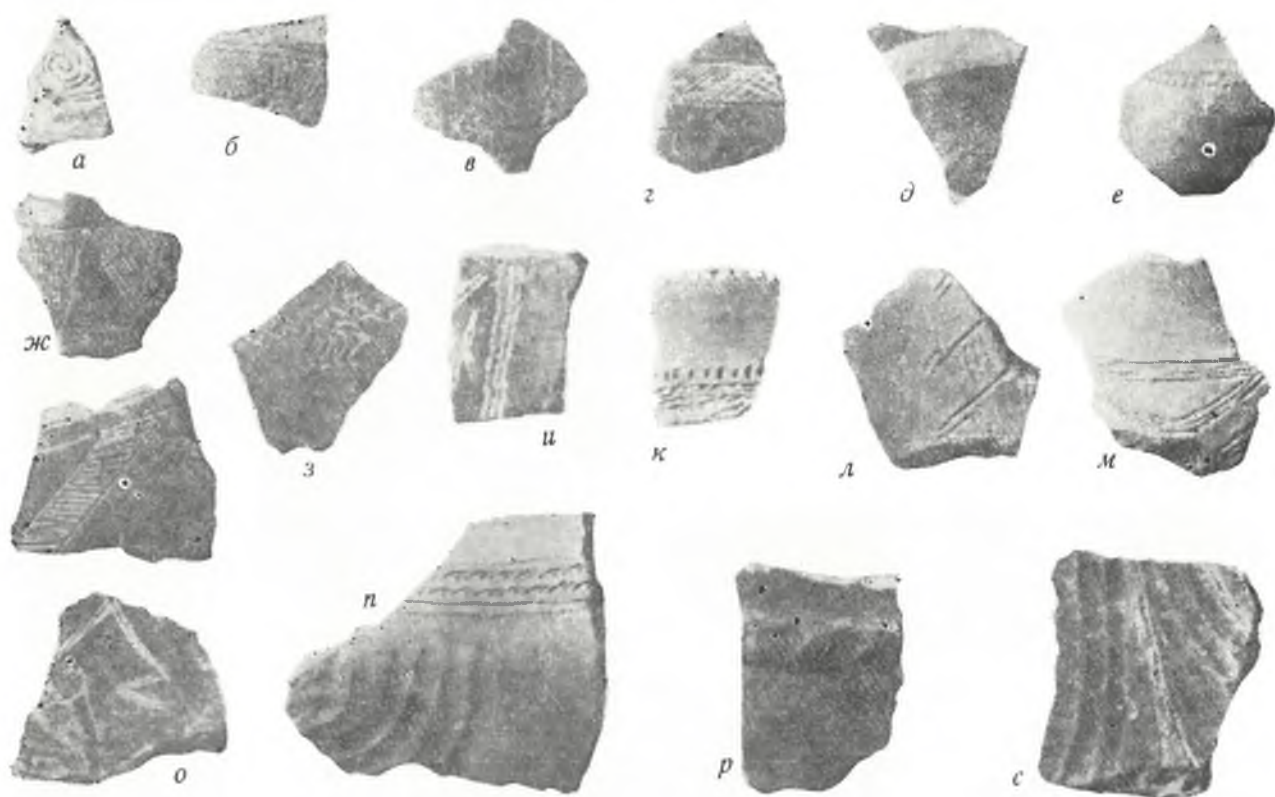
Обр. 29. Фрагменти от глинени съдове (пласт II, сектор II)

Fig. 29. Fragments de vases en argile (couche II, secteur II)

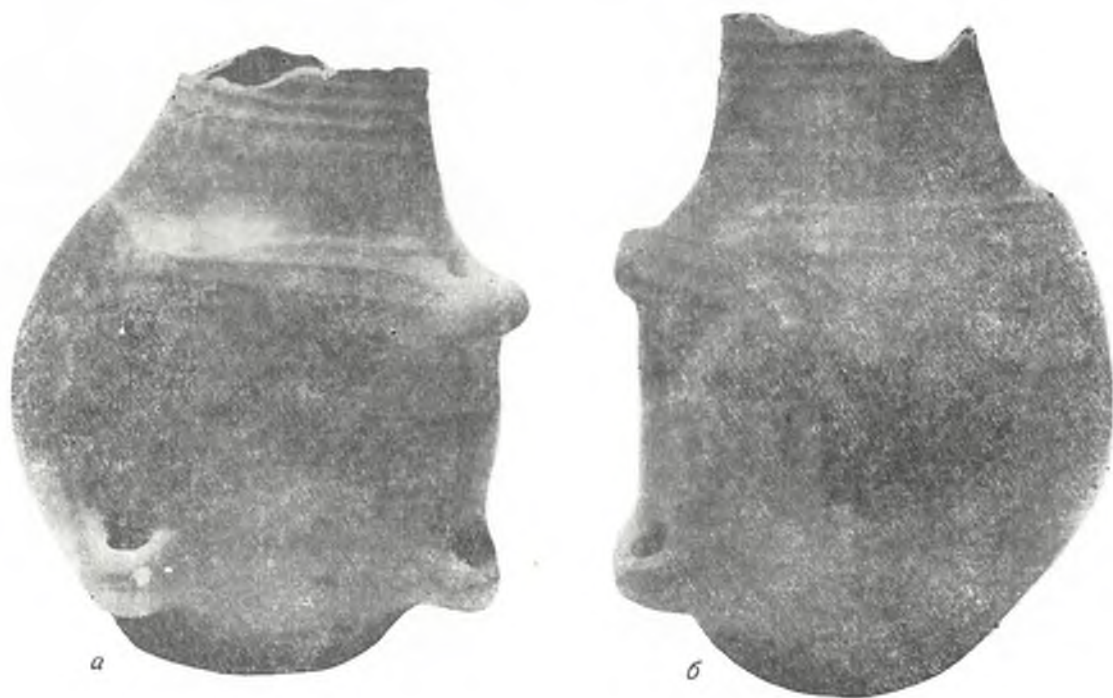
Обр. 30. Фрагментирани дръжки от глинени съдове (пласт II, сектор II)

Fig. 30. Tessonns d'anses de vases en argile (couche II, secteur II)

Обр. 31. Фрагменти от глинени съдове (пласт II, сектор II)

Fig. 31. Fragments de vases en argile (couche II, secteur II)

Обр. 32. а, б — глинени съд

Fig. 32. а, б — vase en argile

Релефната украса се среща също така рядко. Обикновено се състои от хоризонтален релефен ръб, разположен малко под ръба на устието (обр. 29 г) или по тялото на съда. В повечето случаи тези ръбове са прекъснати с ямички (обр. 29 г, к, л, обр. 31 р).

Силно впечатление прави фрагментът, представен на обр. 31 д. Изработен е от много добре пречистена глина. Има черна излъскана повърхност, украсена с широки, плитки канелюри. Между две от канелюрите има широка лента, покрита отгоре със сивобяла материя.

По време на изкопните работи в пещерата е намерен един по-голям и извънредно интересен глинен съд (обр. 32 а, б). Не знаем от кой културен пласт произхожда, но ако се съди по украсата, би трябвало да се отнесе към ранната желязна епоха. Съдът има пресечено конусовидно гърло и равно дъно с елипсовидна форма. Тялото му от едната страна е плоско, а от другите три — заоблено. На плоската страна са моделирани четири отвесно пробити плоски дръжки. На тъмнокафявата излъскана повърхност са нанесени хоризонтално, косо и зигзаговидно разположени плитки канелюри. Съдът има височина 23 см, максимален диаметър 21 см и диам. при дъното 9,5 × 10,5 см. Част от устието е счупено.

Керамиката, открита в горните два строителни хоризонта на културния пласт в сектор II, се характеризира естествено само въз основа на материалите, с които разполагаме, с богатата си орнаментация, получена чрез отпечатване и широко използване на канелюрите.

В горния културен пласт на селищната могила Разкопаница до с. Маноле, Пловдивски окръг, който покрива пластът от късната бронзова епоха, са намерени отделни фрагменти, украсени с отпечатан S-овиден орнамент. Но тук наред с този вид орнамент се срещат и фрагменти, украсени с отпечатани кръгчета, съединени с тангенти.¹⁷ Подобно явление наблюдаваме и в праисторическото селище до с. Пшеничево, Старозагорски окръг, където често се срещат едновременно, понякога на един и същ съд, украси с пояси с S-овиден орнамент и с кръгчета, съединени с тангенти.

От голямо значение за датировката на този вид керамика е обстоятелството, че тези съдове се срещат едновременно с букелкерамика, едно явление, което е характерно и за културния пласт Троя VIIБ 2.¹⁸ Фрагменти от съдове, украсени с S-овидни орнаменти, са ни известни още от пещерата Сухи печ до с. Долни Лом, Видински окръг,¹⁹ от с. Гълъбовци, Софийски окръг,²⁰ от м. „Небеттепе“ в Пловдив,²¹ от Мезек²² и Младиново, Хасковски окръг.²³

Посочените находища показват, че тази култура, характеризираща се с богато украсена керамика, е широко разпространена на територията на България. Но за голямо съжаление тя е слабо проучена. Намереният досега материал не ни позволява да добием по-пълна представа за културата, развивала се в нашите земи през ранножелязната епоха, за нейния произход, периодизация и връзки с културата на съседните области.

Керамичният комплекс от Магурата намира многобройни и точни паралели сред глинени съдове, намерени в Инсула Банулуй и някои други селища в Югозападна Румъния.²⁴ От Североизточна Югославия²⁵ засега познаваме само изолирани фрагменти от глинени съдове, подобни на откритите у нас.

Очевидно е, че през ранната желязна епоха са съществували няколко културни групи, в които наред с общите елементи, обединяващи ги в един голям културен комплекс, съществуват и различия. Така например в Магурата и Инсула Банулуй не се срещат глинени съдове, украсени с щамповани

¹⁷ P. Dóte v. Traces de la civilisation de Razkapanitza en Transylvanie. — *Apulum*, VII/1, 1968, fig. 28.

¹⁸ Д. П. Димитров. Троя VII в 2 и балканските тракийски и мизийски племена. — *Археология*, X, 1968, кн. 4, с. 11 и обр. 4.

¹⁹ В. Миков. Материали от предисторическата епоха в България. — *ИАИ*, т. VII, 1933, с. 336, обр. 117.

²⁰ Н. Петков. Пеклюк. — *ИАИ*, т. XXVI, 1963, обр. 15 а, б.

²¹ П. Детеv. Разкопки на Небеттепе в Пловдив. — *ГНАМП*, V, 1963, с. 27, обр. 4; Л. Ботушарова. Стратиграфски проучвания на Небеттепе. — *ГНАМП*, V, 1963, с. 65, табл. VII.

²² Ив. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932—1933 г. — *ИАИ*, т. XI, 1937, обр. 112.

²³ В. Миков. Произходът на куполните гробници в Тракия. — *ИАИ*, т. XIX, 1955, обр. 10.

²⁴ S. Morintz și P. Roman. Un nou grup Hallstattian timpuriu în Sud-Vestul României—Insula Banului. — *SCIV*, 20, 1969, 3, fig. 8, 9, 11, 14, 15, 17.

²⁵ М. Вацић. Жуто Брдо. — *Старинар*, V, 1910, pl. II 9 а, в.

кръгчета, съединени с тангенти. В Бабадаг наблюдаваме обратното явление — там пък не се срещат S-овидните орнаменти. В други области и двата вида украси се срещат комбинирани.

В публикацията на материалите от Инсула Банулуй С. Моринц и П. Роман се занимават доста подробно с произхода и мястото, което заема тази култура в развитието на ранножелязната епоха. Съвсем правилно те обръщат внимание на това, че една значителна част от декоративните елементи, и то по-специално лентите от S-овидните украси, характерни за керамиката от Инсула Банулуй, имат свой прототип в културната група Жуто Брдо—Гърла Маре. Орнаментацията посредством S-овидни украси е характерна и за средния период на ранножелязната епоха, позната в Румъния под името Басараби. Но керамичният комплекс, характерен за тази култура, значително се отличава от керамиката, намерена в Инсула Банулуй. С. Моринц и П. Роман достигат до извода, че културата в Инсула Банулуй следва културната група Жуто Брдо—Гърла Маре и предшества културата Басараби.²⁶ И според нас културата от пещерата Магура възниква непосредствено след културния комплекс Жуто Брдо—Гърла Маре—Ново село. За да установим по-точно отделните етапи от развитието на тази култура, необходимо е проучването на по-голям брой селища. Едва тогава ще можем да разрешим проблема за произхода на най-стария етап от развитието на ранножелязната епоха.

Костен материал

Животинските кости в пещерата Магура са твърде оскъдни. При разкопките се намериха отделни счупени кости и няколко цели зъба от домашни и диви животни, принадлежащи на ранно-бронзовата и ранножелязната епоха. Повечето от целите останки—челюст с пълен ред зъби от пещерна мечка, и други фосилни останки се разкриха във вътрешността на страничната галерия. Тъй като те са по-добре проучени и обнародвани в миналото, няма да се спираме на отделните екземпляри, намерени при изкопните работи.

За нас в случая по-важни са животинските кости, разкрити в сектор I и II, които по стратиграфски данни могат да се използват за изясняване състава на фауната, която обкръжавала човека през това време. Събраният костен материал може да се раздели на следните видове:

1. Домашно говедо (*Bos Taurus*)
2. Елен (*Cervus elaphus*)
3. Сърна (*Capreolus capreolus*)
4. Дива коза (*Rupicapra rupicapra*)
5. Овца (*Ovis sp.*)
6. Домашна свиня (*Sus scropha domestica*)
7. Куче (*Canis familiaris*)

Намериха се малко кости от птици и риби; повечето от дребните субфосилни останки са чепурки от миди и охлюви, които се намериха в почти всички жилищни нива в сектор I и II. В сектор III също се попадна на разпръснати кости от едри и дребни домашни животни. Повечето от посочените животински кости могат да се определят с голяма точност, още повече, че заедно с останалите археологически материали около десетина вида са изобразени в скалните рисунки във втората галерия на пещерата.

* * *

Археологическите разкопки в пещерата Магура през 1971 г. имат голямо научно значение. За пръв път в Северозападна България беше проучено многослойно селище, обитаващо през ранно-бронзовата и ранножелязната епоха. Откритите в долния културен пласт на пещерата археологически материали ни дадоха възможност да се запознаем с характера на една неизследвана досега у нас култура.

²⁶ S. Morintz și P. Roman. Цит. съч., с. 418.

Публикуването на археологическите находки, разкрити тук, имат за цел да въведат в научна употреба редица нови материали, които сами по себе си имат голямо значение за бъдещите обобщаващи изследвания на тези култури. Освен това те дадоха възможност да коригираме датировката на някои находки, намерени по време на благоустрояването на пещерата.

За пръв път бяха открити основи на жилища, градени в нишите на Полето и Триумфалната зала. Те са имали лека конструкция, тъй като за покрив е бил използван скалният навес.

Опорен елемент за определяне на времето, през което е била обитавана Магурата, е керамиката, тъй като при общата непълнота на културните останки тя е най-точният показател за установяване на относителната хронология. Освен това тя спомага за по-точно синхронизиране с културите в съседните земи, развивали се по това време.

От направения подробен анализ на керамиката установихме, че между керамиката от долния културен пласт в пещерата и керамичния комплекс, открит в най-долните строителни хоризонти на културния пласт от ранната бронзова епоха в Езеро, има голямо сходство. Това обстоятелство ни позволява да отнесем долния културен пласт в пещерата Магура към ранната бронзова епоха.

Необходимо е обаче още един път да подчертаем, че керамиката от Магурата намира най-точни паралели сред материалите, принадлежащи на културата Коцофени в Румъния. Въпреки ограничения материал, намерен в пещерата, общността между тези две култури ни позволява да поставим въпроса за произхода и периодизацията на раннобронзовата култура в Северозападна България. Сред румънските археолози преобладава схващането, че културата Коцофени е резултат на едно автохтонно развитие. Тя е възникнала на базата на предхождащия я културен комплекс Салкуца. Това се вижда най-добре в праисторическото селище до с. Салкуца, където е установена точна стратиграфия на културните напластявания. В строителния хоризонт, отнасящ се към фазата Салкуца IV, са намерени глинени съдове, типични за културата Коцофени. Над този хоризонт следва друг, който вече изцяло принадлежи на културата Коцофени.²⁷

В Магурата не можахме да установим тази последователност на културните напластявания, защото най-долният строителен хоризонт лежи направо върху стерилен пласт. Като вземем пред вид обстоятелството, че енеолитните културни групи Криводол в Северозападна България и Салкуца в Югозападна Румъния имат почти еднакъв характер и са преминали през едни и същи етапи на развитие,²⁸ достигахме до заключението, че културата Криводол е послужила за основа, върху която е възникнала раннобронзовата култура в Северозападна България. Както в Румъния, така и в България културата Коцофени и раннобронзовата култура в долния пласт на Магурата имат същия ареал на разпространение, какъвто има и енеолитният културен комплекс Криводол—Салкуца. Селищата на този енеолитен комплекс обикновено са били изградени върху естествено укрепени места. Същото явление се наблюдава и при селищата, строени от носителите на културата Коцофени.

Освен по естествено укрепените места населението през този период е продължило да използва и пещерите, където също така са строили жилища от дървени колове, преплетени с пръти и измазани със слой от глина, примесена със слама.

Материалите, свидетелстващи за стопанската дейност на обитателите на пещерата, са съвсем оскъдни, но като имаме пред вид ограничения терен, годен за обработка, и карстовия му характер, можем да предположим, че скотовъдството и ловът са имали превес над примитивното земеделие.

Събраните от различни места на Видински окръг фрагменти от глинени съдове показват, че тази култура е широко разпространена в този край на България.

За по-пълното изучаване на раннобронзовата епоха в Северозападна България е необходимо да се извършат системни разкопки на праисторически селища от енеолитната и раннобронзовата епоха. Само в такъв случай ще бъдем в състояние да отговорим по-точно и изчерпателно на въпросите, засягащи произхода на раннобронзовата епоха, нейната периодизация и връзките ѝ с културите, развивали се в съседните на Северозападна България земи. Тогава ще стане възможно да се постави и въпросът за прехода от енеолита към бронзовата епоха.

²⁷ D. Berciu. Цит. съч., с. 338.

²⁸ Пак там, с. 112.

Абсолютно аналогично е положението и с горния културен пласт в Магурата, чийто долен строителен хоризонт лежи върху стерилен слой, покриващ разрушените основи на жилища от ранната бронзова епоха. И тук въз основа на проучванията, направени в Югозападна Румъния, стигаме до извода, че ранножелязната епоха е възникнала на базата на късната бронзова епоха (културният комплекс Жуто Брдо—Гърла Маре—Ново село), от която е взела редица елементи, отнасящи се до формата и в по-голяма степен до украсата на глинени съдове.

Многобройните находища, където се среща тази култура, характеризираща се с богато украсената посредством шамповане керамика, свидетелствуват за нейното широко разпространение в Балканодунавската област, в която се оформят няколко локални групи.

LES FOUILLES DE LA GROTTÉ MAGURA EN 1971

N. DŽAMBAZOV ET R. KATINČAROV

(Résumé)

Les fouilles effectuées en 1971 au début de la première galerie latérale et dans la salle triomphale de la grotte Magura comprennent une superficie d'environ 650 m² répartis sur trois secteurs différents (fig. 1).

Dans le secteur I qui se trouve dans la partie dite „Podmola“ on a établi trois niveaux de construction. On y a déblayé des débris de fondations d'habitations, des fours et des foyers (fig. 2). Les habitations avaient des dimensions plutôt réduites et avaient été bâties les unes près des autres avec des pieux en bois entrelacés avec des branches et enduites d'une couche de terre glaise mêlée à de la paille. Un auvent naturel formé par le rocher leur servait de toiture le long duquel les habitations étaient alignées. Elles étaient orientées dans la direction Est-Ouest. Ces habitations se distinguent par leur construction légère. Le sol comportait un enduit mince d'argile jaunâtre d'une épaisseur de 5 cm. Aussi bien ici que dans les deux niveaux inférieurs du secteur II les habitations étaient bâties sur l'axe longitudinal de la niche, avec cette différence qu'elles étaient orientées du Nord au Sud. On n'a pas pu établir à quel endroit se trouvaient leurs entrées, mais selon toute probabilité elles devaient être tournées vers l'intérieur de la salle. Chaque habitation comportait un foyer ou un four, construit généralement sur une couche d'argile jaune d'une épaisseur de 10 cm. L'enduit du sol était épais de 3 à 5 cm et lustré d'une manière mécanique. Les fours avaient généralement une forme rectangulaire avec les dimensions suivantes: longueur de 1,10 à 1,30 m et largeur de 0,90 à 1,10 m. Ils étaient voûtés au moyen de baguettes minces enduites à l'extérieur et à l'intérieur d'une couche de terre glaise. On rencontre aussi des fours dont la base était en moellons (fig. 4). Sur l'enduit du plancher de certains fours on a trouvé de gros morceaux carbonisés provenant de la voûte effondrée. Dans le secteur III on n'a pas découvert de traces d'habitations et de fours.

Les outils dans la couche archéologique inférieure sont peu nombreux. Ils sont en silex, pierre, os et bois de cerf (fig. 6, 7 et 8).

La céramique est la plus abondante. On a recueilli quelques vases entiers et une assez grande quantité de fragments de vases en argile. Ils sont exécutés à la main mêlée de morceaux plus ou moins grands d'une argile sablonneuse. On rencontre plus rarement une argile mêlée avec des coquillages finement broyés; c'est un trait caractéristique de la céramique de cette couche archéologique. Les vases avaient une surface d'une teinte noire, gris-noir, brune, gris-brun ou jaune-brun bien lisse, souvent polie.

Des anses très diverses par leur forme et leurs dimensions sont un trait particulier, caractéristique des vases de l'âge du bronze ancien. Ces vases étaient munis d'une anse, de deux ou quatre anses placées à différents endroits du col ou de la panse (fig. 17, 18).

La plupart des vases en argile sont décorés de motifs géométriques, incisés, creusés, appliqués ou imprimés. L'ornement le plus répandu étaient des stries profondes (fig. 12 *з, д*, fig. 13, fig. 14 *а*) souvent incrustées avec une matière blanche (fig. 20 *з*). Un autre élément décoratif que l'on rencontre souvent sont les rainures plates (fig. 20 *а, б, в, з, е*). L'ornement incisé existe aussi assez souvent (fig. 22 *б, д, е*). Mais le décor en relief (fig. 10 *з*, fig. 21 *з*), imprimé (fig. 11 *в, д, е, и*, fig. 19 *ж*, fig. 22 *а, з*) et pointillée (fig. 10 *е*, fig. 18 *з*) est relativement plus rare.

On connaît des vases analogues de certains sites préhistoriques du département de Vigin (vill. Makres, Gradec, Zar Petrovo) et dans la nécropole près du village Tarnava, département de Vraca. Ces trouvailles permettent d'établir la répartition territoriale de la culture du bronze ancien en Bulgarie du Nord-Ouest, sans cependant contribuer à éclaircir les problèmes en relation avec son origine, sa division en périodes, sa chronologie et sa caractéristique économique et sociale.

Entre la céramique de la couche inférieure de la grotte et la poterie prise dans son ensemble provenant des niveaux inférieurs de la couche archéologique de l'âge du bronze ancien d'Ezero il existe une grande similitude.

Par leur technique, leur forme et leur décor, les vases de la grotte Magura sont presque identiques à ceux de la culture Coțofeni de Roumanie. En Roumanie il a été prouvé que la culture Coțofeni était due à un développement autochtone. Elle serait apparue sur la base d'une culture antérieure — la culture énéolithique du groupe Sălcuța. Si on prend en considération que les groupes Sălcuța de la Roumanie du Sud-Ouest et la culture Krivodol de la Bulgarie du Nord-Ouest ont presque le même caractère et une même étape de développement il est permis de supposer que le groupe de la culture énéolithique Krivodol a servi de base de départ à la culture de l'âge de bronze ancien de la Bulgarie du Nord-Ouest.

Outre Coțofeni elle peut être synchronisée avec la culture Cernavoda III et Horodiștea-Foltești II, et en Yougoslavie avec le groupe Kostolac.

Les deux niveaux inférieurs du secteur II ont été couverts avec des couches d'argile grise mélangée de petites pierres de calcaire. Sous cette couche, épaisse de 10 à 20 cm, sans trouvailles archéologiques, suivent deux niveaux de construction qui appartiennent à l'âge du fer ancien. Les habitations étaient légèrement construites. Elles étaient établies perpendiculairement au rocher et sortaient hors du tracé le long de l'appui de la niche. On y a déblayé également des restes de fondations de fours et de foyers.

Les vases de cette couche étaient exécutés en argile bien purifiée ou mélangée à des grains de sable. On trouve souvent l'argile mélangée à de petits morceaux de vases en argile pilés. Ils avaient été relativement bien cuits. Leur surface était lisse, noire, gris-noir ou gris-brun. La plupart du temps elle est polie et a un reflet métallique. Le trait caractéristique de la céramique de cette couche réside dans son très riche décor imprimé. Le décor le plus répandu consistait en cannelures (fig. 26 *з, и, л, м, н, о, п*; fig. 29 *а, б, в, е, ж, и*, fig. 31 *д, е, н, с*), ornements en forme d'S imprimés (fig. 26 *а, б, в, з, д, з, и, к*; fig. 27; fig. 29 *з*; fig. 31 *е, з, н*) ainsi qu'en lignes imprimées (fig. 26 *б, в, з, д, з*; fig. 31 *з, ж, м, о, с*). On rencontre plus rarement la ligne pointillée (fig. 31 *а, и, ф, г*), les lignes incisées (fig. 31 *б*) et en relief (fig. 26 *з, и*; fig. 29 *з, к, л*; fig. 31 *п*).

Dans la couche archéologique supérieure du tell „Razkopenica“ près du village Manole, département de Plovdiv qui surmonte la couche de l'âge du bronze récent on a découvert des fragments de vases en argile décorés de motifs en forme „S“. Mais on trouve aussi des fragments décorés de petits cercles imprimés reliés par des tangentes.

On rencontre cet ornement aussi dans le site préhistorique du village Pšeničevo, département de Stara Zagora où l'on trouve souvent en même temps sur le même vase un décor de bandes en „S“ et des cercles réunis par des tangentes. Il est très important pour la datation de ce genre de céramique qu'on la trouve en même temps que la céramique à mamelons. Or, c'est un phénomène caractéristique à la couche Troie VII b₂. On connaît des vases en argile avec un décor en forme d'„S“ aussi d'autres endroits de Bulgarie (la grotte Suhi peč près du village Dolni Lom, département de Vidin, du village Galabovci, département de Sofia, du lieu dit Nebet tepe à Plovdiv, du village Mezek et du village Mladinovo, département de Haskovo). La céramique recueillie dans la couche archéologique supérieure de Magura

a de nombreux homologues parmi les vases en argile découverts dans la Insula Banului et dans certains autres sites de la Roumanie du Sud-Ouest.

Les recherches effectuées dans cette région de la Roumanie permettent d'affirmer que l'étape la plus reculée de la culture de l'âge du fer ancien présente dans la Insula Banului et à Magura est apparue sur la base de l'âge du bronze récent (les complexes de Žuto Brdo — Gîrla Mare — Novo Selo), dont elle a emprunté de nombreux éléments concernant la forme, et dans une plus large mesure le décor des vases en argile.

Les nombreux sites où l'on trouve cette culture, marquée par une céramique richement décorée avec des motifs imprimés ou à cannelures viennent témoigner que cette poterie avait connu une très large diffusion dans la région balkano-danubienne où s'étaient formés quelques groupes locaux.

Au cours des travaux on a recueilli aussi quelques ossements d'animaux domestiques et sauvages (boeufs, cerf, biche, chèvre, brebis, chien), ainsi que des os d'oiseaux, de poisson et des coquillages de moules et d'escargots.

De nouvelles fouilles sur une plus grande aire, tant à l'intérieur qu'à l'extérieur de la grotte près de l'entrée, permettront d'effectuer une étude plus exhaustive et d'éclairer de nombreux aspects des mœurs et de la culture de la population qui habitait cette grotte à l'âge du bronze ancien et du fer ancien.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ В ИЗТОЧНИЯ СЕКТОР НА НОВЕ ПРЕЗ 1967—1969 Г.

Д. П. Димитров, М. Чичикова, Ал. Димитрова,
Б. Султов, В. Божилова и И. Василчин

Археологическите разкопки в Източния сектор на Нове, които се извършват под главното ръководство на акад. Д. П. Димитров, през 1967, 1968 и 1969 г. бяха съсредоточени на следните обекти: (обр. 1)¹

1. При кули 1 и 2 на източната крепостна стена под ръководството на М. Чичикова и сътрудничеството на В. Божилова.

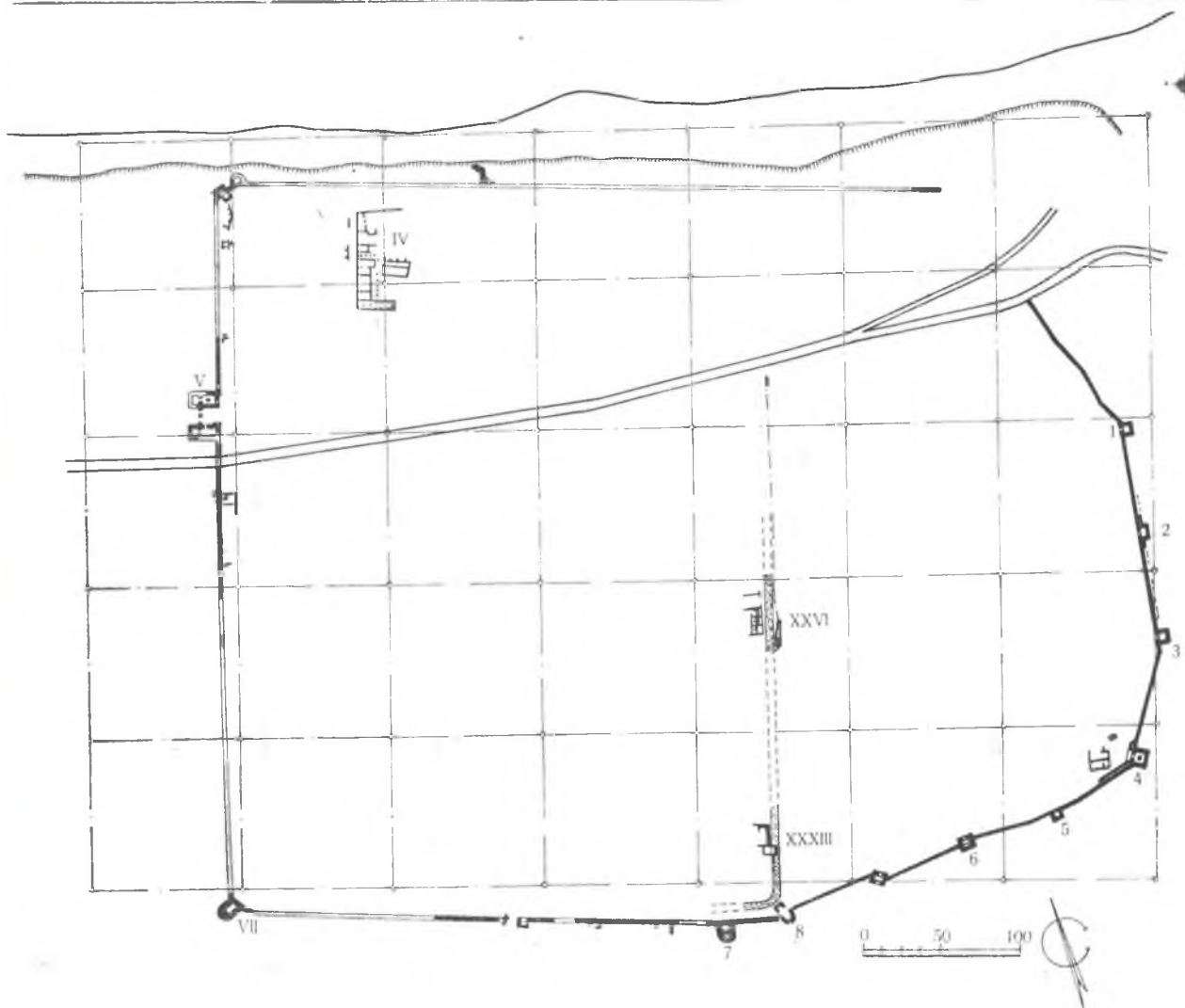
2. На южната крепостна стена в сектора от южната порта до кула 8, с ръководител Богдан Султов.

3. На улицата с посока север — юг и прилежащите към нея сгради и съоръжения а) в квартал XXXIX и XXXIII с ръководител Ал. Димитрова и б) в квартал XXVI с ръководител Б. Султов и сътрудник Ив. Василчин.

КУЛА 1

Проучванията при кула 1 имаха за цел да се разкопае теренът около кулата, за да се изяснят хронологията на културните пластове и крепостните съоръжения в този сектор. Направени бяха три изкопа край външните лица на южната, западната и северната стена на кулата (обр. 2). В южния изкоп, широк 7 м и дълъг 9 м, бяха разкрити два зида. Първият е долепен до външното лице на

¹ Разкопките траеха от 5. VIII до 10. X. 1967 г., от 20. VII до 20. X. 1968 и от 8. VIII до 30. IX. 1969 г. В тях взеха участие: М. Чичикова и Ал. Димитрова, научни сътрудници в АИМ; Б. Султов, научен сътрудник в ОИМ — Велико Търново; В. Божилова, специалист археолог от АИМ, и Ив. Василчин, уредник в музея „Алеко Константинов“ в Свищов. В експедицията освен редовните членове бяха включени и студентите В. Попова от Московския университет, П. Доневски, Д. Гергова, М. Страшимирова и С. Хаджисавас от Соф. университет, В. Танкова и Р. Ангелова от ВПИ „Братя Кирил и Методий“ във Велико Търново. Автор на фотодокументацията е Р. Станева, началник на фотоателието на АИМ. Плановете са заснети от Т. Никова, техник в АИМ.

Обр. 1. План на Нове

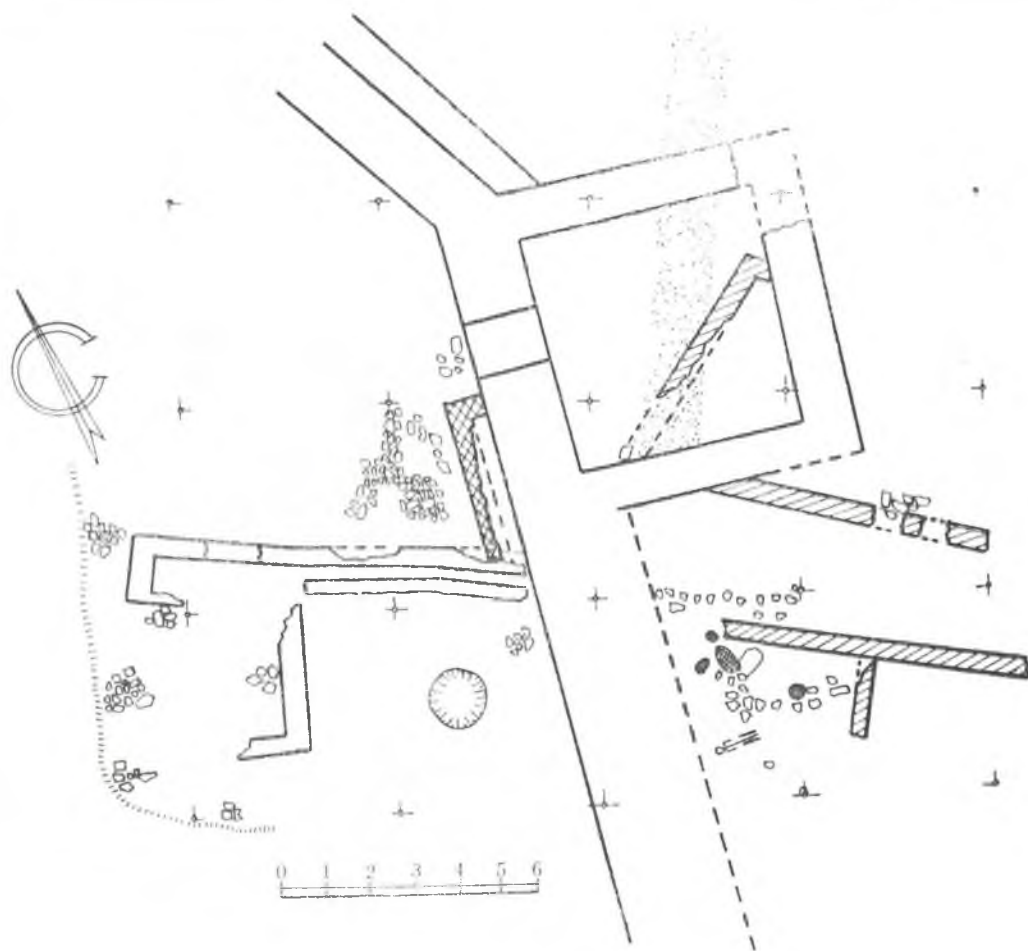
Fig. 1. Plan de Novae

южната стена на кулата, като застъпва банката ѝ. Запазен е на дължина 4,60 м и на височина 0,40 м. Граден е от ломени камъни, споени с кал по същия начин, както късното зидче, открито предишната година вътре в кулата, с което е на едно ниво.

На 2,70 м южно от него, но малко по-дълбоко се разкри вторият зид, който се проследи на протежение 7,50 м. Близко до зида, на нивото на основите му бе намерена монета от IV в. В кв. XXI 78 е запазена част от напречен зид, който бе проследен в южна посока на протежение 2,25 м. Граден с камъни, споени с кал. И двата зида лежат върху пласт, дебел около 0,60 м, изпълнен с дребни фрагменти от червена и червенолакова керамика, между които се срещат късове с орнаменти, изпълнени в барботинна техника.

Римски погребения. Под този пласт попаднахме на 4 погребения, извършени чрез трупозаряване. При три от тях човешките кости са разнесени сред фрагменти от тухли. При четвъртото погребение е запазен целият скелет, навярно детски, с глава на запад и ръце спуснати край тялото.

Тракийско погребение. Наблизо до тези погребения, 30 см по-дълбоко, бе намерено и погребение, извършено чрез изгаряне. Костите бяха поставени в урна, работена на ръка. Тя принадлежи към добре известния тип тракийски съдове с камбановидна форма, употребявани като погребални

Обр. 2. Кула 1. План
Fig. 2. Tour No. 1. Plan

урни в тракийските некрополи от V—IV в. (обр. 3). Тракийски материали от халщата и латена са намирани и по-рано на територията на Нове.² Откриването на тракийско погребение в източната част на града свидетелствува, че тук на една доста обширна територия през цялото I хилядолетие е имало живот. При бъдещите разкопки ще трябва да се очертаят границите на тракийското селище и разположението на некрополите през различните периоди от неговото съществуване.

В западния изкоп, широк 10 м и дълъг 15 м, се стигна до дълбочина 2 м. Тук също бяха открити основи на зидове. Единият от тях (зид I) върви почти успоредно на крепостната стена, като в северния си край е застъпен от нея. От него е запазен само най-долният ред камъни на дълж. 4,60 м, които са на едно ниво с основите на крепостната стена. Граден е от ломени камъни, споени с жълт хоросан. В южния си край зидът е запазен на вис. 0,45 м и опира в зид с посока изток — запад, от който вероятно е бил пресечен. Вторият зид бе проследен на протежение 9,45 м в кв. XXI 56, 55 и 54, където чупи в северна посока. Западната половина на зида е по-добре оформена. В източната си половина зид II е бил преустроен. Запазено е само южното му лице, от което на 0,20 м разстояние се явява друг зид с посока изток — запад, запазен на дължина 5,40 м с гладко лице само на северната си страна (обр. 4). Възможно е да са оформяли канал.

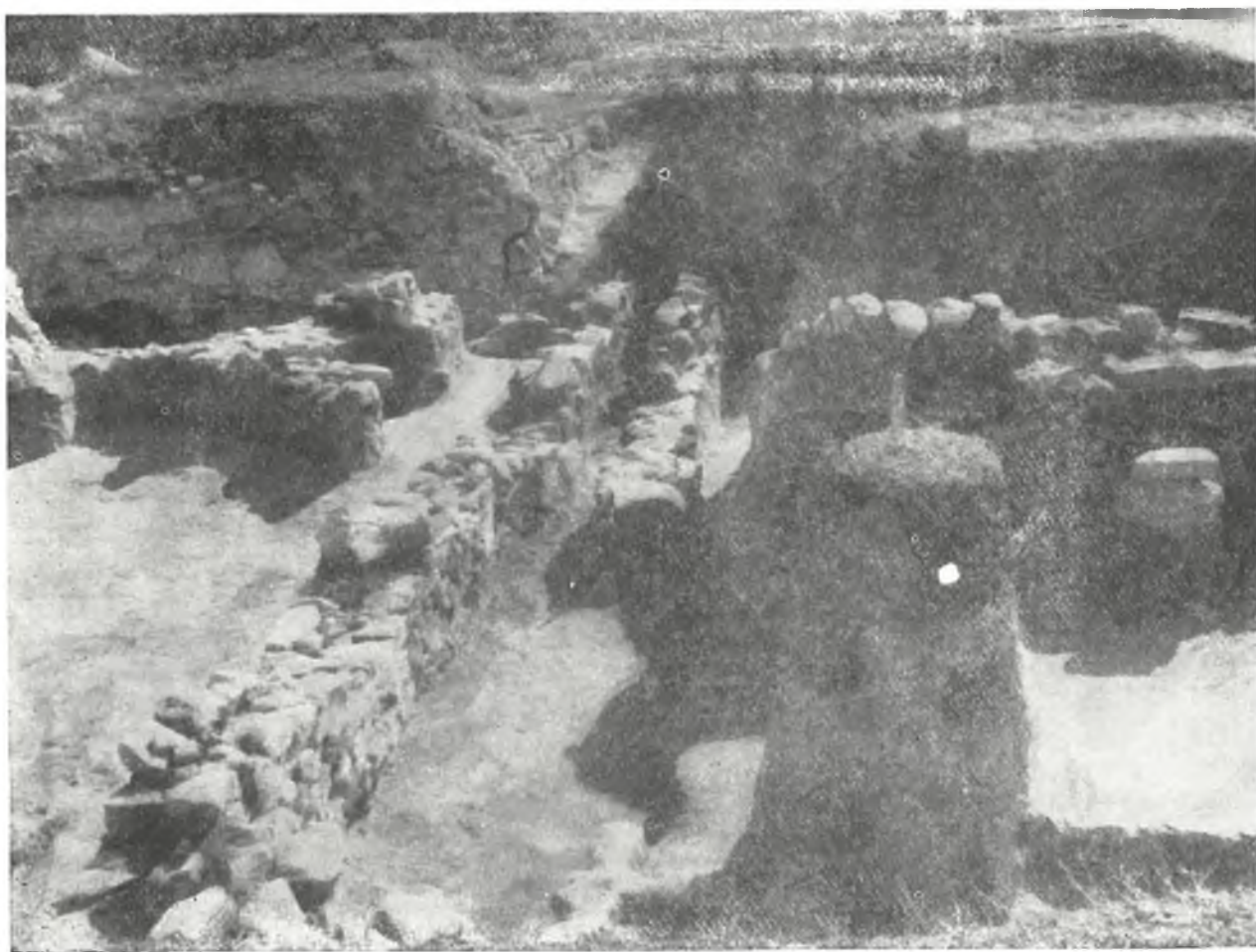
Керамиката, намерена в изкопите, има еднакъв характер. Една част от нея принадлежи към съдовете с кухненско предназначение — гърнета с една дръжка, с тънки стени от песъчлива глина,

² Археологическите разкопки в Восточном секторе Нове в 1965 г. — ИАИ, XXX, 1967, с. 82 и сл.

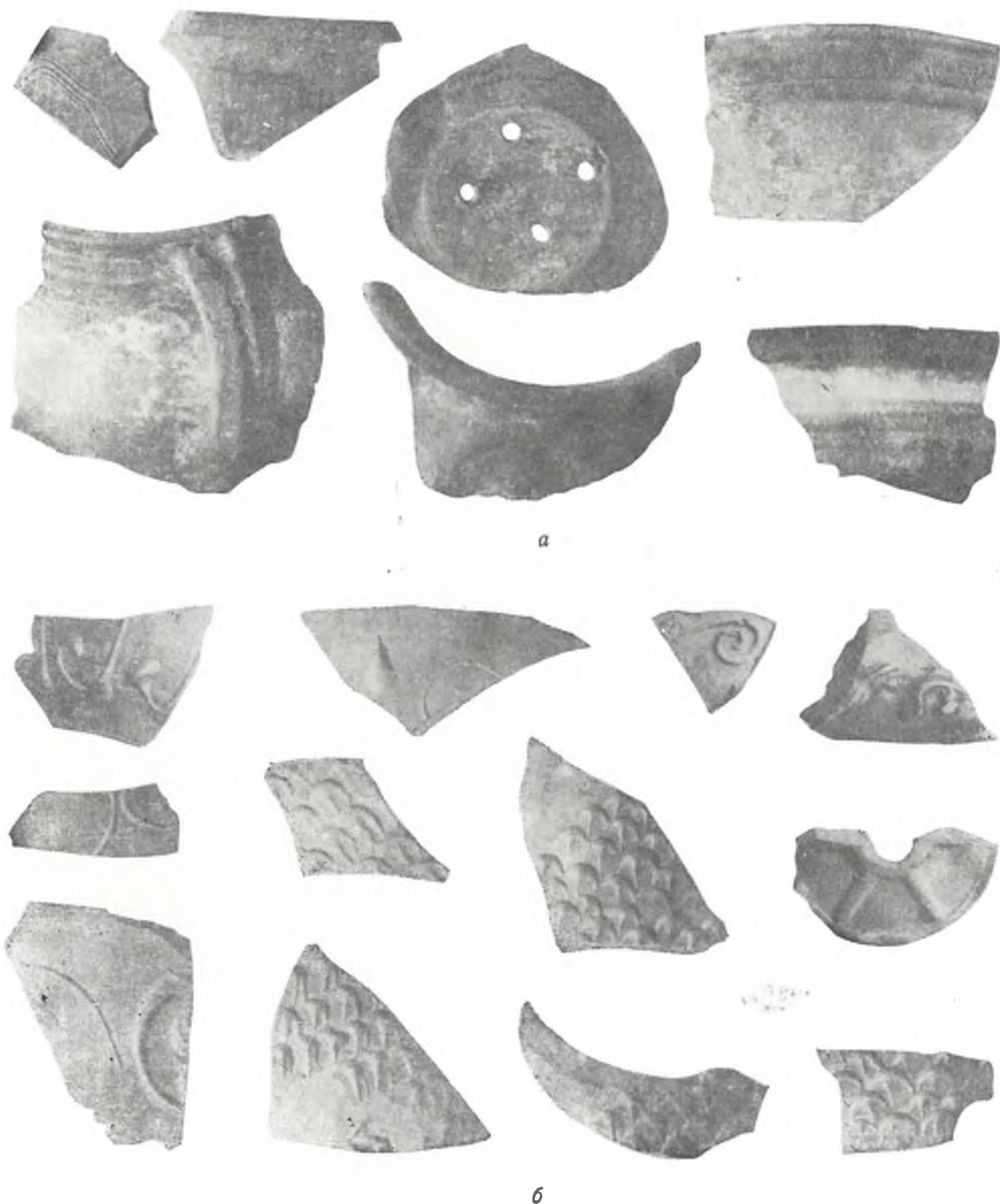
добила след изпичането сивочерен цвят (обр. 51). Други фрагменти от добре пречиствена и смесена глина са от амфори, кани и други съдове с розов или червен цвят. Няколко фрагмента от стени и от широко обърнати навън устия са украсени с врязани вълнообразни линии. Единични фрагменти от гребенчата керамика се откриха на дълбочина до 1 м, а няколко фрагмента от стени на съдове със сив цвят и украса от излъскани ивици стигнаха до дълбочина 1,60 м. Заедно с горната керамика се

Обр. 3. Тракийско погребение в урна
Fig. 3. Sépulture thrace dans une urne

Обр. 4. Кула 1. Западен изкоп
Fig. 4. Tour No. 1. Déblai Ouest

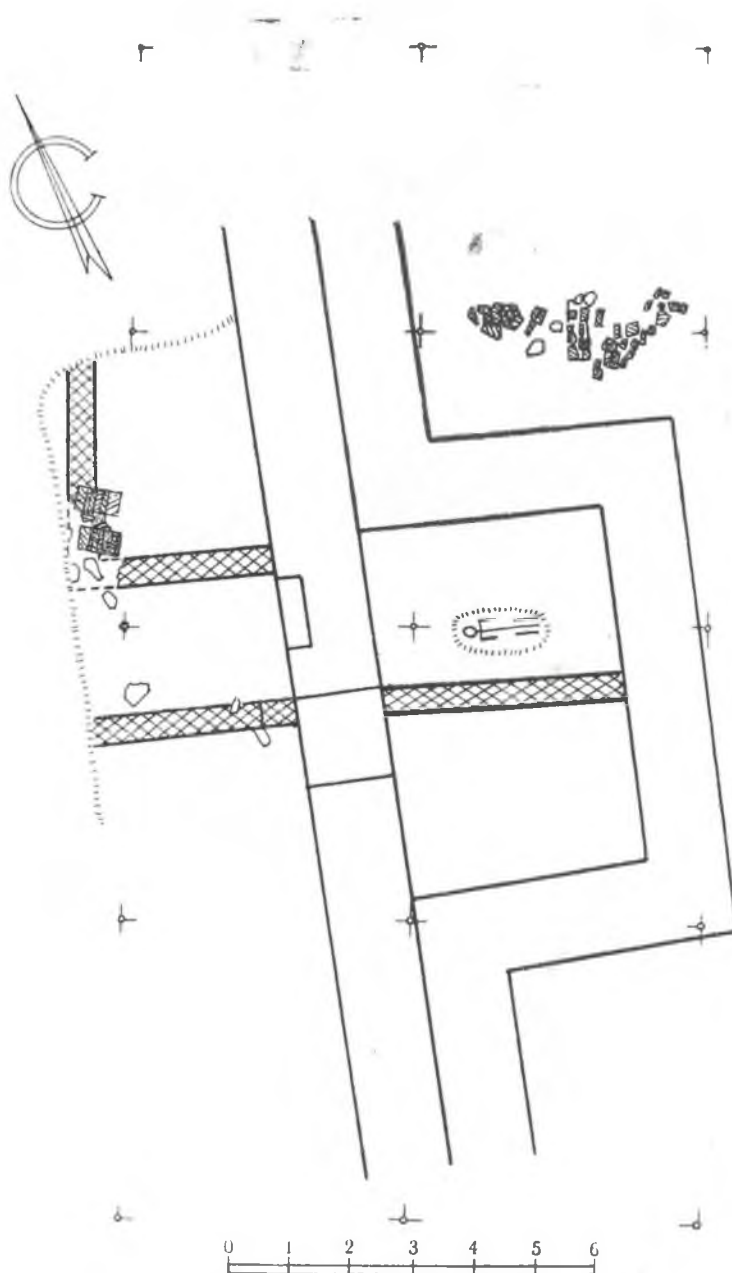
Обр. 5. Керамика при кула 1
Fig. 5. Céramique de la tour No. 1

намериха и фрагменти от червенолакови съдове, чийто брой значително нараства в долните пластове (от 1,40 до 2 м дълбочина). Украсата им е изпълнена предимно в барботинна техника. Широко застъпени са шишарковидният орнамент и гирляндите от листа и пъпки (обр. 5 б). Намерените в изкопа

6 монети са от IV в. и се разпределят по следния начин: 1 от Крисп и 1 от Аркадий, намерени заедно на дълбочина 1,80 м, и 4 от Констанций.

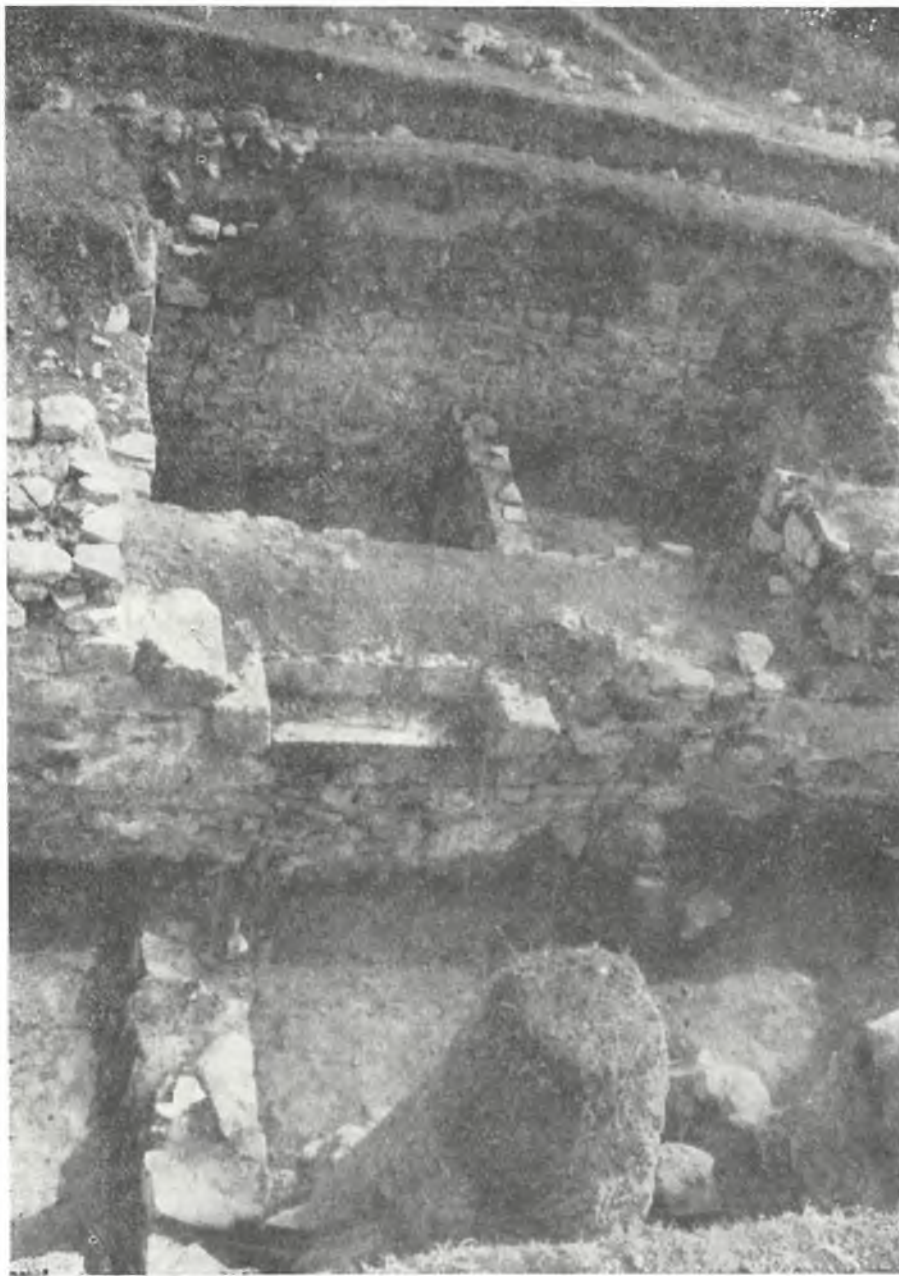
В кв. ХХI 35 на дълбочина 1,40 м в насипа бе намерена каменна ара с добре запазен латински надпис. Той представя посвещение на Диана от Marcus Ulpius Peregrinus, трибун на I италиейски легион, който е произхождал от Напока. Надписът предлага нови данни за военната история на I италиейски легион, за чийто команден състав сведенията са доста оскъдни.

Както при изкопите във вътрешността на кулата, така и в сондажите около нея се установи, че източната крепостна стена и кула 1 е била изградена върху по-ранни културни пластове.³ След IV в.,

Обр 6. Кула 2. План
Fig. 6 Tour No. 2. Plan

³ Срв. ИАН, XXX, 1967, с. 78; ИАН, XXXII, 1971, с. 55 и сл.

Обр. 7. Кула 2. Изглед от запад

Fig. 7. Tour No. 2. Vue de l'Ouest

когато крепостните съоръжения са били разрушени и престават да играят роля в отбраната на града, в кулата и около нея са изградени леки жилищни постройките.

Липсата на късноантични находки както в кулата, така и на терена, лежащ непосредствено край нея, показва, че последният период на интензивен живот в тази част на Нова трябва да се отнесе към IV в.

КУЛА 2

Тук продължи изследването във вътрешността на кулата⁴ и бяха направени 4 изкопа извън нея — край северната, източната, южната и западната ѝ стена (обр. 6).

В северния изкоп с размери 5×3 м на дълбочина 1,20 м от челото на втората крепостна стена, ниво, което съвпада с това на входа на кулата, се попадна на зид с посока север — юг, запазен на протежение 1,30 м, граден с ломени камъни и кал. В градежа са употребени и фрагменти от керемиди. Край източната стена на зида бе открита тухла с печат LEGIITAL и много имбрици, нападали един върху друг. Западно от зида се разкриха няколко тухли, повечето с размери 0,28×0,14×0,05 м, един малък фрагмент от тегула с печат MACRI, бронзова тока от колан и един фрагмент от лампа от типа Firmalampen.

В източния и южния изкоп, широки 1,00 м, се стигна на дълбочина 1,40 м. Тук се откриха много камъни и разложен хоросан, нападали при разрушаването на кулата.

Вътре в кулата, в северната ѝ половина, бе открито погребение на дълбочина 1,80 от нивото на входа. Скелетът е положен с главата на запад и ръце, спуснати край тялото, недалеч от каменното зидче, открито в кулата през 1966 г. Зидчето спира до източната стена на кулата, а в западния си край минава под западната стена.

В западния изкоп с размери 8×3 м се откри продължението на зидчето, което бе проследено извън кулата на дължина 3,50 м (обр. 7). На 2,20 м на север от него се откри част от още един зид с посока изток—запад, който на 2,30 м прави чупка в северна посока. В изкопите край кулата бе открита керамика от същите видове, както при кула 1: тънкостенна кухненска от песъчлива глина, фрагменти от амфори, паници и червенолакова с барботинна украса, фрагмент от тухла с печат LEGIITAL, горна част от късноантична лампа. Намерени бяха и 4 монети от средата на III до края на IV в.

В градежа на южната стена на кулата е употребена вторично предната част от мраморна статуя на лъв. Лицето на животното е изчукано, запазен е само венецът от гривата, разпределен в малки снопчета от двете страни на главата и върху гърба (обр. 8).

И тук, както при кула 1, се вижда, че крепостната стена лежи върху културен пласт от ранноримската епоха. Най-многобройни обаче са находките от втората половина на III и от IV в., които са съвременни на крепостните съоръжения.

Находки от изкопите при кули 1 и 2

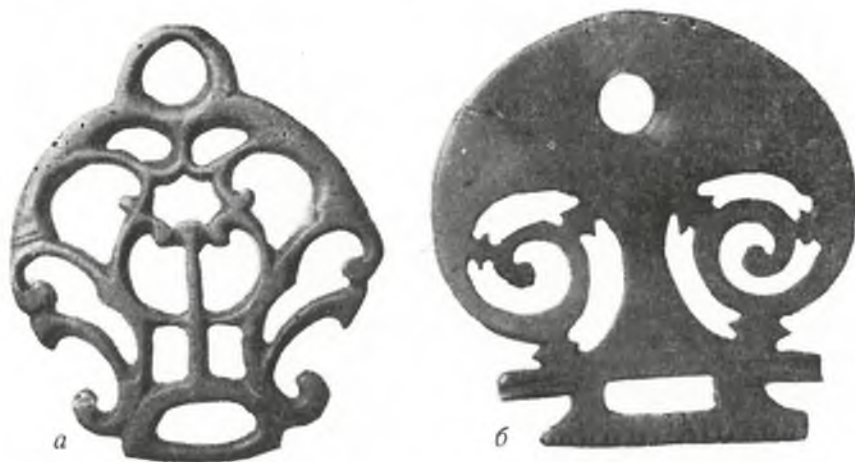
1. Бронзова тока във форма на пелта, разчленена от две симетрично изрязани спирали в основата ѝ. Токата завършва с право отрязан край, снабден с малък правоъгълен отвор в средата. Размери: 7,5×7,5 см. Намерена при кула 2, край външното лице на северната стена в кв. XXI 279 на

Обр. 8. Статуя на лъв, вградена в кула 2

Fig. 8. Statue de lion édiflée dans la tour No. 2

⁴ За резултатите от по-старите разкопки срв. ИАИ, XXX, 1967, с. 78 и сл.

Обр. 9. Бронзови токи
Fig. 9. Boucles de bronze

дълб. 1. Подобни са намерени в Нове през 1965 г. при кула 1 и през 1966 г. в кв. XXXIX 51. Токи с подобна форма са широко разпространени през римската епоха⁵ (обр. 9а).

2. Бронзова апликация от ключалка с кръгла форма, украсена с двойни концентрични окръжности. Намерена в кв. XXI 55 на дълб. 1,40 м.

3. Железен ключ с езиче, оформено от 4 зъба и плоска дръжка, завършваща с халка. Дълж. 16,5 см. Намерен в кв. XXI 74, дълб. 0,60 м. Подобен ключ, изработен от бронз, е намерен в Нове през 1966 г.⁶

4. Железен ключ с подобна форма като № 3, дълж. 7,4 см. Намерен в кв. XXI 74 на дълб. 0,20 м. Близки паралели намираме и сред находките от Lauriacum, които се датират от втората половина на IV в.⁷

5. Част от костен гребен с два реда зъбци. По средата закрепен с костена пластинка. Дълж. 4,5, шир. 2,5 см. Намерен в кв. XXI 35, дълб. 0,80 м. Гребени със същата форма са намерени в Ятрус,⁸ в късноантичния пласт на Нова Черна⁹ и в други римски провинции. В гроб от Lauriacum такъв гребен е намерен с монети от средата на IV в.¹⁰

ЮЖНА КРЕПОСТНА СТЕНА МЕЖДУ ЮЖНАТА КУЛА-ПОРТА И КУЛА 8

През 1967 г. под ръководството на Б. Султов бе проучена част от южната крепостна стена в сектора между южната кула-порта и кула 8 (обр. 10). През 1962 г. крепостната стена беше открита само с тесен изкоп пред външното ѝ лице.¹¹ Сега пред вътрешното ѝ лице беше направен изкоп, дълъг 58 м, широк 3 м и дълбок 4,5 м (обр. 11а). Крепостната стена е запазена най-добре на 22 м западно от портата. Тук тя достига на височина 4 м и има ширина 1,90 м. Изградена е от ломени камъни с неправилна форма, споени с хоросан, в който има примес от едри тухлени частици. Вътрешното

⁵ Intercisa II, табл. XLVII (14).

⁶ Раскопки в Восточном секторе Нове в 1966 г. — ИАИ, XXXII, 1971, с. 71 и цит. лит.

⁷ H. Deringer. Schlüssel und Schlossteile aus Lauriacum — Forschungen in Lauriacum, 6/7, 1960, с. 101, fig. 22.

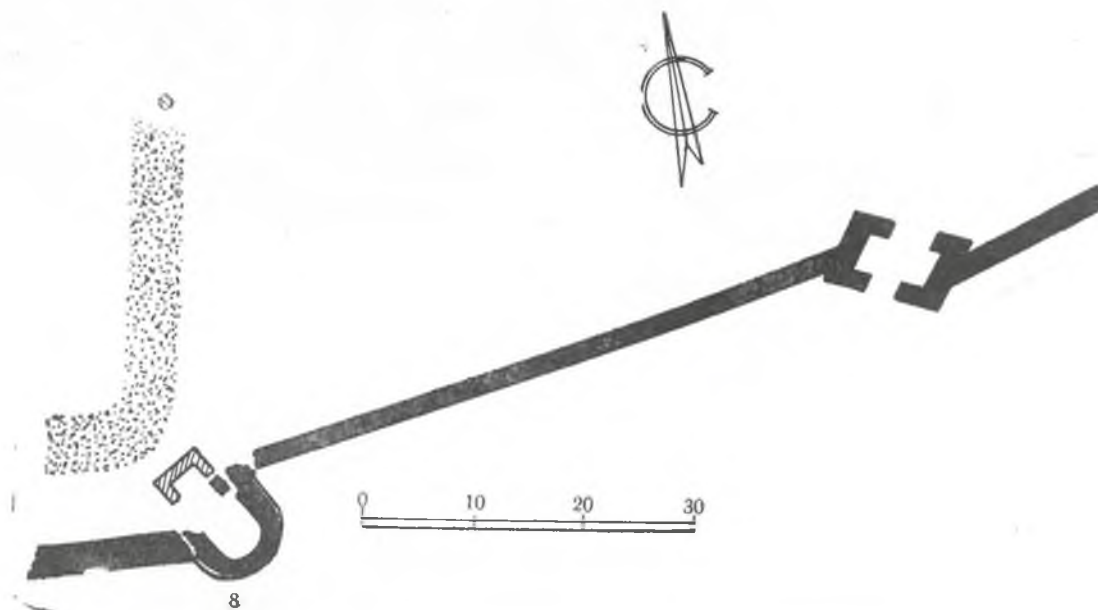
⁸ G. Gomolka. Katalog der Kleinfunde. — Klio, 47, 1966, p. 299, tabl. IX 63, 64.

⁹ А. Т. Милчев и Ст. Ангелов. Раскопки и проучвания в м. Калето край с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1968 г. — Археология, 1, 1970, с. 35.

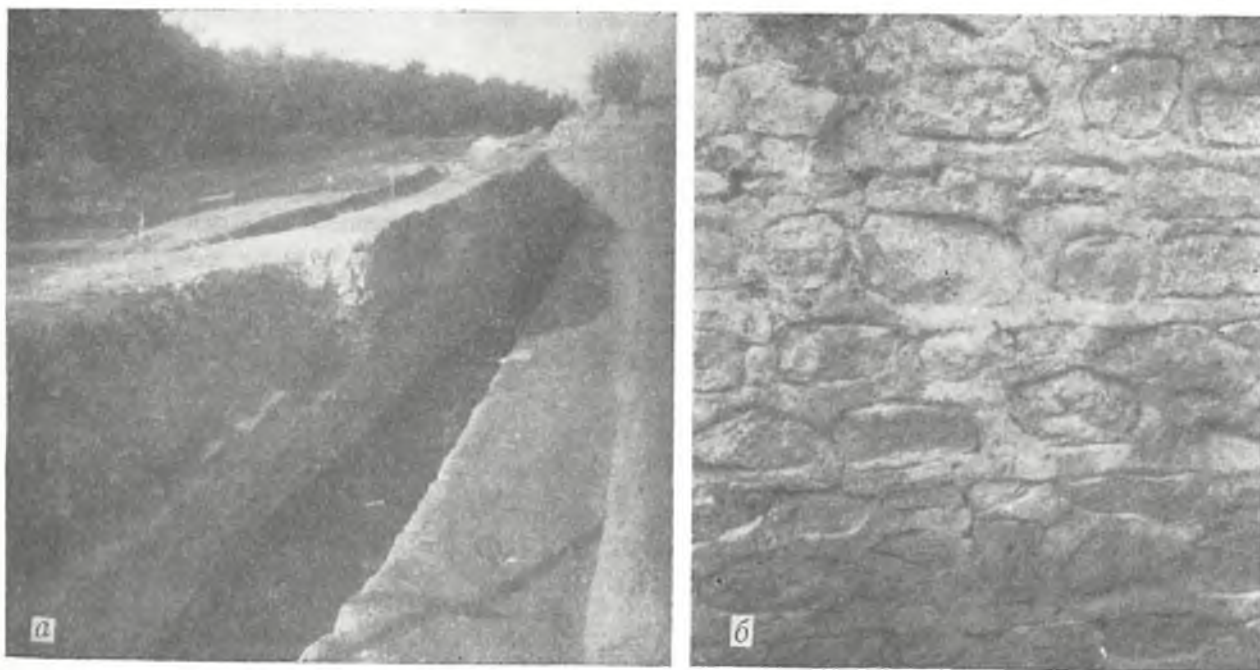
¹⁰ A. Kloiber. Die Gräberfelder von Lauriacum Ziegefeld. — Forschungen in Lauriacum, 4/5, 1957, p. 90, tabl. XLVII 1a.

¹¹ Срв. Археологические раскопки в Восточном секторе Нове в 1962 году. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 218.

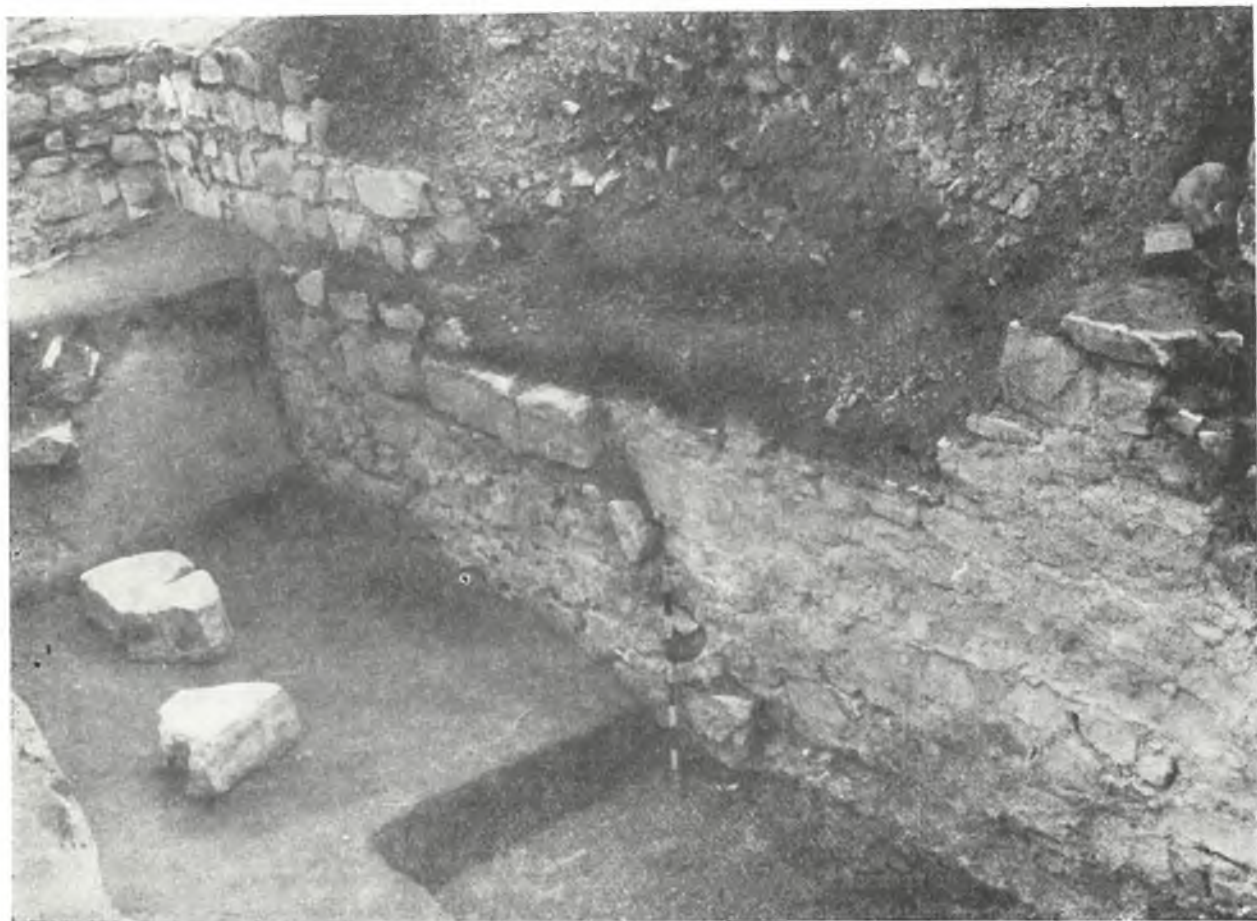
й лице е грижливо оформено. Фугите между камъните са изпълнени с по-фина хоросанова мазилка и са изпъкнали релефно (обр. 11б). Основите на крепостната стена са изградени от по-големи ломени камъни и са фондирани в здравия терен. В горния си край те завършват с банкет, широк от 11 до 30 см. Банкетът следва нивото на тогавашния терен. В западната част на разкрития сектор от стената (недалеч от кула 8) той слиза на дълб. 3,50 м, а на изток към южната порта се издига стъпаловидно.

Обр. 10. Южна крепостна стена в сектора между кула 8 и Южната порта. План.
Fig. 10. Mur d'enceinte Sud du secteur compris entre la Tour No. 8 et la Porte Sud. Plan

Обр. 11. Южна крепостна стена; а — изглед от север; б — детайл от вътрешното лице
Fig. 11. Mur d'enceinte Sud; a — vue du Nord ; б — détail de la face intérieure

Обр. 12. Южна крепостна стена

Fig. 12. Mur d'enceinte Sud

видно, като най-високата му точка се намира на 1,50 м от съвременния терен (обр. 12). Културният пласт, натрупан край вътрешното лице на крепостната стена непосредствено над банкета, се състои от тъмносива пепелива пръст и е дебел от 1,00 до 2,50 м. В него се откриват фрагменти от фина керамика с червенокафява повърхност от съдове със сив цвят и излъскани ивици, както и фрагменти от керамика от сивочерна песъчлива глина. Над този културен пласт следва втори пласт, който достига до нивото на съвременния терен. Той има сив цвят и е изпълнен с нападали камъни, фрагменти от тухли и късове хоросан от разрушената стена.

Находки

1. В долния културен пласт бе намерена оброчна плочка, посветена на дунавския конник. Тя бе открита непосредствено над банкета на стената, на 30 м западно от репер 38. Плочката е изработена от бял, ситнозърнест мрамор, с правоъгълна долна и закръглена горна част. Представен е конник в ход надясно. Пред коня — жертвеник с две фигури, а под него лъв и легнал човек. Вис. 0,18 м, шир. 0,16 м, деб. 0,032 м (обр. 13).

Плочката спада към група А, вариант b на Тудор, с главен пояс, в който е представен неудоен конник в бяг надясно и един по-тесен пояс под него, в който са изобразени разни символи и животни.¹² Първите два варианта Тудор определя като най-ранни и ги датира от средата на I до края

¹² D. Tudor. I Cavalieri danubiani. — ED, VII, 1937, с. 210.

на II в. Според Я. Младенова¹³ те могат да достигнат до началото на III в. Изобщо неудоеният конник се среща по-рядко. Досега са известни около 30 плочки от тази група срещу 150 на двойните конници, намерени в балканските провинции и Панония. От Нове са известни още два паметника, които свидетелствуват за почитането на дунавския конник в града — една оловна плочка с удвоен конник и един фрагмент от мраморна плочка.¹⁴ С новооткрития паметник се увеличава броят на плочките с неудоен конник, намерени в Долна Мизия, което е в подкрепа на изказаното вече мнение, че оформянето на този тип е станало на юг от Дунав.

КВАРТАЛ XXXIX и XXXIII

Улицата с посока север — юг. През 1967 и 1968 г. продължиха проучванията на север от кула 8, в квартал XXXIX и XXXIII с цел да се разкрие улицата, която отива на север към вътрешността на града¹⁵ (обр. 14). Разкопките бяха съсредоточени главно върху платното на улицата, като бяха обхванати и тесни ивици от двете страни на улицата, в които се попадна на зидове от камък и кал. От улицата се разкриха 70 м. Платното ѝ е постлано със средно големи речни камъни и е ограничено в двата края с бордюри от по-едри камъни. Поради денivelацията на терена настилка се явява на различна дълбочина. Докато пред кула 8 тя е на дълбочина 2,40 м, то по-навътре в града тя се открива на дълбочина 1,00—0,80 м. На отделни места улицата е доста разбита, като са се запазили само бордюрият и част от настилка. Ширината на уличното платно е около 4,00 м. Във всички квадрати се достигна до нивото на уличната настилка. По време на изкопните работи бяха открити разнообразни находки: бронзови ажурени апликации, бронзови фибули, една от които във форма на ажурено изрязана шестлистна розета, бронзова статуйка на крилат Ерос, костени игли за коса и за шев, дръжка от рог, глинени лампи, глава на мъж от теракота, бронзови монети от Друс-Неро до им-

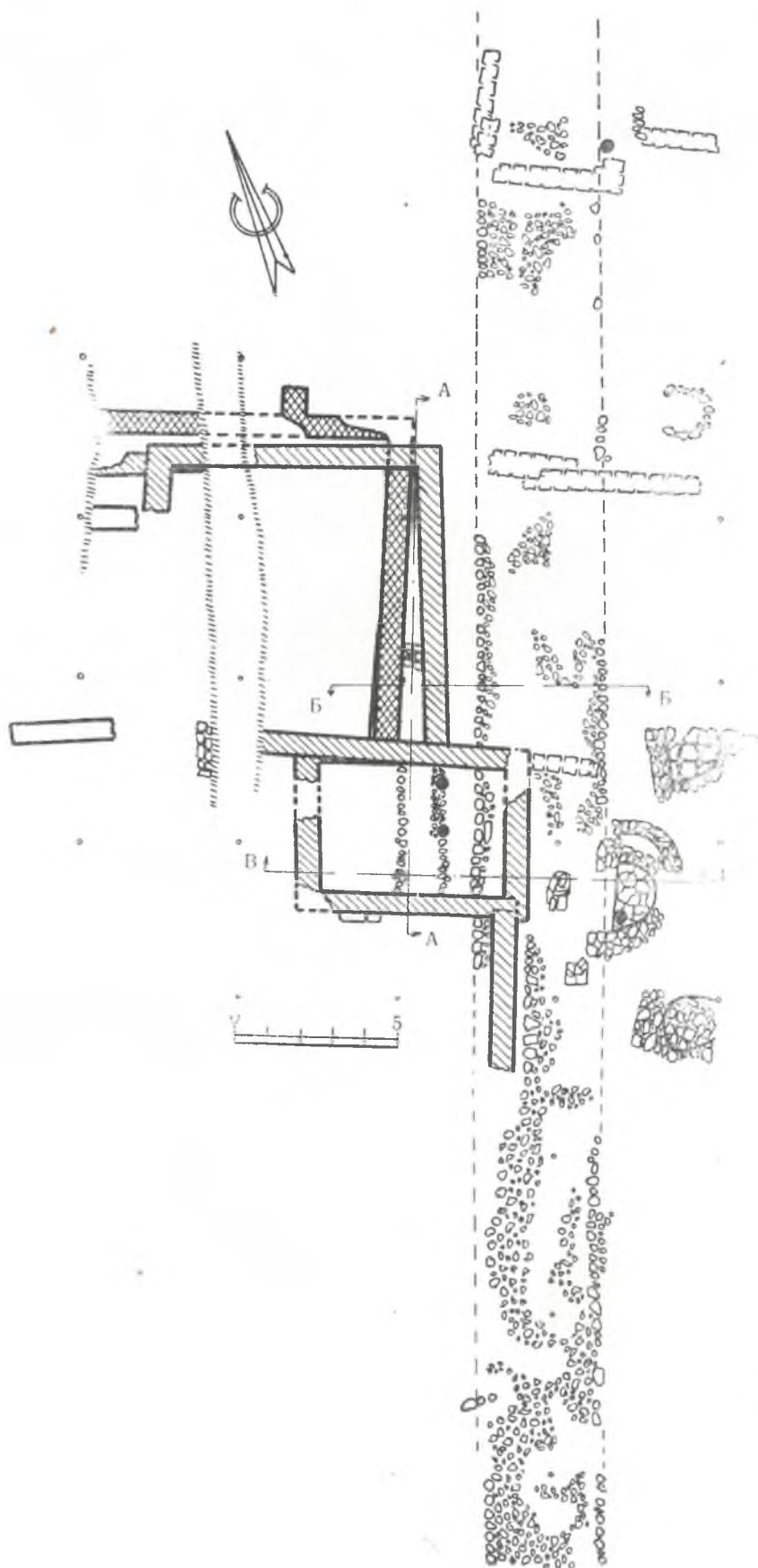
Обр. 13. Оброчна плоча на Дунавския конник

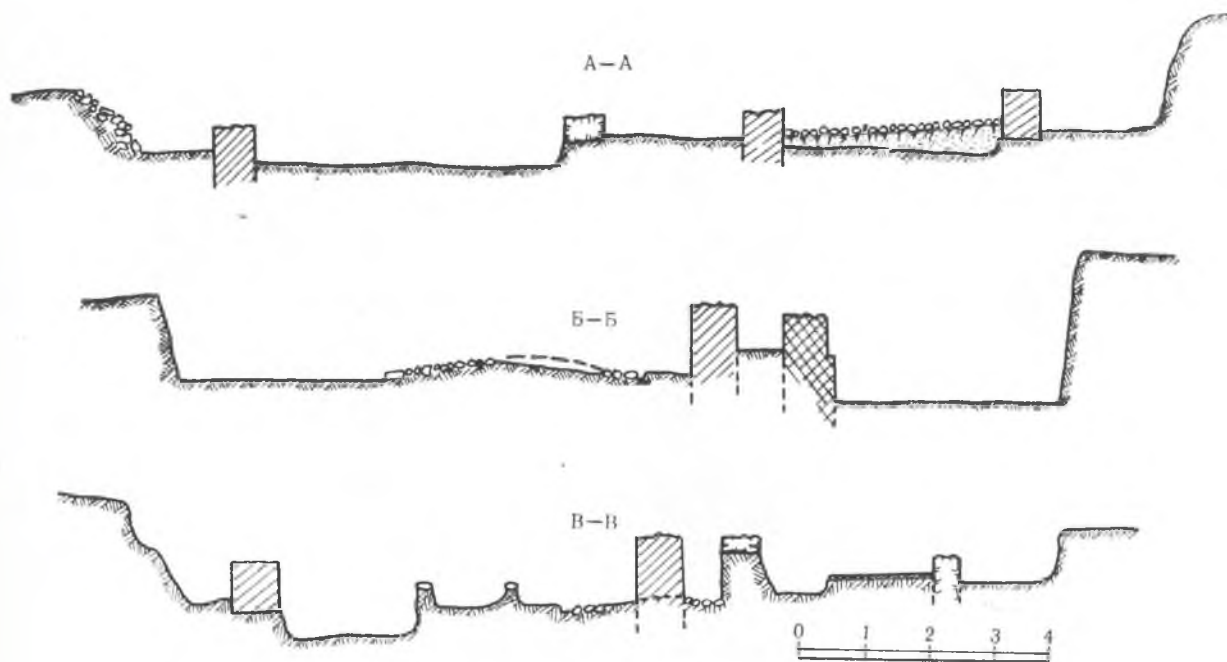
Fig. 13. Plaque votive du Cavalier du Danube

¹³ Я. Младенова. Бележки върху изображенията на дунавските конници. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 545—555 и цит. лит.

¹⁴ D. Tudor. Цит. съч., с. 317 сл., № 46 и 47.

¹⁵ Археологическите проучвания се ръководиха от А. Димитрова, която изработи отчета за този участък.

Обр. 14. Квартал XXXIII. План и разрез

Fig. 14. Quartier XXXIII. Plan et coupe

ператор Аркадий. Характерът на находките и монетите ни дават основание да датираме улицата от III до края на IV в. Край западния бордюер на улицата се попадна на зидове, които принадлежат вероятно на жилищни постройки.

При почистването на един от зидовете се намери ара с посветителен надпис в четири реда на латински език. Надписът е посветен на бога Марс. С него се хвърля нова светлина върху религиозните култове в Нове от средата на III в. на н. е.

Изобилието от керамични фрагменти не променя картината, позната ни от предишните години в Нове. Преобладават фрагменти от съдове с червен, сив, сивочерен или белезникав цвят. По форма те принадлежат на дебелостенни гърнета и паници от добре пречистена и изпечена глина с различно профиливан устен ръб. Значителен е броят на фрагментите от амфора с издуто тяло и късо цилиндрично дъно, с вретеновидно или издължено конусовидно тяло (обр. 15). Този вид амфори, които често срещаме в Нове,¹⁶ са добре известни и от другите римски селища по двата бряга на Долни Дунав.¹⁷

Значително намалява броят на фрагментите от съдове с излъскани ивици в сравнение с тези, намерени в кула 8 и на север от нея. Същото се отнася и за т. нар. гребенчата керамика.

Художествената керамика е представена с фрагменти от съдове в техниките: barbotino, terra sigillata и др. — местни имитации и импорт. Фрагментите от terra sigillata по характер на орнамента — венчета от двойни листенца, медалиони и колонки, се свързва с керамиката от Райнцаберн

¹⁶ Д. П. Димитров с кол. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1963 г. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 50, 51, обр. 13; К. Маевский с кол. Археологические раскопки в западном секторе Нове в 1964 г. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 91—92, табл. I и II.

¹⁷ G. Bockisch u B. Böttger. Spätromische und frühbyzantinische Keramik. — Klio, 47, 1966, p. 209—215, tabl. I, II, III; B. Böttger. Die Keramikfunde aus dem Kastell Jatruss. — Klio 48, 1967, 258—271, tabl. XI—XII.

Обр. 15. Фрагменти от амфори

Fig. 15. Fragments d'amphores

и Вестерндорф.¹⁸ Засега произведенията на тези два големи керамични центъра в България най-добре са представени в Нове.¹⁹

Постройката. В кв. XXXIII от западната страна на улицата се очертаха границите на голяма постройка, от която са запазени източният и северният зид (обр. 14). Източният зид, дълъг 9,50 м, върви успоредно на западния бордюр на улицата, като отстои на 2 м от него. В кв. XXXIII 249 той чупи в западна посока и бе проследен до кв. XXXIII 248 на дължина 19 м. Зидовете са градени с ломени камъни, споени с хоросан, и имат ширина 0,75 м. Източният зид е пресечен от изградена по-късно сграда, от която се оформя голямо помещение с размери 8,50 × 7,70 м. Източният и северният зид на това помещение са почти успоредни на по-старата постройка (обр. 16). Сред камъните на източната му стена бе намерена монета на Каракала. Северната стена на помещението минава през кв. XXXIII 249 и след малко прекъсване се открива в кв. XXXIII 248, където е добре запазен северозападният ъгъл на помещението. Тук се откри огнище с подложка от отвесно поставени неголеми парчета керемиди. Към по-късната сграда принадлежи и едно по-малко южно помещение с размери 4 × 6 м. Стените му, градени от ломен камък, споен с кал, имат ширина 0,70—0,75 м и са запазени на височина 0,70—1 м. Южната и северната стена на помещението с дължина 5,85 и 6,00 м са запазени напълно. В калния разтвор на южната стена се откри малка глинена лампа. Източната стена, която е разрушена в северния си край, лежи върху настилната на улицата. Западната половина на помещението бе изпълнена с дебел пласт от горяла пръст, натрошени керемиди, ломени камъни, между които и една варовикова база. В него са заложили основите на зидовете на втората постройка. В кв. XXXIII 310 се разкри ясно очертан западният бордюр на улицата, който лежи под основите на източната стена на помещението. В помещението се намериха разнообразни находки: фрагменти от битова керамика и от тера сигилата, които се срещат разбъркано от повърхността до 1,30 м дълбочина. Намериха се и 6 монети; на 0,50 м дълб. на Диоклециан и на Констанций, на 1 м дълб. на Антонин Пий заедно с Констанций, на 1,30 м на Аврелиан и на 1,70 м на Лициний.

¹⁸ K. Poczy. *Intercisa*, I I, Budapest, 1957, с. 33, табл. IX, 4, 6, 9; L. Barkoczy, E. Bonis. *Das Früh-römische Lager und die Wohnsiedlung Adony (Vetus Salina)*. — *Acta Archaeologica*, IV, 1954, p. 160, tabl. 12, 16 и tabl. XLIII, 6.

¹⁹ Д. П. Димитров с кол. Раскопки в восточном секторе в Нове 1966. — *ИАИ*, XXXII, 1971, с. 69; B. Rutkowski. *The Export of the Westerndorf Ware*. — *Archeologia*, XVIII, 1967, с. 57, fig. 5—11.

В сондажа, който бе направен в северното помещение, пръстта бе пепелива, примесена с въгленчета и червени петна от горене. Находките са доста изобилни: бронзова верижка, бронзова тока за колан, костена игла, фрагменти от фина керамика с украса, изпълнена в барботинна техника. Намерена бе и една лампа с марка FORTIS, фрагмент от съд с дипинти, бронзов бюст на Дионис от апликация на колесница и др.

От източната страна на улицата бяха открити и няколко пещи. Пещта в кв. XXXIII 311 има полукръгла форма и е била иззидана околоръст с каменна стеничка. Първоначално е била по-голяма (3,20 × 1,20 м). По-късно върху основата ѝ, върху тънък пласт пръст, е измазана основата на втората пещ, която има по-малки размери. Пещите със западната си стена, където е бил и отворът им, лежат върху бордюра на улицата (обр. 17 а).

В кв. XXXIII 291 се откри друга пещ, също с полукръгла форма и изградена от слаб каменен зид. Настлана е с големи тухли (обр. 17 б). Основата ѝ на тази пещ лежи по-високо от нивото на ули-

Обр. 16. Квартал XXXIII. Изглед от север

Fig. 16. Quartier XXXIII. Vu du Nord

Обр. 17. Пещи

Fig. 17. Fours

цата и показва, че пещите трябва да се свържат с постройката, част от която лежи на улицата. Над уличната настилка се откриват отделни зидове на кал, които лежат върху културен пласт, дебел 1,00 м. Край един зид бе открита настилка от каменни плочи, а при други се откриха петна от обгоряла глинена замазка — основа на пещ или огнище, хромел и др.

Колкото и фрагментарно да са запазени постройките, колкото и разбъркани да са пластовете и намерените в тях находки, ние имаме все пак някои опорни точки за установяване на една относителна хронология в проучвания сектор. На първо място това е улицата, която въз основа на находките, намерени до 1 — 1,20 м дълбочина, сред които преобладават монети от III и IV в., може да се датира от това време. С улицата трябва да се свържат двата зида на по-голямата постройка. Двете помещения са от по-късна сграда, когато улицата все още се е използвала. Втората постройка е била допълнително преустроена и част от южното помещение е легнало върху улицата. С този период на преустройство свързваме и двете пещи, докато лежащите високо над улицата слаби зидове принадлежат на малки паянтови жилища от най-късния период на града.

Находки

1. Глава на мъж, теракота. Вис. 3,5 см, шир. 2,5 см. Намерена в кв. XXXIX 29, дълб. 0,60 м (обр. 18). Варварски тип. Лицето триъгълно, със заоблена и вдигната нагоре брадичка. Устата притворена, носът къс и широк. Клепачите са означени като кордони, които обграждат равномерно очите. Косата е буйна и вчесана напред на едри завити букли, които падат ниско на челото. На главата лавров венец. Брадата е много къса и контрастира на голямата маса на косата. Означена е с плитки вдълбеи и напомня модата от времето на Хадриан.²⁰

2. Бронзова статуйка на крилат бакхически Ерос в ход напред. Вис. 10 см, намерена в кв. XXXIII 211, дълб. 1,00 м (обр. 19 а). Долната ръка вдигната нагоре и встрани. Левият крак е изнесен напред. Лицето е пълно и закръглено. Главата леко извита надясно към вдигнатата дясна ръка, в която вероятно е държал грозд. Едри къдрици, които достигат до раменете, обрамчват лицето. Над челото те са събрани в три големи букли (сигрус), превързани с лента. Лицето е живо и добре

²⁰ Д. П. Димитров, Особеностите на римския портрет в Тракия и Македония, — ГСУ и ФФ. XXXIX, 1942/1943, с. 10, 11.

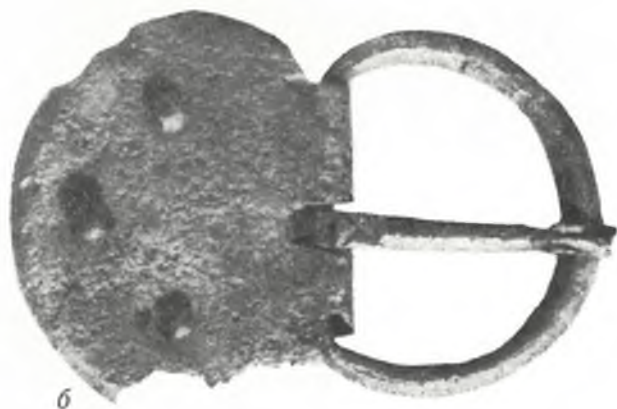
Обр. 18. Глава на мъж — теракота
Fig. 18. Tête d'homme — terre cuite

Обр. 19 а — бронзова статуйка на Ерос; б — бронзова апликация — бюст на Дионис
Fig. 19 а — figurine en bronze d'Eros; б — appliques de bronze — buste de Dionysos

Обр. 20. Бронзова патера-дръжка
Fig. 20. Pathère en bronze

Обр. 21. Бронзова фибула и тока за колан
Fig. 21. Fibule en bronze et boucle pour ceinture

предадено, докато ръцете и краката са тежки и несъразмерни. През гърдите се спуска надолу клонче с два грозда. Много близка по стил е бронзовата статуйка на Ерос от Арчар, Видинско.²¹

3. Бюст на Дионис, вероятно апликация от колесница. Вис. 17,5 см, шир. 14,5 см. Намерена в кв. XXXIII 269 на дълб. 2,00 м (обр. 19 б). От вътрешната страна е куха, с железен шип за прикачване.²² На фона на четири симетрично разположени лозови листа е изобразен Дионис en face с дълги спускащи се до гърдите коси, в които са поставени четири големи грозда, разделени от превързаната с тения коса. Лицето е леко удължено, веждите релефно очертани, носят широк. Долната част на бюста е оформена във вид на правоъгълна поставка, ограничена с две линии от напречни насечки и украсена с изчукани листенца, напомнящи лотосов цвят. Пластинка със същата форма е поставена в косите. Листата от дясната страна на бюста и част от пластинката в косите са отчупени. По своя стил и изпълнение апликацията от Нове може да се причисли към един от най-хубавите паметници от този вид, намерени у нас. Близка по тип, но не и по стил е апликацията на вакханка от Callatis, която се датира във II в. на н. е.²³

4. Бронзова дръжка от патера, завършваща с глава на овен. Дълж. 12 см. Намерена в кв. XXXIII 310 на дълб. 1,30 м (обр. 20).

5. Бронзова ажурена апликация от юзда с листовидна форма и богата орнаментация. Халката в долния край е изтрита от употреба. Вис. 8 см, шир. 6 см. Намерена в кв. XXXIX 10, дълб. 1,00 м (обр. 9 б).

²¹ S. Reinach. Répertoire de la statuaire grecque et romaine, III, p. 129, 4.

²² A. Alföldi. Chars funéraires bacchiques. — L'antiquité classique, VIII, Bruxelles, 1939, Pl. XXIII, 1.

²³ Dacia, IX, 1965, p. 238, fig. 5.

От България са известни вече значителен брой апликации от този вид.²⁴ Както по форма, така и по орнамент те намират голямо сходство с находките в **Панония**.²⁵ Някои автори търсят произхода им в Галия, откъдето по търговски път са проникнали в дунавската провинция.²⁶

6. Бронзово звънче във форма на пресечен конус. Масивната дръжка отвън има шестоъгълна форма, а в средата е кръгло изрязана. Размери: вис. 5 см, диам. 3 см. Намерено е в кв. XXXIII 351, дълб. 0,50 м. От Нове притежаваме вече няколко звънчета. Те намират близки аналогии в находките от Брестовица²⁷ и от едно сарматско погребение в Дакия,²⁸ датирано в края на IV в. на н. е.

7. Кръгла бронзова фибула, изрязана в средната част във вид на шестлистна розета с диам. 2 см. Намерена в кв. XXXIII 390, дълб. 0,90 м (обр. 21 а). Вътрешният ръб на диска е заобиколен с малки точки и триъгълници, а по периферията — с вълниста линия и центрирани кръгчета. Тези фибули достигат широко разпространение през късната античност. Подобна на нашата откриваме в сбирката на Лудвиг Маркс в Майнц.²⁹

8. Бронзова апликация във форма на кръст, чиито краища завършват с обърнати навътре пелти. Диам. 3,5 см. Намерена в кв. XXXIII 270 на дълб. 0,40 м (обр. 22). Подобни са намерени в Нове,

Обр. 22. Тока и пръстен
Fig. 22. Boucle et bague

Обр. 23. Костен гребен
Fig. 23. Peigne en os

²⁴ J. Lakos et N. Sellye. Vue d'ensemble des objets de bronze ajourés de Pannonie II. — Arch. Ert., II, 1941, p. 82—97.

²⁵ Пак там, табл. XXII, 1—3.

²⁶ L. Barkoczy. Deux tombes de cheval à Brigetio. — Arch. Ert., VII—IX, 1946—1948, p. 181.

²⁷ И. Велков. Погребения с колесници. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 193, № 17, обр. 269.

²⁸ S. Moriz. Ein sarmatisches Grab aus Cascioarele. — Dacia, IV, 1960, p. 556, fig. 4.

²⁹ Fr. Behn. Sammlung Ludwig Marx in Mainz, II, Frankfurt a. M., 1913, p. 16, fig. 197.

Обр. 24. Желязна копачка и мотика
Fig. 24. Houe et pioche en fer

кв. XXXV 131, през 1963 г. Намерените в Intercisa приложения със същата форма се интерпретират като украса от конска сбруя и се датират от II—III в. Като главни центрове на производство на намерените в Intercisa приложения се сочи Aquincum и Brigetio.³⁰

9. Тока за колан, бронзова, съставена от халка с езиче и двойна полукръгла пластинка. Размери: $5 \times 3,5$ см. Намерена в кв. XXXIII 149 на дълб. 0,80 м (обр. 21 б). Подобни са намерени през 1965 г. при южната порта и в кв. XXXIX 52 през 1966 г. Токи с подобни форми в Intercisa са датирани от IV в.³¹

10. Бронзов пръстен-ключ с високо издаден нагоре правоъгълен щит, ажурено изрязан, който излиза извън халката. Диамет. 2 см. Намерен в кв. XXXIII 211 на дълб. 0,80 м (обр. 22). Подобни са намерени в Нове в кв. XXV 53 през 1963 г. Пръстен-ключ със същата форма е намерен в могилено погребение в Калатис от средата на II в. на н. е.³² Аналогичен пръстен е намерен и в Lauriacum, където се датира от средата на III в. на н. е.³³

11. Бронзова гривна с разминаващи се косо отрязани краища, украсена с врязани линии. Диамет. 6,5 см. Намерена в кв. XXXIII 270 на дълб. 0,40 м. В Нове подобни са намерени в кула 1 през 1961 г. и кв. XXXIX 69 през 1967 г.

12. Отворена гривна от сребърен тел с кръгло сечение. Краищата, които постепенно изтъняват, са равно отрязани. Диамет. 5,5 см. Намерена е в кв. XXXIX 69, дълб. 1,80 м.

13. Костен гребен с един ред ситни зъби, запазени в основата. Размери: $5,5 \times 5,5$ см. Намерен в кв. XXXIII 350, дълб. 1,40 м (обр. 23). От двете страни на зъбците са прикрепени костени пластинки с полукръгла форма, съединени с бронзови гвоздеи. По края пластинките са украсени с бордюр от двойни центрирани кръгчета. Един ред от такива кръгчета разполовява дъгата по височината на гребена, а през средата на пластинките преминава пояс от отвесни чертички, ограничени от

³⁰ Intercisa, II, tabl. XLVII, fig. 19, 20.

³¹ Intercisa, II, p. 461, squ., fig. 104.

³² C. Preda. Découvertes récentes. — Dacia, IX, 1965, p. 245, fig. 10.

³³ H. Deringer. Schlüssel und Schlossteile aus Lauriacum. — Forschungen in Lauriacum, 6/7, 1960, p. 110, fig. 24, 13.

двете страни с по една линия. Гребените с полукръгла форма и един ред зъбци в различни варианти възникват във втората половина на I в. на н. е. През III—IV в. тази форма се запазва и доразвива. Нашият гребен се отнася към тип I B₁ по схемата на Никитина и се датира в III—IV в. на н. е.³⁴

14. Костена игла с глава във форма на призма с отрязани краища, дълж. 10,5 см. Намерена в кв. XXXIII 230, дълб. 1,50 м. Подобни са намерени през 1967 г. в кв. XXXIX 69 в Нове.

15. Желязна копачка с две острия и елипсовиден отвор по средата. Много добре запазена. Дълж. 0,20 м. Намерена в кв. XXXIII 249 на дълб. 0,50 м (обр. 24 а).

16. Желязна киркомотика. Намерена в кв. XXXIII 210 на дълб. 1,00 м. Дълж. 15,5 см. Подобна е намерена в Нове при кула 3 през 1963 г.

17. Желязна мотика, силно оксидирала, с разширена и слабо извита предна част, кръгъл отвор за поставяне на дръжката и четвъртита, право отрязана задна част. Дълж. 25, шир. 10,5 см. Намерена в кв. XXXIII 250, дълб. 1,00 м. Подобна е намерена през 1964 г. при кула 3 (обр. 24 б).

18. Желязна мистрия с ромбовидна форма и заострена задна част, която се е втиква в дървената дръжка. Дълж. 28,5 см. Намерена в кв. XXXIII 311, дълб. 0,40 м.

19. Част от железен косер. Задната част отчупена. Запазена дълж. 12 см. Намерена в кв. XXXIII 269 на дълб. 2,50 м.

20. Железен косер. Размери: 22,5 × 6,5 см. Намерен в кв. XXXIII 250 на дълб. 1,00 м.

21. Каменна екзагия във форма на пресечен конус. На едната страна — знак две отвесни хасти. Размери: диам. 4,5 см. Намерена в кв. XXXIII 269 на дълб. 2 м.

22. Глинена лампа от добре пречистена глина с червен цвят. Дълж. 7,5 см, диам. 5 см. Намерена в кв. XXXIII 270, дълб. 0,60 м (обр. 25). Спада към групата Firmalampen тип XVII на Д. Ивани. С две пъпки върху плещите. На дъното марка CRESCERE. Лампите на фабриканта CRESCENS са познати в Италия и в другите римски провинции.³⁵ Ателиетата му са били особено продуктивни през II—III в.

23. Лампа с марка FORTIS. Лампите с марка FORTIS са имали най-широко разпространение в България от всички Firmalampen през периода I—III в. Срещат се както внесени от Италия, така и местни имитации. Размери: дълж. 8 см, вис. 2,3 см. Намерена е в кв. XXXIII 269, дълб. 1,20 м.

24. Глинена лампа с кръгла форма от червена глина, покрита с лак. Вис. 13 см, дълж. 5 см, диам. 4,5 см. Намерена между камъните от челото на зида в кв. XXXIII 310 (обр. 25). Дискът е малък, вдлъбнат, ограден с релефни пръстени, дръжката — отвесна. Фитилникът е отчупен. В основата му две релефни успоредни линии в краищата с по едно малко кръгче. Принадлежи към

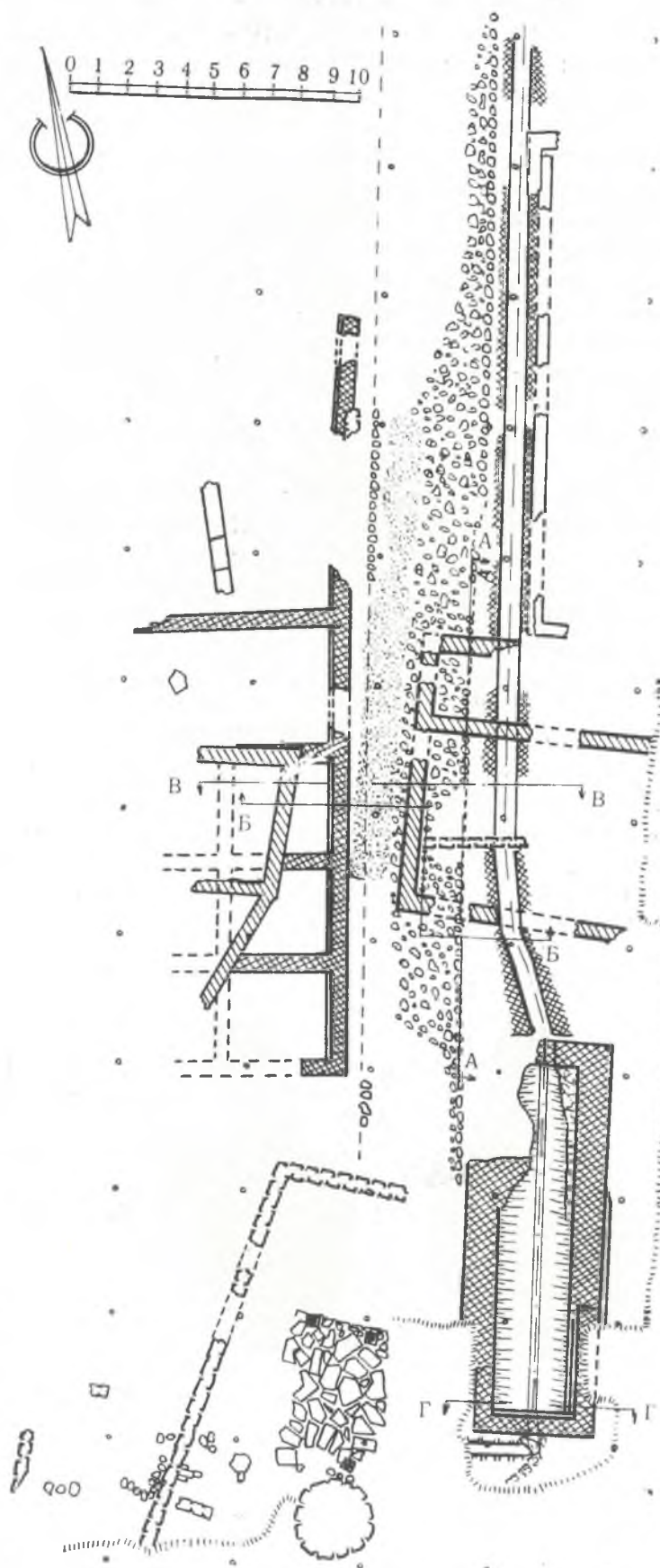

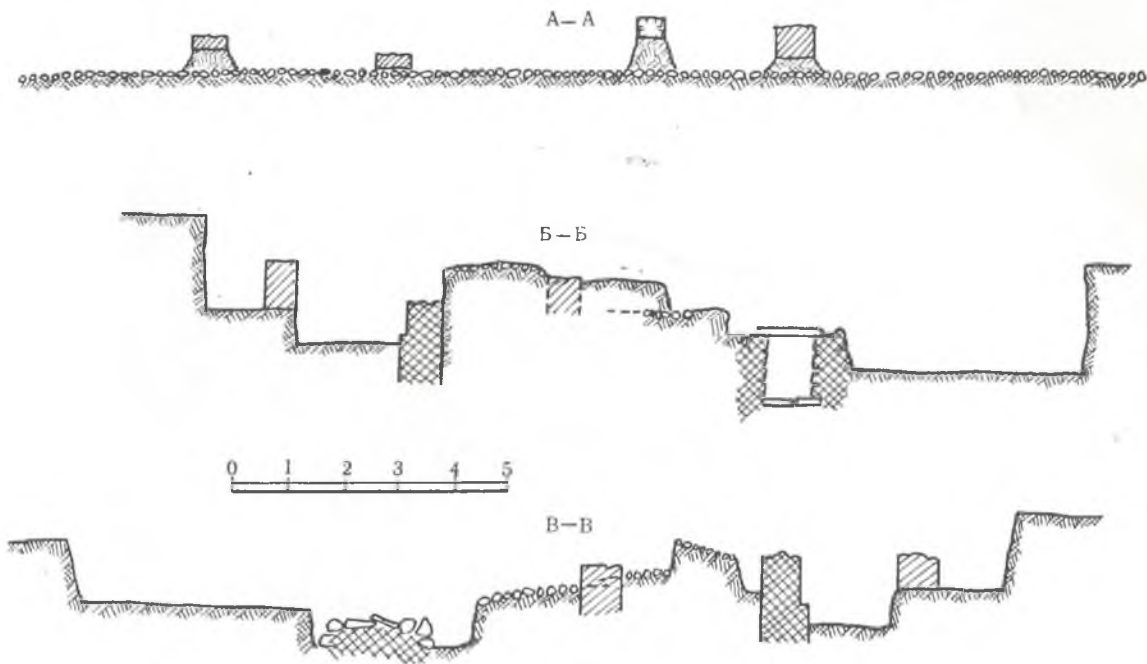
Обр. 25. Лампи

Fig. 25. Lampes

³⁴ Г. Ф. Никитина. Гребени черняховской культуры. — СА, 1, 1969, с. 156, обр. 1.

³⁵ N. Gostar. Inscriptiile de la lucernele din Dacia Romana. — Archeologia Moldovei, 1, p. 179 squ.; D. I v a n y. Die Pannonischen Lampen. Budapest, 1935, p. 171; H. D e r i n g e r. Römische Lampen aus Lauriacum. — Forschungen in Lauriacum, 9/1965, p. 39.

Обр. 26. Квартал XXVI. План и разрез

Fig. 26. Quartier XXVI. Plan et coupe

тип XI на Д. Ивани, който има най-широко разпространение през II в., но се среща и по-късно.³⁶

25. Глиненалампас кръгла форма и висок околоръстен ръб. Дълж. 6 см, шир. 5,5 см, вис. 2,5 см. Намерена в кв. XXXIX 69, дълб. 1,40 м. Плещите са леко наклонени към резервоара. Дръжката и част от тялото са отчупени. Тази форма е засвидетелствувана в късноантичните пластове на Нове,³⁷ Ятрус³⁸ и на север от Дунав.³⁹

26. Лампа с кръгла форма и масивна плътна дръжка. Дълж. 6 см, диам. 3,2 см. Намерена в кв. XXXIX 9, дълб. 0,30 см. Покрита е с тъмнозелена глеч. Плоският диск е украсен от плитки концентрични окръжности. Висок резервоар с форма на пресечен конус. Част от диска и фитилника отчупени. Отнася се към тип XXII на Д. Ивани и се датира в III—IV в. на н. е.⁴⁰

27. Лампа с леко удължена форма и плоски рамене от добре пречистена светлокафява глина. Размери на запазената част: дълж. 5,5 см, шир. 3,2 см. Намерена в XXXIII 390, дълб. 0,80 м. Вдълбнатият диск, край на фитилника и малката масивна дръжка са отчупени. Раменете са запълнени с два реда топчета, които не затварят кръга около резервоара, а във вид на малки перли ограничават каналчето върху фитилника. Подобна на нашата лампа е намерена в Атинската агора и се датира в IV в. на н. е.⁴¹

КВАРТАЛ XXVI

Разкопаваният сектор в квартал XXVI се намира на около 175 м северно от южната крепостна стена. Проучванията тук започнаха още през 1967 г. с малък сондаж в кв. XXVI 151, при който се попадна на част от граден с камъни канал с U-образна форма.

³⁶ D. Iványi. Die Pannonischen Lampen, p. 14, tabl. XXXVIII; J. Perlzweig. Lamps of the Roman Period. — Athenian Agora, VII, 1961, p. 85, 146.

³⁷ Д. П. Димитровск. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 61, обр. 30.

³⁸ G. Gornik. Katalog der Kleinfunde. — Klio, 47, 1966, tabl. VI, 38, 39, 41.

³⁹ D. Tudor. Sucidava, III. — Dacia, XI—XIII, 1945—1947, p. 166, fig. 19₃ и 20.

⁴⁰ D. Iványi. Die Pannonischen Lampen, tabl. III₉.

⁴¹ J. Perlzweig. Op. cit., p. 136, tabl. 24, 1144.

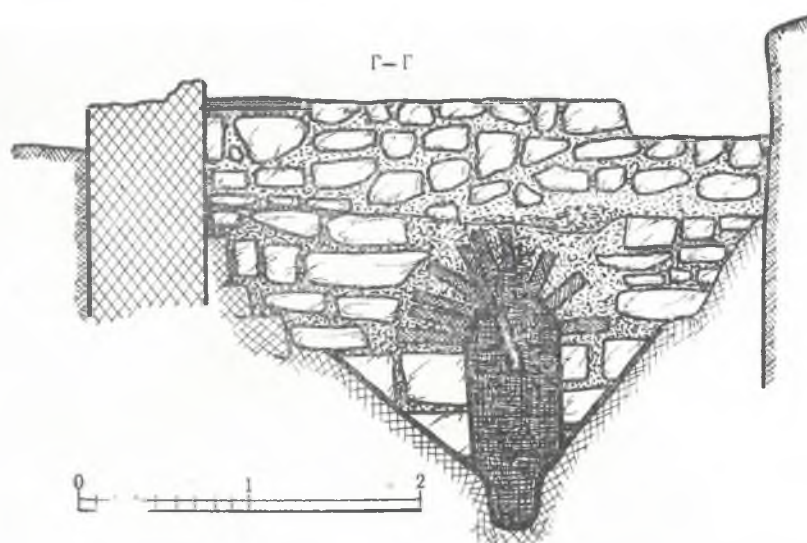

Обр. 27. Канал с U-подобна форма — от север
Fig. 27. Canal en forme d'U au Nord

През 1968 и 1969 г. проучванията бяха разширени в южна, северна и западна посока. Задачата бе да се потърси продължението на улицата, разкрита в XXXIII квартал, и се разкрие по-голяма част от канала, като се изясни неговият характер и предназначение⁴² (обр. 26).

U-образен канал. Каналът се разкри в кв. XXVI 131, 151, 171 и 191. Източната му страна опира в каменна стена, дълга 15,50 м, която в южния и северния си край чупи на запад. Стената е запазена на височина 1,60 м, а челото ѝ се явява на 1,40 м от повърхността. Заедно със стената на канала е широка 1,60 м. Източното ѝ лице не е добре оформено, което показва, че е било субструкция. Стената е изградена от ломени камъни, сравнително добре оформени, споени с бял хоросан. Западната стена е изградена по същия начин. В северния си край тя е силно разрушена. Каналът, оформен между стените, има U-образна форма и е висок 1,60 м, с ширина в горния край 2,10 м (обр. 27). Улейчето в долната част на канала е широко 30 см. Каналът е изграден от вътрешната страна от стъпаловидно поставени камъни, споени с хоросан, стените обаче, измазани с дебела хоросанова замазка, примесена с дребна баластра, са гладки. От север и юг U-подобният канал е ограничен от напречни стени, разстоянието между които е 13,60 м. Южната стена, която е добре запазена, има височина 2,40 м. Долу тя достига до улейчето, като основите ѝ слизат стъпаловидно по стените на канала. В долната част на южната преградна стена е оставен отвор, оформен в горната си част като

⁴² Разкопките в този сектор се извършват под ръководството на Б. Султов, н. сътр. от ОИМ — Велико Търново, и Ив. Василчин, уредник в музея в Свищов

Обр. 28. Южна преградна стена на канала
Fig. 28. Mur de séparation Sud du canal

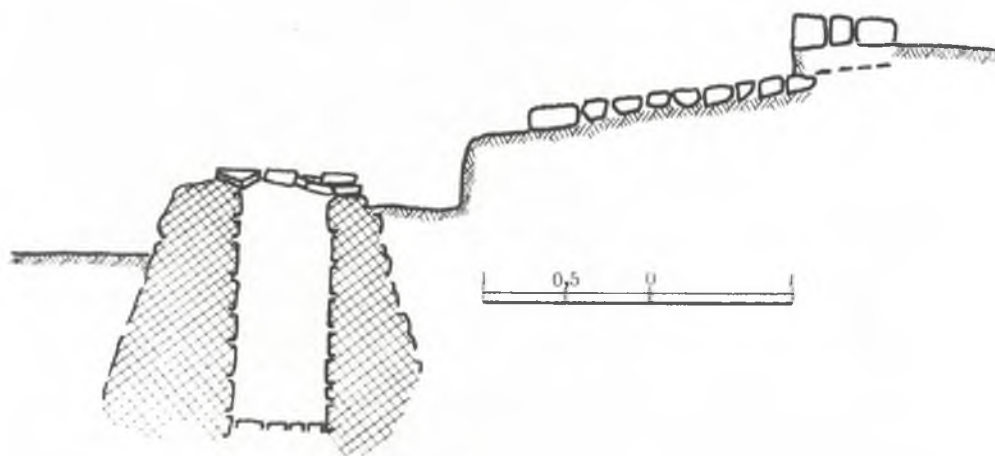

Обр. 29. Южното продължение на канала
Fig. 29. Prolongement Sud du canal

Обр. 30. Северното продължение на канала

Fig. 30. Prolongement Nord du canal

Обр. 31. Разрез на канала

Fig 31. Coupe du canal

арка, изградена от тухли (обр. 28). Насипът над канала (от повърхността до 1,30 м дълб.) представлява кафява рохка пръст, примесена с керемиди и други материали, докато вътрешността на канала беше изпълнена с чакълеста пясъчлива пръст със зеленикав цвят, примесена с фрагменти от амфори

и полихромна стенна мазилка. Амфорите са от светлокремава глина с плитки, широки канелюри по тялото. Тук се намери и значителен брой фрагменти от римска художествена червенолакова керамика. Между тях заслужава да се споменат 5 фрагмента с украса от растителни орнаменти, изпълнени в барботинна техника, 1 фрагмент нигра, 3 фрагмента тера сигилата с животински и човешки фигури и др., една лампа с марка ARMENI и др. В насипа, изпълващ канала, се намериха и монети от Нерон, Тиберий и Траян. В непосредствена близост с канала бе открита монета от Валентиниан и 1 монета от Елагабал. Особен интерес представлява и колективната находка от 9 бронзови монети на Каракала, сечени в Рим.

В южния край извън южната преградна стена каналът завива и продължава на запад, но вече с правоъгълна форма (обр. 29). От север преградната стена е разрушена, но и тук каналът продължава отново с правоъгълна форма. Изграден е от ломени камъни, оформящи два успоредни зида с гладки вътрешни лица. Каналът е дълбок 1,40 м и широк 0,60 м (обр. 30 и 31). Отгоре е покрит с големи плочи камъни. Вътре каналът беше изпълнен със ситна рохка пръст. На дъното върху покрития с плочки под пръстта е жълта, песъчлива, примесена с фино керамика. Каналът бе разчистен на протежение 30 м.

Улицата и постройката западно от нея. Непосредствено край западната страна на канала се откри източният бордюро на улицата, която идва от квартал XXXIX и XXXIII. Платното ѝ лежи на 0,80—1,20 м под нивото на съвременния терен и на 0,40 м над покривните плочи на канала.

Обр. 32. Квартал XXVI. Изглед от север

Fig. 32. Quartier XXVI. Vue du Nord

Обр. 33. Квартал XXVI. Изглед от изток

Fig. 33. Quartier XXVI. Vue de l'Est

Улицата е настлана, както в кв. XXXIII, със средно големи речни камъни. Ограничена е от двете страни с бордюри от по-големи камъни. Ширината на уличното платно е 3,90—4,00 м. Върху улицата бяха открити фрагменти от амфори, фина керамика и монети от II—III в.

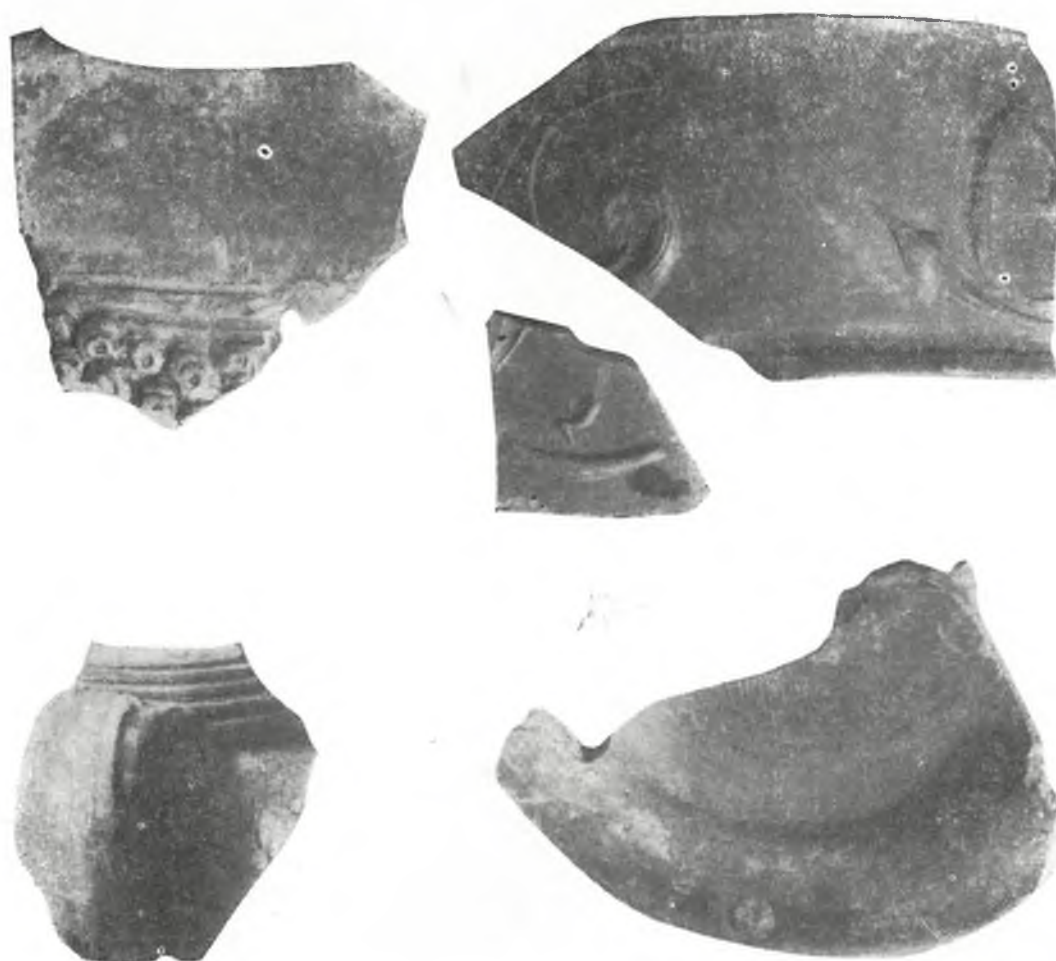
Западно от улицата и успоредно с нея се откриха основи на голяма постройка с три верижни помещения, разположени в два реда (обр. 32). Сградата е изградена от ломени камъни, споени с бял хоросан. Дебелината на зидовете е 0,60 м, а размерите на помещенията са 3,30 × 4,00 м и 3,70 × 4,00 м. Банкетът на стените почти съвпада с нивото на улицата.

На изток от тази постройка с верижен план бяха открити основите на по-късна постройка. Нейният западен зид с посока С—Ю лежи над настилката на улицата върху пласт от пръст, дебел 0,15 м, примесен с фрагменти от керамика и керемиди (обр. 33). При южното лице на зида част от камъните са наредени отвесно или са леко наклонени.

Едновременно с тази постройка вероятно е била и сградата, чийто източен зид се откри в кв. XXVI 69, 89 и 109. От същата постройка бяха открити още два успоредни зида с посока изток—запад и бяха оформени североизточният и югоизточният ъгъл. Източният зид има дълж. 5,70 м, ширина 0,55 м и е запазен на височина средно 1,00 м. Граден е от ломени камъни с кал. При нареж-

Обр. 34. Римска художествена керамика
Fig. 34. Céramique romaine décorative

Обр. 35. Римска художествена керамика
Fig. 35. Céramique romaine décorative

дането на камъните се забелязва същата особеност, за която споменахме по-горе: един ред от камъните са поставени по височината си леко наклонени. Основите на зида лежат върху пласт от пръст, примесена с фрагменти от керемиди и пепел.

Между двете по-късни постройките се откри настилка от средно големи речни камъни и фрагменти от керемиди, която принадлежи на улица. Нивото ѝ лежи с 0,20 м по-високо от първата и има ширина 1,20 м. На 0,35 м над нея бе разчистена настилка от дребни камъни и трамбована глина от трета още по-късна улица.

При разкопаването на постройките се откриха фрагменти от керамика, тухли с печати, монети и други находки. В горния пласт от повърхността до 1,00 м дълбочина преобладават фрагменти от керамика без украса, в някои случаи покрити с червен или кафяв лак: устия от съдове с профилирани устия или обърнати навън плоски ръбове; плоски дръжки с надлъжни канелюри, похлупак с кръгла форма от сивочерна песъчлива глина, един фрагмент от плитка паница със сив цвят и дебели отвесни стени, чието дъно от вътрешната страна е покрито с концентрични кръгове от ямички, един фрагмент от съд със зелена глеч и др., които могат да се датират от III—IV в. В същия пласт се откриха и 2 фрагмента от фина керамика с украса, изпълнена в барботинна техника, и 1 — в

Обр. 36. Квартал XXVI. Изглед от юг

Fig. 36. Quartier XXVI. Vue du Sud

Обр. 37. Пещи

Fig. 37. Fours

марморирана техника, 2 фрагмента от тухли с печат на I италиейски легион. Намерените монети се разпределят така: една монета от II в., една от Гордиан III, 7 от IV в. (Лициний и Константин) и една от VI в. В долния културен пласт, който се свързва с постройката с верижен план, се увеличава броят на фрагментите от римска червенолакова керамика (обр. 34 и 35). Тук спадат каничка с издуто тяло и една дръжка и съдче с две дръжки, близо до което бе намерена монета от Галиен. На дълбочина 1,30 м се намериха и фрагменти от тухли с печат на I италиейски легион.

В южната половина на разкопавания сектор, западно от канала с U-подобна форма върху уличните настилки на дълбочина 0,65 м от съвременния терен се откри каменен зид, представлящ стилобат, върху който са запазени на място две каменни бази с размери 0,45 м × 0,27 м, с диам. 0,37 м и 0,44 м × 0,33 м, с диам. 0,37 м (обр. 36). Върху една от базите е запазен фрагмент от варовикова колона. Третата база беше открита на 5,20 м южно от описания стилобат. Тя има шир. 0,45 м, вис. 0,50 м и диам. 0,38 м. В пространството, ограничено от трите бази, се откри част от настилка от каменни плочи с неправилна форма и размери от 0,70 до 1,20 м. От южната страна на настилка бе открито кръгло съоръжение, вероятно пещ, изградена плътно от ломени камъни, вторично използвани части от варовикови колони и тегули, споени с глина. Тя има диам. 3,20 м и е запазена на височина 1,50 м (обр. 37). Отгоре се откриха наредени тухли и обгоряла глинена замазка. Настилка и колоната принадлежат без съмнение на късна постройка, част от северозападния ъгъл на която бе сткрит през 1968 г., а през 1969 г. се откри неговото продължение на юг. Зидовете, широки 0,45 м и запазени на височина 0,55 м, са градени от ломени камъни и кал. Те лежат върху втората улична настилка и хронологически трябва да се свържат с третата, най-късна улица.

В западната част на постройката се откри под с дебела глинена замазка. Културният пласт върху пода има сивопепелив цвят и е изобилно наситен с фрагменти от керамика, тухли и керемиди и безредно нападали камъни. Керамиката е предимно от амфори с дълбоки и широки бразди, с т. нар. гребенчат орнамент и др. Намерените монети са от Лициний до Хонорий.

Находки

1. Оброчна плочка от бял ситнозърнест мрамор. Вис. 0,17 м, шир. 0,13 м. Намерена в кв. XXVI 190, дълб. 1,10 м (обр. 38). Представен е Херакъл прав, насреща. В дясната ръка държи кривак. Долната половина на плочката отчупена.

2. Камея от млечнобял опал с жълтеникав оттенък. Размери: $1,5 \times 1,3 \times 0,5$ см. Намерена в кв. XXVI 207, дълб. 2,30 м. Представена е глава на медуза от късния облагороден тип с крилца в косите и змии, които опасват шията. Лицето полирано. Схематична резба, но направена с уверена ръка. Сравнително добре запазена, само носът е леко очукан. Най-голям брой камей с изображение на медуза у нас са известни от крайдунавските градове и особено от Нове и Рациария.⁴³

3. Сребърен пръстен с полигонална форма от външната страна. Диамет. 2×2 см, намерен в кв. XXVI 151. В елипсовидния щит е поместена плоска гема с изображение на човешка фигура от пиколо, сега обгоряла (обр. 39). Счупен при щита. Пръстени с такава форма са характерни за III в. на н. е.⁴⁴

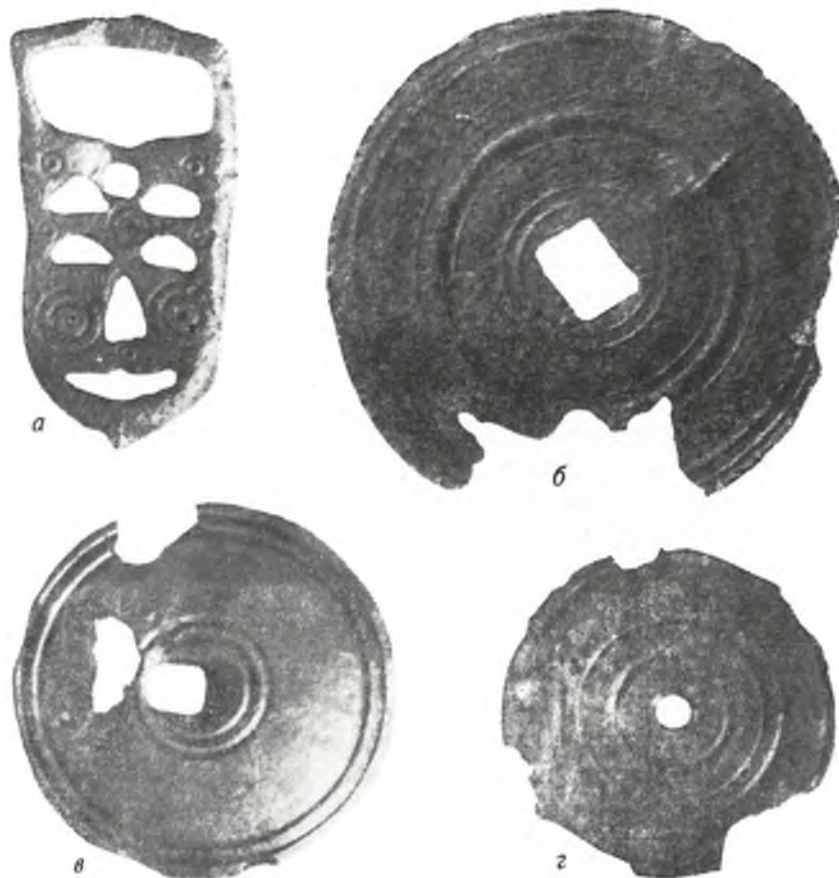
Обр. 38. Оброчна плочка на Херакъл

Fig. 38. Plaque votive d'Heracles

⁴³ ИАД, IV, 1914, р. 284, обр. 255.

⁴⁴ F. H e n k e l. Die römischen Fingerringe der Rheinlande, Berlin, 1913, Taf. XVIII, 366, 368.

Обр. 39. Сребърен пръстен
Fig. 39. Bagues en argent

Обр. 40. Бронзова тока и бронзови пластинки от ключалки на касетки
Fig. 40. Boucle en bronze et lamelle en bronze de serrure de cassette

4. Бронзова тока за колан с правоъгълна форма, в единия край е заоблена, в другия с отвор за ремъка. Дълж. 0,055 м, шир. 0,029 м. Намерена в кв. XXVI 208 на дълб. 0,70 м. Върху пластинката е изрязана ажурено маска на човешко лице с украса от центрирани кръгчета (обр. 40 а). Подобни токи са намерени в некропола при Пятра Фрекъцей и се датират от V—VI в.⁴⁵

⁴⁵ P. A u r e l i a n u. Săpăturile de la Piatra Frecăței. — MCIV, VIII, 1962, p. 579, fig. 16b2, fig. 20.

Обр. 41. Бронзови предмети

Fig. 41. Objets en bronze

5. Бронзова тока за колан, дълж. 6,3 см, шир. 2 см., деб. 0,5 см. Намерена в кв. XIX 309, дълб. 0,80 м (обр. 41 а). Гладката четириъгълна пластинка в задния край завършва с халка, а в предния със силно издадена напред кука.

6. Бронзова фибула. Лъкът има форма на котва. Дълж. 0,55 м, вис. 0,25 см. Намерена в кв. XXVI 170 на дълб. 1,00 м (обр. 41 б). Фибулата спада към тип IX на I. Kovrig, т. нар. Ankerfibeln, разпространени широко в Панония, Румъния и Югославия.⁴⁶ У нас са намерени при Арчар, където са датирани от II в.⁴⁷

7. Бронзово звънче с пирамидална форма. Вис. 6,5 см. Намерено в кв. XXVI 10 на дълб. 0,70 м (обр. 41 в). Отгоре има халка. Езикето липсва.

8. Бронзов пръстен-ключ. Дълж. 4,4 см, диам. 2,8 см. Намерен в кв. XXVI 207 на дълб. 1,40 м (обр. 41 г).

9. Бронзов пръстен-ключ. Дълж. 2,9 см, диам. 1,8 см. Намерен в кв. XXVI 171, дълб. 1,55. Подобни пръстени-ключове са известни от Нове, Ятрус⁴⁸ и другаде.

10. Дръжка за касетка от бронзова дъговидно извита пръчка с многоъгълно сечение, в средата надебелена. Завитите краища представят струговани конусовидни пъпки. Вис. 5,5 см, намерена в кв. XIX 331 на дълб. 1 м.

11. Бронзова лицева пластинка на ключалка с кръгла форма. Диам. 6,5 см. Намерена в XXVI 168, дълб. 1,50 м (обр. 40 е). В средата има правоъгълен отвор. Украшена е с концентрични окръжности. Периферията е назъбена. Части от пластинката са отчупени.

12. Бронзова лицева пластинка на ключалка. Диам. 4 см. Намерена в кв. XXVI 210, дълб. 1,80. В средата има квадратен отвор, заобиколен с две концентрични окръжности (обр. 40 з).

13. Бронзова пластинка от ключалка с диам. 4,9 см. Намерена в кв. XXVI 109, дълб. 1,00 м. В средата с кръгъл отвор. Част от периферията отчупена⁴⁹ (обр. 40 с).

14. Бронзова игла за рибарска мрежа. Дълж. 19,5 см.⁵⁰ Намерена в кв. XXVI 70 на дълб. 0,90 м (обр. 42 а).

⁴⁶ I. Kovrig. Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, Budapest, 1937, p. 119, tabl. XXX.

⁴⁷ Ив. Велков. Новотрити старини — ИАИ, VII, 1932—33, с. 407, обр. 159.

⁴⁸ G. Gomolka. Katalog der Kleinfunde. — Klio, 47, p. 302, tabl. XI.

⁴⁹ И. Кругликова. Боспор в познеантично време. М., 1966. с. 17, обр. 49.

⁵⁰ Л. Мънзова. Дръжки и апликации на касетки от римската епоха в Археологическия музей в София. — Археология, 1965, кн. 1, с. 38. сл., обр. 1—3.

15. Желязна фибула с дъговиден лък и удължен иглодържател. Дълж. 5,5 см. Намерена в кв. XIX 289 на дълб. 0,80. Фибули от този тип са намерени в Нове.⁵¹

16. Желязна лампа във формата на кръгла плитка паничка със закръглен фитилник. Дълж. 10,5 см, шир. 7,5 см. Намерена в кв. XIX 289, дълб. 0,80 м.

18. Две железни въдици с дълж. 10 см и 9,5 см. Намерени в кв. XXVI 31, дълб. 1,00 м (обр. 42 б).

17. Костена дръжка с цилиндрична форма, украсена с врязани орнаменти. От едната страна има надлъжен отрез, в който се е вкарвала четириъгълна костена пластинка с надлъжно отворстие, в което са запазени следи от железен предмет. Дълж. 6,5 см, диам. 3 см. Намерена в кв. XIX 289. Подобни костени дръжки са намерени при разкопките на Хисарлък в Кюстендил.⁵²

19. Предмет, съставен от костени тръбички, скрепени с бронзови пръстенчета. Вътре е поставена по-тясна бронзова тръбичка, като пространството между нея и костената обвивка е напълнено с бяла материя — гипс. Запазена дълж. 0,42 м. Намерен в канала с U-подобна форма на дълб. 2,30 м (обр. 42 в).

20. Каменна екзагия с биконична форма. Диам. 1,5 см, вис. 3,6 см. Върху едната основа са надълбани знаци С. А. Д. Намерена в кв. XXVI 170, дълб. 1,50 м.

21. Мраморна екзагия с биконична форма. Върху едната основа — буква Л. Вис. 4,6 см, диам. 5,4 и 7 см. Намерена в кв. XXVI 90 на дълб. 0,80 м.

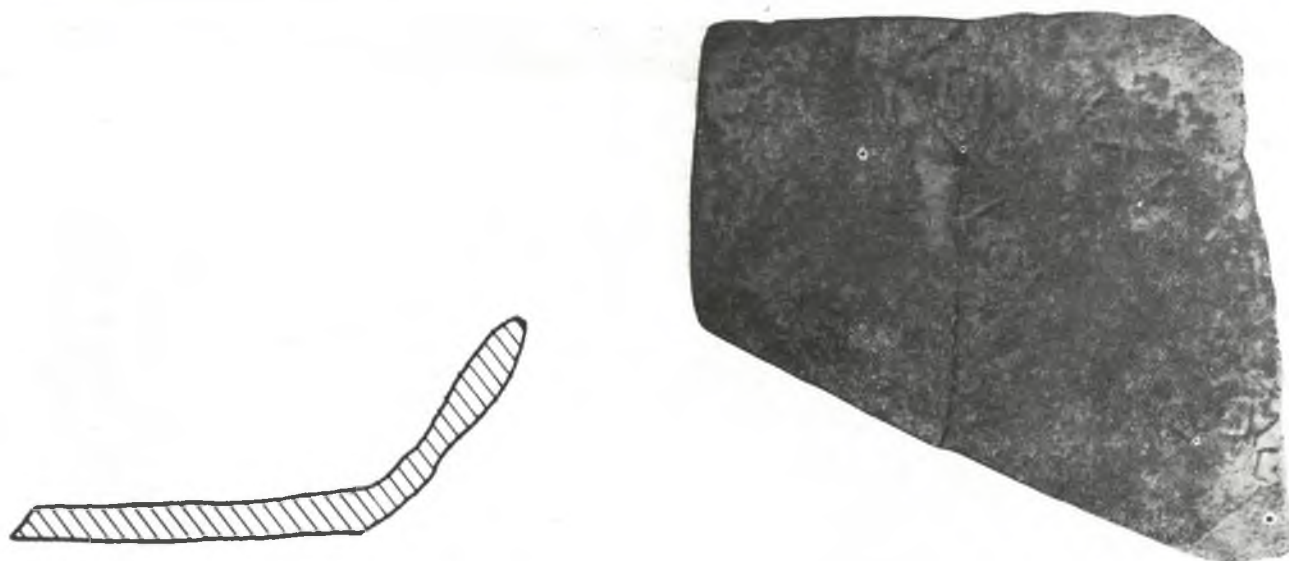

Обр. 42. Метални и костени предмети

Fig. 42. Objets en métal et en os

⁵¹ ИАИ, XXVIII, 1965, с. 58, обр. 23.

⁵² Й. И. И в а н о в. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. — ИАД, VII, 1919—1920, с. 111, обр. 88.

Обр. 43. Дъно на паница с щемпелуван кръст
Fig. 43. Fond d'assiette avec une croix imprimée

Обр. 44. а — глинен калъп за лампа; б — глинена лампа
Fig. 44. б — moule en argile de lampe; а — lampe en argile

Подобни мерки за тежест са открити в Разградско и Павликенско⁵³ от камък, в Нове⁵⁴ от бронз и другаде.

22. Фрагмент от дъно на съд, фина червенолакова керамика. На вътрешната страна щемпелувана марка — стъпало, обуто в сандал.⁵⁵

⁵³ VIII Отчет на Разградското археологическо дружество за 1931 г., с. 7—8; Б. Султов. Принос към античната история на Павликенския край. — ИОМ — В. Търново, I, 1962, с. 9—12, обр. 11.

⁵⁴ ИАИ, XXIX, 1966, с. 109, обр. 17 в.

⁵⁵ Вж. ИАИ, XXXII, 1971, с. 59, обр. 8 и цит. лит.

23. Фрагмент от калъп за тера сигилата от червена глина, украсен с растителни орнаменти в негатив. Дълж. 7,6 см, шир. 5,9 см, вис. 2,6 см. Намерен в кв. XXVI 31, дълб. 0,40 м.

24. Фрагмент от плитка глинена паница. На вътрешната страна на дъното щемпелуван кръст. Намерен в кв. XXVI 50, дълб. 0,30 м (обр. 43). Този вид керамика се датира от късноантичния период.⁵⁶

25. Калъп за горна част на лампа от фина глина с елипсовидна форма. Средната част, обиколена с вдлъбнат пръстен, е изпъкнала, за да се получи вдлъбнат диск при позитива (т. е. при лампата). Плещите украсени с врязани наклонени черти. В задния край има вдлъбнатина за малката отвесна дръжка.⁵⁷ Дълж. 0,105 м, диам. 0,09 м, вис. 0,03 м. Намерен в кв. XXVI 88, дълб. 1,30 м (обр. 44 а).

26. Глинена лампа с керемиденочервен цвят. Дълж. 8,6 см, вис. 2,8 см. Намерена в кв. XXVI 171 (в канала) на 1,70 м дълбочина. Фрагментирана. Принадлежи на Льошке тип Х или Ивани тип XVII. На дъното марка ARMENI. Лампи със същата марка са известни от Нове и от други римски градове по Долнодунавския лимес в България. Няколко екземпляра са познати и в Дакия.⁵⁸

27. Глинена лампа от типа Firmalampen. Фрагментирана. Около диска релефен пръстен, който продължава над фитилника и образува каналче. Запазена дълж. 0,6 см, вис. 0,38 см. Груба местна изработка. Намерена в кв. XXVI 151 на 2,00 м дълбочина.

28. Глинена лампа с кръгла форма и малък закръглен фитилник. Отвесна масивна дръжка. Дискът счупен. Открита е в кв. XXVI 111 на дълб. 1,20 м. Плоските плещи са украсени с розети. Подобни лампи са намерени при предишните кампании в Нове.

29. Глинена лампа с кръгла форма и малка масивна дръжка. Дискът украсен с деветлистна розета. Дълж. 0,08 м. Намерена в кв. 131 на дълб. 2,20 м.

30. Глинена лампа с релефен пръстен около фитилника, който продължава като каналче върху издацията напред фитилник. Върху плещите четири пъпки. Дискът украсен с релефни звездички. Намерен в кв. XXVI 151 (канала) на дълб. 1,90 м (обр. 44 б).

31. Глинена лампа, покрита със зелена глеч. Кръгъл резервоар с плосък диск и широк отвор. Работена на колело. Намерена в кв. XXVI 170 на дълб. 1,10 м.

Лампи № 30 и 31 са от късноантичната епоха. Близки аналогии са ни известни от късните пластове на античните градове у нас и в Румъния.⁵⁹

FOUILLES ARCHEOLOGIQUES DE 1967—1969 DANS LE SECTEUR EST DE NOVAE

D. P. DIMITROV, M. ČIČIKOVA, AL. DIMITROVA, B. SULTOV, V. BOŽILOVA, I. VASILCIN

(Résumé)

1. Les auteurs publient les résultats des fouilles de 1967, 1968 et 1969. Le terrain autour des tours 1 et 2 du mur d'enceinte Est a été déblayé.

Il a été établi que les murs et les tours sont construits sur une couche archéologique de la haute époque romaine pendant la deuxième moitié du IIIe s. On a aussi trouvé des restes de construction entorchis apparus autour des tours après que celles-ci avaient été détruites. L'absence d'objets de l'antiquité tardive, aussi bien dans les tours que sur le terrain à proximité immédiate, montre que la dernière période de vie de cette partie de Novae remonte au IVe s.

⁵⁶ K. Kübler. Spätantike Stempelkeramik. — AM, 56, 1931, с. 75 и сл.; Т. Н. Книпович. Краснокопая керамика первых веков н. з. — МИА СССР, № 25, 1952, с. 320, обр. 14; G. Gomolka. Katalog der Kleinfunden. — Klio, 47, 1966, p. 256.

⁵⁷ За други калъпи за лампи, намерени в България, срв. М. Чичикова. Калъпи за антични глинени лампи от Мизия. — ГНМПл, II, 1950, с. 149 и сл.

⁵⁸ Археологические раскопки в Восточном секторе Нове в 1963 году. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 61 и цит. лит.

⁵⁹ G. Gomolka. Katalog der Kleinfunde. — Klio, 47, 1966, p. 292, tabl. I.

Les trouvailles les plus intéressantes sont une boucle en forme de *pelte* et une ara en pierre avec une inscription latine dédiée à Diane par Marcus Ulpius Peregrinus, tribun de la Ière légion italique, originaire de Napoca.

2. Une partie du mur d'enceinte sud entre la porte de la tour sud et la tour 8 a été déblayé sur une distance d'à peu près 60 m. Ce mur en assez bon état à cet endroit sur une hauteur de 4 m, est construit en moellons de forme irrégulière liés avec du mortier. Les joints entre les pierres sont remplis d'un enduit plus fin et sont en relief. Dans la couche près du mur on a trouvé une plaque votive dédiée au cavalier du Danube. Le cavalier est représenté non-dédouble galopant à droite. Sous celui-ci se trouve une bande plus étroite peuplée de divers symboles et d'animaux.

3. Les quartiers XXXIII et XXXIX ont également été fouillés. On y a déblayé une partie de la rue qui vient de l'ouest et tourne au nord vers l'intérieur de la ville, près de la tour 8. La rue a une largeur de 4 m, elle est pavée de pierraille. Les objets et les monnaies trouvés, surtout près de la bordure ouest sont du IIIe et IVe s. On a mis au jour une partie de la construction qui peut être liée à la rue mais qui évidemment avait subi plusieurs transformations. Dans ce secteur les trouvailles les plus importantes sont: une petite tête d'homme en terre cuite de type barbare, une applique en bronze représentant le buste de Dionysos, une statuette en bronze d'un Eros ailé bachique. Outre les nombreuses lampes, dont quelques-unes portent la marque „Fortis et Crescens“ on a découvert une grande quantité d'aiguilles en os et de fragments de céramique domestique et décorative.

4. On a procédé à des recherches dans le quartier XXVI, où on a retrouvé d'autres parties de la même rue. Du côté Est de la rue on débouche sur un canal en forme de U dont les parois de pierre ont une longueur de 15,50 m qui se retrécissent à l'intérieur en gradins. Au Nord et au Sud le canal est limité par deux murs verticaux, hors de ceux-ci il se prolonge en forme rectangulaire.

Du côté ouest du quartier XXVI on a découvert une partie d'un grand édifice qui se compose de trois pièces en enfilade de deux rangs. Cet édifice date de la même époque que la rue. Sur ces ruines on a construit plus tard un autre. Il est de la même époque qu'une rue plus récente et plus étroite qui est tracée au-dessus de la rue ancienne d'une partie du mur Est du plus ancien édifice.

On a découvert de nombreuses lampes en argile dans ce secteur, dont l'une porte la marque Armeni, une plaque votive d'Heraclès, un camée, des fibules, des objets en bronze et en os et autres. Tous sont datés de II—III—IVe s.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ В ЗАПАДНИЯ СЕКТОР НА НОВЕ ПРЕЗ 1967—1969 г.

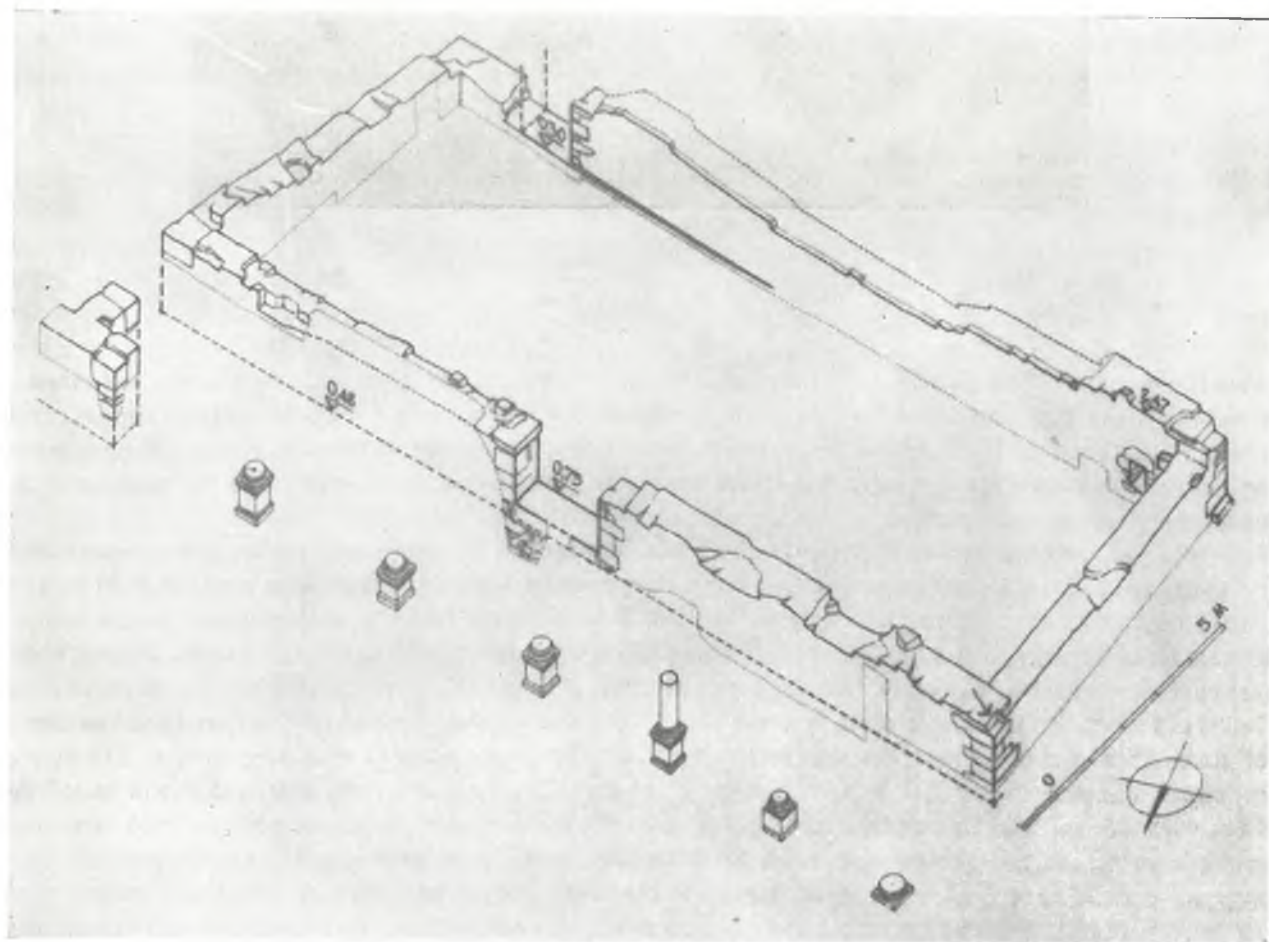
К. Маевски, С. Парницки-Пуделко, Л. Прес, С. Колкувна,
З. Сохатски, З. Табаш, В. Шуберт и И. Колендо

Осмата, деветата и десетата кампания в западния сектор на Нове се проведеха на участъци IV, V и VII според плана за работа от 25 август до 30 септември 1967 г.,¹ от 27 август до 1 октомври 1968 г. и от 28 август до 1 октомври 1969 г.² Авторы на отделните части на отчета и същевременно ръководители на археологическите изследвания на различните участъци, представени по реда на отчетите,

¹ В състава на експедицията от 1967 г., ръководена от акад. К. Маевски, професор във Варшавския университет, влизаха д-р Л. Прес, доцент от Варшавския университет, д-р З. Сохатски, адюнкт от Варшавския университет, магистър З. Табаш, уредник в Археологическия музей в Краков, магистрите В. Шуберт, Янис Цупас и Д. Александрович, архитект Д. Тринковска, фотограф Т. Биневски и техник Б. Ковалчик.

² В експедициите през 1968 и 1969 г., ръководени от д-р Стефан Парницки-Пуделко, професор в Познанския университет, участваха д-р Л. Прес, магистър С. Колкувна, магистър З. Табаш и магистър В. Шуберт.

Продължавайки работата в помещение L, което е имало обща стена с помещение J, бе констатирано, че помещение L е оформено значително по-късно, след зазиждането на колоните на портика. В момента на разкриването те стърчаха в северната стена на това помещение. Североизточният и югоизточният ъгъл на помещение J не бяха открити. Може да се предполага, че това е било самостоятелна постройка JL с два входа. Главният вход е пресичал северната лицева стена с шестоколонния портик (a—f) (обр. 12). Колоните са се издигали върху поставки. Най-добре е запазена колона „С“ (обр. 13), от която се е запазила профилираната база заедно с част от тялото на вис. 0,93 м, издигащо се над разрушената стена на интерколумния. На север от тази стена разкопките бяха преустановени на нивото на неправилните каменни плочи (обр. 14), които представляват продължение от настилка на двора, открита през миналите кампании на северозапад от постройка JL на дълбочина около 1,70 м, мерена от горния край на изкопа. Поставките на базите (a—f) се намират на по-ниско ниво. В периода на изграждане на постройка JL портикът се е откривал и към пространството с настилка. Камъни от тази настилка се виждат под поставката на база b, под камъните на двора, който е заемал територията, разположена на север от помещения J, J₁, L. Помещение J, което е било много голямо, навярно е имало междинни подпори, но не бяха открити никакви следи. В южната част то бе изкопано на дълбочина до 2,70 м, т. е. до нивото на плочите от пода, а в северната — до дълб. 2,30 м, т. е. до нивото на прага на северния вход. Пред входа, на северозапад от него, бе открит каменен кръг с диам. 1,90 м, съставен от два реда камъни. В югозападната му страна има пре-

Обр. 12. Аксонометрия на постройка JL.

Fig. 12. Axonométrie de la construction JL

Обр. 13. Колона „С“ с профилирана база

Fig. 13. Colonne „C“ à base profilée

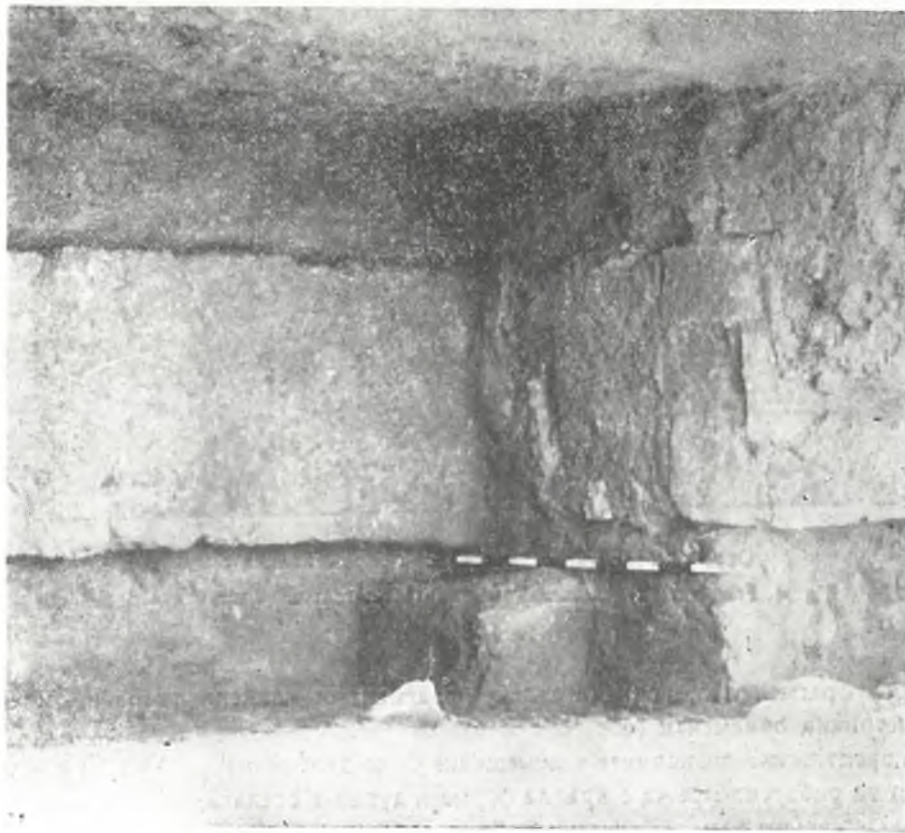
късване с ширина от 0,65 до 0,90 м (обр. 15). Предназначението на този кръг не е ясно. Запълнен с черна рохка пръст, примесена със следи от горене и късчета от бял хоросан. Оттук произлизат следните находки: няколко кости на животни, дебела дръжка от съд от червена глина и 8 фрагмента от глинени съдове. Подобен кръг, по-продълговат, бе открит при източната стена на помещение J, също при каменните прагове, в квадрат II 399, IX 19.

На запад от постройка JL паралелно с нея бе намерен водопроводен канал, който преминава от квадрат II 380 в II 400 (обр. 16). Каналът, изграден от каменни стени, има ширина 0,30 м. Изпълнен е с рохка пръст, почти без находки, до дълб. 0,30 м. Покрит е бил с неправилни каменни плочи. В канала се е запазил камък, който го е преграждал, с отвор с голяма пропускателна възможност, навярно за поставяне на оловна тръба, която не се е запазила. Каналът е открит на продължение 13,70 м. С водопроводната система се свързва и каменното корито, открито в квадрат IX 20 на север от кладенеца, в пласт от развалини. Коритото е изработено от един блок с вис. 0,74 м. На трите страни е имало по едно отверстие, а на четвъртата — южната, обърната към кладенеца вдлъбнатина с рамка, широка 0,18 м. Несъмнено коритото е служило като разпределител за вода. Към системата за отвеждане на използваните води от къпалните помещения, които са заемали южната част на постройката с портици, принадлежи и каналът, открит на запад от западния портик (кв. IX 19, 39, 59). Той върви по къса линия от югозапад на североизток. Водоотвеждащият канал, широк 0,28 м, е имал каменни стени, а е бил покрит с глинени плочи, запазени в по-голямата си част *in situ* (обр. 17). На дъното му, постлано с глинени плочи, се е запазил фрагмент от глинена тръба с предполагаем диаметър 0,14 м.

точната стена — 6,65 м, на западната — 7,90 м, на северната — 19,20 м и на южната — 18,10 м, включвайки и отвора за врата, открит в източната част на тази стена, до самата източна стена. Входът с ширина 1,65 м бе разкрит на дълбочина около 2,10 м (обр. 3); от западната му страна бяха открити грижливо обработени дялани камъни и тухли, споени с бял хоросан. В югоизточния ъгъл на това помещение бе направен сондаж до дълбочина 2,60 м. На дълб. 2,50 м бе открита горната повърхност на каменно стъпало с ширина 0,65—0,75 м. В този сондаж не бяха намерени следи от настилка. Трябва да се припомни, че в това помещение, в квадрат II 380, миналата година бе открита настилка на дълбочина 2,70 м. В северната част на помещение J бе открита стена с дължина 6,50 м, с посока изток—запад, а също и две лошо запазени напречни стени (дълги 1,20 и 1,15 м), които затварят удължено помещение (J_1), по всяка вероятност построено по-късно от помещение J. Вътрешната част на помещение J беше изследвана през 1966 г. Разчистена беше западната му част (квадрати II 360 и 380) до дълбочина 2,70 м, т. е. до нивото на настилка, а през 1967 г. беше разкрита останалата част до дълбочина 1,70 м. В горните пластовете на насипа в помещение J бяха намерени малко находки. Между тях могат да се споменат фрагмент от каменна колона със схематично врязани върху нея контури на кон (обр. 4), каменна глава на лъвица, силно повредена, диск от глинена лампа, костено острие, вероятно използвано за харпун, желязно умбо (обр. 5 а), а също така фрагмент от йонийски капител.

На север от помещение J, в квадрат III 341, стените, минаващи край северната страна на квадрата, имат пукнатина. В горяло петно се намери добре запазена глинена каничка (обр. 5 б).

На юг от същото помещение, в квадрати III 381, X 1 и X 22, се разкопа до дълбочина от 0,40 до 1,40 м. В кв. X 22 се установи вдлъбнатина на дълб. 0,40—0,60 м, т. е. на нивото, означено с дебели каменни плочи с неправилна форма. В горните размесени пластовете на тези квадрати бяха на-

Обр. 3. Вход в южната стена на помещение J

Fig. 3. Entrée dans la mur sud du local J

Обр. 4. Фрагмент от колона с изображение на кон

Fig. 4. Fragment de colonnes avec la représentation d'un cheval

мерени голям брой фрагменти от глинени съдове, фрагмент от глинена лампа и костени предмети, украсени с геометрични орнаменти (обр. 6 а и б).

Освен това продължиха разкопките в помещение G до дълбочина 1,70—1,80 м. Сред находките има и една тежест за рибарска мрежа с кръгла форма и дупка в средата, изработена от парче тухла.

На северната страна на IV участък бе завършено проучването на квадрати II 318, 319, 320, започнато през 1960 и 1961 г.⁴ Слизайки на дълбочина до 4,20 м, в квадрати II 317—319

⁴ Описание на това проучване вж. в *Archeologia*, XII, 1961/1962, с. 116 и сл.; XIII, 1962/1963, с. 86 и сл., обр. 56

бе открита стена, западната част на която затваря помещение К, напомнящо правоъгълник с размери 2,48—2,64 м × 4,10 м. Помещение К бе изследвано до дълбочина 4,20 м. При северната му стена бяха открити две стъпала, долното с размери 0,30 × 0,50 × 4,10 м и горното — 0,30 × 0,40 × 4,10 м (обр. 7). Върху долното стъпало беше намерена глинена кана с две дръжки, фрагменти от глинена паничка и железен връх от копие, чието острие бе забито в хоросана на западната стена на помещение К. В горните разбъркани слоеве на насипа над помещение К бе намерена златна халка от пръстен, украсена с ажурен меандър и ахатово мънисто, шлифовано много старателно.

Сондажът, направен в миналите години в квадрати II 237, 257, 277 и 297, бе продължен в северна посока в квадрат II 217. Откри се челото на западната стена на голямата сграда с два колонни портика. В квадрат II 217 бе открит ъгълът на тази стена, което позволи да се определи нейната обща дължина — около 65 м. За да се открие ъгълът, бе направен сондаж, дълъг 15 м, в източна посока, в квадрати II 218—220. Тук се разкри челото на крайната стена, затваряща от север същия

Обр. 5. а — железно умбо; б — глинена каничка
Fig. 5. — umbo en fer; б — petite assiette en argile

Обр. 6. Костени предмети
Fig. 6. Objets en os

комплекс, на продължение 5 м. В останалата част на сондажа намерихме само струпване от нападнали камъни с неправилна форма.

На западната страна на участък IV бяха разширени разкопките в квадрати II 316, 317, 336, 337, а също така бе започнато изследването на квадрати II 277 и 297 (обр. 8). Целта на изследването на този отрязък беше по-нататъшното проследяване на канала, минаващ на запад от стената, затваряща сградата с два портика, а също така и разкриването на фасадата на постройката, разположена на противоположната страна на предполагаемата улица (*cardo*), и може би и намирането на останки от настилката на тази улица. Стените на канала, които са запазени в различно състояние, бяха скрити на прстежение 20 м и на максимална дълбочина 2,86 м (обр. 9). Източната, лицева страна на стената на постройката, разположена край западната страна на улицата, бе открита в квадрати II 316 и 336 на протежение 10 м. Основите на тази стена се намират на дълбочина 1,30 м. Стената край източната страна на улицата бе открита в квадрати II 337, 317, 297 и 277, като основите ѝ достигат до дълб. 3,30 м.

Между находките, намерени в този участък, ще споменем една бронзова фибула без игла (обр. 10), глинена тежест за рибарска мрежа, няколко почти цели глинени съда, сред които се срещат

Обр. 7. Помещение К. Изглед от изток

Fig. 7. Local K. Vue de l'Est

на дълбочина до 1,50 м. Следващият двадесетсантиметров пласт се състоеше от жълта пръст. Подобен пласт определяше подовото ниво на предполагаемото помещение в квадрат II 298.

В проучвания пласт от разбъркана пръст в квадрат II 299 на дълбочина 1,30 м се намериха голямо количество ломени камъни, често обгорели, парчета от строителна керамика, а също така и фрагменти от кирпичи, изработени от глина, примесена със слама. Намери се фрагмент от тухла с печат на LEGIITAL, фрагменти от керамични съдове, монета, фрагмент от глинен свещник и дъно от глинена лампа.

През 1969 г. в северната част на IV участък се работи в квадрати II 258, 259, 238, 239, а в южната — в квадрати II 218, 219. В южната половина на квадрат II 258 на границата с квадрат II 278 се намериха останки от стена с ширина около 0,70 м, градена от неправилни камъни с дялани облицовъчни лица. Тази стена в продължение на 4,90 м върви в източна посока от стената, която затваря цялата постройка от западната страна, а след това чупи под прав ъгъл на юг и се съединява с частично откритата стена в квадрат II 278 в предишните археологически кампании.

От описаната по-горе стена започва друга перпендикулярна с посока север, която минава през централната част на квадрати II 258, 238 и в квадрат II 218 се съединява със стената, която затваря от север цялата постройка. Тя също е изидана от ломен камък на бял хоросан и има ширина около 0,65 м. Тя е дълга около 10,75 м и не върви по права линия, а два пъти чупи в квадрати II 258 и 238. На местата на чупките се показват поставени вертикално части от колони. Първата от тях е с диаметър 0,34 м и запазена височина 0,80 м и е поставена върху монолитна каменна поставка с висо-

Обр. 20. Горен камък от ръчна мелница

Fig. 20. Pierre supérieure d'un moulin à bras

Обр. 21. Йонийски капител

Fig. 21. Chapiteau ionien

чина около 0,60 м (квадрат II 258). Другата има същия диаметър и се вижда на височина 0,62 м, а останалата ѝ част се губи в долната половина на стената (квадрат 238). Може би тези основи от колони са останки от портик, който в по-късния период е бил зазидан. Западно от тази стена на дълбочина около 0,80 м се намери част от настилка, направена от големи плоски плочи с неправилна форма (в квадрати II 258, 259, 238). Друга малка част от стена се намери в квадрат II 259. Тя е строена по същия начин като описаните по-горе стени и е широка около 0,65 м. Тя върви в посока север—юг и вероятно е продължение на стената, открита отчасти частично в квадрат II 279 през 1967 г. През настоящата година можа да се открие южното лице на стената, която затваря цялото съоръжение от север (северното лице беше открито през предишните кампании). Това позволи да се определи ширината на стената — около 0,65 м.

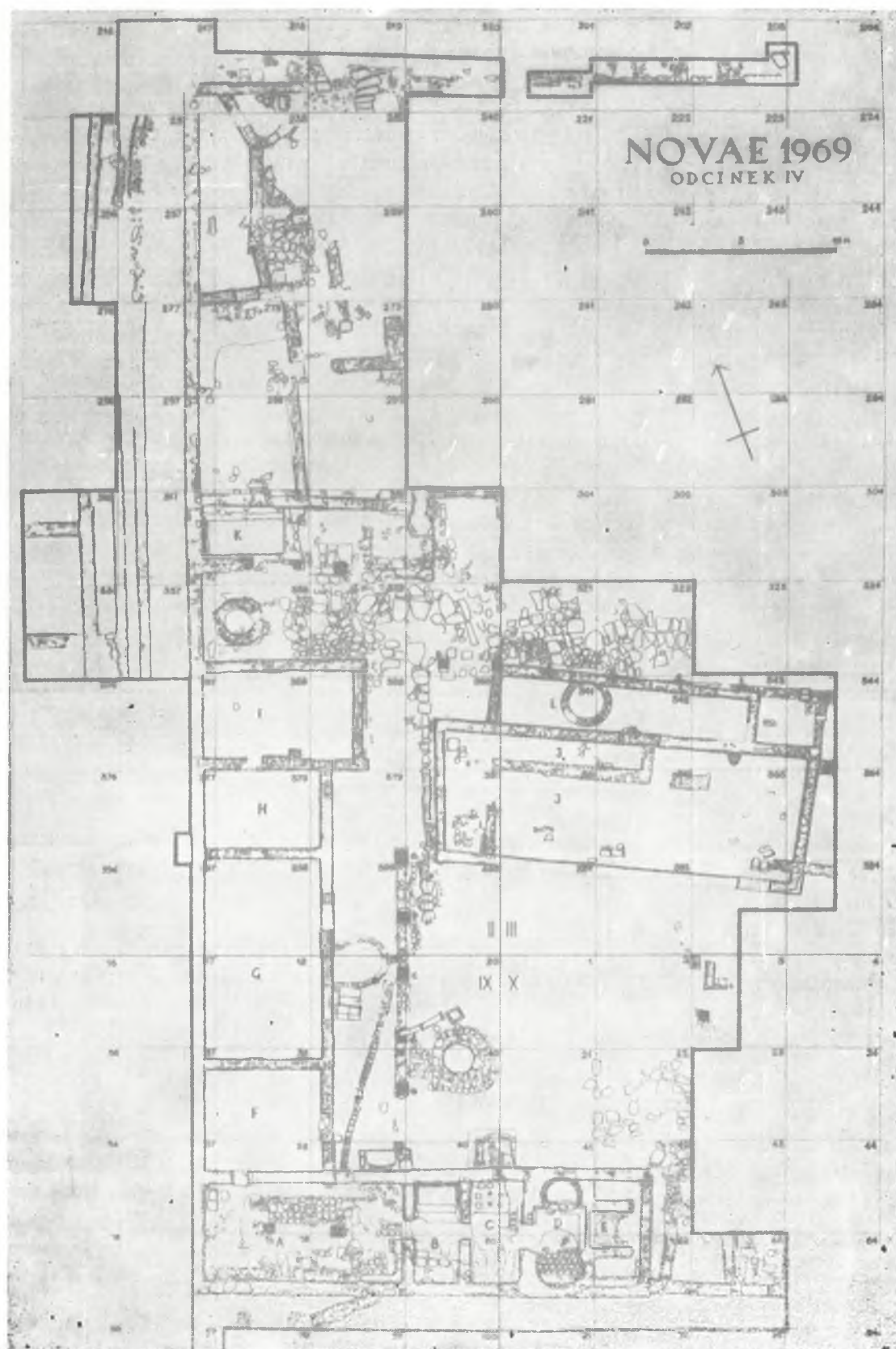
В проучваните обекти на IV участък — север, бяха открити следните по-важни находки: почти изцяло запазена глинена лампа, йонийски капител (обр. 21), две монети: гръцка от 290—270 г. пр. н. е. и римска от Константин Велики (312—337) и железен връх за стрела.

При възобновяване на проучванията от 1967 г. беше направен сондаж в северозападния ъгъл на постройката, покрай западната ѝ стена в квадрат II 218 (обр. 1), а също така продължи работата на сондажа покрай стената, която вероятно е затваряла сградата от север. През 1967 г. сондажът достигна до квадрат II 220 и тъй като стената прекъсваше, започна слизането на дълбочина в квадрат II 219. Там се достигна на дълбочина 0,80 м, на която се откриха каменни плочи, вероятно продължение на настилка, намерена по-рано в съседните квадрати. Откритата в квадрат II 220 стена с посока изток е вероятно в северната стена на сградата: тя се откри на дълбочина 1,30 м, след това се губи или слиза по-надълбоко в квадрат III 203, където проучванията бяха преустановени.

В северозападния ъгъл на стената (II 217) се намериха развалини — резултат от голям пожар. Разместените камъни не позволяваха да се установи първоначалният строеж на ъгловата част на постройката.

Западна част. Западно от постройката с портици изследванията се проведеха в квадрати III 236, 237, 256 и 257. Те се свързаха с откритията от 1965 и 1967 г. и имаха за задача да се открие каналът на улицата. Достигна се на дълбочина от 2,30 до 3,00 м. В този пласт се намериха фрагменти от архитектурни детайли, тежест от рибарска мрежа и др. Фрагментите от керамика не се отличават от намерените на същото място през миналите години.

Каналът бе проследен на протежение 10 м, а заедно с откритите по-рано части — на 30 м. Дъното на канала и фрагменти от стените му бяха намерени в квадрат II 237 на дълбочина 3,20 м. По такъв начин западната стена на постройката с портици, лежаща от източната страна на улицата, бе разкрита през отчетния период в квадрати II 237 и 257 с още 10 м. В квадрати II 256 и 236 се разкри част от каменна стена на някаква постройка, ограничаваща западната страна на улицата. Тя явно е продължение на стената, открита предишните години в квадрати II 336 и 316.

Обр. 1. Участък IV. План.

Fig. 1. Plan. Secteur IV

Обр. 2. Централната част на помещение J

Fig. 2. Partie centrale du local J

са следните лица: участък IV — доцент Людвика Прес, магистър Збигнев Табаш, магистър Валдемар Шуберт и адюнкт Здислав Сохацки (само през 1967 г.); епиграфски паметници — публикуват се от доцент д-р Иржи Колендо; участък V — проф. д-р Стефан Парницки-Пуделко; участък VII — магистър С. Колкувна (само през 1968 г.).

Аксонометрия на постройка JL и реконструкция на хоризонталната проекция на западната порта са направени от доцент д-р Ришард Масалски, монетите са обработени и определени от Ана Шемьотова и д-р Мария Новицка, плановете са заснети от магистър В. Шуберт и Ян Лъскава, фотографската документация е изготвена от Т. Биневски.³

УЧАСТЪК IV

Изследванията през 1967 г. бяха съсредоточени главно на този участък (обр. 1). На източната му страна бяха изследвани квадрати III 341, 342, 343, 361, 362, 363, 364, 382 и 383, където се откри източната част на помещение J (обр. 2). Размерите на това помещение са следните: дължина на из-

³ Отчети за разкопките в западния сектор на Нове от предишните кампании са публикувани в следните токове на Известия на Археологическия институт при БАН: XXVI, 1963, с. 115—133; XXVII, 1964, с. 195—216; XXVIII, 1965, с. 31—42; XXIX, 1966, с. 83—99; XXX, 1967, с. 60—75. План на изследваните участъци в Западния сектор на Нове през 1966 г. е публикуван в Советская археология, 1967, кн. 4.

За резултатите от разкопките през 1967, 1968 и 1969 г. са публикувани съобщения в Archeologia, XX, 1969, с. 119—190; XXI, 1970, с. 157—217; Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, XVII, 1969, 3, с. 597—607; Советская археология, 1969, 4, с. 251—257; Latomus, XXVIII, 1969, с. 479—484; Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, XVIII, 1970, N 3, 513—523; Latomus, XXIX, 1970, с. 790—798.

Обр. 14. Плочи от двора северно от постройка JL
Fig. 14. Dalles de la cour au Nord de la construction JL

Обр. 15. Каменен кръг в помещение L
Fig. 15. Cercle en pierre du local L

Обр. 16. Каменен водопровод

Fig. 16. Conduite d'eau en pierre

На север от помещение А в квадрат IX 59 в 1968 г. при огромната каменна плоча бе открита част от каменната стена на западния портик на юг от принадлежащата му база d. Стената представя част от незапазил се стълб, представляващ някога края на портика от южната страна. Сегашната височина на стълба е 1,10 м.

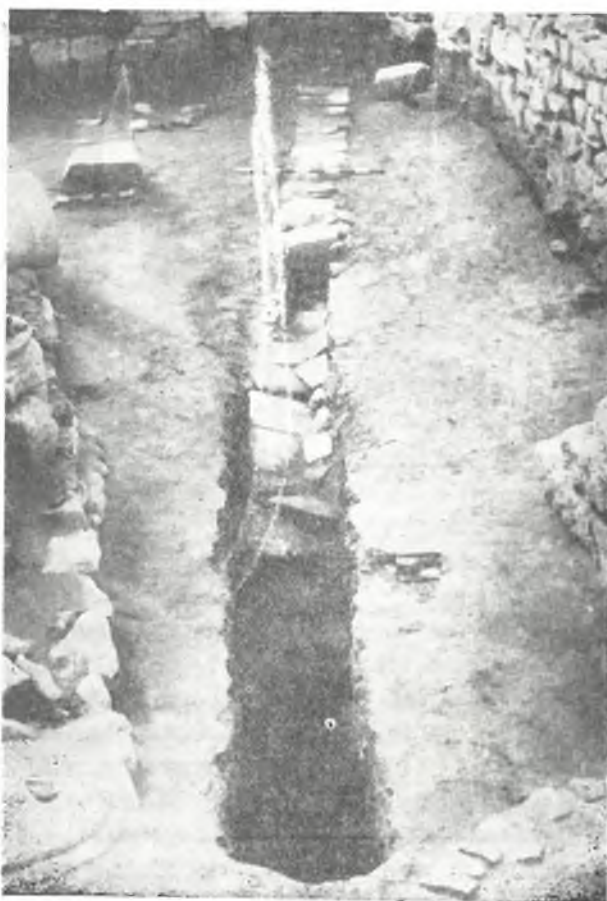
С цел да се разкрие стената, която е затваряла от изток комплекса от помещения, открити през миналите кампании в границите на сградата с портици, продължи разкопаването на квадрати X 2 и 3. Разкрита бе част от тялото на колона, чиято база се намира между камъните на много разрушен каменен зид. Ако тази частично запазила се колона се явява част от портик, то може да се предполага, че интерколумният на този портик е бил с времето зазидан, а източната стена на цялата постройка трябва да се търси на територията, лежаща далеч на изток.

Сондаж с размери 1,80 × 2,70 м бе направен на север от помещение С, за да се определи предназначението на отвора в северната стена на помещението с хипокауст, намиращо се в кв. IX 60 и X 41 под пода на голямото помещение. Сондажът достигна до дъното на хипокауста. Отворът, както и в други бани, може да е служил за циркулация на топлия въздух под пода, между съседни помещения или да е водел към *praefurnium*'а. Тъй като от тази страна към помещение С приляга двор, другата алтернатива е по-реална. В сондажа след изчистването на рохката земя се откри правоъгълно помещение със следните размери: 1,40 × 1,50 × 1,50 × 1,85 м. В него се намериха следи от огън.

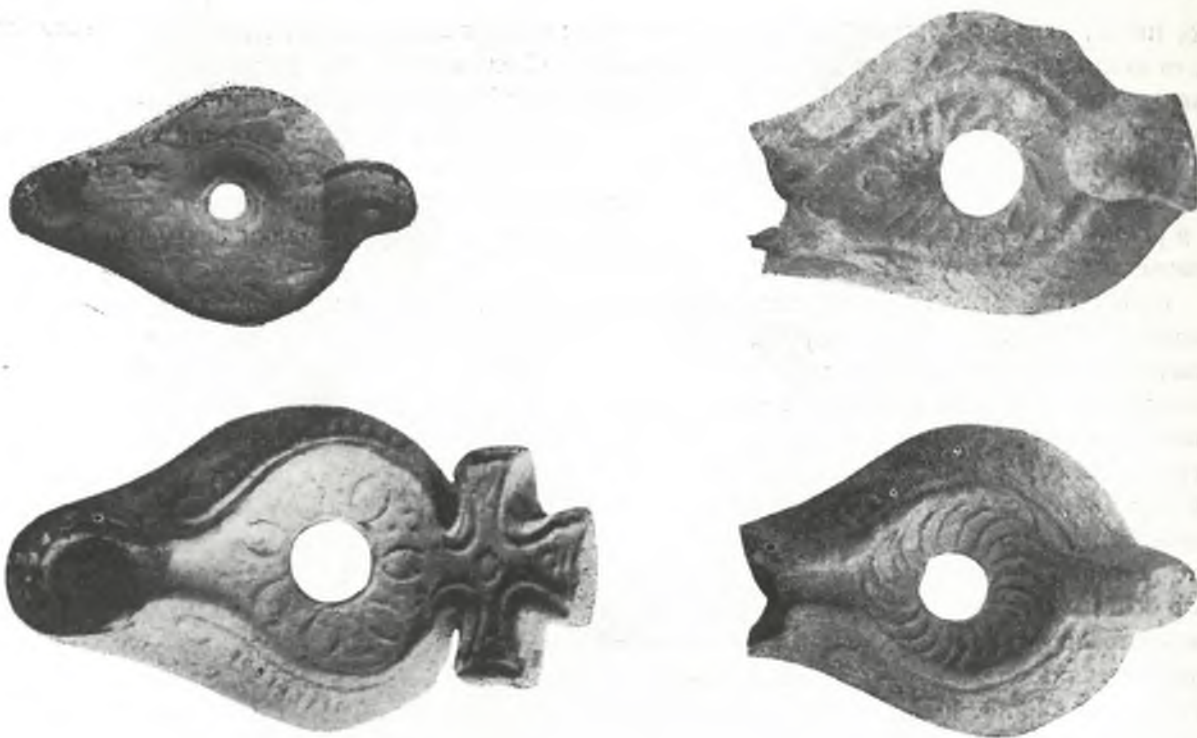
В 1968 и 1969 г. се продължи слизането на дълбочина в помещение Г с цел да се стигне до нивото на южните помещения и на съседното с тях помещение Ф. Бяха намерени гема от ахат, каменни архитектурни детайли, хромели и фрагменти от каменни *mortaria*, каменни и глинени прешлени за вре-

тено, *tubuli*, няколко фрагмента от тухли и керемиди с печат на LEG I ITAL, глинени лампи (обр. 18), от които най-късната се датира от VII в. на н. е. Сред намираната в масово количество керамика, както всяка година, преобладават фрагментите от дебелостенни съдове (питоси, амфори и др.). Намерените монети обхващат периода от III в. пр. н. е. (гръцки, открити в горния хумусен пласт) до IV в. на н. е., като късните явно преобладават. Към металните предмети се отнасят също части от гвоздеи, скоби, прегънати метални пръчки. Намериха се също и костени предмети: гребени (обр. 19) и рамки от запазени предмети. От стъклени изделия се намериха малки фрагменти от съдове и парчета от прозоречно стъкло.

Северно от камера К се проучиха квадрати II 298 и 299. При снемането на хумусния пласт в квадрат II 298 (0,20 м) беше проучено обгорено петно пръст с червеникав оттенък, в което имаше примесени чакъл и изпечени кирпичи, изработени от глина, смесена със слама. На дълбочина 0,60 м започна проучването на останките от стени, зидани с по-горе описаните кирпичи. Развалините на стените продължаваха на дълбочина до 1,00 м и на ширина до 2,50 м и образуваха ивица с посока север—юг. След проучването на тези разрушения се откри стена в същата посока по протежение на 5,20 м от западната част на участък IV при северната стена на квадрата и на 4,50 м при южната му страна. Запазено е източното лице на стената. Западното ѝ лице е запазено само в южния край, който се допира до северната стена на камера К. На това място новооткритата стена има ширина около 0,70 м и височина от 0,60 до 1,10 м в северната част на квадрата. На дълбочина 1,00 м беше прекъснато проучването на стената и се направи сондаж покрай южната стена на квадрата, т. е. покрай северната стена на камера К. Сондажът е с ширина 1,00 и дълбочина 1,40 м. Под развалините на стената от кирпич имаше слой от керемидени парчета с дебелина 0,30 м. Под керемидения слой се откри нивото на пода на предполагаемото помещение. В средната част на сондажа бяха намерени разрушени каменни блокове, твърде прилични на прагове, а под техните развалини се показваше

Обр. 17. Канал
Fig. 17. Canal

Обр. 18. Глинени лампи

Fig. 18. Lampes en argile

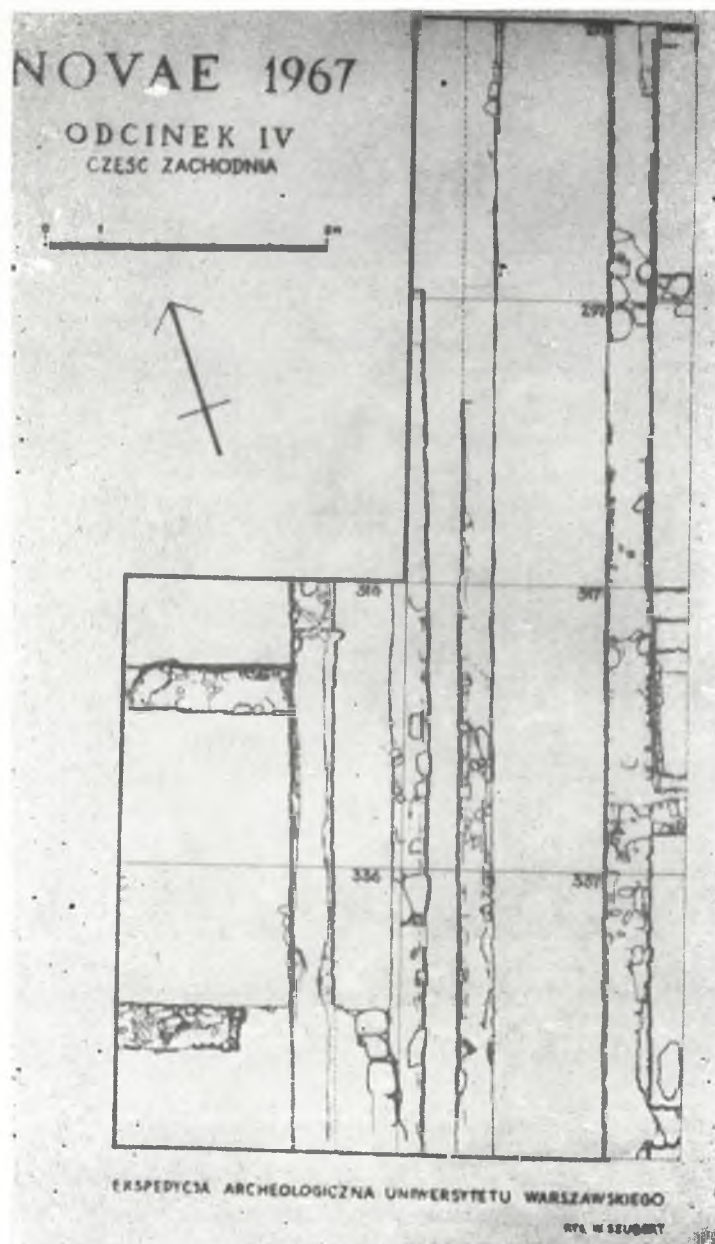
Обр. 19. Костен гребен

Fig. 19. Peigne en os

фрагмент от капител с волути. В югоизточния ъгъл на сондажа се намери горната половина на хромел (обр. 20), а в източната част — база от колона. В изследвания пласт се намери малко количество кухненска керамика.

В квадрат II 298 освен това бяха намерени: железен връх от стрела, бронзова монета, желязна тока, фрагмент от каменен капител, фрагмент от дъно на глинена лампа с печат и железен чук.

В квадрат II 299 след премахването на хумусния пласт (0,20 м) беше проучен пласт от разбъркана сивокафява пръст. Непроучена остана само рампата за извозването на пръстта в западната част на квадрата с ширина 1,00—1,60 м. В проучвания пласт бяха намерени следи от обгоряла пръст, примесена с пепел и дребни въгленчета. На дълбочина 1,30 м проучването беше прекратено с достигането на подовото ниво на предполагаемото помещение. То се определя от плоска каменна плоча, открита в югоизточния ъгъл на квадрата непосредствено до западния отвор на помещението с релефа в квадрат II 319. На това ниво се намериха 3 счупени съда, а също така и фрагменти от разтрошена колона. По дължината на рампата се направи сондаж с размери 2,00 × 0,80 м., който беше проучен

Обр. 8. Участък IV. Западна част. План

Fig. 8. Secteur IV. Partie Ouest. Plan

глинена бутилка (обр. 11) и фрагменти от глинени лампи, няколко фрагмента от тухли и керемиди с печат LEG I ITAL, глинена тежест също с печат LEG I ITAL и няколко бронзови монети, отнасящи се за периода от I до VI в. на н. е.

В горните разбъркани слоеве на западната страна на участък IV също беше намерено голямо количество от фрагменти от глинени съдове (дръжки, устия, дъна и стени), главно датиращи от късноантичната епоха. Освен това тук се попадна и на каменни фрагменти от колона (в квадрат II 277) и от полуколона (в квадрат II 316).

През 1968 и 1969 г. изследванията в участък IV продължиха. Разкопките се извършиха в пределите на сградата с портици и на запад от нея по протежение на канала, който е бил прокаран под незапазилата се днес улица с посока север—юг.

Обр. 9. Общ изглед от канала
Fig. 9. Vue générale du canal

Обр. 10. Бронзова фибула
Fig. 10. Fibule en bronze

Обр. 11. Глинена бутилка
Fig. 11. Bouteille en argile

ЛАТИНСКИ И ГРЪЦКИ НАДПИСИ⁵

По време на изкопни работи за разширяване на шосето, пресичащо територията на античния град през 1967 г., бяха открити следните надписи:

1. Фрагмент от колона с надпис. Намерен на юг от шосето, в квадрат XVI 60, на дълбочина около 0,50—1,00 м⁶ (обр. 22). Текстът е следният: (—) (pri /nceps leg/ ionis I Ital /icae v/otum s/olvit l/ibens m/erito).

На нас ни е известен още един надпис, в който се споменава princeps legionis I Italicae от Томи, а може би и от Равена.

2. Фрагмент от база с гръцки надпис, намерен през 1966 г. в участък V, близо до градските врата, в квадрат VIII 376, на дълбочина 1,25 м. На фронтоната на базата се намира гръцки надпис, от който се е запазил само последният ред ΕΥΤΥΧΩС и долните части на буквите от предпоследния ред. Височина на буквите 0,027 м. Това е много разпространена формула, с която завършват посвещенията върху базите на статуите, издигнати в чест на императорите, на членовете на семейството им или на високопоставени чиновници. Въпреки твърде фрагментарното състояние, в което е запазен надписът, той може да бъде ценен извор за проучване на езиковите отношения в Нове.

През 1968 г. на IV участък — в западната част на квадрат II 237, на запад от постройката с портици бяха намерени два латински надписа.⁷ Те представляват фрагменти от големи надгробни плочи, които по-рано са стояли в некропола на града, а по-късно са били използвани като строителен материал в някаква постройка.

3. Лява долна част от надгробна плоча (обр. 23). Височина на запазения фрагмент 0,63 м, ширина 0,35 м, дебелина 0,30 м. Стелата е имала полукръгла рамка, подобна на полуколونا. Под текста се намира трудно обяснимо изображение. Текстът е следният:

VI
L. VER
F
PATR

Първи ред — vi[xit annis— —]. Втори ред — praenomen и nomen gentile на сина на починалия, който е издигнал паметника:

Трети ред — по всяка вероятност cognomen, започващ с буквата F. Не е изключена и възможността cognomen'ът да се е намирал в горния ред. В такъв случай бихме имали формулата f[ilius— —]. Четвърти ред — patr[i], а също и някакво прилагателно, например piissimo, bene merito etc.

4. Фрагмент от надгробна плоча с проста рамка. Запазена височина 0,24 м, ширина 0,34 м, дебелина 0,24 м.

FRA
F

fra[tri— —]f [(aciendum) s(uravit)] — т. е. краят на надгробния надпис.

5. През 1969 г. бе открита малка ара с гръцки надпис (обр. 24). Тя е била вградена в северо-западния ъгъл на помещението (кв. II 360). Тази част бе открита още през 1966 г., но тогава надписът, покрит с тънък пласт хоросан, не личеше. Размери на арата: височина 0,36 м, ширина 0,24 м, дебелина 0,30 м. Височина на буквите 0,03 — 0,025 м.

ΑΣΚΛΗ
ΩΘΕΩΣΩ
ΡΗ////ΔΙΟ
ΡΟΣ

⁸ Ασκλη[π]ῆ ὁ θεὸς σω[τη]ρ [· ·] Διο[δω]σος?

⁵ Автор на тази част е доцент И. Колендо.

⁶ Срв. K. Majewski. Recherches archéologiques polonaises de Novae (Bulgarie) en 1967, Secteur Ouest. — Latomus, XXVII, 1968, с. 432, табл. XX, рис. 7.

⁷ Надписи 3 и 4 са публикувани въз основа на фотографии, а надписи 5 и 7 — въз основа на самите паметници.

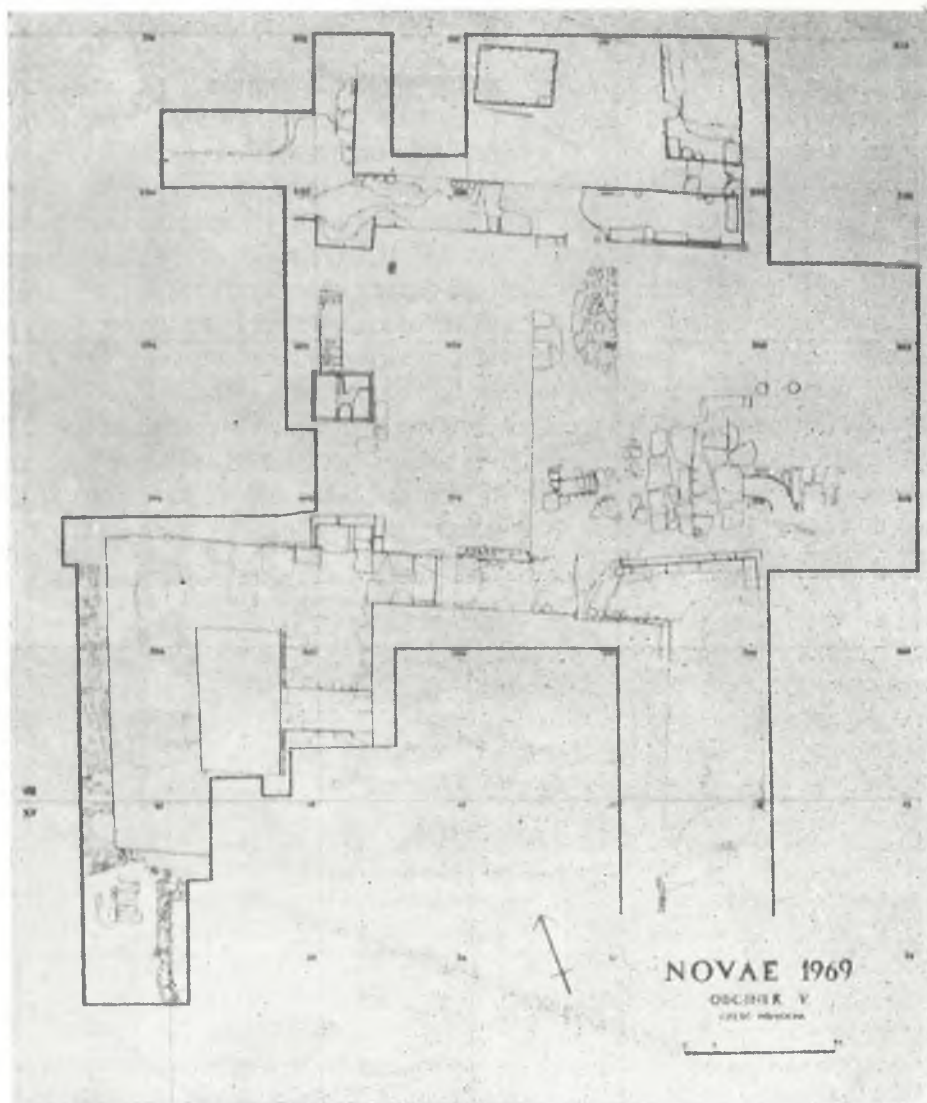
Обр. 22. Фрагмент от колона с латински надпис
Fig. 22. Fragment de colonne à inscription latine

Обр. 23. Фрагмент от надгробна плоча
Fig. 23. Fragment de stèle funéraire

Обр. 24. Ара с гръцки надпис
Fig. 24. Ara à inscription grecque

Обр. 25. Участък V. План на района на западната порта

Fig. 25. Secteur V. Plan de la zone de la porte Ouest

Това посвещение на Асклепий е вече шестият надпис на гръцки език, намерен в Нове.⁸ През 1969 г. на V участък бяха открити два малки фрагмента от латински надпис.

6. Фрагмент, повреден от всички страни. Размери: $0,17 \times 0,20 \times 0,14$ м

GN· V
X X

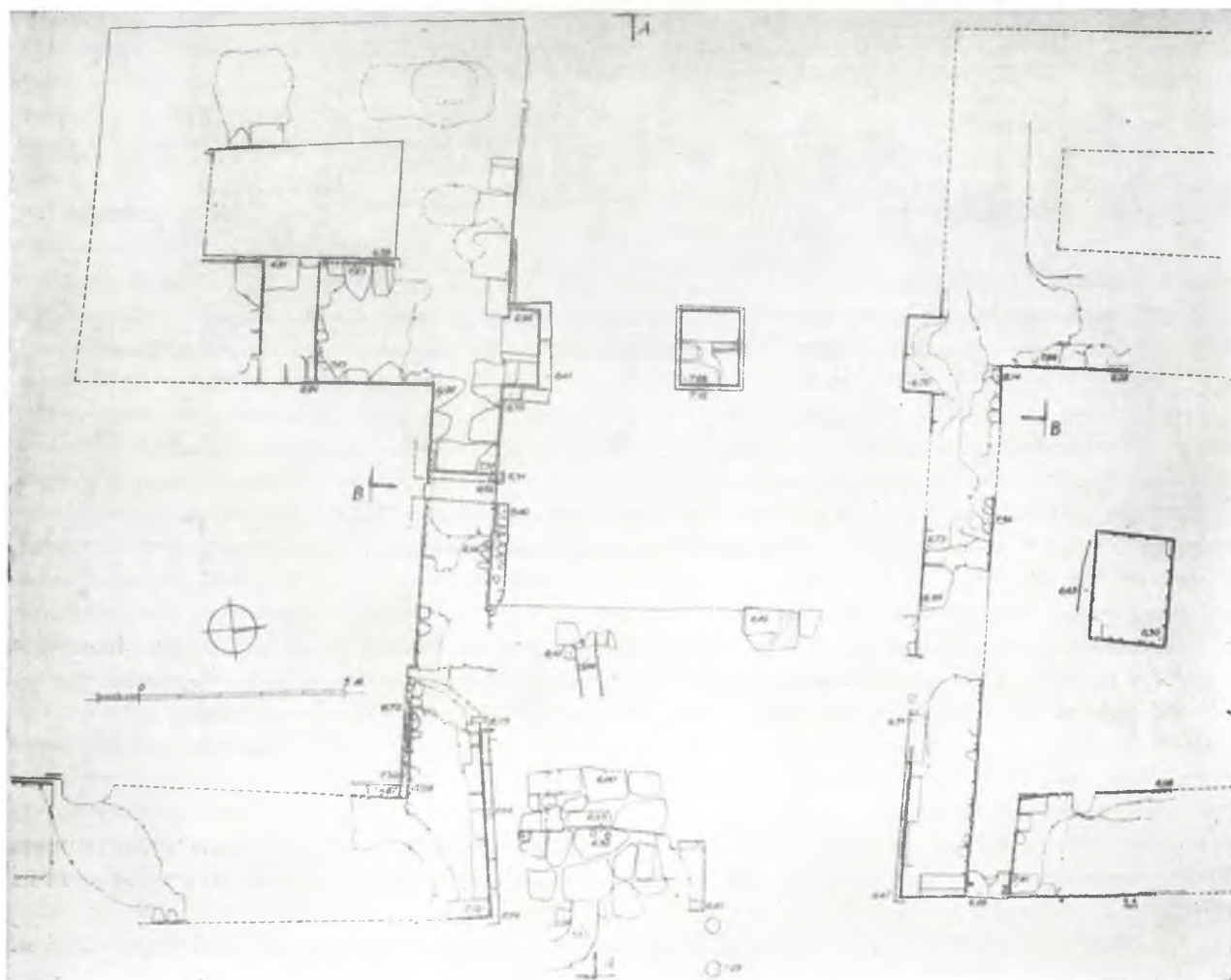
Вероятно това е фрагмент от надгробна плоча. Първият ред — граепотеп Gn(aeus), и първата буква на потеп gentile, започващ с V. На втория ред се намира цифра, отнасяща се до възрастта на починалия.

7. Ляв долен ъгъл от плоча с профилирана рамка. Размери на фрагмента: $0,26 \times 0,20 \times 0,08$ м. Запазена е само една буква — H.

⁸ Опис на гръцките надписи от Нове вж. в *Archeologia*, XX, 1969 (1970).

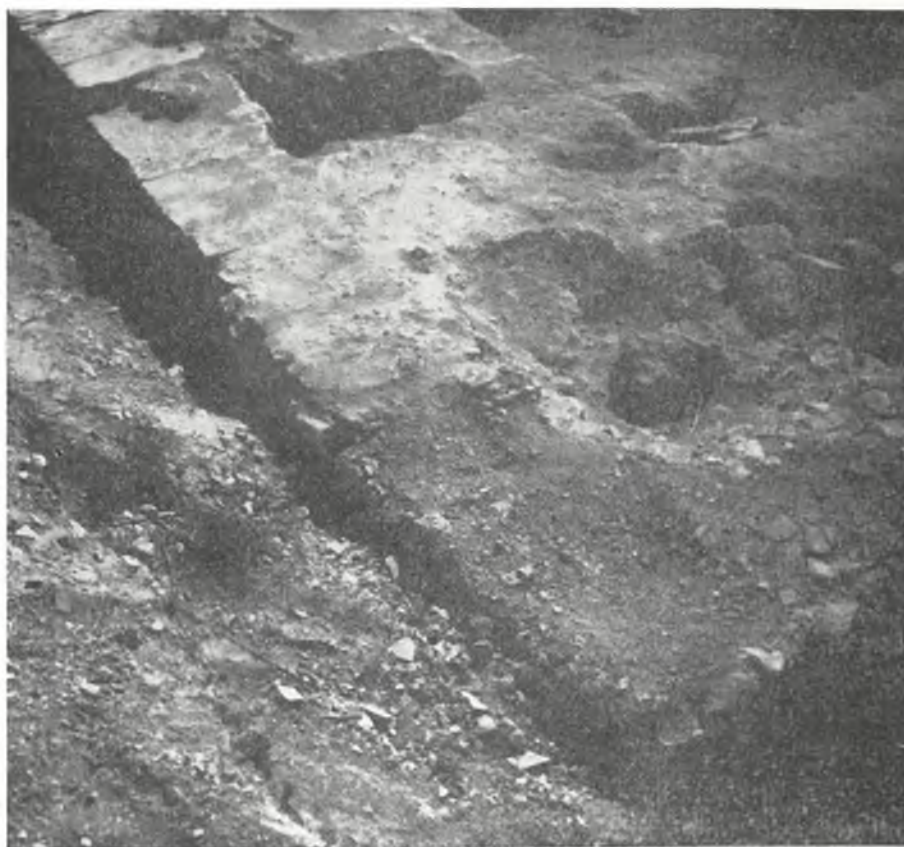
V УЧАСТЪК

Археологическите проучвания в V участък бяха съсредоточени в района на западната порта (обр. 25). Те представляват продължение на работата от предишните археологически кампании. В резултат на проучванията бяха открити нови останки от портата, но все още някои части остават скрити под земята. Въпреки това планът на портата може да бъде реконструиран, като хипотетични остават само някои подробности (обр. 26). В югозападния край на вратата бяха разкрити останки от четириъгълна кула (кв. VIII 374, 375, 376, 396, XV 14). От каменните стени на кулата са се запазили основите (обр. 27) и само на източната лицева страна на кулата стърчат още два реда каменни блокове и един на западната лицева страна. Останките от южната стена на кулата бяха разкрити само частично. Дължината на кулата, измерена от север на юг, е 10,25 м, ширина — 8,85 м. Дебелината на източната и западната стена е 2,93 м, а на северната и южната — около 2,80 м. Трапецовидното помещение на кулата има около 4,65 м дължина. Ширината му при северната стена е 2,81, а при южната — 2,56 м. В източната стена на кулата има отвор с ширина 1,28 м. На дъното на отвора беше струпано голямо количество фрагменти керамика от късноантичната епоха — около 425 фрагмента. Близко до тях се намериха кости от животни и желязно сечиво.

Обр. 26. Западна порта. Реконструкция на плана

Fig. 26. La porte Ouest. Reconstitution du plan

Обр. 27. Основи на южната кула на западната порта

Fig. 27. Fondations de la tour Sud de la porte Ouest

Изследванията при източния по-стар участък от южната стена на вратата (кв. VIII 377, 378) разкриха част от стена, с височина 4,74 м над банкета, където са се запазили два реда блокове.

Нивото на тази стена се снижава на изток, като разликата между западния и източния ѝ край е 0,135 м.

По време на кампаниите през 1968 и 1969 г. беше разкрита и нова част от северната стена на портата. В източния ѝ отрязък (кв. VIII 337, 338) бяха разкрити най-долните части на стената заедно с банкета от южната страна, т. е. от вътрешната страна на портата. Разчистиха се значителни части и от западния край на същата стена (кв. VIII 315, 316, 335, 336, 337). Строежът на източната част на северната стена на портата е сходен със строежа на източната част на южната стена. На вътрешните лица на тези две стени се издават големи каменни блокове със следи от силна ерозия. В западната част на същите стени блоковете са незасегнати от ерозия. Това потвърждава изказаното по-рано предположение, че западната част на вратата е по-късна от източната. Все още не може да се установи мястото, където по-ранната част на портата се допира до по-късната, но е ясно, че то се е намирало в двата края на напречната стена с посока север — юг, преминаваща през квадрати VIII 337, 357, 377. От стената се е запазил само един фрагмент, разкрит частично още в 1966 г.

Западната част на северната половина на портата е била подсилена с кула, аналогична с кулата от южната половина. Засега са открити фрагменти само от източната стена на тази кула с дължина 3,10 м (кв. VIII 316), а също и част от ядрото на южната ѝ стена. Дебелината на тези стени достига почти 3 м подобно на дебелината на южната кула. Вътре в западната част на портата се откриха останки от два стълба, към които са били прикрепени вратите (кв. VIII 336, 356, 355). Останки от трети стълб, свързан с южната стена на портата, бяха открити още в 1966 г. в квадрат VIII 376. Портата

явно е имала два входа. Южният стълб се състои от два блока с общи размери 1,85 м на 0,77—0,83 м. Откритият фрагмент от средния стълб се състои от четири блока с обработен долу банкет (обр. 28). Размерите на стълба над банкета са 1,46 × 1,83 м. Ширината на банкета е 0,10 м. Разстоянието между средния стълб и северния е 3,35, а между средния и южния — 3,93 м. По този начин южният отвор на вратата е бил с 0,58 м по-широк от северния. Южният отвор в по-късно време — през последния период от съществуването на града — е бил зазидан със стена, от която освен каменните основи се е запазила най-ниската част от стената, изградена от три реда тухли и един ред камъни. Тухлите и камъните са били свързани с дебел слой хоросан, примесен с керамични късчета и дребни камъчета. Размерите на тухлите са 0,35 × 0,35 × 0,05 м. Над основите на стените в съседство със северния и южния стълб лежи пласт от пепел с дебелина от 0,10 до 0,40 м, който свидетелства, че разрушенията се дължат на пожар.

Изследването на настилка във вътрешността на портата доведоха до откриване на други части от портата от различни периоди. Най-старата настилка се състои от големи каменни плочи, които бяха открити в югоизточната ѝ част (кв. VIII 357, 358, 377, 378) (обр. 29). Настилка лежи на нивото на плочите, които покриват канала при вратата, открит частично в 1966 г. От западната страна на настилка се издига праг, направен от два реда каменни плочи. Дължината на прага в съответствие с ширината на настилка е 3,55 м. Прагът и настилка са на разстояние 0,50 м от стената. Несъмнено до стената е имало стълб, с което се обяснява полуметровият промеждутък между каменната настилка и стената в източната част на портата. Може да се предположи, че стълбовете първоначално са стояли в двата края на прага, за което свидетелствуват и двете правоъгълни вдлъбнатини в средната част на настилка на източната страна на прага, служещи вероятно за закрепване на вратата. Тази настилка показва следи от разрушения и поправки. Намерените върху настилка

Обр. 28. Централен стълб на западната порта

Fig. 28. Pilier central de la porte Ouest

Обр. 29. Настилка от каменни плочи в югоизточната част на портата

Fig. 29. Pavement en marbre de la partie Sud-Est de la porte

Обр. 30. Йонийски капител

Fig. 30. Chapiteaux ioniens

и в канала монети позволяват да се датира неговото разрушение и възстановка в IV в. Каналът, който от източната страна на вратата завива на юг, след разрушението си е престанал да изпълнява своята първоначална функция, тъй като е бил засипан.

В останалата част на вратата бяха разкрити само късноантичните настилки, които имат различен строеж от гореописаната. Те лежат на около 0,50 м по-високо от нейното ниво. В южната половина на източната част на вратата (кв. VIII 337, 338 и северната част на квадрати VIII 357 и 358) е изградена масивна настилка от три реда камъни, фрагменти от керамика и хоросан. В югоизточния край на настилка се образува каменна стена с посока изток — запад, направена от частично обра-

Обр. 31 а — гема с изображение на Перас; б — зар за игра
Fig. 31 а — Gemme avec la représentation de Pégase; б — dè à jeux

ботени камъни. В нейния източен край са се запазили два фрагмента от колони, поставени отвесно, чието предназначение на това място не е ясно.

Настилката в южната половина на западната част на вратата представлява пласт от хоросан с дебелина 0,30—0,50 м (кв. VIII 356, 357, 376, 377), в който има много разтрошени камъни. В северния отвор на западната част на портала (кв. VIII 335, 336, 337) такъв вид настилка бе открита само при източния стълб.

На северната страна на вратата със сондаж, направен в кв. VIII 317, бе установено, че височината на стената над банкетата и основите е 1,61 м. Тъй като банкетът на постаментата се намира на 0,40 м по-ниско от най-късното в този район поселищно ниво, следва да се предположи, че той е поставен преди последния период от съществуването на града.

В прохода между северната стена на вратата и крепостната стена, отиваща в южна посока, където през 1966 г. бе открит каменен праг (кв. VIII 318, 338), по време на разкопките през 1969 г. бе открит по-стар праг, лежащ около 0,50 м по-ниско. Това доказва, че страничният отвор е бил запланиран още в най-ранния период на построяване на крепостта и кулата.

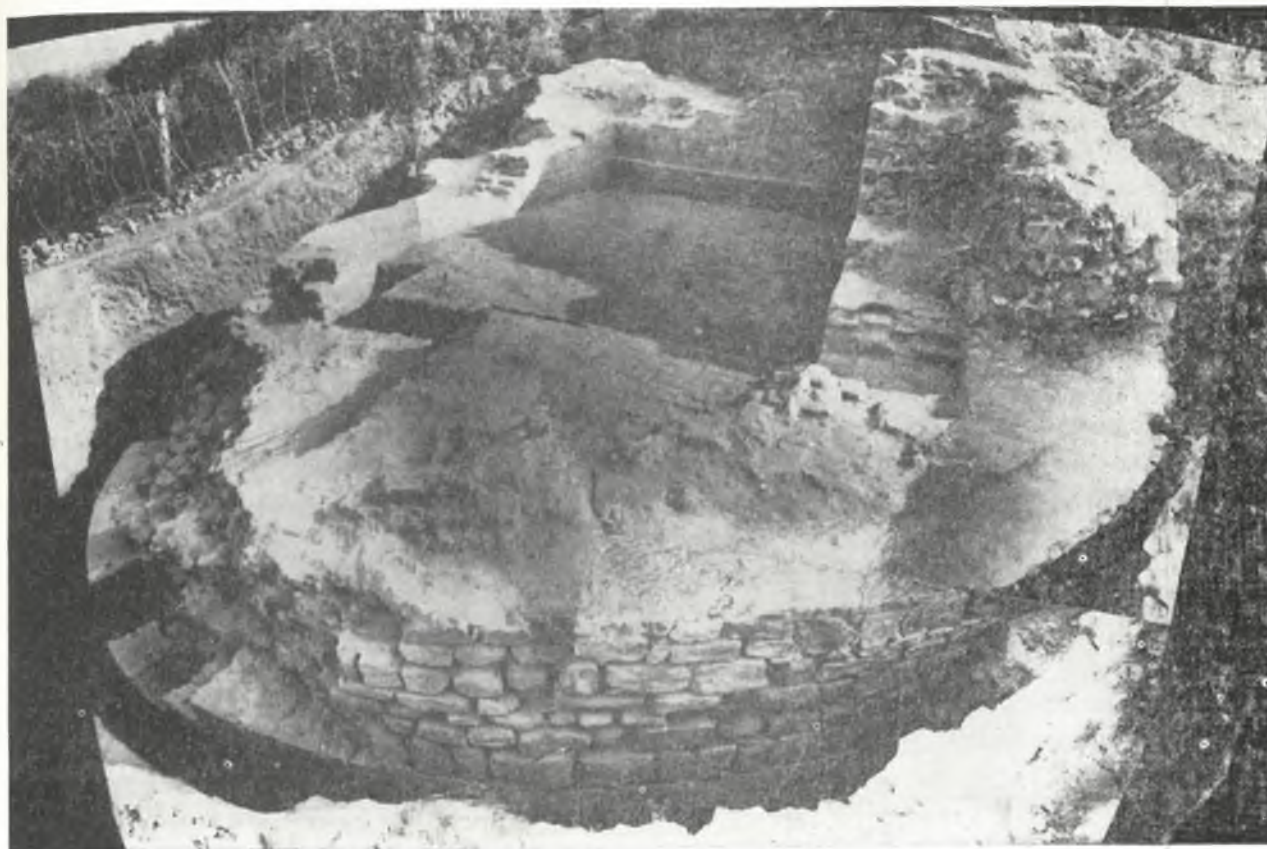
По време на изследванията на територията в района на вратата бяха намерени голям брой конструктивни и архитектурни елементи, произхождащи по всяка вероятност от разрушената порта. Сред голямото количество камъни, нападали от стените, лежаха и 38 огромни обработени блокове с останки от строително скеле и с вдлъбнатини от скоби за съединяване на камъните със стените. Четири са от корниз. Сред намерените около вратата архитектурни елементи прави впечатление една база от колона, както и един много примитивен йонийски капител с врязани орнаментални мотиви (обр. 30).

Между находките, намерени в V участък, ще отбележим около сто фрагмента от тухли и керемиди с печат, гема с изображение на Перас (обр. 31 а), фрагменти от надписи, фрагменти от бронзови фибули, фрагмент от желязно сечиво, каменно точило и каменни топки, повече от хиляда фрагмента от керамика, глинена тежест, обработени еленови рога, фрагменти от гвоздеи и скоби, дребни фрагменти от стъклени предмети, кости на животни и др.

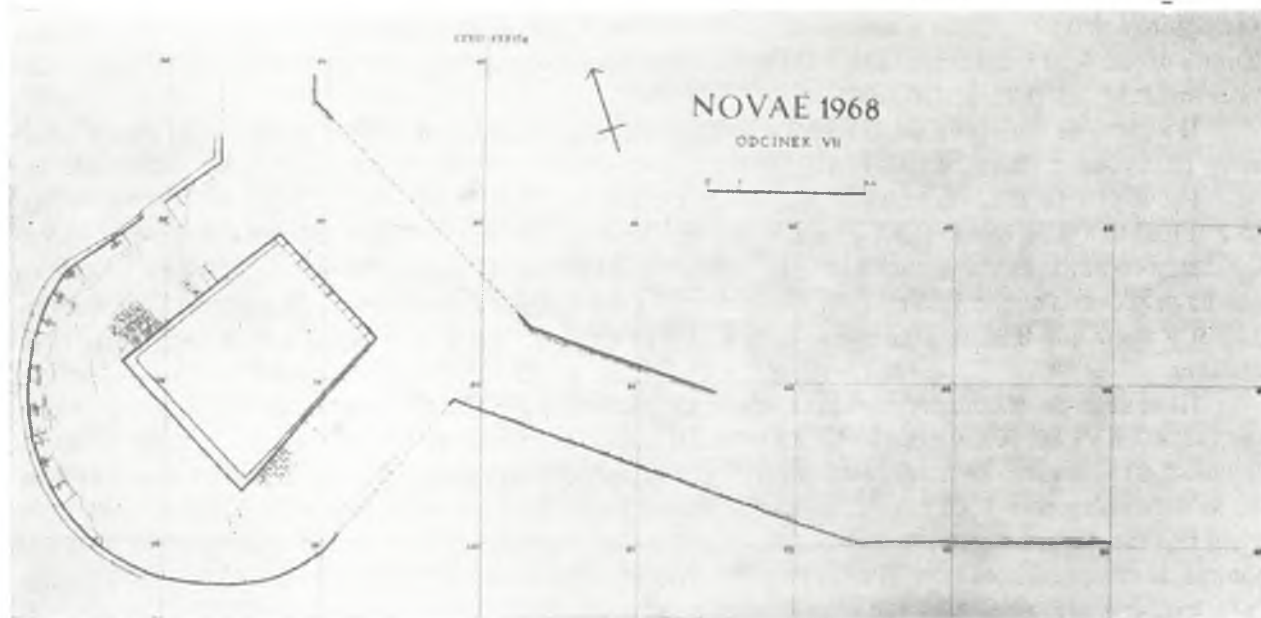
VII УЧАСТЪК

Археологическите проучвания на участък VII в югозападния ъгъл на крепостната стена са продължение на изследванията от 1966 г. (обр. 32). Задачите през отчетната година бяха следните: 1) да се изследва помещението на кулата, 2) да се изследва нейният строеж, 3) да се разшири изкопът около кулата и 4) чрез сондажи да се провери разположението на южната крепостна стена и връзката ѝ с кулата (обр. 33).

В кулата се слезе на дълбочина до 5,20 м. В резултат на проучванията може да се предположи, че нивото на кулата се определя от пласта, открит на дълбочина 4,30 м. Над него кулата е запълнена с еднороден насип, образуван от камъни и пръст.

Обр. 32. Участък VII. Кула в югозападния ъгъл на града. Състояние през 1966 г.
Fig. 32. Secteur VII. Tour dans l'angle sud-ouest de la ville telle qu'elle se présentait en 1966

Обр. 33. Участък VII. План
Fig. 33. Secteur VII. Plan

Обр. 34. Хоризонтални отстъпи по северната и западната стена на кулата

Fig. 34. Retraits horizontaux du mur Nord et Sud de la tour

Вътрешните стени на кулата са облицовани с каменни блокове, по-правилни в горната част с размери около $0,27 \times 0,30$ м и по-неправилни, недобре обработени в долните части на кулата. На дълбочина около 4,10 м на северната, западната и южната стена се откриха хоризонтални отстъпи с ширина от 0,17 до 0,32 м (обр. 34).

В кулата бе намерена монета на Тиберий, плочка от мозайка, фрагмент от кремъчен нож и фрагмент от тухла с печат LEGIITAL.

Разширен бе и изкопът край външните страни на кулата (кв. XXXVI 38, 57, 77, 78, 98, 99) до 2 м ширина и до около 3,40 м дълбочина. На тази дълбочина бе открито разширение на стените, издаващи се като „яка“ с ширина от 0,18 до 0,33 м. В квадрати XXXVI 58 и 78 бе открит и малък канал на дълбочина около 1,85 м. Той се състои от 7 керемидени сегмента и има дължина 2,53 м, ширина 0,13 м и височина 0,04 м. Предназначението му не е съвсем ясно, възможно е да е бил водосточна канавка.

Направен бе и сондаж по протежение на южната крепостна стена, край външното ѝ лице, в квадрати XXVI 80, XXXVIa 61—64 и 81—84. В резултат на това бе открит ъгълът на кулата на дълбочина 2,40 м, а също бе изследвана и посоката на крепостната стена на разстояние 21,5 м. Установи се, че отбелязаното в 1966 г. отклонение на стената в южна посока се явява след 13,5 м, след което чупи под тъп ъгъл и завива в източна посока. Това обстоятелство е извънредно важно, тъй като позволява да се предположи, че линията на стената, изследвана в кв. XXXVII през 1964—1965 г., съвпада със стената, установена и изследвана сега в кв. XXXVIa.

В сондажа бе намерена монета от Хонорий, зар с означени на стените му кръгчета от едно до шест (обр. 31 б), сребърна обеща, сребърна турска висулка, а също и известно количество фрагменти от керамика.

RECHERCHES ARHEOLOGIQUES DE 1967—1969 DE NOVAE — SECTEUR OUEST

K. MAEVSKI, S. PARNICKI — PUDELKO, L. PRES,
S. KOLKUVNA, Z. SOHACKI, Z. TABAŠ, V. ŠUBERT ET E. KOLENDO

(Résumé)

Les auteurs publient un rapport préliminaire des fouilles entreprises dans le secteur ouest de Novae, Mésie inférieure.

Les recherches ont continué en 1967, 1968 et 1969 dans le secteur IV où on avait, lors des campagnes de fouilles précédentes, commencé à déblayer un grand édifice public. Les locaux J, K et L ont complètement été mis au jour. On a établi que le local L a été bâti plus tard après que les six colonnes du portique situé dans le côté nord avaient été murées. Au nord du mur à colonnes on a découvert une partie du pavement de dalles irrégulières de pierre qui continue le pavage de la cour, découvert lors des campagnes précédentes dans la partie nord-ouest de l'édifice, à une profondeur 1,70 m. A l'ouest de la construction JL on a découvert un canal à parois de pierre recouvert de dalles en pierre. Le récipient en pierre servant à la distribution d'eau a été trouvé dans le mur nord du puit. On a découvert aussi le canal qui servait à l'écoulement des eaux polluées des établissements de bain situés dans la partie sud de l'édifice.

La mise au jour du portique ouest dont on a découvert la partie sud est aussi achevée. On a fait des sondages pour déblayer le mur qui délimitait à l'est l'édifice, ainsi que des recherches sur l'hypocauste dans la pièce C. En outre, à l'ouest de la construction, là où passait une rue (cardo) on a déblayé un canal avec une direction nord-sud. Dans le secteur étudié on a recueilli de nombreux objets parmi lesquels plusieurs fragments d'inscriptions latines et grecques, des fibules en bronze, des vases et des lampes en argile; des camées, un anneau en or et d'autres objets.

Pendant cette campagne on a fouillé aussi un autre secteur — la porte ouest de Novae. Il s'agissait de découvrir de nouvelles parties de la porte. Du côté sud-ouest on a découvert une grande tour qui mesurait 10,25 × 8,85 m (à l'extérieur). Seules les substructions des murs sont conservées. On a également mis au jour des parties du mur nord de la porte dont les blocs de pierre du côté est sont aussi détériorés par l'érosion que ceux du mur sud, alors que ceux du côté ouest sont en très bon état. Ce qui permet de supposer que la partie ouest de la porte est plus récente que la partie est.

On a constaté l'existence de différentes périodes de construction du pavement près de la porte. Le plus ancien, consistant en grandes dalles de pierre, a été mis au jour dans la partie sud-est de la porte. Celle-ci se trouve au niveau des dalles couvrant le canal qui traverse la porte. On y a trouvé aussi un seuil de 3,55 m de long, qui correspond à la largeur du pavement. Les monnaies trouvées permettent de dater le pavement du IV e s. Dans les autres parties de la porte on n'a trouvé que des pavages de l'antiquité tardive posés 0,50 m plus haut que celui décrit ci-dessus. L'examen du terrain autour de la porte a permis de découvrir de nombreux matériaux de construction et éléments architecturaux qui proviennent sans nul doute de la porte détruite. Il y avait entre autres de nombreux fragments de briques et de tuiles portant la marque „LE GIITAL“, une gemme avec la figure de Pégase, des fragments d'inscription, des fibules, des vases d'argile et autres.

Dans le secteur VII, qui comprend l'angle sud-ouest du mur d'enceinte, les travaux ont continué ainsi que des recherches sur la tour. Les murs intérieurs sont revêtus de blocs de pierre de forme plus régulière dans le haut et mal équarris dans la partie inférieure. A une profondeur de 4,10 m près des murs nord, ouest et sud à l'intérieur de la tour on a trouvé des retraits horizontaux larges de 0,17 m jusqu'à 0,32 m.

On a constaté de semblables élargissements aussi dans les murs extérieurs de la tour.

РАЗКОПКИ НА ЗАПАДНАТА ПОРТА В ПЛИСКА

Стамен Михайлов

Разкопките на западната порта на Вътрешния град в Плиска започнаха през 1965 г. и в продължение на три последователни кампании бяха завършени през 1967 г. Източната и северната порта са били разкопани още в 1899—1900 г. от експедицията на Руския археологически институт в Цариград,¹ но не цялостно, та се е наложило по-късно да бъдат доразкопавани.² Преди започване на разкопките западната порта представляваше плоско възвишение, издигащо се на около 2,5 м над съвременната повърхност и широко разлято в източна и западна посока от линията на крепостния зид, който е ориентиран север — юг.

Портата е разположена на 40 м южно от средата на крепостната стена. Въпреки това отклонение тя е най-симетрично поставената порта по отношение на крепостната стена, към която принадлежи. Срещуположната ѝ източна порта има съответно 93 м отклонение в същата посока. Независимо обаче от това различие в разположението тези две порти се намират почти в една и съща права линия. Ясно е, че в замисъла на строителя по-важно е било тези порти, които са главни, да бъдат една срещу друга, отколкото да бъдат поставени в средата на съответните стени. Правата линия, която ги съединява, минава малко южно от оградата на комплекса Малък дворец. Това е безсъмнено главната комуникационна артерия, пресичаща Вътрешния град от изток към запад и представляваща далечен отглас на декуманус принципалис в римските градове.

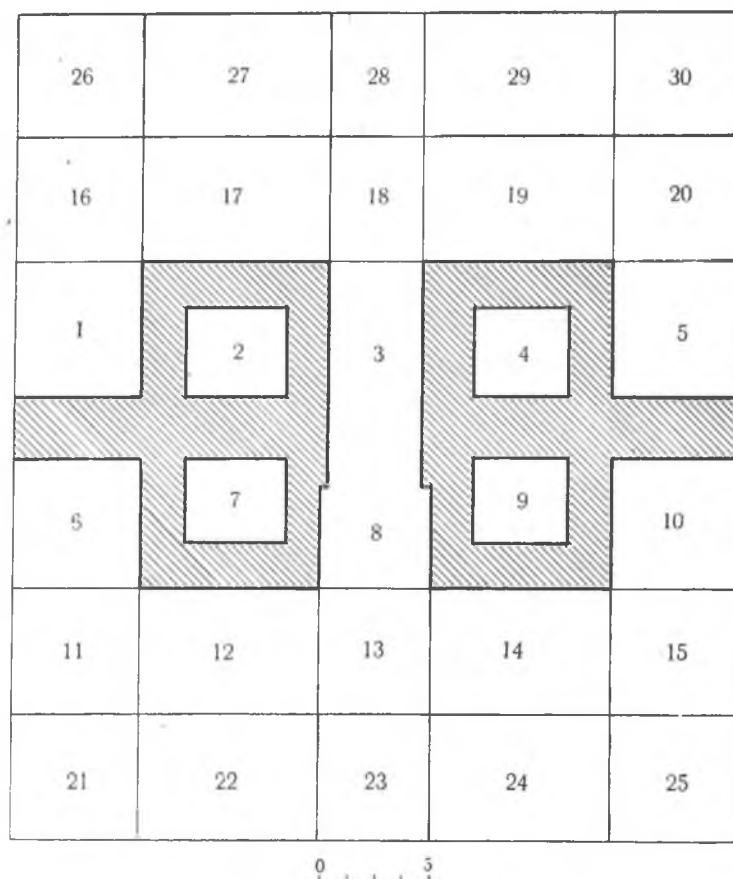
Метод на работа. Когато започнахме разкопките, имахме пред вид, че зидовете са засипани не с истински културен пласт, образуван постепенно от отложенията през вековете след запустяването на портата, а със собствения си строителен материал — хоросан, тухли и камъни, нападали безразборно при умишленото разрушаване на зидовете по времето, когато Плиска се превръща в доходна каменна кариера. Въпреки това неблагоприятно обстоятелство и тук приложихме изпитания стратиграфски метод, ръководейки се от убеждението, че той не се оказва безрезултатен дори и при пълната липса на нормални културни напластявания.

Първоначално определихме за разкопаване едно пространство от около 600 кв. м, в което се включваше цялата порта с част от куртината, северно и южно от двойните кули. По-късно, след като се вдигна горният пласт и се очертах навсякъде стените, отказахме се от провизорните квадрати на предвиденото за разкопаване пространство и възприехме една мрежа, продиктувана от самата архитектура. Така се получиха десет квадрата, образувани от четирите кули и техните междурамия плюс прохода, разделен на два правоъгълника. По този начин имахме една постоянна квадратна мрежа от неравни по размери квадрати или правоъгълници, но напълно съвпадащи с архитектурните форми — обстоятелство, което много улесни ситуирането на находките и особено бързото им свързване с определена част или помещение на разкопания укрепен пункт, охраняващ един от главните входи в крепостта. Когато се стигна на по-голяма дълбочина, наложи се на два пъти последователно да се разширяват разкопките в източна и в западна посока, като за тази цел съответно се прибавиха още по две редици от по пет квадрата, чиято страна изток — запад беше 5 м, а страната север—юг се определяше съответно от размерите на първите десет квадрата (обр. 1).

Тъй като западната порта представлява почти пълно повторение на източната и по размери, и по форма, тук не ще се впускаме в подробно описание. За да се изтъкне обаче именно тази прилика, а и за да се видят наличните несъществени различия, налага се да посочим и някои по-конкретни данни. Четирите кули заедно с прохода очертават правоъгълник със страни: дължина по линията се-

¹ Известия русского археологического института в Константинополе, X, Абоба-Плиска, С., 1905, 49 сл. и 54 и сл. (по-нататък този труд ще се цитира съкратено: Абоба-Плиска).

² Това доразкопаване е извършено от Кр. Миятев, но резултатите не са обнародвани. Не притежаваме и никаква документация за тези допълнителни проучвания. В една кратка бележка Ив. Моллов съобщава, че при почистване на източната порта била намерена една лъвска фигура от варовик и мраморен релеф на конски крак (вж. Ив. М о л л о в. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 г. — ИАИ, XIV, 1940—1942, 69—70 и обр. 137 и 138).

Обр. 1. Схема на квадратната мрежа

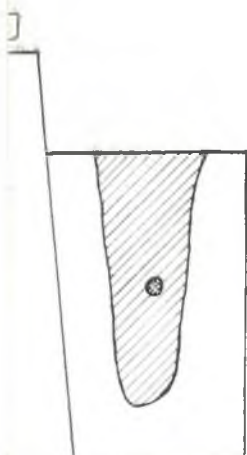
Fig. 1. Le réseau du quadrillage.

вер—юг — 19,70 м и ширина по линията изток—запад — 13,50 м (обр. 2). Разположението на кулите е симетрично — по две от южната и северната страна на прохода. На свой ред двойните кули са разделени една от друга от крепостната стена така, че едната е външна, а другата вътрешна. В това отношение сходството с другите порти е пълно. Но ако сравним западната с източната порта, това сходство отива и по-далеч и се отнася и до размерите, които понякога съвпадат до сантиметри. Така при западната порта ширината на прохода в източната му част е 4,70 м. На четири метра навътре проходът се стеснява с около 0,40 м. Същите размери и същото разположение виждаме и при източната порта. Тези сходства се отнасят и до някои подробности, както ще се види и от краткото описание, което ще дам тук на откритите зидове и помещения на западната порта.

Крепостна стена. От досегашните проучвания на крепостната стена се знаеше, че тя е градена от големи дялани блокове, поставени в хоризонтални редове (обр. 3). Шкорпил отбелязва, че крепостните стени са зидани като най-старите стени на дворците, но той не пропуска да направи уговорката, че за да се определи с по-голяма точност вътрешното устройство на тези стени, необходимо е да се разкопаят по-големи части от тях. След разкопките южно от източната порта и източно и западно от южната, където крепостната стена бе открита на дължина повече от 100 м, може да се каже, че пожеланието на Шкорпил е осъществено. Разполагаме вече със сигурни данни за устройството на стената. Разкопките на западната порта потвърдиха, че тази стена не е строена, както твърди Шкорпил, по подобие на най-старите стени на дворците, т. е. от редуващи се надлъжно и напречно поставени блокове без пълнеж в средата. В същност по-плътен градежът на крепостната стена

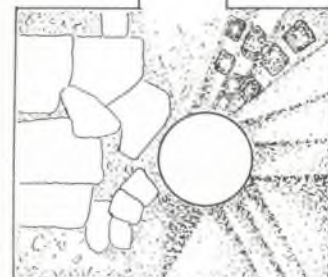
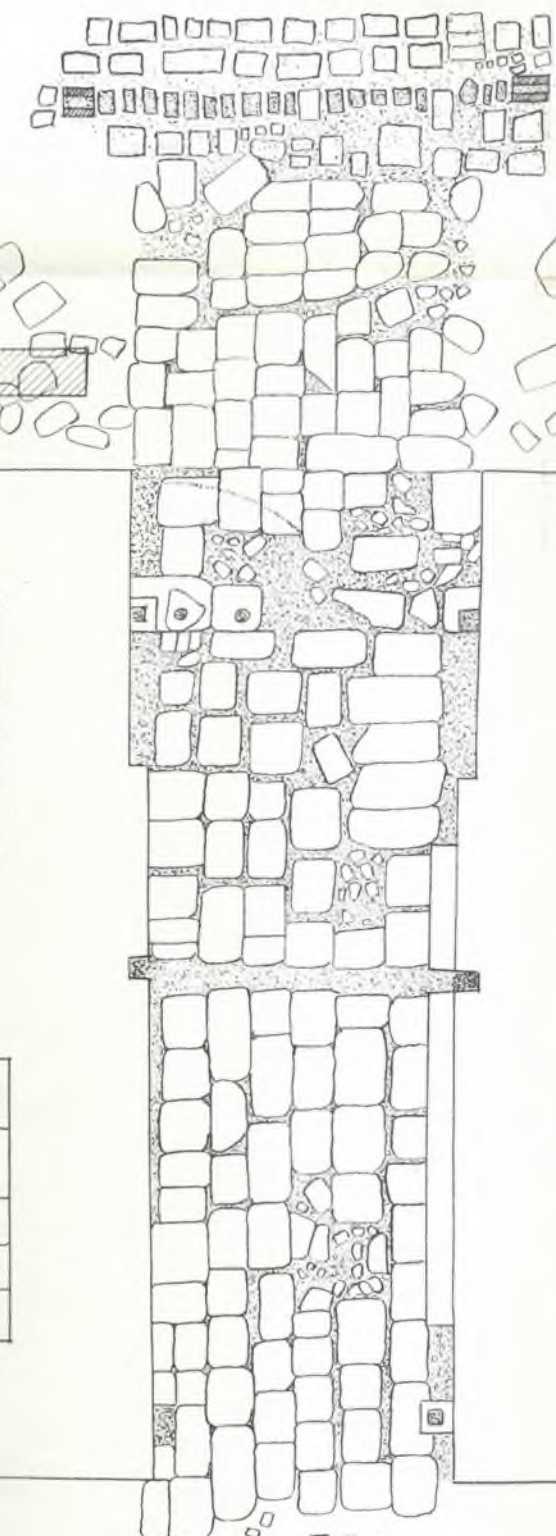
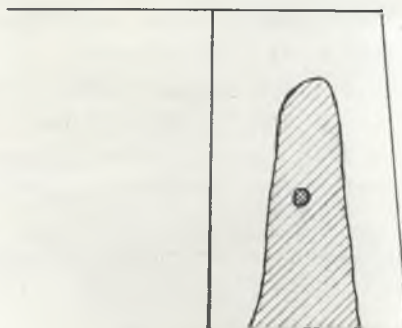
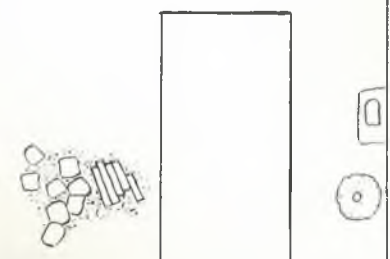
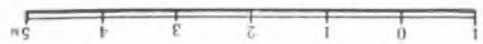
се оказа само около кулите, но и там емплектонът не е изключен напълно. Общо е правилото, че стените навсякъде са градени с две лица от големи дялани блокове, а между тях пълнеж от по-дребни камъни и хоросан, съдържащ едро счукана тухла. Камъните от пълнежа имат най-често местен произход. Фугите са били грижливо замазани с розов водонепропускаем хоросан, използван най-вече при басейните и банските съоръжения. За да проучим основите на крепостната стена, направихме три сондажа съответно в квадрати 1, 5 и 10. Тук можяхме да установим, че стената и в основите си, както и в суперструкцията е изградена от големи дялани блокове, характерни за всички монументални строежи в Плиска. В кв. 1 и 5 констатирахме липса на връзка между тези блокове. Изглежда, че камъните тук са свързани с малко хоросан. От цокъла нагоре обаче зидът е изграден по описания по-горе начин.

В кв. 1 констатирахме една интересна подробност. Цокълът е отбелязан не с разширяване на основата, а обратно — с отдръпването ѝ навътре, така че суперструкцията на зида се надвесва с десетина сантиметра над основата (обр. 4). Разбира се, това е една неправилност, която не е характерна за цялата стена. Тя обаче показва известна несръчност на майсторите, които, както се вижда, са пренебрегвали някои основни правила на тектониката в класическото строително изкуство. Цокълът на крепостната стена, който приблизително бележи старото ниво на терена, се намира на 2 м над най-долната част на основата. Същата дълбочина на основите констатирахме и при сондажа в кв. 10. В сондаж 1 са запазени 6 реда блокове от зида над цокъла. Блоковете на основата са скрити под кора от хоросан, та не личат навсякъде добре. Този полепнал по основите хоросан, примесен с дребни камъни, е изсипан след иззиждането с цел да се запълни празното пространство, образувано от двете страни на зида в траншеята, която е била малко по-широка от дебелината на зида, който по тая причина не я е запълвал плътно, та е ставало нужда да се запълват получените кухини. Блоковете от основата лежат върху пълнеж от хоросан и дребни камъни, пласт, който от своя страна лежи върху стърчащи с около 0,20—0,25 м над дъното на траншеята пилоти, забити дълбоко в земята на разстояние около 0,25 м един от друг. Забитите колове изглеждат от брястово дърво. Обикновено те са тънки — 5—6 см в диаметър, и са разположени в шахматен ред. Тринадесет такива кола бяха открити в основите на стената в сондаж 1 (обр. 5). На места обаче вместо тънки колове са забивани цели греди, както беше установено със сондажа в кв. 10. Сега от пилотите са останали само гнездата, които много добре личат в отпечатъците, оставени от тях в бетона, с който са били залети и върху който са се издигали каменните основи, които са сравнително добре запазени. При сондажа в кв. 1 виждаме 6 реда блокове на височина 2,70 м, а от основите — 4 реда на дълбочина 2,15 м. Приблизително такава запазеност куртината има и при сондажите в квадрати 5 и 10. В кв. 5, където разкопахме и северната стена на северозападната кула, се установи, че основите на куртината са с 0,75 м по-дълбоки от тези на кулата. Това е противно на нашите очаквания, тъй като кулите естествено са се издигали доста високо над крепостната стена и следователно са били по-натоварени, а това изисква по-дълбоки основи. От друга страна обаче, куртината е много по-масивна (най-малката ѝ дебелина е 2,60 м) и може би тази е причината основите ѝ да са по-дълбоки и по-добре фундирани от стените на кулата. По независещи от нас причини този сондаж не можа да бъде завършен и затова не можяхме да установим наличието на пилоти. Такива обаче сигурно има, тъй като са намирани и при монументални строежи с далеч по-плитки основи, каквато е например каменната основа около Тронната палата, където виждаме само два реда блокове, върху които са стъпвали леки конструкции, навярно балкони, и въпреки това те лежат върху солидна основа от пилоти. Блоковете от крепостната стена, а и от всички останали зидове на портата са доста изветрели и загубили правилната си първоначална форма. Като се изключи най-долният ред на суперструкцията, който дълго време е стоял засипан с пръст и изолиран от атмосферните влияния, в останалата част на крепостната стена фугите също не са се запазили. Това до голяма степен намалява първоначалното живописно въздействие на стената, която подобно на другите монументални строежи е действувала на зрителя не само с внушителния си обем и със здравината си, но и с живописния си ефект, който се е получавал от червения цвят на фугите, ярко откриващи се върху белия фон на варовика. Двата реда блокове непосредствено над цокъла в сондажа в кв. 1 и трите реда в сондажа в кв. 10 дават най-добра представа как е изглеждала първоначално крепостната стена. Вижда се, че блоковете са били гладко

едно
те —

ятел-
йсто-
о тоя
така,
стра-
който
вцяло
гъмен
зуван
то за-
бъде
рябва
лина,
л при
обра-
е. Съ-
една
стена

КО
ЕЛ-
ОБЕ
НА
НЕ
БЗ-
ША
ТЕ
СН
СН
ОТ-
НН,
ОН-
ТН
МО-
ТЕ
ННА
КВА
НЗ-
Л-
ТЕ Н
ЛНО
АМЕ
О С
ОТНО
ЕЛН
ОТН
Е С
ПЗ-
ПХ
БЕ
О Н
ВНО
ЕН С
ОТН
ТАЖ
2 М
ЛО-
КЛА,
ПАК-
СВА С
Е НА
АЛЕН
КОБЕ.
НУКН
СНО-
МПА-
НАН-
НО-
СОН

се оказа само около кулите, но и там емплектонът не е изключен напълно. Общо е правилото, че стени
ните навс
камъни и
изход. Ф
вече при
вихме три
вите си,
монумент
Изглежда
по описа

В к
основата,
десетина
терна за
са прене
кълът на
над най-
в кв. 10.
под кора
дребни к
от двете
тая прич
от основ
стърчащ
стояние
тънки —
в основи
греди, ка
много до
се издиг
6 реда с
такава з
севернат
боки от
дигали
по-дълбо
е 2,60 м
на кула
жахме д
монумент
ната па.
навярно
ната сте
първона
стоял за
фугите
действи
само с
от черв
непосре
става к

Обр. 3. Вътрешно лице на крепостната стена и основи на пристроено към нея по-късно помещение

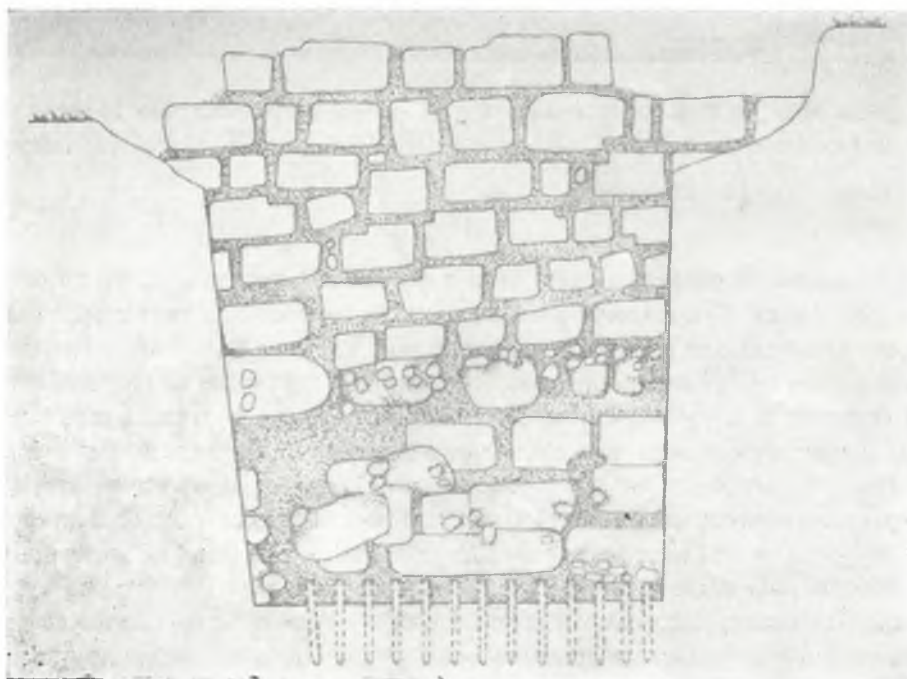
Fig. 3. Face intérieure du mur d'enceinte et fondations d'une pièce ajoutée par la suite

издялани откъм лицевата им страна, а също така и фугите са замазани равно, та се получава едно съвсем гладко лице на зида. Тук и помен няма от някаква грубост или неопитност на майсторите — впечатление, което неизбежно се налага от всички зидове, които са разядени от времето.

Тъй като блоковете не са еднакви не само по дължина и дебелина, но и по височина, обстоятелство, което е от естество да наруши тяхното правилно подреждане в хоризонтални редове, майсторите са били принудени да изрязват някои блокове във форма на буквата Г, за да се избегне по тоя начин получаващата се денивелация на хоризонталните редове. Няколко блока, изрязани така, виждаме и в куртината при сондажа в кв. 1 и при източната фасада (обр. 6). Интересни са и стратегическите наблюдения, които направихме в същия сондаж. От разреза на културния пласт, който добре личи при северната и южната стена на сондажа, се вижда, че основите на куртината изцяло са вкопани в здравата пръст, като само в горната част на този естествен пласт се вижда по-тъмен слой, отговарящ на хумусния пласт на древната повърхност. Над него следва друг пласт, образуван след построяването на крепостния зид. В същност това е единственият културен пласт, който заслужава внимание. За съжаление малкото пространство, което разкопахме тук, не позволи да бъде изследван той по-основно. При бъдещите разкопки около крепостните стени на този пласт трябва да се обърне най-голямо внимание. Над него следва пласт строителен материал с различна дебелина, най-голяма при самите зидове. Този пласт, извънредно беден на находки, очевидно се е получил при събарянето на стените, когато годният за строеж материал е бил иззет, а покрай стените са се образували дебели насипи главно от хоросан, камъни и натрошени тухли, негодни за използване. Същата картина се наблюдава и при останалите два сондажа. Освен това в сондаж 10 се откри и една не особено компактна хоросанена кора, дебела около 0,70 м при куртината и при северната стена

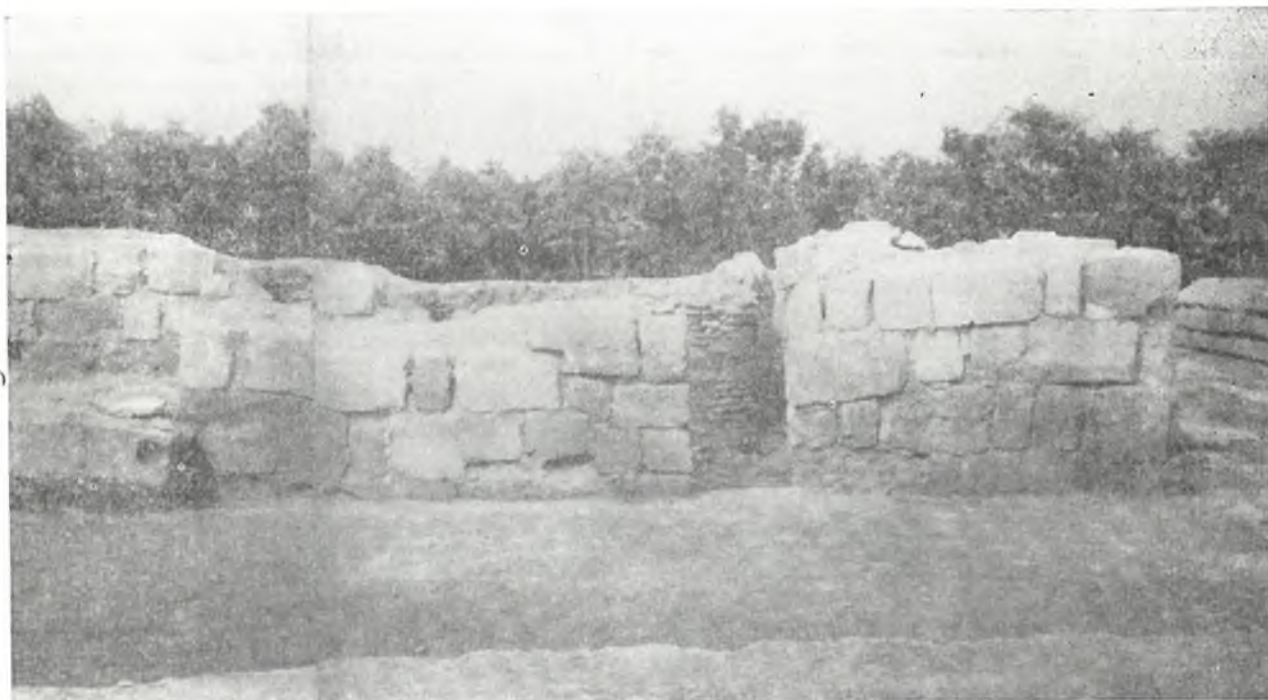

Обр. 4. Основа на крепостната стена в сондажа в кв. I
Fig. 4. Fondations du mur d'enceinte du sondage dans le quartier I

Обр. 5. Изглед на крепостната стена в сондажа в кв. I
Fig. 5. Vue du mur d'enceinte et de ses fondations du sondage dans le quartier I

на североизточната кула, а в източна и северна посока изтъняваща до нула градуса. Формата на тази хоросанена кора показва, че тук не може да става дума за хоросанено корито. Предназначението ѝ остава неясно, ако във всеки случай не се касае до трамбован строителен материал, превърнал се с течение на времето в компактна маса.

Обр. 6. Югоизточната кула с прилежащата към нея крепостна стена, гледана от изток

Fig. 6. La tour sud-est avec le mur d'enceinte, vue de l'Est

Югозападната кула (№ 2). Вътрешността на тази кула представлява четириъгълник с неравни страни, близък до квадрат — северната страна (обр. 46 А, 2) с три реда блокове и височина 1,60 м има дължина 3,48 м и останалите съответно: източната (обр. 46 А, 3) — два реда, 1,20, 3,90; южната (обр. 46 А, 4) — 1 ред, 0,90 и 3,45 и западната (обр. 46 А, 1) — както южната, с дължина 3,75 м. Тези мерки посочваме за ориентация. Те дават представа за формата и размерите и на останалите три кули, чиито стени се колебаят в посочените граници, отклонявайки се незначително от тях. Подът на кулата е постлан с големи блокове, подобни на тези, от които са градени стените, но с по-малка дебелина. Те не са поставени в строго определен ред. Някои блокове обаче като че ли подсказват такъв ред, който впоследствие е бил нарушен. Това ни кара да мислим, че подовата настилка не е първоначална. Най-долният ред блокове, който отчасти се скрива под настилката, не е нивелиран с нея. При северната стена той се издига само на 0,10 м над пода, докато при южната денивелацията е 0,35 м. Като имаме пред вид, че изобщо наклонът на терена в Плиска е от север към юг, става ясно, че тази денивелация не е случайна — строителите са следвали естествения наклон на терена. Както и трябва да се очаква, вход в тази кула няма. Същото положение виждаме и при другите външни кули на останалите три порти — в тях е могло да се проникне само отгоре, като се мине през входа на една от вътрешните кули.

Тъй като стените на кулата са значително по-тънки от крепостната стена, техният градеж е по-плътен, понеже между надлъжно и напречно поставените блокове остава съвсем малко пространство, което може да се запълни само с хоросан, като в редки случаи се прибегва до съвсем дребно натрошени камъни или едра баластра. По стените личат следи от вторична замазка на фугите. Това измазване е твърде небрежно в сравнение с първоначалните фуги от плътен розов хоросан, съдържащ обилно количество тухлен прах. При повторното измазване е употребен обикновеният хоросан, който срещаме и във вътрешността на зидовете. Върху един напречно поставен блок откъм средата на западната стена е издълбан с длето знак, подобен на гръцката буква V (обр. 27), но поставен в легнало положение. По някои от камъните личат явни следи от пожар.

Обр. 7. Входът на югоизточната кула

Fig. 7. L'entrée de la tour sud-est

Северозападната кула (№ 4). От тази кула са запазени по 4 реда блокове в източната (обр. 46 Б, 3) и северната (обр. 46 Б, 2) стена и по 3 в западната (обр. 46 Б, 1) и южната (обр. 46 Б, 4) със средна височина 1,90 м при първите две стени и 1,40 при вторите. Подовата настилка тук е запазена по-добре и камъните са наредени по-правилно, но все пак специална система в подреждането им не може да се открие — те са поставени най-често с късите си страни към стените, преследвайки единствената цел да покрият цялото пространство на пода. По някои от блоковете се виждат знаци, изрязани с тънко острие. Така върху блок от северната стена е издълбана окръжност, явно правена със свободна ръка, тъй като формата ѝ е неправилна. Върху блокове от източната стена има много кръстчета: върху напречен блок кръстче с разширени краища, а южно до него друг блок с две кръстчета, които личат по-слабо. Още по-на юг в същата стена има още три кръста, два от които по-големи и по-дълбоко изрязани. Върху друг блок е издълбан знак с форма на гръцката буква Δ (обр. 27). Един равнораменен кръст има и върху блок от южната стена (обр. 27). В югозападния ъгъл на кулата, там, където липсват плочите от настилка, бяха открити кости от човешки скелет, навярно от нередовно погребение, извършено при по-специални обстоятелства. Може би се касае до насилствена смърт.

Североизточната кула (№ 9). Тази кула подобно на всички вътрешни кули е снабдена с вход, намиращ се не съвсем точно в средата на източната стена (46 В, 1). Входът има две стъпала, поместени в дебелината на стената: отвън тесен каменен праг, а отвътре широка площадка, постлана с тухли и образуваша по-ниското стъпало, почти изравняващо се със западното лице на стената. Южната половина на източната стена, южната (обр. 46 В, 2) и западната (обр. 46 В, 3) стена имат по 4 реда блокове на височина 1,65—1,75 м. При прага входът е широк 0,80 м, а при по-ниското стъпало (тухлената площадка) се разширява до 1,12 м. Върху някои блокове от настилка (обр. 46 В, 6) личат знаци: върху един знак с форма на буквата О, върху друг с формата на латинското V и върху трети блок два знака — единият приличен на буквата Ж или по-точно на две гръцки псита, съединени с дългите си хасти. В тази кула се откриха много горели материали. Едни от блоковете бяха покрити със сажди и силно опушени, а други от силната температура са добили розов оттенък и са напукани.

След престояването им една зима на открито те напълно се разложиха. Това най-добре се вижда при северната стена (обр. 46 В, 4), докато западната е запазена в първоначалния си вид и ни дава ясна представа за грижливия и правилен строеж, който се наблюдава не само при куртината, а и при кулите.

Югоизточната кула (№ 7). Тя е най-добре запазената кула, на която ще се спрем по-подробно, защото съдържа някои архитектурни детайли, които са от съществено значение както за решаването на някои исторически въпроси, свързани с развитието на стиловете, така и с нейната реконструкция. В кулата се влиза през вход (обр. 7 и 46 Г, 4), който по форма и размери е еднакъв с входа в кула 9. От северната му страница (обр. 46 Г, 5) са запазени 5 реда блокове на височина 2,10 м от вътрешния праг, представляващ, както и при североизточната кула, разширена площадка, на която сега настилка липсва. Външният праг, който е монолитен каменен блок, е с 0,20 м по-висок от тази площадка. Северната страница на входа със своите пет реда блокове е най-високата точка, до която се издигат зидовете на портата. В план кулата има слабо изразена трапецовидна форма, която на око изглежда правилен квадрат. Северната стена (обр. 46 Г, 5) е 3,60, източната (обр. 46 Г, 4) — 4,40, южната (обр. 46 Г, 1) — 3,50 и западната (обр. 46 Г, 2) — 3,90 м. Съответно максималните височини на запазените зидове, мерено от подовата настилка, са следните: 1,95 (4 реда), 2,15 (5 реда), 1,35 (3 реда) и 1,15 (2 реда блокове).

Обр. 8. Тухлена колона в югоизточната кула

Fig. 8. La colonne en brique dans la tour sud-est

Обр. 9. Съединителен зид между тухлената колона и западната стена на югоизточната кула

Fig. 9. Mur de jonction entre la colonne et le mur ouest de la tour sud-est

На височина 1,50 м от вътрешния праг, точно до чупката в северната и южната страница на входа има по едно гнездо за греда. Гнездата са почти квадратни, със страна средно 0,12 м и дълбочина 0,08 северното и 0,11 м южното. Очевидно тези гнезда стоят във връзка с дървената врата, която се е закрепвала към страниците на входа, затова са разположени точно едно срещу друго. Сега вътрешният или долен праг лежи на нивото на подовата настилка. Това се дължи навярно на обстоятелството, че са извадени тухлите или плочите, които са образували това стъпало.

Подовата настилка на кулата се състои от големи дялани блокове, поставени върху 25-сантиметрова хоросанена подложка. И тук при поставянето на блоковете не е спазван никакъв ред. Някои от тях дори са доста груби. С цел да се заравнят получените грапавини каменната настилка е била замазана отгоре с тънък пласт хоросан, дебел от 0,02 до 0,05 м, който по цвят и състав е подобен на хоросана, който се среща във вътрешността на стените. Над този пласт следва още по-тънка хоросанова замазка, дебела от 1 до 2 см, която по качество и състав е подобна на наситената с тухлен прах хоросанова замазка, срещаща се при фугите в стените. По този начин се е получил идеално равен и загладен под, част от който сега може да се види в северозападния ъгъл на кулата. При един малък сондаж, който направихме в североизточния ъгъл, където липсваше каменната настилка, можахме

да установим, че северният зид на кулата има цокъл, широк 0,10 м и намиращ се на дълбочина 0,40 м под подовата замазка. Източната стена не притежава такъв цокъл.

Колоната и останки от сводове. Леко изместена от геометричния център на помещението в посока към югозападния му ъгъл се издига масивна тухлена колона (обр. 8) с диаметър 1,30 м. Сега колоната е запазена на височина 1,60 м от подовата настилка. Тухлите, както навсякъде в монументалните строежи, имат различни размери, а по цвят са червени и жълти. Най-големите имат страна 0,40—0,45 м и дебелина 0,06 м. За да се получи необходимото закръгляване, тухлите са били очуквани по ъглите. Дебелината на фугите, общо взето, се равнява на дебелината на тухлите, но тази дебелина не е еднаква, движи се от 0,03 до 0,06 м. Колоната лежи върху каменната настилка и в долната си част е била измазана заедно с пода. Тъй като тази колона е била доста натоварена, обяснимо е защо подът на кулата е изграден по-солидно — от блокове, които лежат върху хоросанова основа. Със западния зид на кулата колоната е съединена посредством едно допълнително зидче (обр. 9), сега запазено на 2 м височина. Това зидче, изградено от малки блокове и тухли, е имало за цел да послужи и като опора на тухления свод (обр. 10), който се е опирал на колоната и е поддържал тежестта на масивна каменна стълба, за която ще говорим след малко. Сводът е запазен на височина 0,55 м. За щастие запазена е една подробност, която ни позволява да установим с положителност, че той е бил кръстат. Това съвсем ясно се подсказва от запазения ръб, образуван от пресичането на два полуцилиндъра или на сегменти от цилиндри, от които сега са запазени само незначителни части, но все пак показващи със сигурност формата на свода (обр. 10).

Каменна стълба в кулата. Непосредствено наляво от входа започва масивна каменна стълба (обр. 11), която изпълва цялото пространство, заключено между южната половина на източната стена, южната и западната стена до съединителния зид. Стъпалата на стълбата не се свързват конструктивно нито с околоръстните зидове, нито с тухлената колона. Между тях и зидовете има фуга. Най-добре са запазени първите три стъпала. Четвъртото и петото са разрушени, а шестото е относи-

Обр. 10. Тухлена колона в югоизточната кула със следи от запазен кръстат свод

Fig. 10. La colonne en brique de la tour sud-est avec des restes de la voûte

Обр. 11. Стълба около тухлената колона в югоизточната кула

Fig. 11. Escalier autour de la colonne de la tour sud-est

телно в добро състояние. Първото (най-долното) стъпало е изградено от три реда тухли, поставени върху каменната настилка на пода. Малко е вероятно обаче останалата част от стълбата да лежи върху същата настилка, тъй като мъчно може да се допусне, че стълбата е градена допълнително. На места върху тухлите се вижда пласт хоросан, което ни кара да предполагаме, че или е имало още един ред тухли, или просто стъпалата са били измазани с хоросан. Второто и третото стъпало са каменни. Върху тях също има останки от хоросан. Както се вижда от петото стъпало, възможно е стълбището да е подравнявано на места с тухли. Стъпалата не са еднакви по размери. Всички са по-широки към страната, която опира към зидовете, и значително по-тесни, даже достигащи до нула при тухлената колона. Ако се вземат средните измерения, то в широката си част стъпалата са около 0,50 м широки, а в тясната — около 0,20 м. Четвъртото и петото, които личат само по отпечатъците, излизат при колоната на нула. Височините на по-цялостно запазените три долни стъпала са съответно от долу на горе 0,18, 0,30 и 0,15 м. Стълбата е имала между 15 и 20 стъпала. Ако вземем за средна височина на стъпалата 0,20 м, следва да приемем, че височината на долния етаж е била към 4 м. Горните десетина стъпала са били тухлени и са лежали върху кръстатия свод, докато долната половина на стълбата, която сега е запазена, е изградена масивно от плътна зидария, стъпила здраво върху пода на помещението.

Ниша в източната стена. Всички стени на кулите, а също и на куртината отвътре и отвън са равни и неразчленени. Изключение прави северната половина на източната стена на кула 7. Тук

на височина около 1,20 м от пода е изсечена в стената плитка ниша, завършваща горе с полукалота (обр. 12). Основата ѝ е хоризонтално врязана в по-долния блок. Максималната дълбочина на нишата е 0,15 м, а височината и най-голямата ѝ ширина по 0,80 м. В основата си обаче нишата е с около 0,20 м по-тясна от най-широката ѝ част при калотата. В очертанията си тя е имала формата на гъба. При пробиването на стената точно в ъгъла, за да се направи гнездо за двукрилата врата в прохода, долната част на нишата е била разрушена и първоначалната ѝ форма накърнена. Тъй като пробиването на стената, както ще видим по-долу, е вторично явление, несвързано с първоначалния градеж на портата, то трябва да се заключи, че нишата, която е засегната от това преустройство, е била предвидена още в началото на строежа. Като се има пред вид прецизната изработка, особено на полукалотата, а също така и хоросановата замазка на фугите между трите блока, в които е издълбана нишата, замазка, която изглежда по-скоро ерозирана, отколкото изчуквана, предположението, че нишата е била предвидена още в първоначалния план и може би дори издялана, преди камъните да бъдат поставени в зида, става още по-вероятно. Във всеки случай свършено сигурно е, че тя предшества преустройството на портата. Не е ясно какво е нейното предназначение. Без да се счита това за някакво обяснение, неминуемо обаче се налага едно сравнение с новооткритата западна порта на укреплението при с. Войвода, където при влизането надясно от входа също има ниша в стената, макар, разбира се, размерите и формата да не съвпадат. Възможно е към тази ниша да е имало и някакви дървени части, които са изчезнали и които може би са ѝ придавали по-голяма дълбочина, за да бъде евентуално използвана за поставянето на някакъв предмет — например статуетка, като защитник на портата. Към предположението за наличие на дървени части ни навежда обстоятелството, че нишата е твърде плитка, за да бъде използвана за практически цели, а също и обстоятелството, че ъгловият блок, в който тя отчасти е изсечена, е изрязан в единия си край, очевидно за да бъде поставена там греди. Така или иначе нишата, открита в приземето на югоизточната кула при западната порта в Плиска, е нов, непознат досега елемент в гражданската архитектура на първата ни столица и затова заслужава да бъде проучена по-основно, като се привлекат всички възможни аналогии, за които в рамките на настоящата статия само загатнахме, без да можем да навлезем в по-големи подробности. Накрай нека отбележим, че върху блока, току над нишата, е издълбано с острие равнораменно кръстче с разширени краища и с по една точка (малка вдлъбна-

Обр. 12. Ниша в източната стена на югоизточната кула

Fig. 12. Niche du mur est de la tour sud-est

Обр. 13. Проходът на портата, гледан от запад

Fig. 13. Le passage de la porte, vu de l'Ouest

тинка) отстрани на хоризонталното рамо. Това е безсъмнено християнски кръст, който, свързан с нишата, придобива важно значение за обяснението ѝ.

Проход. Проходът на портата е аналогичен на прохода при източната порта. Аналогия съществува и в размерите — дължина 13,50 м и максимална ширина — 4,70 м. Към средата, където се намира катарактата, той се стеснява с 0,70 м вследствие отчасти и на лекото изкривяване на северната страница. По цялата си дължина и ширина е покрит с големи каменни плочи, които лежат направо върху пръстта (обр. 13 и 47, 2). Формата и размерите им са различни, но преобладават тези, които имат правоъгълна форма и с размери на дългата страна над 0,50 м. Към западния край на прохода в настилката се вижда един обработен блок с античен профил. Минималната дебелина на плочите е около 0,20 м и фактически те представляват истински блокове. Както видяхме, такава е настилката и в кулите. Плочите са подредени в 8 правилни редици по дължината на прохода. Те започват на около 1 м пред западното лице на портата и продължават във формата на павиран път на 8 м пред източното ѝ лице. Широчината на редовете се движи между 0,40 и 0,55 м. Приблизително по средата на платното личат дълбоки следи от коловози (в западния край на прохода върху третата и петата редица блокове от юг към север (обр. 13). Ширината на тези коловози, която е 1,10 м, ни дава точна представа за ширината на колите, които са се движели по настилката на прохода.

Западната порта подобно на трите останали е претърпяла основно преустройство. Най-близки аналогии за подобно преустройство намираме при източната порта. То се състои в следното: първоначално проходът е имал каменни страници с гладко замазани фуги от водонепропускаем розов хоросан между блоковете. На около 4 м западно от източната фасада на портата проходът се е стеснявал с около 0,40 м вследствие на чупките, които се образуват в северната (обр. 47, 3) и южната стена (обр. 47, 1). Това стеснено пространство, е било засводено с дялани блокове или с тухли, та се е образувал тунел, дълъг 9,70 м, като се е изравнявал с лицето на западната фасада. Широкото, почти квадратно пространство непосредствено на изток от този тунел не е било засводено. То е било открито и е играло ролята на пропugnaкулум (обр. 2). Точно при чупките на северната и южната стена на прохода се е намирала двукрилата врата, отваряща се навътре и залоствана отзад с дървена греда. Сега в северната и южната страница са запазени гнездата, в които се е движела гредата. Тези гнезда са били предвидени при строежа и имат правилна форма с правоъгълно вертикално сечение с размери $0,20 \times 0,17$ м за северното гнездо и $0,32 \times 0,18$ м за южното. Тези размери са максимални и ориентировъчни, тъй като гнездата не навсякъде имат една и съща височина и ширина. Те пробиват цялата дебелина на стените и излизат в североизточната и югоизточната кула, към едната или другата от които е могла да се изтегля и гредата. След станалото преустройство тези пробиви в стените, станали излишни, са били зазидани откъм кулите, както добре личи при югоизточната кула. Катарактата (обр. 14 и 15) се е намирала по-на запад — на 6,60 м от източната фасада на портата (обр. 47 Д). От нея сега много добре са запазени улеите, по които тя се е плъзгала в северната и южната страница на прохода. Тяхната дълбочина се колебае между 0,25 и 0,30 м, а ширината — около 0,25 м, като дъното им е с десетина сантиметра по-тясно. Жлебовете от страниците продължават и в настилката

Обр. 14. Южната страница на прохода с жлеб за катарактата

Fig. 14. Côté sud du passage avec la rainure de la cataracta

с дълбочина 0,15—0,20 м. Тези сравнително дълбоки улеи са осигурявали необходимата стабилност на падащата врата. Трябва да се предполага, че в известен период от своето съществуване портата е пострадала значително, та се наложило основно преустройство. Очевидно над крепостта е надвиснала сериозна опасност от неприятелско нахлуване и затова при нейното възстановяване проhodът е бил стеснен почти с около 1 м. Това стесняване е направено, като към северната (обр. 47, 3) и южната страница (обр. 47, 1) е бил долепен тухлен зид, дебел 0,40—0,50 м (обр. 14). Както и при другите порти, за да се спои здраво този зид с каменните страници, наложило се е страниците да бъдат набраздени с жлебове, издялани хоризонтално в гладките стени (обр. 15). Едновременно с иззиждането на тухлените стени е била продължена с 1,50 м в източна посока и засводената част на прохода. При това продължаване неизбежно са били скрити зад тухлената зидария гнездата за за-лостване на двукрилата врата. Това обстоятелство е наложило пробиването на нови гнезда в северната и южната стена на прохода, отстоящи на 2,30 м от източната фасада на портата. Тъй като тези гнезда не са били предвидени първоначално, а са пробивани после в стената, те имат твърде неправилна форма (обр. 16 и 17) с максимални размери: $0,28 \times 0,24$ м за северната страница и $0,30 \times 0,25$ м за южната страница. Точно под гнездото в южната страница е запазен камъкът с дупка, в която е стояла подвижната вертикална ос на вратата (обр. 17). Върху плочите личат и дъгите с диаметър около 2 м, образувани при отварянето и затварянето на двукрилата врата. В настилката на това място се вижда праг (обр. 16, 17, 18), образуван от напречно поставени на прохода блокове с ширина 0,45 м.

Обр. 15. Северната страница на портата с жлеб за катарактата

Fig. 15. Côté nord du passage avec la rainure de la cataracta

Обр. 16. Праг в прохода и гнездо за двукрилата врата при южната страница на прохода

Fig. 16. Le seuil du passage et les lits de la poutre de fermeture de la porte à deux battants, du côté sud du passage

Този праг не е позволявал вратата да се отваря навън. Продължаващата на изток от прага настилка се различава от настилката в прохода — тук каменните плочи не са наредени в правилни редици. Между южната тухлена стена и каменната настилка на прохода се образува един плитък улей (обр. 15, 17, 20), който върви по дължината на цялата страница, като на едно място обаче е прекъснат от напречно поставен блок на настилката. Улеят навярно е служел за оттичане на дъждовната вода.

От разположението на двукрилата врата и на катарактата се вижда, че западната порта копира в това отношение буквално източната порта с тази разлика, че тя има двукрила врата и отвън, навярно добавена по-късно.³ За наличието на такава врата свидетелствува запазеният *in situ* в западния край на южната страница камък с дупка за поддържане вертикалната ос на вратата. Мястото на подобен камък личи и при северната страница. Всичко това показва, че при западната порта е

³ Тази добавка трябва да се отнесе към времето, когато портите са били основно преустроени. Б. Игнатов съвсем правилно смята, че в случая, който е идентичен с южната порта в Преслав, се касае до порта от по-съвършен тип, при която остава незасводено и разширеното пространство откъм Външния град. С това, както изтъква Игнатов, се премахва едно разположение, представляващо удобство по-скоро за противника (вж. Б. И г н а т о в. Южната порта на вътрешната крепост в Преслав като обект за консервация и реставрация. — ИАИ, XXII, 1959, 191).

имало три врати — външна и вътрешна, които са били двукрили, и една падаща, която е била по средата на прохода. Третата не е била изместена при направеното преустройство. Увеличени са били само дълбочините на жлебовете в северната и южната страница, които съответно достигат 0,55 и 0,66 м. По този начин се е увеличила и здравината на катарактата.

Както при изграждането на зидовете, така и при поставянето на настилка и издигането на свода, строга нивелация не е спазвана. Естественият наклон на терена навсякъде е оказал своето въздействие. Това се потвърждава между другото от обстоятелството, че при свода на прохода се забелязва една денивелация от около 0,15 м с наклон към вътрешността на крепостта. На 1,25 м над каменната настилка блоковете на северната страница са одялани под наклон, за да послужат като пета на тухления свод, а при южния зид този наклон се е получил чрез поставяне на самите тухли върху съответно надебелена хорсанова основа, която фактически дава желанния наклон (обр.

Обр. 17. Праг на прохода и гнездо за двукрилата врата при северната страница на прохода

Fig. 17. Seuil du passage et le lit de la poutre du côté nord du passage

Обр. 18. Прагът в прохода и подложката за двукрилата врата
при северната страница

Fig. 18. Le seuil du passage et le support de la porte du côté nord

19). Според приблизителни пресмятания сводът е бил висок около 2,50 м от настилката. Ширината на прохода не е навсякъде еднаква. Това се дължи, от една страна, на неправилната линия на северната стена, която в западната си част леко се отклонява в северна посока, а, от друга, на различната дебелина на тухлените стени. Най-тесна е портата при катарактата и при източната двукрила врата — около 3,50 м. Тук едва ли може да се търси някаква преднамереност, това са по-скоро грешки на неопитни майстори.

Както и при останалите зидове на кулите и куртината, така и при настилката и зидовете на прохода съвсем ясно личат следи от пожари. Камъните са горели и са отчасти разложени вследствие на високата температура. Особено важно е да се отбележи, че следи от пожари се наблюдават по построените по-късно тухлени зидове, а също и по тухлите, с които е зазидано гнездото за гредата в юго-източната кула. Всичко това свидетелствува, че преустройството не е било предизвикано от опожаряването. Големият пожар, който, изглежда, е турил край на Плиска, е станал след това преустройство. Тези пожари свързваме обикновено с нападението на Никифор I в 811 г.,⁴ но в светлината на посочените факти този въпрос подлежи на ревизия. Не е изключено тези следи от пожари да са оставени от печенегите, които през XI в. нахлуват по тези места и опустошават заварените крепости.

След като загубват значението си на укрепени отбранителни пунктове, портите в Плиска и по-специално техните кули се използват за живеене, както за това неопровержимо свидетелствуват резултатите от разкопките на северозападната кула при южната порта.⁵

⁴ Ст. Михайлов. Екскурзии из българските старини. С., 1959. с. 32.

⁵ Материалите от тези разкопки, ръководени от проф. Ат. Милчев, още не са обнародвани.

Обр. 19. Южната страница, гледана от северозапад

Fig. 19. Le côté sud, vu du Nord-Ouest

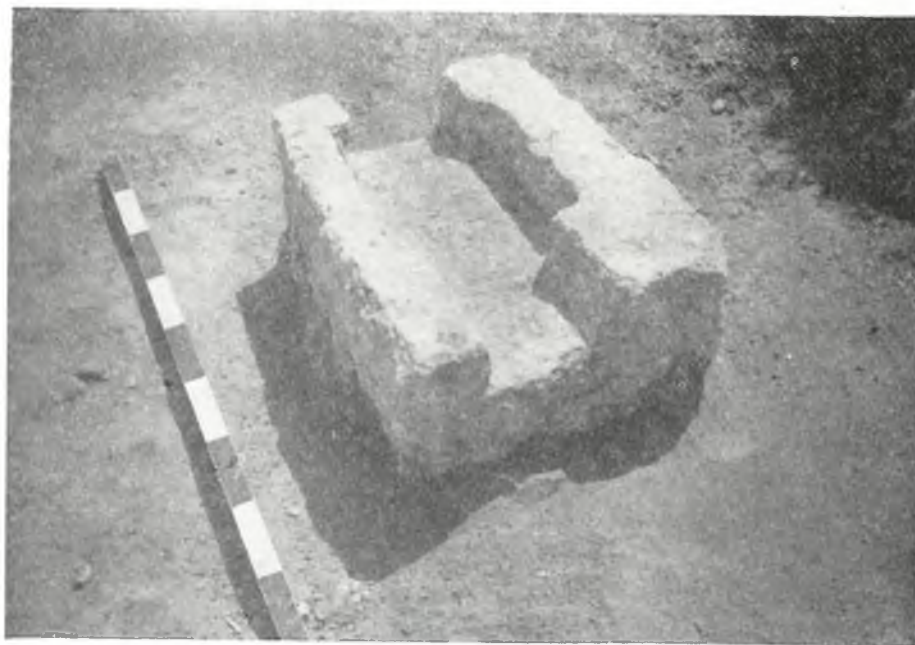
Съоръжение с неизвестно предназначение. В симетрично разположените квадрати 12 и 27, от една страна, и 14 и 29, от друга, съответно в северния и южния им край, се откриха по два камък с паралелепипедна форма, с приблизителни размери: дължина 0,50 и ширина 0,35 м, с издълбани в тях улей (обр. 20). Камъните са разположени симетрично пред източната и пред западната фасада на портата, на 5 м от първата и на 2,50 от втората. По-цялостно е запазено само съоръжението пред източната фасада (обр. 2 и 21). Както се вижда от разположението на някои плочи, то е било покрито от настилка, която продължава на изток от прохода. Двата улей, поставени в една линия, която е точно перпендикулярна на надлъжната ос на прохода, са съединени с тухлена настилка от един ред правоъгълни тухли с размери $0,40 \times 0,27$ м, образуващи дъното на плитка канавка, чиито стени са очертани от каменната настилка на прохода. Непосредствено до северния блок с улей са запазени *in situ* две тухли, поставени току под самия улей. Очевидно те са част от разрушено корито. Подобно корито безсъмнено е имало и в южния край на канавката при другия камък с улей, но следи от него не са запазени. Дължината на цялото съоръжение е 3,20 м.

Засега не сме в състояние да кажем за какво е служел този постлан с тухли улей, който очевидно не може да бъде наречен канал, но ясно е, че е служел за отвеждане на някакви течности. Би могло да се предположи, че подобни съоръжения стоят във връзка с намерените в Плиска винарски преси, които вече свързахме с една винарница в Плиска.⁶ Независимо от предназначението обаче за

⁶ С т. М и х а й л о в. Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 31 и сл. и обр. 26 и 27.

нас в случая съоръжението има и друго значение — тук неизбежно се поставя въпросът: има ли то някаква връзка с портата и по-точно кога е строено — преди или след нея? На тези въпроси засега не може да се отговори с положителност, но едно е ясно: въпреки симетричното му разположение съоръжението няма функционална връзка с портата. От друга страна, още по-ясно е, че когато портата е била използвана, такова съоръжение, намиращо се точно срещу прохода, е било практически невъзможно, като се има пред вид, че то е съставлявало сериозна пречка за движението на колите. От друга страна, като имаме пред вид, че няколко камъка от плочника закриват улея, би могло да се допусне, че ако не цялата порта, то най-малкото плочникът, който впрочем се различава от плочника в прохода, е по-късен от това съоръжение. Подобно предположение се подкрепя и от обстоятелството, че върху една от тухлите, които са 12 на брой и имат еднаква направа и размери, е издълбан печат с латинските букви SI или N2, при което една от тези букви в зависимост от четенето е в огледален образ. Тук е мястото да отбележа, че друг печат със същите букви се откри върху фрагмент от тухла в кв. 1 на дълбочина 1,70 м. Разликата между двата печата е само тази, че при фрагмента от кв. 1 и двете букви са в огледален образ. Като се има пред вид, че тухлите от настилката на канавката не са сборен материал, то става ясно, че те не са употребени вторично. От друга страна, поставената сигнатура върху една от тях ясно показва какъв е техният произход. Този факт обаче не решава въпроса за относителната хронология и взаимната зависимост на това съоръжение и портата. С открития тук улей може би е свързан един стар изкоп, широк 0,50 м, намиращ се на 1 м южно от улея с посока изток—запад, стигащ на запад до източната стена на кула 7. Такъв изкоп-траншея може да се очаква и откъм северната страна.

Помещение южно от кула 7. Около портата, от вътрешната ѝ страна, бяха открити и по-късни зидове от дребни камъни и кал, които продължават в северна и южна посока и очевидно се свързват или най-малкото се сходят по предназначението си с разкопаните сгради, наредени в непрекъсната линия с посока север—юг, северно от южната порта. Този вид сгради се отнасят към третия строителен период в Плиска, който започва през X в. и продължава и през епохата на византийското владичество. Липсата на достатъчно ясен по характер инвентар не ни позволява да кажем за какво точно са служели тези късни сгради, но ако се съди по съвкупност от известния досега археологически

Обр. 20. Камък от улея пред западното лице на портата
Fig. 20. Pierre du caniveau près de la face ouest de la porte

материал, намерен в тях, като керамика и други битови или занаятчийски предмети, може да се твърди, че те са имали различно предназначение: едни са били използвани за живеене, други за стопански сгради, а трети за работилници. Общото, което ги свързва, е това, че те са задоволявали всестранните нужди на едно местно население, отдадено на мирен труд. Силно впечатление прави обстоятелството, че при портите не се намери оръжие, нито други предмети, които да характеризират предполагаемия военен бит на населението. От това може да се заключи, че крепостните съоръжения на Плиска и главно в последния период от съществуването на столицата са били обитавани от население, занимаващо се със земеделие и упражняващо разни занаяти.

Между късните постройки трябва да споменем и едно помещение, долепено до южната стена на кула 7 (обр. 3). Неговите основи са плитки и лежат в културен пласт, който най-красноречиво говори за неговия късен произход. Фактически това помещение има само южна и източна стена. За западна стена е използвана куртината, а за северна — южната стена на кула 7 (югоизточната кула). Градежът на двата късни зида е груб, от по-дребни недялани камъни, споени с кал. Срещат се обаче и големи дялани блокове, очевидно взети от разрушените монументални строежи. Върху един такъв блок се вижда гнездо от скоба с форма на ластовича опашка (обр. 3). Не разполагаме с никакви положителни данни за предназначението на това помещение. То ни дава възможност обаче да направим заключение за състоянието на кулите и куртината по времето, когато то е строено. Ясно е, че поне на това място и куртината, и южната стена на кулата са били добре запазени. От друга страна, употребата на блокове в късните зидове показва, че по времето, когато е строено помещението, някои монументални строежи са били вече в развалини. Всичко това ни насочва към заключението, че помещението южно от югоизточната кула се отнася, както и другите сгради, строени с дребни камъни и кал, към третия строителен период на Плиска — X—XII в., когато градът престава да е столица, и важен пункт в отбраната на страната, но продължава да играе значителна роля като административен център както през последните един-два века от съществуването на Първата българска държава, така и през близо двувековното византийско владичество в нашите земи.

Обр. 21. Улей, постлан с тухли, пред източното лице на портата

Fig. 21. Caniveau revêtu de briques devant la face est de la porte

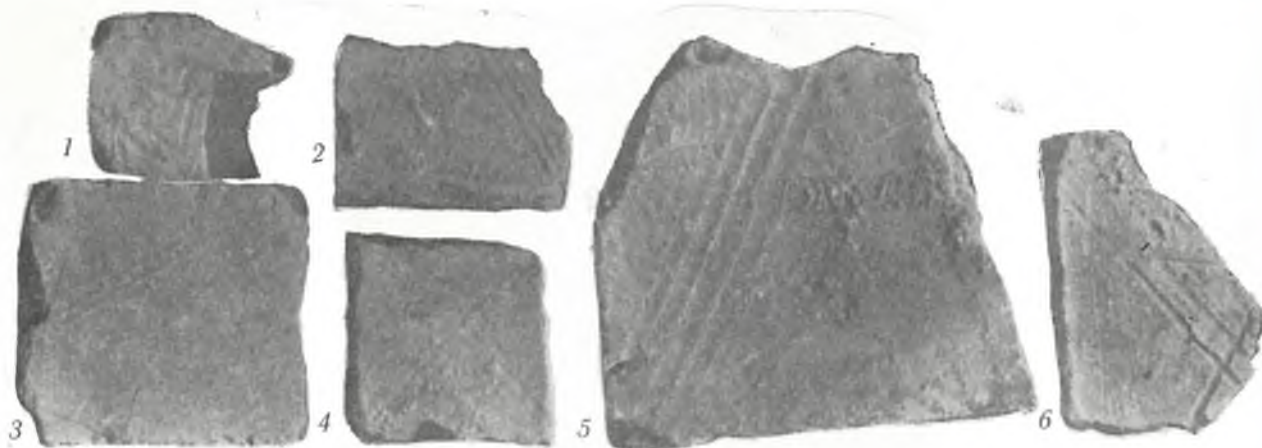
Обр. 22. Човешки скелет от гроб в кв. 11

Fig. 22. Squelette humain du caré 11

Гроб в кв. 11. Югоизточно от кула 7, в южния край на кв. 11 бе разкопан човешки скелет на възрастен индивид, положен по гръб, със скръстени на корема ръце (обр. 22). Гробът е бил ограден с големи камъни, от които запазени на място се оказаха само тези от източната и отчасти от южната страна. Приложения в гроба не се откриха. Начинът на изграждането на гроба, ориентацията изток—запад с глава на запад и скръстени ръце на корема не оставят никакво съмнение, че се касае до гроб от рода на тези, които масово се откриват около Дворцовата църква, както и на други места във Вътрешния и Външния град. При това гробът се намира в пласт, образуван след събарянето на крепостните стени, а това ни позволява да заключим, че погребението е извършено доста късно — в една епоха, когато в крепостта не е имало военен гарнизон, а строителният материал от крепостните съоръжения е бил използван за други цели, включително и за ограждане на гробове. Не разполагаме с никакви други по-сигурни данни за датирането на гроба. Обаче съображенията, които изтъкнахме, показват, че той не може да бъде отнесен преди X в.

Строителен материал. За характера на строежа на портата съдим не само от запазените зидове, но и от намерения при разкопките строителен материал — дялани блокове, по-дребни ломени камъни, тухли и хоросан. Досега обикновено считахме, че монументалното строителство в Плиска е преимуществено каменно строителство. На тухлата се отреждаше второстепенно място. Считахме се, че тя се използва главно при сводовите конструкции.⁷ Разкопките на западната порта обаче ни навеждат на друго заключение. Преди всичко следва да се отбележи фактът, че откритите тук тухли далеч превъзхождат в количествено отношение камъните — примерно срещу 35 м³ тухли има два-

⁷ К р. М и я т е в. Архитектурата в Средновековна България, София, 1965.

Обр. 23. Образци от тухли с украса, правена с пръсти

Fig. 23. Specimens de briques à décor fait à la main

десетина м³ камъни. Разбира се, тук не влизат блоковете, които са иззети за строеж от населението, но, от друга страна, несъмнено е, че на грабеж са подлежали и тухлите. И тъкмо поради това обстоятелство броят на целите тухли е незначителен в сравнение с тези, запазени във фрагментарно състояние. Но за масовото използване на тухлата съществуват не само количествени показатели. До южната стена на кула 7 и недалеч от куртината открихме част от съборен тухлен зид, в който тухлите не бяха разместени. Запазени бяха седем реда тухли в хоризонтални редове и с еднакво дебели фуги, равняващи се приблизително на дебелината на тухлите. От положението, в което се намери тази зидария, беше ясно, че тя е паднала от южната стена на югоизточната кула. Това ни дава основание да допуснем, че горните части на кулите са били иззидани от тухли. Пред вид големия брой тухлени редове по-малка е вероятността да се касае за смесена зидария. И така резултатите от разкопките на западната порта на Вътрешния град ни подсказват, че само приземните етажи на кулите, а навярно и на останалите монументални постройки във Вътрешния град на Плиска са били изградени от големи дялани блокове, а етажите на сградите и по-горните етажи на кулите са били от тухли. Всичко това означава, че тухлата наравно с камъка се отнася към масовия строителен материал, произвеждан на място или някъде в близката околност. Във всеки случай малко вероятно е този материал да е носен от запустелите римски градове. Тухлата у нас е позната още от елинистическата епоха и непрекъснато се е произвеждала и употребявала в строежите както в римската и ранновизантийската епоха, така и по-късно, през време на Първата и Втората българска държава и епохата на късното средновековие. Това обстоятелство при наличието на тухлени строежи в Плиска показва, че многовековната традиция да се използва тухлата като масов строителен материал е била винаги жива в нашите земи, поради което и българите не са могли да не я възприемат веднага след настаняването им на юг от Дунав и образуването на българската държава.

Знаци и рисунки върху каменните блокове и тухли. По някои блокове, които стоят на мястото си в зидовете или са паднали, се срещат издълбани знаци (обр. 26 и 27). Прави впечатление, че най-многобройни са кръстовете. Повечето от тях са врязани с тънко острие. По форма те са различни: равномерни или с различна дължина на раменете — най-често с удължено долно рамо (латински кръст), с разширени или раздвоени краища (цфтящ кръст). Това разнообразие на типични форми не оставя никакво съмнение, че в случая се касае не до каменоделски знаци, а до истински кръстове, представляващи християнски символи. Повечето от тях са правени сравнително в по-късна епоха — след покръстването. Присъствието на такива знаци е лесно обяснимо: те са изрязани било от войници, които са охранявали портата, било от чужденци пленници, които са били запрени в кулите. Така или иначе, и в единия, и в другия случай се касае до лица, изповядващи християнската вяра. По общо правило кръстовете от тази категория представляват графити, т. е. те са надраскани върху

камъка, обикновено твърде небрежно, с тънко острие и със свободна ръка, поради което и формата им е доста неправилна. Един такъв кръст с удължено долно рамо е гравирен върху блок от северната страница на прохода. В долната си част той е заграден с плитка врязана в камъка зигзаговидна линия, а в междурамията му е стоял традиционният надпис $\overline{\text{IC}} (\overline{\text{XC}}) \text{НИКА}$. За отбелязване е, че итатата е написана като къснославянското кирилско И. Тази малка подробност показва, че кръстът е късен (след покръстването) и че той е изрязан по всяка вероятност от лице, което е познавало кирилицата. Впрочем не можем с положителност да кажем дали запазените букви са гръцки или български (кирилски). Единствено начертанието на буквата И в НИКА ни кара да смятаме, че последното е по-вероятно.

Най-много врязани кръстчета виждаме в кула 4 върху източната ѝ стена. Те са равнораменни гравирани в камъка с тънко острие. Кръстчете с разширени краища се вижда върху един от напречно поставените блокове. Върху друг блок непосредствено надясно от първия има други две кръстчета, чиито плитки очертания съвсем слабо личат. Още по-надясно през един блок са гравирани още други три кръста, два от които са значително по-дълбоко врязани. Най-сетне един дълбоко изрязан в камъка кръст виждаме в южната стена на същата кула. Освен кръстовете върху източната стена е издълбан знак с форма на гръцката буква Δ (обр. 27), а върху блок от северната стена е начертана неправилна окръжност с диаметър 0,15 м. Върху един блок от западната стена на кула 2 е издълбан с длето знак с форма на гръцката буква Υ в легнало положение. Със знаци са сигнирани и няколко плочи от настилната в кула 9. Върху една от плочите има два знака — единия, напомнящ формата на двоен тризъбец, а другия отново на гръцката дельта. Върху втора плоча е изрязан знак, подобен на латинската буква V, а върху трети — неправилен четириъгълник.

Знаци се срещат върху някои камъни, които не са *in situ*, но произхождат от разрушените зидове на портата. Най-интересен между тях е един блок, върху който е изрязан с длето голям латински кръст (обр. 27). Изрязването е направено с инструмента, с който е бил дялан камъкът. Освен

Обр. 24. Рисунки и знак върху тухли
Fig. 24. Dessins et marque sur des briques

Обр. 25. Рисунка и знак върху тухла

Fig. 25. Dessin et marque sur brique

това важно е да се отбележи, че кръстът не се намира върху лицевата страна на камъка. Всичко това показва, че той е бил изрязан от майстора, който го е дялал, или от зидаря, който е трябвало да го постави на определено място. Формата на кръста (обр. 27) не оставя никакво съмнение, че тук се касае не до каменоделски знак, а до същински кръст, издълбан от каменоделец християнин. Този на пръв поглед незначителен факт придобива голямо значение за определяне верската принадлежност на майсторите каменоделци и зидари, които със собствените си ръце са дялали камъка и зидали стените на крепостта. Те не са били езичници, а християни или най-малкото не всички са били езичници.

Върху блок от куртната северно от кула 9 (североизточната) открихме рисунка на човешка фигура и едва забележими следи от букви, разположени, както изглежда, в четири реда. Нарисувана е съвсем ескизно само главата и шията. Главата е на мъж. Тя изглежда стригана и само на темето е скупчен голям кичур, който пада назад и покрива шията, слизайки още по-надолу. Не по-малко интересно е и обстоятелството, че мъжът е нарисован с мустаци. Този интересен образ, нелишен от екзотични черти, ни дава известна представа за физическия тип и прическата на българина от X—XI в., към което време с най-голяма вероятност може да се отнесе тази рисунка, правена с тънко острие, както и всички по-късни графити. Към това време ни насочва и графиката на нечетливия надпис, който придружава фигурата. По начертанието на една от буквите, която изглежда да е Щ, може да се предполага, че надписът е кирилски. Върху същия блок, току под надписа е изсечен знак с форма на равнобедрен триъгълник или на гръцката буква делта. По камъните на зидовете се срещат и други знаци, главно стрели, изрязвани по време на издялването на блоковете.

Украса и знаци върху тухли. В украсата и знаците по тухлите цари голямо разнообразие. Различни по форма, цвят и размери са и самите тухли. В това отношение те не се различават от тухлите, които са ни известни от другите монументални строежи, описани подробно от К. Шкорпил.⁸ Тук ще подчертая само, че по цвят те са два вида — червени и жълти със съответни нюанси. Трябва да се отбележи, че в случая цветът не се дължи на степента на изпичане и на евентуална редукция, а изключително на физическия състав на глината. По размери тухлите са от 0,17 до 0,45 м, с дебелина от 0,04 до 0,07 м, а по форма те биват квадратни, правоъгълни или най-често близки до квадрат. Най-голям е броят на квадратните или близки до квадрат тухли със страни от 0,29 до 0,34 м. По лицевата им страна се срещат два вида украса — една, правена с пръсти, и друга — с тънък инструмент. И двата вида са правени още в прясната глина преди изпичането.

⁸ А б о б а - П л и с к а, с. 160—162.

Украсата, правена с пръсти, има в същност практическо предназначение. Тя се състои най-често от пресичащи се диагонални линии, направени с три пръста, или други несиметрични начертания, теглени произволно и образуващи комбинации от геометрични форми (обр. 23). Срещат се и единични линии, също в различни съчетания. Най-сетне с пръсти са рисувани и образите на животни (обр. 24 и 25) или са изписвани отделни букви (например буквите тета, ню, епсилон, фи и др. от гръцката азбука). Първоначалното предназначение на този вид украса, състояща се главно от гео-

Обр. 26. Знаци върху тухли
Fig. 26. Marques sur des briques

метрични линии, е било да спомогне за по-здравото прилепване на хоросана към тухлите. Линиите, начертани с острие, се отнасят вече към същинската украса. Интересно е да се отбележи, че върху един фрагмент от тухла виждаме украса, правена с гребен и с техника, които ни напомнят украсата и техниката на някои ранновизантийски амфори. Голямото разнообразие на знаците върху тухли се вижда от таблицата, която прилагаме тук (обр. 26—27). От тази таблица личи, че почти във всички случаи се касае до знаци, известни от други постройки в Плиска, или до производни от тях. Знаци срещаме и върху керемиди (обр. 27, 29—31) и глинени тръби (обр. 27, 31—32). Навсякъде те са вдълбавани в прясната глина преди изпичането. Релефно начертание имат само някои знаци — главно върху дъна на глинени съдове (обр. 27). Въпросът за знаците представлява сам по себе си обширна глава, която в рамките на настоящата статия не може да се разработи. Обнародваният тук материал обаче безспорно ще бъде един принос към разрешаването на този въпрос, когато той се постави на разглеждане върху по-широка основа. Същото може да се каже и за известен брой примитивни рисунки,

Обр. 27. Знаци върху съдове, камъни и керемиди
Fig. 27. Marques sur des vases, des pierres et de la céramique

Обр. 28. Тухла със символично изображение на слънцето
 Fig. 28. Brique avec la représentation symbolique du soleil

които откриваме върху тухлите. Това са преди всичко рисунки на животни, силно стилизирани и предадени само с по няколко черти. Животните в тези рисунки представляват обобщени образи на едно примитивно мислене, доближаващо се до опростеното художническо възприемане на заобикалящата ни действителност у децата. Безспорно те са правени от неуки майстори, които, без да съзнават това, са опростявали образа, очиствайки го от всичко второстепенно и поднасяйки ни го в неговата най-типизирана форма (обр. 24). Между животните можем да различим коне, кучета, елени. Понякога конят се изобразява заедно с ездача си, последният представен също така схематично, както и самият кон (обр. 25). Тези рисунки разглеждаме не само като произведения на едно примитивно изкуство, действащо върху нас преди всичко със своята непосредственост, но и като автентично свидетелство за онова ежедневие, което е вълнувало техните автори и с което те непрекъснато са живели дори и когато временно са били откъснати от него.

Антропоморфно изображение на слънцето. Особен интерес представлява част от една тухла, намерена в западния край на прохода на дълбочина 1,60 м, върху която символично е изобразено слънцето (обр. 28). Тухлата има червен цвят и размери: $23 \times 18,5 \times 5,5$ см. Фактически тя е била много по-голяма и, както се вижда, долната ѝ част е унищожена. Тази рисунка заема по-особено място между изображенията върху тухли, за които споменахме по-горе. Тук примитивният художник не ни насочва с произведението си към неговия всекидневен бит, както е при рисунките с животни и конници, а към един по-абстрактен свят, който е светът на неговите космогонични представи. Рисунката представлява слънцето в човешки образ. Като се има пред вид, че тухлата е запазена само фрагментарно, може да се предполага, че човешкото изображение освен глава и шия е имало и торсо, което е отчупено. Рисунката, изглежда, е правена след изпичането на тухлата. Линиите са изрязвани с остър режещ предмет, и то доста дълбоко. Слънцето е предадено с голяма неправилна окръжност, в която отчасти е вписана четвъртита човешка глава, чиито очертания надясно съвпадат с контурите на окръжността или по-точно обратното — окръжността на това място приема ъгловатото очертание на фигурата. Добре са изразени очите, веждите, носът, устата и шията. Под устата се вижда едно надебеляване на това, което може да се сметне за шия и което в същност, изглежда, представлява дълга брада. От очертанието на главата излизат радиално разположени лъчи, които пресичат контурната окръжност на слънцето и с това подсказват, че то се отъждествява именно с човешката фигура. Очите са означени като дълбоки, грубо издълбани полудъги, веждите — с вертикални чертички, а носът —

Обр. 29. Среднобългарски надпис, изрязан
върху тухла

Fig. 29. Inscription en bulgare moyen, gravée
sur un fragment de brique

Обр. 30. Среднобългарският надпис.

Факсимиле, копирано от автора

Fig. 30. Inscription en bulgare moyen.
Fac-similé, copié par l'auteur

с две линии, раздалечаващи се една от друга в долния край, и с една дупка под тях, очевидно означаваща ноздрите. Устата е вдълбана дълбоко, от нея сякаш излиза брадата. Долу вляво и вдясно са означени ръцете с по една косо теглена линия, което показва, че в замисъла на рисувача е било да изобрази човешка фигура с ритуално разперени ръце.

Култовият характер на това изображение е вън от всяко съмнение — това е символично представяне на слънцето в човешки образ. Ние не разполагаме с никакви положителни данни, за да припишем това изображение на определена етническа група. Култът към слънцето е бил широко разпространен у всички езически народи. Като имаме пред вид обаче историческата обстановка, приемайки, че рисунката е от езическия период на Първата българска държава, а също така и обстоятелството, че този култ и изобщо култът към природните стихии и явления е бил добре познат и на славянските народи, бихме могли да приемем, че тази творба е оставена от славяните, които исторически са засвидетелствувани по тези места. Ако това предположение се окаже вярно, ще имаме в лицето на този нов паметник още едно сериозно доказателство в полза на тезата, която отдавна защитавам, че Плиска е преди всичко славянско селище, както красноречиво показва и неговото име.⁹

Надпис върху тухла. В най-горния хумусен пласт, почти на самата повърхност, при разкопаването на западната порта бе открита в кв. 5 част от тухла с максимални размери: 15×11×4,5 см. Върху лицевата страна на тухлата се виждат две широки, но плитки бразди, правени с пръсти. Подобно на самата тухла надписът не е цялостно запазен (обр. 29—30). Тухлата е червена, добре изпечена. Върху гладката ѝ и твърда повърхност с тънко острие и свободна ръка е гравирани надпис, от който сега личат седем реда. Редовете не са строго хоризонтални; особено долните са силно накло-

⁹ Ст. Михайлов. Първата славянска столица в светлината на последните археологически разкопки. — *Slavia Antiqua*, VI, 1957—1959, с. 352 и сл.

нени наляво. Между първия и втория ред виждаме изолирана буквата *Δ*, отнасяща се, както изглежда, към първия ред. Ако се съди по знака, с който започва този ред, трябва да се приеме, че е запазено неговото начало. Този знак може да се оприличи на знака за умножение, пресечен по средата от хоризонтална черта, която тук подобно на отделните редове е силно наклонена наляво. Както личи от разположението на буквите, надписът не е изписван върху цяла тухла, а върху фрагмент, който в общи линии е запазил и сега формата, която е имал и при гравирването на надписа. Изтрети са само някои крайни букви и долните един-два реда.

Въпреки тази сравнително добра запазеност някакво свързано съдържание от надписа не може да се извлече. Първата дума след знака би могла да се прочете *ΑΧΡΝΔ* (Ъ), където *Δ* и *Χ* се намират в лигатура. Ако се съди по първата буква на шестия ред, която има по-особено начертание и напомня буквата *Я*, надписът може да се приеме за кирилски. Във всеки един от останалите шест реда се повтаря името *ΑΣΕΝΑ*, поставено в родителен или винителен падеж. В края на четвъртия ред след името се четат буквите *ΟΓΛΗ*. Това съчетание ни напомня тюркското *ΟΓУЛ* или *ΟΓЛУ*, което значи син. От друга страна, в шестия ред след същото име накрая се четат буквите *ΗΟΑ*, където може да се предположи едно изпуснато крайно *Ν*. В такъв случай двете апозитивни части — *ΟΓΛΗ* и *ΗΟΑΝ*, които очевидно се отнасят към името *ΑΣΕΝ*, могат да ни наведат на мисълта, че в случая се касае до родословието на Асеновци. Надписът в този случай би бил твърде късен, на което впрочем не противоречат и палеографските му особености. От него може да се изтръгне и нещо повече или да се потвърдят моите предположения с по-голяма сигурност, но за това е необходимо с надписа да се занимаят по-специално и епиграфи, на които го и предоставям с настоящото му предварително обнародване.

Късноантични тухли с печати. Между огромния тухлен материал, който открихме при западната порта, се намират и тухли с печати на крайдунавските римски легиони или на частни лица, притежатели на работилници. Техният брой е около 30. В повечето случаи това са фрагменти, станали негодни за вторична употреба и затова изоставени от грабителите на строителния материал. По тази причина и печатите не са запазени цялостно — най-често се четат само по няколко букви, недостатъчни за разчитането на печата. Във всеки случай тези тухли потвърждават достоверността на направената статистика въз основа на досега известния материал от няколкостотин екземпляра, че военните тухли се разпределят преимуществено между трите дунавски легиона, а именно: Първи италийски, Пети македонски и Единадесети Клавдиев.¹⁰ Между частните тухли най-често се срещат тези с имената *DVLES* и *DIONISIS*. Към тази категория принадлежат и тухли с печати, върху които четем имената: *UTOS*, *VARINIANA*, *CATO*, *AUCC(AN)*, *RVMORIO*, *ANNIA*, *SARM* и др. Тези тухли се отличават с голямо разнообразие по отношение на форма, украса и фактура. По цвят биват жълти и червени. В същност не можем да установим никаква съществена разлика между тях и тухлите без печати, които съставляват масовият строителен материал. Такава разлика, ако съществува, както би трябвало да се очаква в случай, че това са материали от различни епохи, което приемаме засега, може да се установи само по пътя на експерименталните геофизични методи. Разлика в изписването на буквите обаче има между военните и частните късноантични тухли: при първите буквите са релефни, а при вторите — вдлъбнати. Друга разлика е тази, че при легионерските тухли надписите са позитивни, докато при повечето частни тухли те са негативни, т. е. написани са в обратен ред и се четат отдясно наляво, поради обстоятелството, че самият печат е бил позитивен. При една тухла с надпис *DIONISIS* ясно се чете гръцката буква *Φ*. При тухлите с това име, а също и с името *DVLES* имената се четат нормално — отляво надясно; само при *DIONISIS* буквите *N* и *S* редовно се пишат с тяхната негативна форма.

Голям брой късноантични тухли са открити и при разкопаването на южната порта.¹¹ С разкопките около монументалните строежи те непрекъснато се увеличават. Още по-масово тухли с такива печати се откриха напоследък при разкопаването на укреплението при с. Войвода.¹² Ако се държи

¹⁰ А б о б а - П л и с к а, с. 260 сл.

¹¹ Материалите още не са обнародвани.

¹² Разкопките са извършени от проф. Ат. Милчев и н. с. Стефан Дамянов. Материалите не са обнародвани.

сметка за броя на намерените материали от този вид, то най-вероятно изглежда, че Войвода е бил центърът на това керамично производство. Трябва да отбележа, че преди още да се открият материалите във Войвода, считаше се априорно, че късноантичните тухли в Плиска са донесени оттам. В такъв случай обаче следва да допуснем, че и каменният материал е носен от Войвода, но това не се потвърждава от фактите: дяланите блокове от монументалните строежи в Плиска се различават от тези във Войвода и по размери, и по изработка. При това положение мъчно е да се приеме, че българите са си доставяли от Войвода само тухли, а са пренебрегвали каменните блокове, които са им били не по-малко необходими. По-правдоподобно ще бъде, ако наличието на късноантичен строителен материал в Плиска, което е безспорен факт, се обясни, както вече изтъкнах на друго място, с наличието в нашата първа столица на по-ранни строежи, заварени от славяни и прабългари и използвани вторично от тях.¹³

Архитектурни детайли и обработени камъни. Между строителния материал, открит при разкопаването на западната порта, наред с блоковете, по които има вдлъбнати знаци или гнезда за скоби с форма на ластовича опашка, се откриха и незначителен брой профилирани камъни или части от капители и корнизи, които стилно не се свързват с портата и явно произхождат от по-стари строежи. Тук трябва да споменем един мраморен блок от ъглов корниз, украсен с два торуса и един ред от дентикули с правоъгълна форма (обр. 31). Блокът има размери: 50×36×30 см. На гърба си има едно вдлъбване, изглежда част от кръст с разширени краища. Заслужава внимание фактът, че върху камъка никъде няма следи от хоросан, което показва, че той не е използван като строителен материал.

Интересна находка представлява един фрагмент от кемпферов капител с добре запазена релефна украса, състояща се от латински кръст с разширени краища, междурамията на който са запълнени с акантови листа (обр. 32). Максимални размери: 23×20,5 см. Сравнително по-цялостно запазени са два други кемпферови капители с трапецовидно вертикално сечение, тясната страна на единия от които е украсена със силно стилизиран акантов лист. Като се изключат няколко фрагмента от корнизи и капители, по които е запазена само незначителна част от украсата им, останалите антични материали от каменната архитектурна украса са съвършено обезличени, затова на тях няма да се спирам.

При разкопките на портата се намериха и известен брой фрагменти или цели предмети със стопанско и домакинско предназначение — главно каменни корита и хавани. Коритата са били издъл-

Обр. 31. Ъглов камък от късноантичен корниз

Fig. 31. Pierre d'angle d'une corniche de l'antiquité tardive

¹³ С т. М и х а й л о в. За произхода на античните материали от Плиска. — Археология, кн. 1, 1960, с. 15—22.

Обр. 32. Част от раннохристиянски
кемпферов капител

Fig. 32. Partie d'un chapiteau imposte
paléochrétien

бавани от блокове, които явно произхождат от разрушените монументални строежи. Това показва, че този вид материали се свързват с онова население на Плиска, което обитава Вътрешния град, след като последният престава да бъде укрепено място и резиденция на управляващата класа. За това говорят и каменните хавани, съставляващи част от неизбежния инвентар на едно население, упражняващо известна стопанска дейност и несвързано с военния бит.

Интересен със своята форма е един хаван, намерен на дълбочина 2,50 м в кв. 14, т. е. пред кула 9. Той има цилиндрична форма и е заоблен в долния край сферовидно при размери: вис. 0,94 м и диам. 0,40 м с дълбочина на издълбаната част — 0,20 м. Един друг фрагмент произхожда от полусферичен хаван с две срещуположни дръжки с квадратна форма на вертикалното им сечение. Диаметърът при устието е бил 0,43 м. Сега фрагментът има размери: $30 \times 10 \times 10$ см. Формата на този хаван ни напомня формата на някои корита, които се срещат при кръщелните в църквите. Възможно е този фрагмент да е част от късноантичните материали. Той бе намерен в кв. 2, т. е. над югозападната кула, на дълбочина 0,20 м от повърхността. Повечето фрагменти от корита и хавани се откриха пред източната фасада на портата. Този факт може би подсказва, че вътрешните кули на портата и тук, както и при южната порта, са били използвани за невоенни цели след превръщането на Плиска в неукрепен град. За наличието на население, занимаващо се с мирен стопански труд, свидетелствува и един добре запазен хромел, с диаметър 0,58 м, намерен в кв. 10 на дълбочина 0,90 м.

Железни предмети. Железни предмети се намериха малко, при това повечето от тях не са запазени добре и не е ясно предназначението им. Но и тук в повечето случаи се касае до късен инвентар: куки, панти, гвоздеи, стъргалки и др. (обр. 33). По-голям интерес представлява едно длето, дълго 16 см, използвано като занаятчийски инструмент. Между останалите предмети заслужава да се отбележи едно налче за обувки (обр. 33) и една тока (обр. 33). От находките, които със сигурност могат да се отнесат към военния бит на населението, може да се посочи само един връх за стрела с плътна дръжка с обща дълж. 6 см и един връх за копие (обр. 34, 6). Токата е проста, без украса. Един

друг железен предмет, приличен на пръв поглед на юзда, представлява в същност нещо друго, може би някаква принадлежност от врата, тъй като халките са неподвижно закрепени за железната пръчка (обр. 34, 1). Намериха се още един косер (обр. 34, 7) и едно ножче (обр. 34, 4).

Бронзови предмети. Те са още по-малобройни в количествено отношение, но затова пък представляват значително по-голям интерес за нас, тъй като повечето от тях можем да свържем с културата на номадските народи, които в случая, макар и вече не номади, не могат да бъдат други, освен прабългарите. Това са преди всичко две токички с незначителни размери, една сърцевидна апликация, едно кухо сферично топче и една елипсовидна халка. Едната токичка е съвсем проста, без никаква украса. Тя е дълга 2,6 см и широка 2,1 см. От гледище на художествената индустрия много по-интересна е другата тока (обр. 35, 4). Тя има максимална дължина 3,5 см и максимална ширина 2,2 см. Прорезът, през който е минавал коланът, има леко елипсовидна форма със заострен връх. Интересното в тази токичка е това, че тя има клетъчна украса от бяла паста. За разлика от другата токичка и от всички останали предмети, които разглеждаме тук, тази втора тока е сребърна. В средата на щитовидната плочка, която се е прикрепяла към колана, се вижда сърце-

Обр. 33. Железни предмети

Fig. 33. Objets en fer

Обр. 34. Железни предмети

Fig. 34. Objets en fer

Обр. 35. Металически предмети: 1—3 — бронз; 4—5 — сребро

Fig. 35. Objets en bronze et en argent: 1—3 — bronze; 4—5 — argent

виден мотив, образуван от самата сребърна плочка чрез отнемане на полето с цел да се получи негативен орнамент, който впоследствие е бил запълнен с непрозрачна паста. С есовидни мотиви от такава паста е украсена цялата периферия на щитовидната плочка на токата. Стилно тази тока може да се свърже с подобни находки от Унгария.¹⁴ Свързвайки я с унгарските находки обаче, не може да не отбележим, че такива предмети у нас се срещат по изключение и съвършено отсъствуват в некрополите, които досега са разкопани у нас и с известна вероятност се приписват на прабългарите.¹⁵ Към тази категория предмети се отнася и сърцевидната апликация, която по всяка вероятност произхожда от украсата на конска амуниция (обр. 35, 1). Пръстенът на обр. 35, 5 има, изглежда, много по-късен произход и няма нищо общо с раннобългарските материали от Плиска. Що се отнася до сферичното топче (обр. 35, 3), то не е чуждо на тези материали и заедно със сърцевидната апликация и двете токи може да се отнесе към раннобългарските материали от VIII—IX в.

Предмети от кост. Между костените материали, които са още по-малобройни, следва да отбележим два върха от костени шила (обр. 36, 3 и 4) и един овален прешлен, приличен на яйце (обр. 36, 1), един зъб на хищник, пробит в долния край (обр. 36, 2), и една обработена кост, прилична на човешка глава (обр. 37). Костените шила са едни от най-често срещаните находки в Плиска. От тях тук намерихме само две. Много по-голям интерес представляват зъбът и костената плочка, които може да се обяснят като амулети. Във всеки случай това е съвсем сигурно за пробития зъб на хищно животно. Подобна находка е засвидетелствувана за пръв път у нас в некропола до Нови пазар.¹⁶ Другата кост (обр. 37), която има възкръгла форма, е също загладена изкуствено, очевидно с тенденцията да придобие формата на човешка глава. По периферията на костта личат дупки, които изглеждат естествени, но навярно са използвани за окачване на предмета. Най-сетне трябва да споменим един предмет от рог с три разклонения, едното от които е пробито с цел да се прикове към него някаква дръжка (обр. 38). Рогът е украсен от всички страни с гравирани колелца с точка в средата (орнамент „птиче око“). По форма предметът досущ напомня така наречените барутници от турската епоха. Но те се срещат и в аварските некрополи от Унгария, с които по-скоро трябва да

¹⁴ J. H a m p e l. *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I*, Braunschweig, 1905, Fig. 1681, 1685.

¹⁵ Такива некрополи са открити в Североизточна България в околностите на Нови пазар, Варна, Дългопол, Блъсково, Девня и др. С изключение на Нови пазар (С т. С т а н ч е в. Некрополът до Нови пазар, С., 1958) тези некрополи не са проучени цялостно до този момент.

¹⁶ С т. С т а н ч е в. Некрополът до Нови пазар, табл. XXXV, 9.

Обр. 36. Предмети от кост: 1 — прешлен; 2 — амулет;
3—4 — костени шила

Fig. 36. Objets en os: 1 — fusaïole; 2 — amulette;
3 — 4 — poinçons en os

Обр. 37. Амулет от кост
Fig. 37. Amulette en os

Обр. 38. Предмет от рог
Fig. 38. Objet en corne

се сравни нашата находка. Предназначението на тези предмети не е изяснено. Възможно е това да е дръжка на някакъв инструмент.

Предмети от стъкло. Тук следва да споменем само няколко фрагмента от стъклени гривни и чаши. Гривните са прави и вити, изработени от едноцветна тъмносиня паста или от различно оцветени паста — главно тъмносиня, бяла и червена. Гривните от този тип са били широко разпространени у нас, особено след IX в. и най-вече през епохата на византийското владичество (XI—XII в.).¹⁷

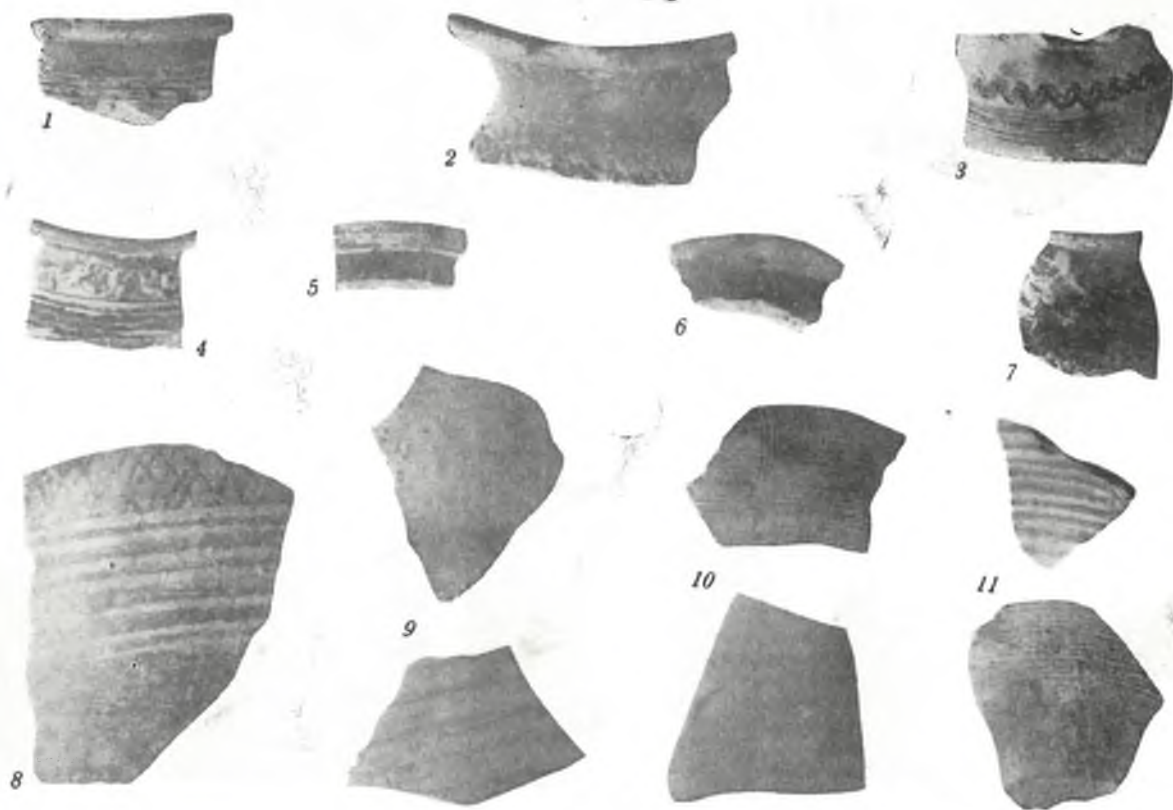
Монети. Намериха се в сравнително добро състояние три монети — една от Цимисхий (969—976) и две от Константин IX Мономах (1042—1052). Тези монети заедно с много други, намерени във Вътрешния и Външния град на Плиска, свидетелствуват за един непрекъснат живот тук и през епохата на византийското владичество, както това се потвърждава и от други находки, първостепенно значение между които имат многобройните оловени печати.¹⁸

¹⁷ Й. Чангова. За стъклените гривни в средновековна България. — Изследвания в памет на Карел Шкорпил, С., 1961, с. 179—186 и обр. 1—2.

¹⁸ Т. Герасимов. Византийски оловни печати от Плиска. — ИАН, XIV, 1940—1942, 169—180.

Фрагменти от глинени съдове. Многобройните керамични фрагменти от кухненски съдове, които открихме във и около портата, се отнасят към добре известните типове, познати ни от досегашните разкопки в Плиска. Поради това, без да се впускам в подробности, тук ще отбележа само че се касае почти изключително до фрагменти от съдове, в които се е готвело или се е държала храната. Това са преди всичко гърнета без дръжка, обикновено украсени с прави или вълнообразни успоредни линии, правени с гребен (обр. 39). Устията им най-често образуват надебелен ръб, профилиран навън. Доколкото може да се съди от запазените фрагменти, максималната ширина на тези съдове е почти равна на височината им. Изпичането, общо взето, е лошо, а глината не е пречистена добре. Украсата от врязани линии почти винаги започва под шийката и продължава обикновено до най-издутата част на съда. По-редки са случаите, когато тя слиза по-надолу и още по-редки, когато слиза чак до дъното и покрива целите стени. Източването на стените е доста равномерно. Това показва, че съдовете са работени на усъвършенствувано крачно колело, позволяващо да се постигне и нужното за случая равномерно въртливо движение. Понякога обаче долните части на стените и самото дъно са по-дебели. Като се има пред вид, че по този начин съдът става по-устойчив, може да се допусне, че такова надебеляване в известни случаи е търсено нарочно.

Повечето от намерените дъна от този вид съдове са равно отрязани и непритежаващи знаци. Доколкото се срещат знаци, те са твърде еднообразни, но затова пък много характерни за цялата славянска керамика. Касае се преди всичко и дори изключително до релефни мотиви на слънцето или негови производни — кръгове, звезди, кръстове и други подобни, свързващи се със символиката на едно примитивно възприемане на света и по-конкретно за случая с космогоничните представи на славянското население в Плиска (обр. 40).

Обр. 39. Образци от керамика с врязана украса

Fig. 39. Specimens de brique à décor incisé

Друга група керамика са фрагментите от съдове, украсени с ивици, получени чрез механично излъскване и образуващи най-често мрежест орнамент от пресичащите се диагонални линии (обр. 41, 5). Както многократно е посочвано, този тип керамика се среща в по-ограничено количество в сравнение с керамиката, украсена с врязани прави вълнообразни линии, правени с гребен. Същото съотношение констатираме и при западната порта. Някои автори наричат керамиката с врязана линейна украса славянска, а тази с лъскави ивици и сивочерен цвят — прабългарска. Тази терминология може да се приеме само като условно означение. Това не ще рече обаче в никой случай, че производители и потребители на първата са славяните, а на втората — прабългарите. Едно такова обяснение на приетата терминология би се явило в противоречие с фактите, които показват съвсем ясно, че тези два керамични типа навсякъде у нас, а също така и при салтовци в Южна Русия съставляват неизменно един и същ археологически комплекс.

Някои гърнета имат по-значителни размери. Те са украсени с широки успоредни линии, при което в едни случаи линиите са вдълбани перпендикулярно на стените (обр. 42, 1), а в други случаи — косо (обр. 42, 3, 5, 6). Последният начин на вдълбаване представлява реминисценция на една техника, която срещаме в украсата на някои амфори от ранновизантийската епоха. Същия произход имат изобщо всички широки набраздявания по стените на средновековните амфори. Тази украса е до такава степен обща за ранновизантийската и раннобългарската епоха, че датирането само въз основа на този белег е практически невъзможно. Тук трябва да се има пред вид и качеството, и особено степента на изпичането. При ранновизантийските съдове с подобна украса глината е по-добре

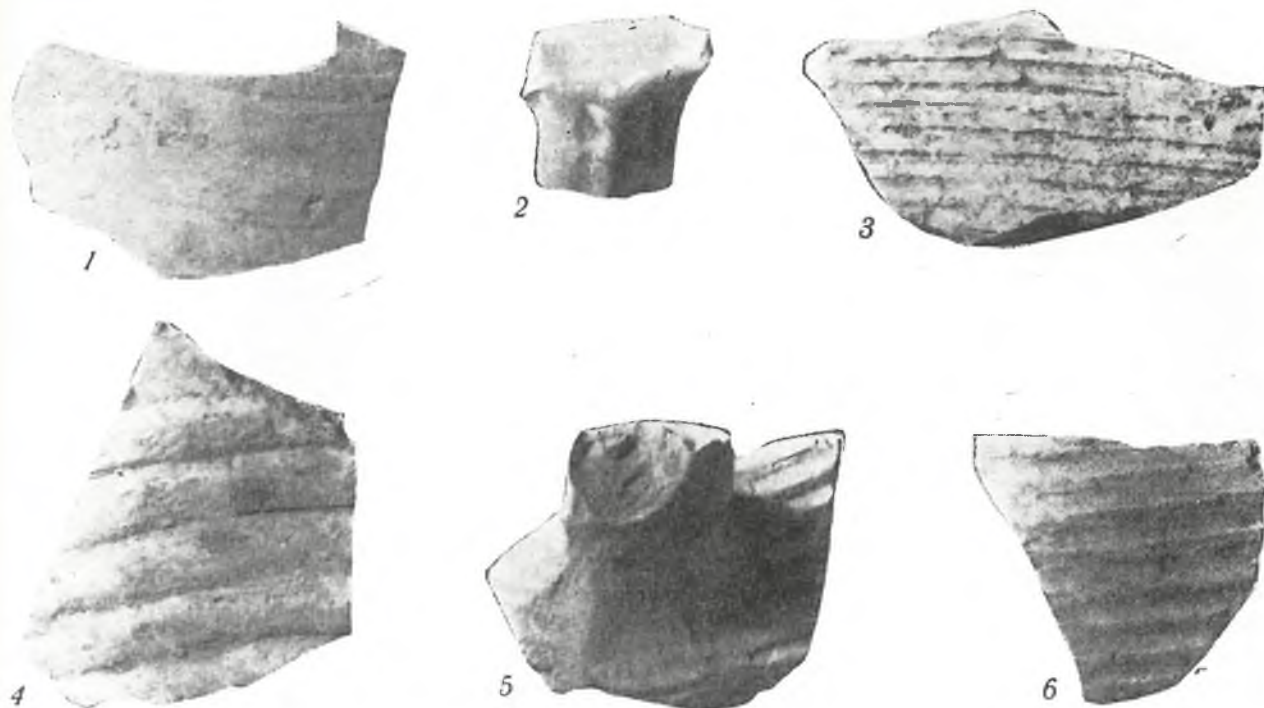
Обр. 40. Знаци върху дъна на глинени съдове

Fig. 40. Marques sur des fonds de vases en argile

Обр. 41. Образци от дръжки на глинени съдове

Fig. 41. Spécimens d'anses de vases en argile

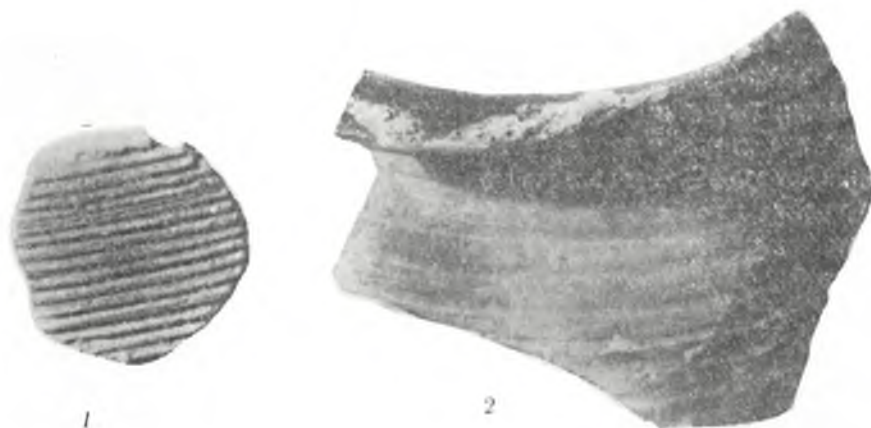
Обр. 42. Образци от византийска керамика
Fig. 42. Specimens de céramique byzantine

пречистена, а изпичането — равномерно, та при удар фрагментът произвежда специфичен, почти металически звън. Фрагменти с такива качества се срещат и при западната порта и главно в направените около нея сондажи. Изключително керамика от този тип бе намерена при сондажите, които се направиха на източната крепостна стена, южно от източната порта, по време на консервационните работи, които се извършиха там през 1963 г.¹⁹ С подобна украса, но очевидно от по-късно време — след X в., е снабден един фрагмент от съд с ненадебелено устие, намерен на 0,60 м дълбочина в кв. 7. Устието му е изкривено от силно нагряване, може би при пожар, и същевременно е покрито отчасти с полепнал хоросан (обр. 43). По устието личат следи от кафява глазура. Върху други фрагменти с гладки стени личат следи от червена боя. Този начин да се украсяват съдовете също е взет от Византия.

Типична форма на славянско гърне с гладки, неукрасени с врязани линии стени има един съд, който намерихме счупен и притиснат от една паднала от зида тухла в кула 2 (югозападната). Съдът представлява гърне без дръжка, източено от глина, съдържаща дребни песъчинки (обр. 44, 5). Изпичането му е неравномерно. Ръбът на венчето, който едва забележимо е надебелен, леко се издава навън. Поради това, че височината на съда е по-голяма от максималната му ширина, той има леко издължена форма. Това издължаване се получава главно чрез удължаването на долната част на гърнето, което е и една от особеностите на славянското гърне. Разбира се, тук терминът славянско гърне употребявам в неговото условно значение. Върху рамото на гърнето е издълбан с пръсти в прясната още глина често срещаният в Плиска знак, състоящ се от начертание, подобно на гръцката буква ипсилон, фланкиран отстрани с по една вертикална черта (IYI).²⁰ Това е един от най-често

¹⁹ Наблюдението на тези сондажи бе възложено на В. Антонова от Окръжния музей в Шумен. Материалите не са обнародвани.

²⁰ Гърнето има следните размери: вис. 24,5 см, макс. шир. на тялото 20 см, диам. на устието — 16 см, на дъното — 9,5 см.

Обр. 43. Предмети от глина: 1 — недовършен керамичен прешлен;
2 — глинен съд, деформиран при пожар

Fig. 43. Objets en argile: 1 — fusaïole inachevée; 2 — vase en argile, déformé
par un incendie

срещаните знаци в Плиска. При това виждаме го не само върху глинени съдове, но и върху дяланите каменни блокове и керамичния строителен материал, та дори и върху грубите и необработени камъни на постройките, строени с ломени камъни и кал. Всичко това свидетелствува за широкото разпространение на този знак върху раннобългарските материали. Това се потвърждава по съвсем сигурен начин и от една изключително важна в това отношение находка. Касае се за обнародвания от мен кирилски надпис върху дръжка от глинен съд, намерена при сондажни разкопки във Вътрешния град.²¹ Засега това е единственият паметник, чрез който безспорно и документално се доказва българската принадлежност на този знак. От друга страна, забележителен е фактът, че този така често срещан знак върху раннобългарската кухненска керамика, а също така и върху каменния строителен материал досега, доколкото се простират познанията ми, не е намерен върху нито една тухла от плисковските монументални строежи. Срещаме го често обаче върху керемидите от по-късните строежи. Тези факти безспорно имат голямо значение при решаването на хронологията на плисковските строежи — проблем, с който тук не се занимаваме. Нека отбележим само, че знакът, за който става дума тук, открихме още и върху осем керамични фрагмента, които според установената досега хронология за този вид паметници може да се отнесе най-общо към VIII—X в.

Заслужават внимание два фрагмента от съдове с вътрешни уши. Особено интересен е големият фрагмент, който, изглежда, произхожда от глинен котел. Формата на тези котли виждаме в някои находки от Румъния. Независимо че въпросът за тяхната етническа принадлежност не е решен (някои археолози ги приписват на печенегите и следователно ги датират късно — към XI—XII в.),²² смятаме, че този тип керамика не е бил чужд и на прабългарите и дори че той е типичен за тяхното керамично производство. Обстоятелството, че подобни фрагменти се срещат сравнително рядко, не трябва да ни учудва, тъй като, колкото и парадоксално да изглежда, но факт е, че изобщо материалите, които считаме типично прабългарски, като коланни апликации и въоръжение, апликации от конска амуниция, юзди, стремени, подкови, шпори и други подобни, или изобщо не се срещат, или се срещат като изключение. Тази малобройност на прабългарските материали обаче не трябва да се обяснява с това, че погрешно ги приписваме на прабългарите или че прабългари изобщо не са живели в Плиска. Това по-скоро свидетелствува за слабите следи, оставени от този етнически компонент в старобългарската култура, а оттам и за сравнително по-незначителната роля, която той е играл

²¹ С т. М и х а й л о в. Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, XX, 1955, 80 и сл. и обр. 29.

²² Р. Д і а с о п и. К вопросу о глиняных котлах на территории РНР. — Dacia, VIII, n. s., 1964, с. 257 и сл.

при формирането на българската народност и култура въпреки неговото превъзходство във военното дело и доминиращото положение, което той е заемал в това отношение спрямо славяните.

За да завършим с кухненската керамика, трябва да посоча, че при разкопките на западната порта се откриха и известен брой глазирани фрагменти. Веднага трябва да кажа, че процентно техният брой е най-малък. За щастие тъкмо от този тип керамика открихме един изцяло запазен съд (обр. 44, 1). По форма той прилича на разширено в долната си част гърне с малка възкръгла дръжка

Обр. 44. Глинени съдове: 1 — глазирана кана; 2—3 — фрагменти от котли с вътрешни уши;
4 — амфора; 5 — гърне със знак

Fig. 44. Vases en argile: 1 — cruche à glaçure; 2—3 — fragments de chaudrons à anses
intérieures; 4 — amphores; 5 — pot avec une marque

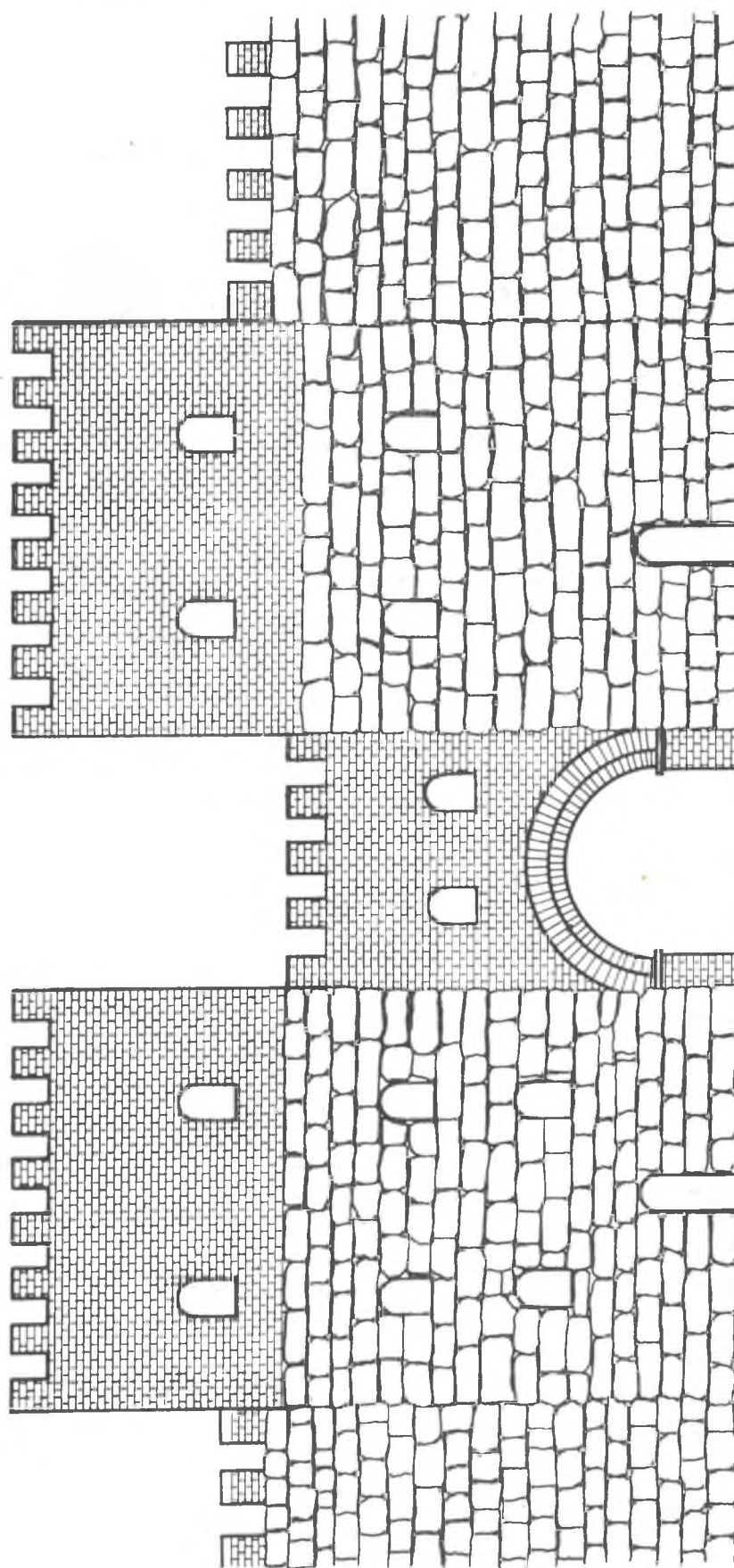
върху рамото на съда под шийката (височина на съда—11,5 см, диаметър на устието—8,8 см, максимална ширина малко над дъното—10 см). Съдът е украсен под шийката и върху най-широката си част с по три врязани успоредно линии, а също и с подобни вертикални врязвания, съединяващи двете хоризонтални пасма. Целият съд отвън и отчасти отвътре около венчето е покрит със зелена глазура. По предназначението си той представлява по-скоро чаша, отколкото гърне. За нас той е интересен главно с формата си. Сигурното, което можем да кажем за тази форма, е, че тя не е в духа на славянската традиция. Характерна е обаче за салтовската керамика. Пред вид съществуващото хронологическо несъответствие обаче този тип керамика у нас не може да се счита, че е произлязъл от салтовската керамика. Това, разбира се, не означава, че той не може да принадлежи на прабългарите, които несъмнено в своята кавказка прародина са могли да се запознаят с прототиповете на салтовската керамика още през епохата на късната античност. Тази интересна чаша открихме в един дълъг сондаж (траншея, шир. 1,50 м и дъл. 70 м), който направихме на около 30 м североизточно от портата. Този сондаж показва, че в това пространство има основи на сгради и сравнително дебел културен пласт, богато наситен с находки, които по-определено могат да се свържат с културата на прабългарите. Тук се откриха и най-интересните находки, които разгледахме по-горе: сребърната пряжка, амулетът от зъб на хищник (навярно мечка), яйцевидният костен прешлен и др. Всичко това показва, че тук в бъдеще ще трябва да се направят разкопки на по-широка площ.

Опит за реконструкция на портата. За разрешаването на този въпрос сме значително улеснени от арх. В. Игнатов, който предложи една сполучлива реконструкция за южната порта в Преслав, която в общи линии важи и за плисковските порти.²³ Главният въпрос тук е: как е изглеждала отвън портата — дали като масивен паралелепипеден блок, пробит от прохода, който е имал формата на тунел, или като разчленени тела, ясно очертаващи четири кули. Според нас вторият вариант е по-приемлив. Друг важен въпрос е от какъв материал е била изградена портата. Тук може да се предполага, че първоначално тя е била строена само с дялани блокове. Каменен може да е бил и сводът на прохода, през който се е влизало и излизало от крепостта. При извършеното основно преустройство обаче тухлата широко навлиза в строежа. Съществува известно колебание обаче дали тя е използвана само при прохода и в стените, където в такъв случай могат да се предполагат хоризонтални тухлени пояси, или също така и в горните части, където може да се допусне, че стените са били изцяло тухлени. Като изхождаме от характера на намерения строителен материал, за който споменахме по-горе, склонни сме да приемем втория вариант.

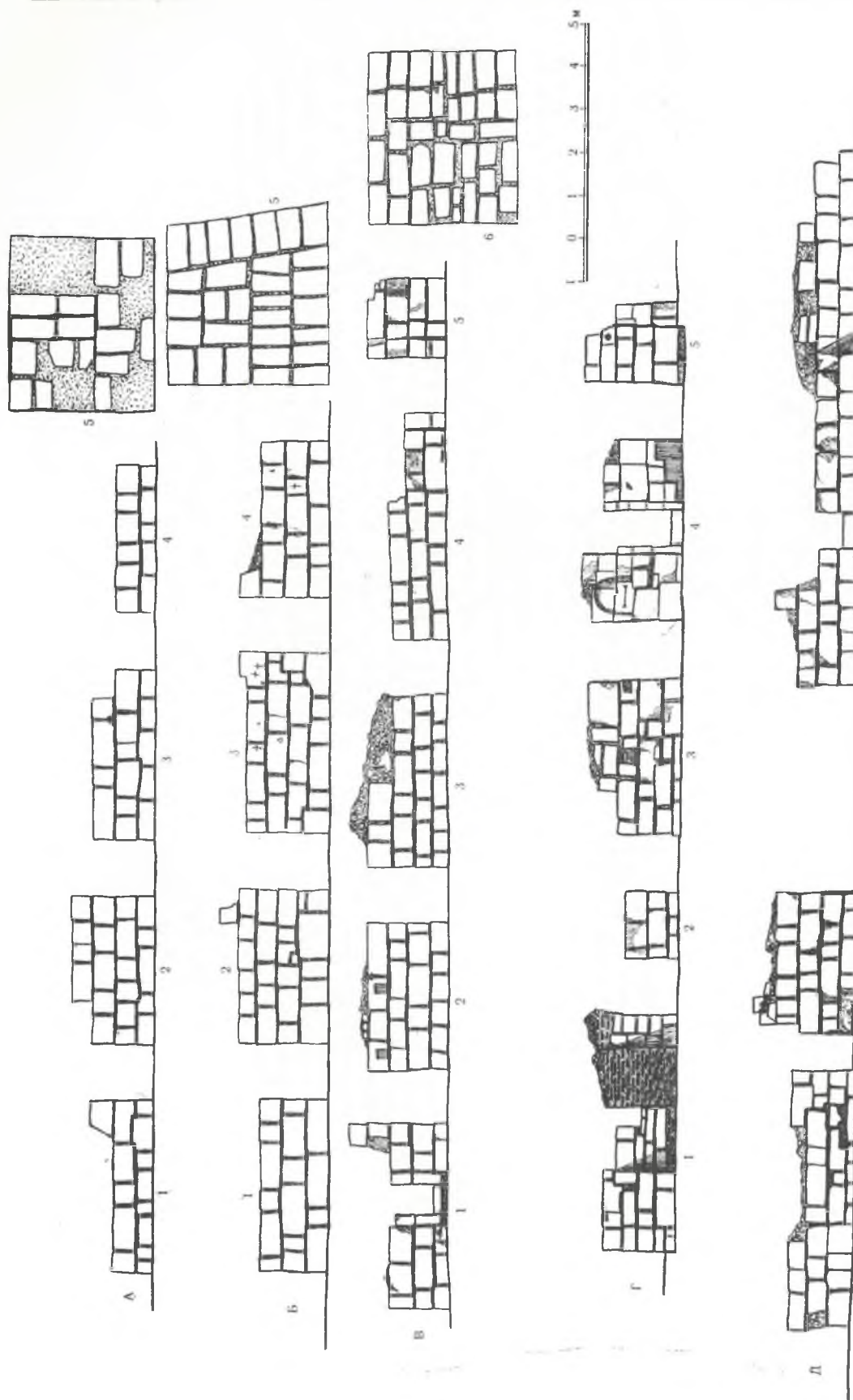
И така западната порта, както и всички останали порти в Плиска, е имала четири кули, които са се съобщавали помежду си. Те са били триетажни, като долните два етажа са били зидани с дялани блокове, а третият етаж — с тухли (обр. 45). Всички кули са завършвали с плоска тераса, обградена от четирите страни със зъбери. Етажите са се осветявали от сравнително големи прозорци — по два на всеки етаж, откъм лицето им към Вътрешния град. Съответно към Външния град, но само на втория и третия етаж е имало тесни процепи (бойници, амбразури), служещи за отбрана на крепостта. Такива процепи е имало и над самия вход, а сводът над прохода е бил пробит, та е било възможно неприятелят да бъде нападат и оттам в случай, че му се удаде да форсира външната врата.

За разлика от южната порта в Преслав, където стълбите за втория етаж са поместени в стената, тук те са в самото помещение, снабдено с кръстат тухлен свод. Изкачването на третия етаж е ставало навярно по дървени стълби, намиращи се също вътре в кулите, покрай стените. По същия начин се е излизало и на бруствера над прохода. Този бруствер пряко се е съобщавал с третия етаж на четирите кули. Що се отнася до покрития пасаж над прохода, той е имал връзка с втория етаж, която се е осъществявала чрез стълба от няколко стъпала, изградени от тухла или камък. Тук съществена разлика между Плиска и Преслав не съществува. Впрочем тази разлика е незначителна също така във формата и дори в самите размери в портите. Значителни различия обаче има в оформянето на прохода. Преди всичко в Преслав липсва тухленият градеж, който виждаме в Плиска след преустройството. Освен това в Плиска катарактата не е измествана, както в Преслав, а си е останала

²³ Б. Игнатов. Южната порта на вътрешната крепост в Преслав като обект за консервация и реставрация. — ИАН, XXII, 1959, 173—206.

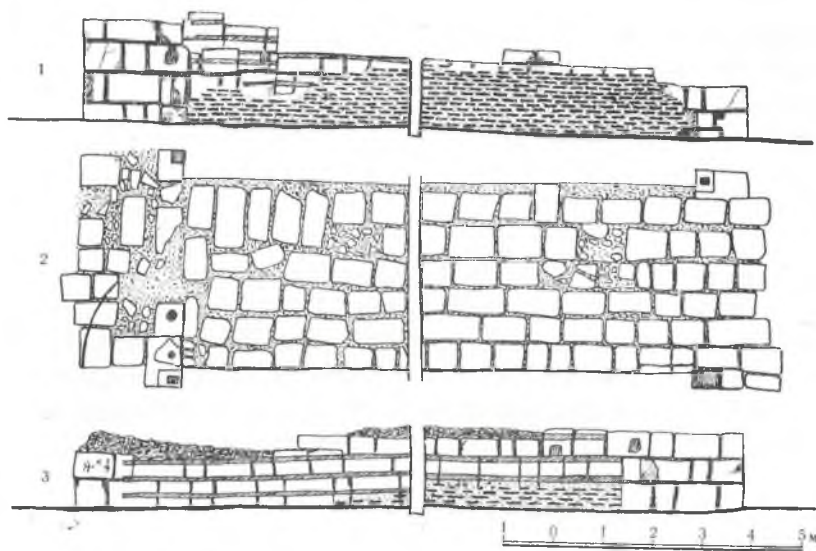

Обр. 45. Реставрация на западната порта, гледана откъм Вътрешния град
 Fig. 45. Reconstitution de la porte Ouest, vue de la ville intérieure

Обр. 46. А. Стени на югозападната кула: 1 — западна; 2 — северна; 3 — източна; 4 — южна; 5 — каменна настилка на пода. Б. Стени на северозападната кула: 1 — западна, 2 — северна; 3 — източна; 4 — южна; 5 — каменна настилка на пода. В. Стени на северизточната кула: 1 — източна; 2 — южна; 3 — западна; 4 — северна, 5 — южна страници на входа; 6 — каменна настилка на пода. Г. Стени на югоизточната кула: 1 — южна; 2 — западна; 3 — северна; 4 — източна; 5 — северна страници на входа. Д. Изглед на вътрешната фасада (сегашно състояние)

Fig. 46. А. Murs de la tour sud-ouest: 1 — face ouest; 2 — face nord; 3 — face est; 4 — face sud; 5 — le pavage. Б. Murs de la tour nord-ouest: 1 — face ouest; 2 — face nord; 3 — face est; 4 — face sud; 5 — le pavage. В. Murs de la tour nord-est: 1 — face ouest; 2 — face sud; 3 — face ouest; 4 — face nord; 5 — face sud de l'entrée; 6 — le pavage. Г. Murs de la tour sud-est: 1 — face sud; 2 — face ouest; 3 — face nord; 4 — face est; 5 — face nord de l'entrée. Д. Vue de la façade intérieure (état actuel)

Обр. 47. Проходът на портата: 1 — изглед на южната страница;

2 — настилка в прохода; 3 — изглед на северната страница

Fig. 47. Le passage de la porte: 1 — face sud du passage;

2 — le pavage du passage; 3 — face nord du passage

на същото място и след стесняването на прохода. Интересен случай в Плиска е наличието на две двукрили врати, затварящи тунелния проход от изток и от запад. Ние не сме в състояние да кажем дали трите врати са действували едновременно или дали една от тях, разбира се, двукрила, не се е появила при по-късни преустройства, когато другата вече не е действувала.

Тук искам да обърна внимание още на една подробност. Касае се за това, в какво положение са поставяни каменните капаци, които са увенчавали зъбците на бруствера. Както е известно, отгоре те имат формата на покрив на две води. К. Шкорпил възстановява зъбците, като поставя билото на капациите перпендикулярно на страната.²⁴ Същата възстановка прави и арх. Б. Игнатов.²⁵ От наблюденията, които съм направил на някои капаци, произхождащи от Плиска, и които в отвесно срязаната си триъгълна стена имат дупки за съединяване, аз дойдох до друго заключение. Струва ми се, че тези дупки в триъгълната страна на капака, които никак не са случайни, достатъчно убедително показват, че положението на капациите е било точно обратно — тяхното вододелно било не е било перпендикулярно, а успоредно на стената. Това наше предположение се потвърждава още и от обстоятелството, че капациите, които дава Шкорпил, са профилирани, т. е. имат лице тъкмо откъм страната, която е успоредна на вододелното било на капака. Този профил няма никакво утилитарно предназначение, следователно той е направен от чисто естетически съображения, за да бъде виждан както от тези, които се приближават към крепостната стена и нейните порти, така и от онези, които са във Вътрешния град.

От съпоставката, която направихме между Плиска и Преслав по отношение устройството на портите, се вижда, че южната порта в Преслав е замислена и направена по образа на преустроените плисковски порти. Оттук следва, че изграждането на южната порта в Преслав е станало не по образа на северната порта на Вътрешния град на Преслав, а според един по-усъвършенствуван образец, какъвто са могли да бъдат преустроените порти на Вътрешната крепост на Плиска. Всичко това означава, че южната порта в Преслав с двете си незасводени разширения откъм Външния и Вътрешния град е по-късна от портите в Плиска. От друга страна, тъй като северната порта копира не-

²⁴ К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. — Сб. България 1000 години, С., 1930, с. 231, табл. VII. 6.

²⁵ Б. Игнатов. Цит. съч., с. 198, обр. 29.

преустроените плисковски порти, логично е да приемем, че строежът на Вътрешния град на Преслав е продължил много години, както е споменато и във Видението на пророк Исаяя.²⁶ В светлината на тези факти и догадки може да се приеме с голяма доза вероятност, че построяването на преславските порти е започнало преди основното преустройство на Плиска. Затова именно първата построена порта в Преслав — северната, е изградена по образа на оригиналните плисковски порти, където виждаме разширение само в единия край на прохода, а южната малко по-късно, след като в Плиска е било вече извършено преустройството и чрез прибавянето на тухлените стени, които не са стигали до краищата на прохода, са се получили две разширени пространства — едното непосредствено източно, а другото западно от засводения тунелен проход. Така портите в Плиска и по-специално западната порта, явяваща се една от най-добре запазените, ни дава ключа не само за реконструкцията на другите плисковски порти, но и на портите на Вътрешния град на Преслав, особено що се отнася до тяхната относителна хронология. За да обобщим за останалите порти в Плиска, трябва да кажем, че всички те могат да се реконструират по образа, който предложихме тук за западната порта.²⁷ И при четирите порти в една от вътрешните кули е имало по една кръгла тухлена колона, около която е била стълбата за горния етаж. Долният етаж на кулите, в които са били стълбите, не е бил използван за други цели. В останалите вътрешни кули навярно са се пазели на склад муниции и други материали, свързани с отбраната на крепостта. През последния период от съществуването на Плиска тези кули са били използвани и за живеене. Арх. Б. Игнатов правилно изтъква, че по принцип такива съоръжения не се използват за чисто битови нужди, но, както показват портите в Плиска (особено южната), това е напълно възможно, когато те са преустроени и използвани вторично.

В настоящото обнародване на материалите от западната порта съзнателно не се впуснахме в дълги сравнения и възможни интерпретации въз основа на чужди и далечни от нашата страна паметници. Умишлено отминахме и въпроса за абсолютната хронология на портата. Такава хронология не може да се изгради с помощта само на чужди паметници. Необходимо е тя да се подкрепи преди всичко с наши материали. Това ще стане, когато се разкопае цялостно Вътрешният град и се изследват основно всички крепостни съоръжения в Плиска и Преслав, като към тях се прибавят и откритите напоследък стени и монументална порта в Силистра — древния Дуросторум, чиято съдба в продължение на столетия се преплита със съдбата на Плиска и Преслав.

LES FOUILLES DE LA PORTE OUEST A PLISKA

STAMEN MICHAÏLOV

(Résumé)

L'article porte sur les résultats des fouilles effectuées de 1965 à 1967 à Pliska pour la mise au jour de la porte ouest. Elle a été déblayée en entier et avait été au préalable introduite dans un réseau quadrillé conforme au plan même de la porte. On a établi que ses dimensions et sa forme sont identiques à celles de la porte est, mise au jour dès 1899—1900 par l'expédition de l'Institut archéologique russe de Constantinople. Outre la porte ouest on a procédé aussi à des études au moyen de sondages de certaines parties du mur d'enceinte. Le mode de construction de ce mur est aujourd'hui parfaitement éclairci. Ce sont de grands blocs liés avec du mortier rouge (qui comprend de petits morceaux de briques broyées) sur les deux faces du mur. L'espace entre les blocs est rempli de petites pierres liées au mortier. Il apparaît donc que ce mur n'avait pas été bâti seulement avec de grands blocs équarris, tels que ceux des édi-

²⁶ И в. Д у й ч е в. Из старата българска книжнина. С., 1943 с. 157.

²⁷ При южната порта това преустройство е станало във вертикална посока. Повече подробности не мога да съобщя, тъй като материалите не са обнародвани.

fices palatines, comme on le supposait jusqu'ici. Ce mur a des fondations profondes allant jusqu'à 1,8—2 m); il repose sur un soubassement solide fixé dans la terre ferme au moyen de pilotis recouverts de mortier et de petites pierres. Ces blocs ont différentes dimensions. Comme leur hauteur est variable, à de nombreux endroits on rencontre des blocs qui affectent la forme de la lettre cyrillique „Г“. Cette taille des blocs a permis de corriger la dénivellation des rangs horizontaux due aussi, par endroits à la hauteur différente des pierres.

Tout comme les autres portes, celle de l'Ouest comporte quatre tours — dont deux extérieures et deux intérieures, séparées par le mur d'enceinte. Le complexe, vu dans son ensemble, forme un rectangle. L'un des côtés le long du ligne Nord-Sud mesure 19,70 m et à l'Est-Ouest — 13,50 m. L'ouverture de la porte et les tours sont revêtues de blocs massifs qui forment un pavement solide. On aperçoit dans l'ouverture des traces de pilotis.

Lors des fouilles on a trouvé de très nombreux matériaux de construction, principalement des briques. Ceci montre que les parties supérieures des tours n'avaient été bâties qu'en briques, ou bien avec des bandes alternant de briques et de pierres. Tout comme les autres portes, celle de l'Ouest a été totalement reconstruite. Pendant la seconde période de construction la brique a constitué le matériau principal. L'auteur indique dans quelle intention ces reconstructions ont été pratiquées, notamment:

Assurer une défense plus efficace; probablement qu'après une démolition partielle on s'est vu obligé de retrécir le passage. A cet effet on a ajouté des deux côtés des murs en briques qui soutenaient aussi la voûte semi-circulaire en brique surmontant la porte. Cette voûte reposait en partie aussi sur le mur en pierre. Elle n'était élevée que sur le passage retréci. A l'Est et à l'Ouest en face de l'ouverture elle était élargie et ne comportait aucune voussure. Cette reconstruction a nécessité le déplacement de la porte à deux battants de 1,50 m vers l'Est. La cataracta disposée au milieu du passage est restée à sa place initiale. Probablement qu'à une certaine époque plus tardive on avait élevé à l'Ouest une seconde porte à deux battants. De cette manière le passage pouvait être fermé aussi bien de l'intérieur que de l'extérieur.

On accédait aux étages supérieurs des tours et vers le parapet de la courtine par un escalier massif, placé dans la tour sud-est. Cette tour comportait au milieu une colonne massive en briques autour de laquelle s'enroulait l'escalier. La partie inférieure de cette tour était munie d'une voûte cruciforme. Dans son mur est était creusée une niche semi-circulaire plate dont la destination est imprécise. A de nombreux endroits du passage et autour de la porte on remarque des traces d'un incendie, certains blocs étant fortement brûlés. Il est important pour la chronologie des périodes de construction de relever que de telles traces de brûlures existent aussi sur les matériaux de construction qui remontent à l'époque postérieure à la reconstruction de la porte. Ceci prouve que la principale reconstruction a été effectuée avant l'incendie et n'était pas due à ce dernier (en 811) comme on l'a supposé jusqu'ici.

Le pavage devant la face est et ouest de la porte comportait un espèce de canal découvert revêtu de briques. On ne saurait dire quelle avait été sa destination, mais de toute évidence il ne pouvait être exploité lorsque la porte fonctionnait. L'une des briques du fond est marquée avec les lettres S H et N 1, dont l'une est tracée à l'envers.

On rencontre sur certains blocs et surtout sur une grande partie des briques des signes incisées. Il en existe aussi sur des dalles. En même temps que des marques du tailleur de pierre que l'on trouve aussi sur les briques. On aperçoit de nombreuses croix chrétiennes dont quelques-unes portent l'inscription traditionnelle IC XC НИКА. C'est un témoignage que la population de cette forteresse était, du moins en partie, chrétienne. Les matériaux de construction portent aussi d'autres signes. L'un d'entre eux affectant la forme de la lettre grecque Y est flanquée de deux traits verticaux. C'est, selon l'auteur, un signe typiquement bulgare. Il est intéressant de relever qu'on rencontre ce signe très souvent sur des pierres et des tuiles, mais jamais sur des briques, marquées avant la cuisson.

Ici, tout comme sur d'autres édifices monumentaux on a découvert un certain nombre de tuiles avec des estampilles des légions romaines danubiennes, ainsi que des tuiles avec des estampilles d'artisans privés.

Il est évident que ces tuiles ont la même origine que celles de la forteresse Voivoda, située à une dizaine de kilomètres au Nord de Pliska. On doit mentionner parmi les plus importantes trouvailles

de matériaux de construction une tuile portant une représentation anthropomorphe du soleil. Il est hors de doute qu'il s'agit d'une représentation de culte, mais il est difficile de l'attribuer à un groupe ethnique bien déterminé, car le culte du soleil était largement répandu chez tous les peuples païens. Pourtant un tel objet découvert à Pliska devrait selon toute vraisemblance appartenir aux Slaves qui ont d'ailleurs donné le nom à la première capitale bulgare.

Une inscription, d'une origine sensiblement plus tardive est très intéressante. Elle est incisée au moyen d'un burin sur une tuile après la cuisson. Le début peut être déchiffré comme АХРНД(Ъ) et ensuite on rencontre à six endroits le nom Assen. L'inscription semble être cyrillique et tout porte à croire qu'il s'agit de l'arbre généalogique des Assénides.

Lors des fouilles on a recueilli aussi certains ornements architecturaux, ainsi que des pierres onvrées appartenant à l'antiquité tardive qui avaient probablement été utilisées à cet endroit. Ce sont des fragments de chapiteaux, de corniches, de bases de colonnes, etc. Sauf une pointe de flèche et une pointe de lance, on n'a pas trouvé d'autres objets qui auraient témoigné de l'existence d'une population guerrière. Parmi les menus objets on doit mentionner une petite boucle en argent dont on trouve des analogies en Hongrie et que l'on pourrait avec beaucoup plus de certitude attribuer aux Protobulgares. De même une applique en bronze en forme cœur qui doit également être mise en relation avec la culture des Protobulgares. Ces deux trouvailles peuvent bien appartenir aux VIIIe—IXe siècles. Enfin il y a aussi deux objets intéressants en os — une plaque qui rappelle une tête d'homme et une dent d'ours, tous les deux ayant servi d'amulettes. Trois monnaies byzantines — l'une de Jean Tzimiscès et deux de Constantin IX Monomaque indiquent la dernière période de l'existence de Pliska.

Les fragments de céramique, parmi lesquelles il y a deux vases entiers, appartiennent aux quatre groupes fondamentaux: au type des amphores, à la poterie à décor incisé linéaire, à celle à bandes lustrées et à la céramique à glaçure. Ce sont des types fort connus des fouilles effectuées jusqu'ici à Pliska. Ils sont caractéristiques de deux périodes — le VIIIe—IXe et le Xe—XIe siècles.

A la fin de son article l'auteur s'est attaché à une reconstitution de la porte qui fait l'objet de son étude. Selon lui les tours étaient à trois étages. Le dernier étage était bâti en briques et les deux étages inférieurs en blocs de pierre liées avec du mortier qui sur la face comportaient un décor de joints en mortier rose. Les deux tours jumelles étaient élevées d'une manière indépendante l'une de l'autre au-dessus du mur d'enceinte et liées entre elles par la voûte de l'ouverture. Seules les tours intérieures comportaient une entrée. Les tours extérieures, au lieu de fenêtres avaient des meurtrières. La lumière dans les pièces pénétrait par les fenêtres des tours intérieures. Les portes reconstruites de Pliska ont servi de modèle à la porte Sud de Preslav.

НОВГРАД

СТАРИННИ СЕЛИЩА

Стефан Стефанов

През 1928—1931 г. при с. Новград, Свищовско, при изкопи за насипване на дигата за пресушаване на блатата в крайдунавската Вардим-Новградска низина трудовази са намерили археологически паметници. Те произхождат от стари селища от разни културни епохи — бронзова, желязна, късноантична и средновековна — славянска.

На времето музеят в Свищов полагаше много усилия да прибере в своите сбирки тези находки, които дълги години останаха необработени. При стихийното копане бе нарушена стратиграфията на културните пластове и това затрудняваше твърде много обработването на материалите. Но поради голямото им научно значение едва през 1965 г. се залових с тяхната обработка и проучване.

Обр. 1. Карта на дигата със селищата около нея

Fig. 1. Carte de la digue avec les sites

За по-сигурно прибегвах до аналогични на тях стратиграфски проучени материали от различни пещерни и могилни селища у нас и в съседните страни. Това бе от голямо значение особено за керамичния материал, защото много глинени съдове от новградските селища по форма, дръжки и украса съвпадат с глинени съдове от други проучени и точно датирани селища, които са били във връзка и взаимоотношения с новградските.

Ето защо по-подробно ще разгледаме отделните находки, разпределени по селища към споменатите по-горе културни епохи.

На 12 км източно от Свищов е разположена Вардим-Новградската низина. Тя заема част от землището на селата Вардим, Новград и Караманово с повърхност над 50 кв. км. На север граничи

Обр. 2. а — челюст; б — бедро от носорог; в, г, д, ж — кътник; е — челюст от мамут
 Fig. 2. а — mâchoire; б — cuissot de rhinoceros; в, г, д, ж — molaire; е — mâchoire de mamouth

с Дунав, на изток — с Янтра, левия ѝ приток Студена, на юг и запад — с вардимските височини (местността „Ерлоолу“). По висок земен насип през низината минава шосето Свищов—Вардим за Новград (вж. обр. 1).

До 1931 г. низината ежегодно се заливаше от придошлите пролетни води на реките, а при спадането им по ниските безотточни места оставаха просторни блата, мочурища и тресавища, по които гъмжаха хиляди блатни птици.¹ Водите заливаха също така много работна земя и причиняваха големи щети на народното стопанство. Затова през 1928 г. Окръжната постоянна комисия във Велико Търново почна строеж на дига с помпени станции за отводняване, а при нужда и за напояване на низината. Днес тя е превърната в „ханаанска земя“, собственост на ДЗС „Дунав“ и на обединеното ТКЗС в селата Новград и Караманово.

Дигата, дълга 18 км, е дело на трудовите войски. Четири години тя се насипваше от 2500 трудоваца. През 1930—1931 г. на един километър западно от с. Новград под мелницата се работеше последният сектор на дигата на дължина 1,5—2 км в югозападна посока. В този сектор десният бряг на р. Студена се издига от 3 до 5 м над нивото на блатото и със слабо нагорнище преминава в хълмиста местност. При разширяване на речното корито, което трябваше да остане във от дигата, десният бряг се разкопаваше от 4 до 8 м навътре от първоначалното му положение. При изкопите трудоваците засегнали само периферията на стари селища по този бряг, от които са извадили много предмети.

¹ Някога тази блатиста низина била обитавана от плеистоценова фауна, от която са намерени кости. През 1930 г. при трасиране на последния сектор от дигата трудоваците изкопали една лява половина от долна челюст и част от бедрена кост на носорог *Rhinoceros tichonhinos* (обр. 2 а, ж). Преди години до с. Вардим в пясъчните наслаги край блатото селяни изровили три кътника от мамут — *Elephas primigenius* (обр. 2 в, г, д), а напоследък — част от лява долна половина от челюст и отделно един кътник от мамут (обр. 2 е, ж), прибрани всички в Свищовския музей. Носорогът и мамутът живели у нас през мустерската ера на дилuviума. По време тя съвпада с палеолита, когато по нашите земи е живял вече и човекът.

Намерените край дигата материали са от селища през бронзовата, желязната (халщатската и латенската), късноримската с ранновизантийската и средновековната епоха (обр. 1). При все че много от находките са затрупани в дигата, от оцелелите, прибрани в Свищовския музей, най-многоброен е керамичният материал от всички културни епохи, на всяка от които поотделно ще се спрем.

БРОНЗОВА ЕПОХА (2750—1200 Г. ПР. Н. Е.)

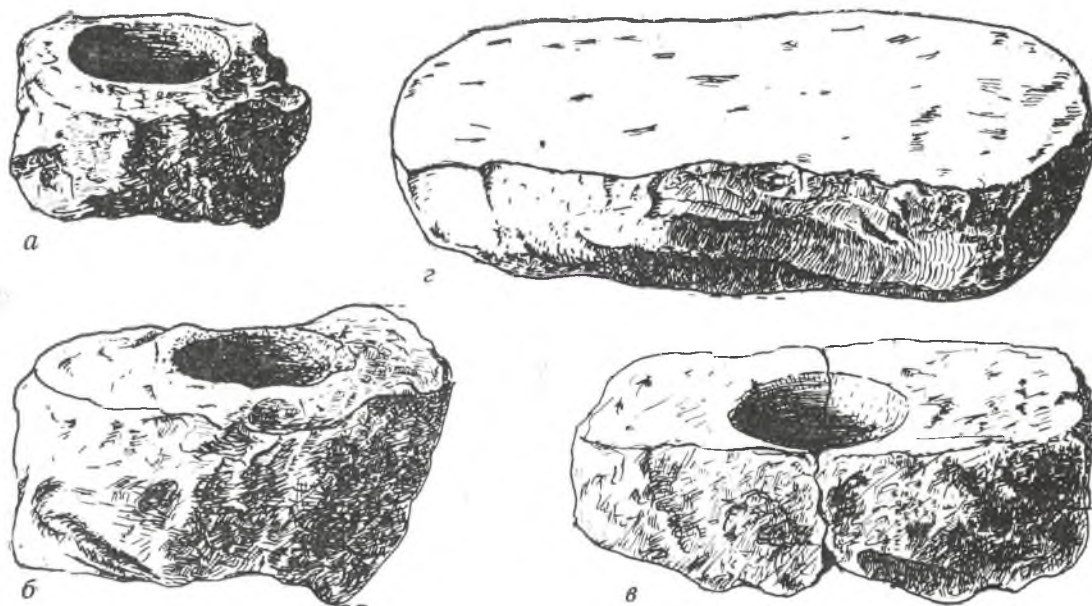
Оръдия за производство

Поради трудното добиване на бронза в началото на тази епоха били в употреба още и каменните оръдия, каквито са намерени в селището при Новград. При изкопите за насип на дигата не е било обърнато внимание на културните пластове, което затруднява проучването на материалите и не позволява отнасянето и на някои оръдия към един или друг период на епохата. По тази причина ще ги разгледаме общо към епохата и там, където за някои оръдия има точни аналогии от други селища с нашите, ще се постареем да определим към кой период на бронзовата епоха трябва да се отнесат.

Оръдия от камък. В селището са намерени каменни хавани с хромел, бойни топки и точила.

Хавани. Направени са чрез грубо очукване от бял ситнозърнест пясъчник (обр. 3 а, б, в). По средата всеки хаван има по една закръглена вдлъбнатина със заоблено дъно при съответни размери: дълж. 20, 28, 48 см, шир. 20, 23, 28 см, деб. 9, 13, 20 см. Аналогични хавани у нас са известни от много селища още от неолита и каменно-медната епоха, а от Кесчиоареле, Румъния, от втората половина на бронзовата епоха,² от която у нас досега са още неизвестни.

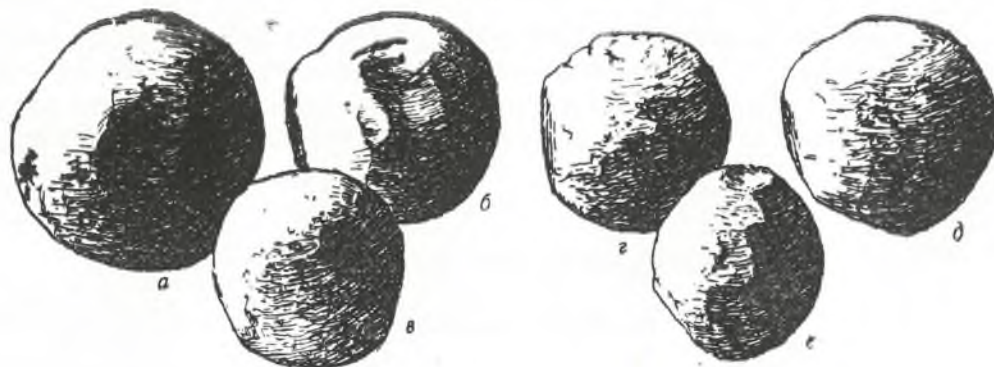
Хромели. Намери се един мелничен камък (хромел), приготвен от едрозърнест бял пясъчник с равна, елипсовидна плоскост, току-що очукан и неизползуван (обр. 3, г). Дълж. 51 см, деб. 13

Обр. 3. а — в — каменни хавани; г — хромел

Fig. 3. а — в mortiers en pierre; г — meules

² Ch. St e f a n. Fouilles de Căscioarele. — Dacia, II, 1925, с. 197, с. 151, обр. 47₁.

Обр. 4. а — б — ударни бойни топки

Fig. 4. а — б — boules de combat

см и шир. 22 см. Подобни хромели у нас са известни от Веселиново,³ Юнаците,⁴ Разкопаница,⁵ датирани от ранния, а последния от късния период на бронзовата епоха. Приведените паралели показват, че хаваните и особено елипсовидните хромели твърде рядко се срещат през бронзовата епоха, че в прехода към халщата и по-късно тази форма постепенно се измества от кръглата, въртяща се на ръка мелница-хромел, на който по-нататък ще се спрем. Хромелът, както и хаваните, трябва да се отнесат общо към бронзовата епоха.

Бойни (ударни) топки. Намерени са 6 броя (обр. 4 а—е). Те са изработени от компактни твърди скали с кафяв и бледочервен цвят. Само една е от черна еруптивна скала (обр. 4 е). Всички са с очукани и заоблени ръбове — дело на човешка ръка. Употребявани били като оръдие за чукане и като оръжие за убиване на дивеч. Диамет. от 4,7 до 7,2 см. Подобни топки от ранния период на бронзовата епоха са известни от Веселиново,⁶ Деветашката пещера,⁷ а от късния период — от Разкопаница.⁸

Точила-гладилки. Намерени са 5 броя, изработени от ситнозърнест червен и кафяв пясъчник. Имат продълговата форма с четвъртито напречно сечение. От дълга употреба всички са със загладена повърхност. Използувани били за изостряне и изглаждане на предмети от кост и рог — шила, длета и пр. Дълж. 6,5—10 см (обр. 5 а—д). Аналогични точила у нас са известни от пещерите до с. Емен от ранния период на епохата.⁹ Трябва да отбележим, че бойните топки, точилата и други оръдия, които по-долу ще разгледаме, са намерени в изкопи най-долу непосредствено до здрава почва, културният пласт над която до повърхността е 1,3—1,5 м дебел.

Оръдия от кремък. Кремъкът като суровина по-малко се е използвал за изработване на оръдия за производство. Почти във всички проучени у нас и в съседните селища от тази епоха кремъчните оръдия са били в ограничен брой, както в селището при Новград, където са намерени само едно ядро-нуклеус и 8 ножа.

Нуклеус (обр. 6 а). Има неправилна форма, резултат от естествения люспест лом на кремъка чрез удар с твърд предмет. Той е със светлосъсочен цвят, диам. 6,5—7 см.

Ножове (обр. 6 б—и). Кремъчните ножове са продълговати, корубести пластинки, притъпени на единия и заострени на другия край. Страничните им ръбове са тънко заострени чрез ретуширане. Някои с назъбени ръбове са триони (в—д). От дълга употреба всички са излъскани с жълт въсочен цвят. Дължина 6,5—17 см. Нуклеусът и ножовете са намерени също в най-долния културен

³ В. Миков. Селищната могила от бронзовата епоха до село Веселиново. — ИАИ, XIII, 1941, с. 199, обр. 233.

⁴ В. Миков. Селищната могила при Юнаците. — ГПНБМ, 1940, с. 69.

⁵ П. Детев. Селищната могила Разкопаница. — ИАИ, XVII, 1950, с. 173, обр. 116.

⁶ В. Миков. Цит. съч., с. 197 и 203.

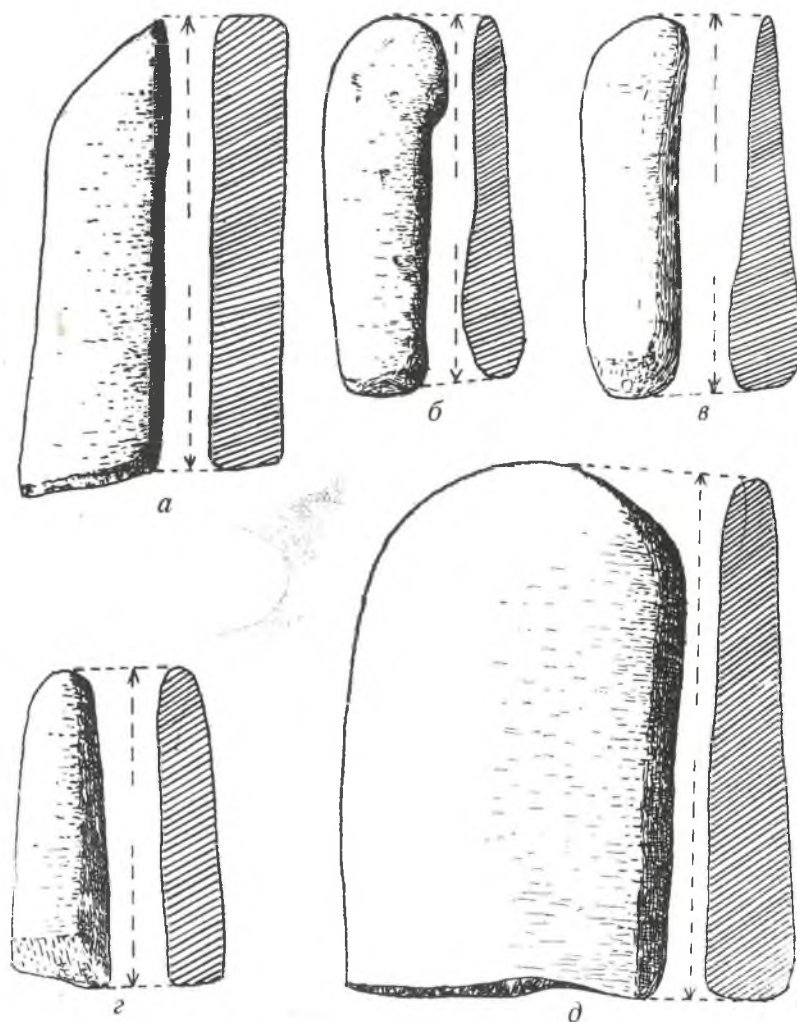
⁷ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960, с. 100.

⁸ П. Детев. Цит. съч.; с. 171 А, 178 И, 179 К, 181 Л.

⁹ Я. Николова и Н. Ангелов. Разкопки на Еменската пещера. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 312, обр. 14.

пласт между две кани, на които ще се спрем при разглеждане на керамиката. Кремъчни ножове в голямо количество са известни от много могили и пещерни селища от Северна България преди и през бронзовата епоха. В селища от Южна България тези оръдия са в ограничено количество. В Северна България ножове, както и стъргалки са ни известни от Деветашката и Еменската пещера, датирани от началото на бронзовата епоха.¹⁰ Големият брой кремъчни оръдия от селищата през праисторическите епохи в Северна България е във връзка с кредитните залежи или в скалите, съдържащи кремъчни конкреции, каквито се намират при Плевен, Никопол, Шумен и др. В селища от Южна България причина за рядко срещаните кремъчни оръдия е липсата на подобни залежи с кремъчни ядра. Нуклеусът от Новград показва, че кремъчните ножове са работени в самото селище още в началото на бронзовата епоха.

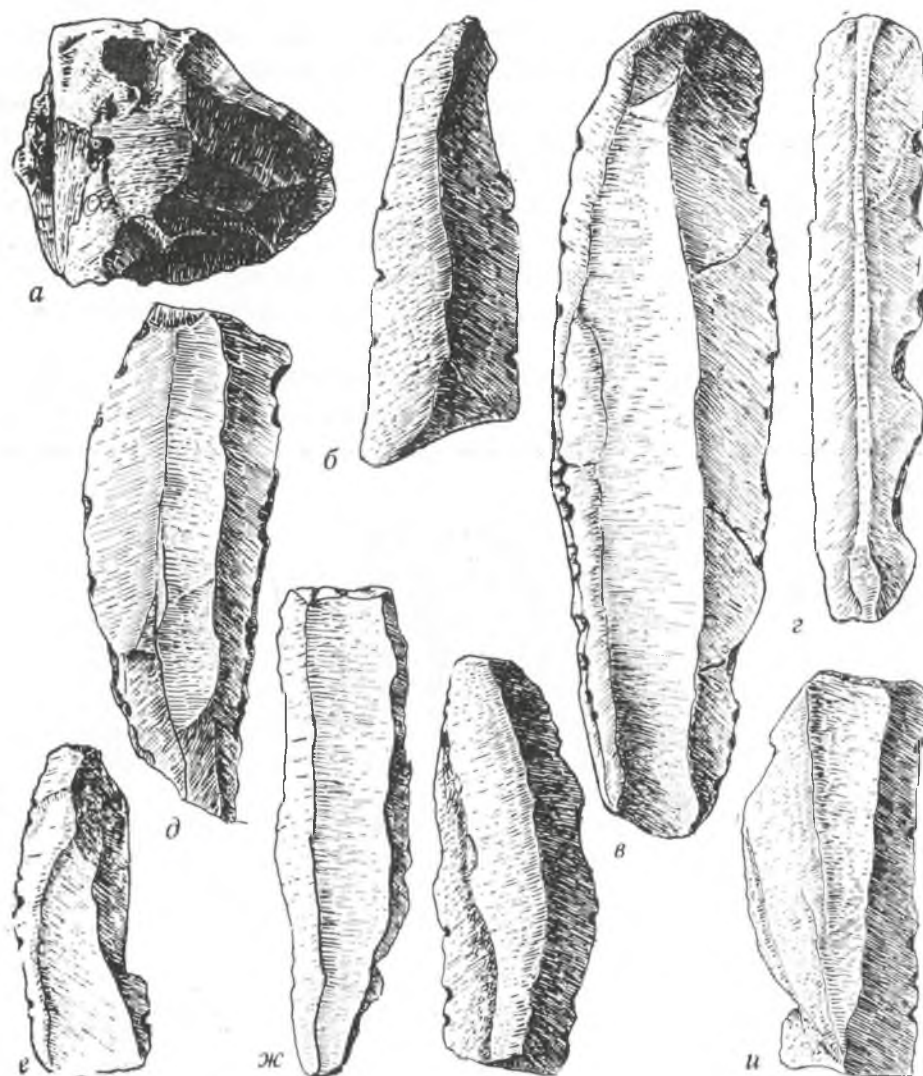
От досега проучените праисторически селища у нас се вижда, че бойните топки и кремъчните ножове и стъргалки са били едни от първите оръдия на човека, употребявани от палеолита до бронзовата епоха включително. Поради по-голямата твърдост на материала те са били използвани от

Обр. 5. а — д — точила-гладилки

Fig. 5. а — д — meules à aiguiser — polissoir

¹⁰ В. Миков и Н. Джамбазов. Цит. съч., с. 102, обр. 77; Я. Николова и Н. Ангелов. Цит. съч., с. 308, обр. 14.

Обр. 6. *a* — нуклеус; *б — и* — кремъчни ножове

Fig. 6. *a* — nucleus; *б — и* — pieux en silex

човека като оръжие за предпазване от диви зверове и неприятели и като оръдия на труда — за подигуряване на облеклото след изстъргване кожите на убитите животни, месото на които употребявали за храна.

Оръдия от кост и рог са били употребявани през праисторическата епоха. През ранния период на бронзовата епоха те са по-разнообразни и по размери по-малки от тези, намерени у нас в неолитни селища.¹¹ Намерени са само 6 шила и 2 чука.

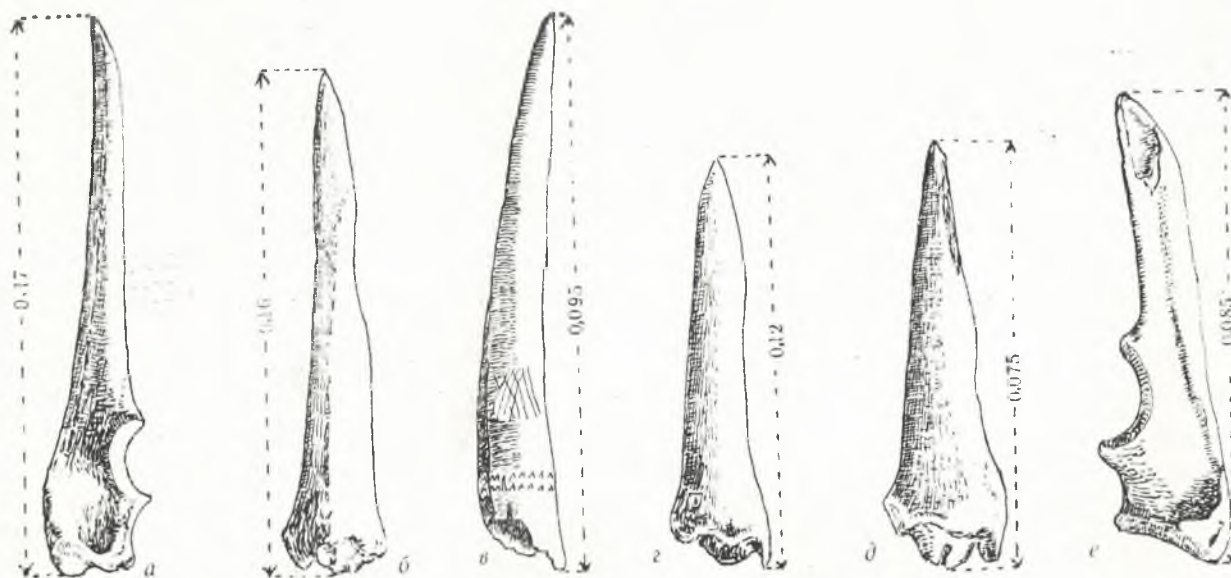
Ш и л а. Изработени са от кости на диви и домашни животни (обр. 7 *a—д*). Само едно е от еленов рог (обр. 7 *е*). Някои от тях (*a, б, в*) са постепенно косо заострени, едно (*е*) е естествено заострено от връх на еленов рог с врязана геометрична украса от ъгълчета в два успоредни реда и групи косо пресечени линии, затварящи неправилни ромбове. Косо отрязаните две шила (*г, д*) със слабо разширено острие-резец навярно са служили за длета. От дълга употреба повърхността на всички е излъскана. Четири от тях (*a, б, г, д*) са с жълт восъчен цвят, едно (*в*) с черен и едно (*е*) с кафяв цвят. Дължината им се движи от 7,5 до 16 см.

¹¹ В. Миков и Н. Джамбазов. Цит. съч., с. 103.

Чукове. Намерени са само два чука от еленов рог (обр. 8 а, б). Единият (а) е запазен, със заоблен, загладен, напречно прерязан, загладен край на дръжката от разклонението на рог при основата му. Напречно прерязан, загладен е и самият чук, при изработката на който грапавините са остъргани, повърхността загладена, а венецът е непокътнат. Другият чук (б) е недовършен, изоставен при опит за пробиване на правоъгълна дупка, през която е строшен. Грапавините му са неостъргани. Дължината на първия чук е 22 см, височината 6,5 см, а вторият е висок 8 см.

Шила и чукове от кости и еленов рог са известни почти от всички селища у нас от по-старите културни епохи преди бронзовата епоха, към които нашите не могат да се отнесат. Обстоятелството обаче, че те (кремъчните ножове и други оръдия) са намерени в най-долния пласт на изкоп около споменатите вече две кани, дава основание да ги отнесем доста рано през бронзовата епоха. Аналогични шила и чукове у нас познаваме от Веселиново, Деветашката пещера, Юнаците, датирани от ранния период,¹² и от Разкопаница — от късния период на бронзовата епоха.¹³ Геометричната украса от късо пресечени пояси с успоредни врязани линии е известна от някои глинени съдове от Деветашката пещера през късния неолит и енеолита и селището до Михалич от ранния период (началото) на бронзовата епоха¹⁴. С подобна украса е едно от нашите шила (обр. 7 е). Друго от шилата (обр. 7 в) е намерено в една кана, пълна с пръст, около която са били разпръснати другите шила и двата чука (обр. 8), които трябва да се отнесат твърде рано през бронзовата епоха. Това датiranje се улеснява от намерените кости от разни животни и от кон, на които по-долу ще се спрем.

Оръдия от бронз. В селището при Новград, както навсякъде, броят на бронзовите оръдия е оскъден. В рамките на родово-общинния строй почти не е имало разделение на труда поради слабата му производителност, тъй като в употреба били все още примитивните оръдия на труда от камък и кост. С появата и увеличаване броя на бронзовите оръдия обаче родово-общинният строй се разпада

Обр. 7. а — е — шила от кост и рог
Fig. 7. а — е — poinçons en os et corne

¹² В. Миков. Цит. съч. — ИАИ, XIII, 1941, с. 203, обр. 237; В. Миков и Н. Джамбазов. Цит. съч. с. 104, обр. 78, с. 105, обр. 80; ГПНБМ, 1940, с. 70.

¹³ П. Детев. Цит. съч. — ИАИ, XVII, 1950, с. 171, 174, 178, 183.

¹⁴ В. Миков и Н. Джамбазов. Цит. съч. с. 48, обр. 32 и с. 68, 69, 71, обр. 49j, 50h, 52 L; В. Миков. Праисторическо селище до Михалич — РП, I, 1948, с. 15 сл., обр. 7.

и постепенно се измества от класовото общество. Настъпва вече естествено разделение на труда, специализация в отделните отрасли на стопанския живот, които напълно се оформят в самостоятелни занаяти като собственост на отделни майстори-занаятчии. Оръдията от камък и кост като непроизводителни постепенно били изоставяни и заменявани с метални бронзови оръдия, които на първо време били твърде редки поради трудното добиване на бронза. По тази причина оскъдицата на бронзовите оръдия е общо явление за всички почти селища през тази епоха у нас и в съседните страни.

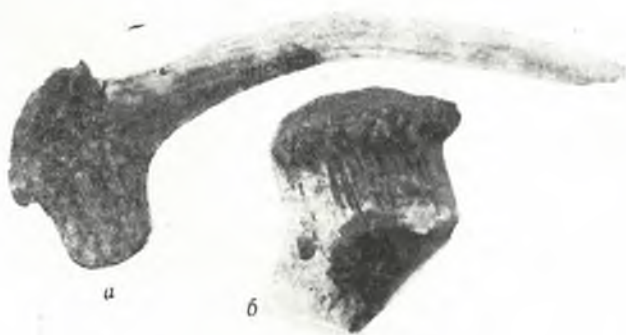
Намерени са само 12 кухи брадви от бронз, една половина от каменен калъп-матрица за отливане на дребни бронзови предмети и предна част от бронзов сърп, които ще опишем по-долу.

1. Куха бронзова брадва. При извивката една от плоскостите на клина е пробита с продълговата дупка от удар с твърд предмет. Дълж. 10,5 см, шир. на острието 4,7 см (обр. 9 а).

2. Половина от цилиндричен калъп-матрица, грижливо изработена от компактна седиментна бяла скала. Горният край на плоскостта е вдлъбнат фуниевидно, разделен по средата на два ръкава, които вертикално са пресечени от четири тесни, успоредни улейчета, по които прониквала разтопената бронзова материя. Когато напълно изстинела, едната половина на матрицата се отделяла, за да се извадят отлетите бронзови телчета. Дълж. 9,4 см, максимална ширина 5,6 см (обр. 9 в).

3. Предна част от бронзов сърп с надобелен гръб и със слабо отънен назъбен резец. Дължина 8,7 см, максимална ширина 1,7 см (обр. 9 б).

На около 100 м югозападно от мелницата, ниско, при подравняване на разширеното речно корито е намерена брадвата (обр. 9 а) заедно с 11 кухи бронзови брадви. Те били поставени една до друга в три хоризонтални реда по 4 във всеки ред, разположени до кръгло огнище. Настрани до огнището са намерени няколко кълчета от разтопена до остъкляване материя, смесена с пръст (вследствие на високата температура при топене и отливане на бронзовата материя). На близко разстояние от огнището е намерена и каменната матрица-калъп (обр. 9 в). Всичко това показва, че огнището е било самата леярница за отливане на бронзовите брадви и други оръдия. На единствената брадва, предадена в музея, не личат следи от употреба. Грапавините по острието и страничните ръбове, получени между двете половини на матрицата при отливането, са запазени, когато след това обикновено те се премахват. Това показва, че огнището е място на леярницата. Датирането на брадвата от Новград се улеснява от аналогичните ѝ форми от други селища. Такива са известни от с. Слобода, Пазарджишко, с. Семерджиево, Русенско, датирани от втората половина и края на бронзовата епоха и през халщата.¹⁵ Като единични и колективни находки, такива брадви са познати от Враца, Ловешко, с. Горско Сливово и с. Гулянци, Плевенско, с. Калдоруп, Видинско, с. Попгруево (Коджаолар), Толбухинско, с. Върбица, Плевенско, с. Горско Косово, Габров-

Обр. 8. а, б — чукове от еленов рог

Fig. 8. а, б — marteaux en bois de renne

¹⁵ П. Д е т е в. — ГНАМП, II, 1950, с. 242, обр. 85 б; Р. П о п о в. — ИАИ, VII, 1932, с. 106.

Обр. 9. а, б — бронзова брадва и сърп; в — половина
от каменен калъп

Fig. 9. а, б — hache en bronze et faucille; в — moitié
d'un moule en pierre

ско.¹⁶ Калъпи за отливане на кухи бронзови брадви са известни от с. Голям Извор (Караарнаут), Разградско, с. Есеница (Касъмлар), Варненско, с. Роман, Врачанско, и др.¹⁷ Този тип брадви у нас се появява в края на бронзовата епоха.¹⁸ В Румъния такива брадви са известни от Улми-Латени,¹⁹ в музея на Турну-Северин, от Аланга, Островул-Маре, Турну-Северин,²⁰ Лозна-Маре,²¹ Шпелнаца,²² Серечени²³ — всички датирани от края на бронзовата епоха. Напоследък в румънска Добруджа от разни находища са известни шест колективни находки от разни бронзови предмети и кухи брадви, датирани от края на бронзовата епоха и началото на халщата.²⁴ Подобен бронзов сърп (обр. 9 б) е известен от Деветашката пещера, датирани от последния период на бронзовата епоха.²⁵ Такива сърпове, намерени в много селища у нас и в находищата от румънска Добруджа, са датирани също от края на епохата.²⁶ Едната половина от намерения каменен калъп (обр. 9 в) за отливане на дребни бронзови телчета и бронзовата брадва с ограбените 11 брадви, намерени наедно, трябва да се отнесат към късния период на бронзовата епоха. Това говорят и паралелите.

Керамика

Керамиката е най-многобройният материал от селището при Новград през бронзовата епоха. По техника, форма и украса тя се различава от тази през каменно-медната епоха. Намерени са глинени съдове, късове от съдове и глинени предмети.

Глинени съдове. Те са с развити дръжки за разлика от съдовете през по-старите културни епохи — неолитна и каменно-медна. Както в други селища у нас, и тук през бронзовата епоха съдовете можем да разделим на две основни групи: дебелостенни и тънкостенни. Първите са домашни,

¹⁶ В. Миков. Праисторически селища. . . , 1933, с. 97 сл., обр. 54, 56, 57, 60.

¹⁷ Пак там, с. 100, 101, 104.

¹⁸ Пак там, с. 95.

¹⁹ М. Петреску - Дъмбовица. Конец бронзового и начало раннежелезного века в Молдове. — Dacia, IV, 1960, с. 157, обр. 10₁₋₅, обр. 11₅.

²⁰ MAPIV, I, 1953, с. 627, сл. № 585—587, обр. 13₁₋₃, 588, 589, обр. 12₁₋₂.

²¹ M. Roska. Le dépôt de bronze de Lozna-Mare — Dacia, III—IV, 1927—1932, с. 357, fig. 1.

²² H. Dumitrescu. Objets inédits de dépôt en bronze de Spelnaca. — Dacia, V—VI, 1935—1936, 224, fig. 4, 5.

²³ S. Zoltan. Săpăturile executate de muzeul regional, din SF. Georghe. — MCA, VII, p. 166, fig. 7, 9, 10.

²⁴ A. Agicescu. Клады бронзовых изделий в Добрудже, Т. 15. 1965, с. 37 сл., обр. 2, 3, 5, 7 и 9.

²⁵ В. Миков. Деветашката пещера, с. 118, обр. 88.

²⁶ В. Миков. Праисторически селища. . . , 1933, с. 97, обр. 55.

Обр. 10. а — в — дебелостенни съдчета без дръжки
Fig. 10. а — в — petites vases à parois épaisses sans anses

Обр. 11. а — — късове от съдове без дръжки
Fig. 11. а — — fragments de vases sans anses

ръчно производство, характерни за всички праисторически епохи от неолита до края на латена. Съдовете са работени от глина, смесена с песъчинки. Те са груби, добре изпечени, с грапава заравнена отвън и загладена отвътре повърхност на стените.²⁷ Преди изпичането някои съдове са опушвани, заглаждани и получили напълно черен цвят. От състава на глината и начина на изпичането съдовете са получили бледочервена, черна, тъмнокафява и сива гладка повърхност. Тънкостенните съдове са със загладени или с излъскани стени, работени от добре пречистена глина на ръчен гърнчарски кръг или на ръка.²⁸ Липсата на стратиграфски наблюдения при разкопките не позволява точното датиране на някои съдове по отделните периоди на бронзовата епоха. Поради тази причина ще разгледаме съдовете общо, като само там, където имаме точни паралели от други селища на някои от нашите съдове, ще се постареем да определим към кой период на епохата се отнасят. За улеснение двете групи съдове — дебелостенни и тънкостенни — ще разделим на няколко типа.

От първи тип са малки дебелостенни съдчета без дръжка (обр. 10 а, б, в). Подобни на паницата (а) са известни от Михалич,²⁹ Юнаците,³⁰ Езерово,³¹ датирани от ранния период на брон-

²⁷ В. Миков. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. — ИАН, XXIX, 1966, с. 167.

²⁸ Пак там, с. 167 и сл.

²⁹ В. Миков. — РП I, 1948, с. 14, обр. 9 к. о.

³⁰ В. Миков. — ГПНБМ, 1940, с. 76, обр. 20 горе.

³¹ Маргос и Г. Тончева. — ИВАД, XIII, 1962, с. 11, обр. 114.

зовата епоха, и от Разкопаница³² и Пловдив³³ от втората половина на епохата и продължава през халщата. Аналогични на двете крушовидни съдчета (б, в,) са известни от Деветашката пещера, датирани от ранния период на епохата.³⁴

От двата къса (обр. 11 а, в) първият е от дълбок съд с украса вдлъбнати кръгчета под ръба на устието, а вторият от по-голям съд с вълнист ръб на устието. Аналогични на тях са късове от съдове, намерени във Веселиново,³⁵ Страшимирово,³⁶ датирани от ранния период.

От втория тип са дебелостенни чаши и кани. Чашите са три вида с плоско дъно, равен, слабо извит навън ръб на устието и висока дръжка. Едни са със заоблено сферично или полусферично тяло, къса прищипната шия (обр. 12 а, б, в), други също с невисока, почти отвесна широко отворена шия (обр. 12 г, д, е). Ст третия вид е само една голяма чаша-черпак (обр. 12 ж). Тези три вида чаши с черпака са широко разпространени у нас, в Югоисточна и Централна Европа.³⁷ Подобни на тях са известни от Деветашката пещера, Веселиново, Юнаците, Михалич,³⁸ Езерово, Капитан Дими-

Обр. 12. а — е — канчета-чаши; ж — черпак с високи дръжки

Fig. 12. а — е — petites cruches-bols; ж — louche à anses hautes

³² П. Детев. — ИАИ, XVII, 1950, цит. с., с. 185, обр. 127₁.

³³ П. Детев. — Археология II — 2, с. 50, обр. 2₁.

³⁴ В. Миков и Н. Джамбазов. Цит. съч., с. 107, обр. 81, с. 108.

³⁵ В. Миков. — ИАИ, XIII, 1942, с. 208, обр. 243₂; ИАИ, XVII, 1950, с. 217, обр. 141₄ и обр. 141₃.

³⁶ Пак там, с. 205, обр. 240₁₅.

³⁷ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 107 и 108.

³⁸ В. Миков. — ИАИ, XIII, с. 210, обр. 246; ГПНБМ, 1940, с. 77, обр. 21₃, 7₈; РП I 1948, с. 16, обр. 9 а, б.

Обр. 13. *a* — *б* — кани с високи дръжки
Fig. 13. *a* — *б* — cruche à anses hautes

Обр. 14. *a* — чаша; *б*, *в* — кани с високи дръжки
Fig. 14. *a* — bol; *б*, *в* — cruches à anses hautes

триево,³⁹ Гиздиу—Румъния, Кобилица—Моравия, датирани от ранния период, но запазили форма до края на бронзовата епоха и през халщата⁴⁰ като тези от Разкопаница,⁴¹ могилата до Русе,⁴² Клеп-твица⁴³ в Моравия, датирани от края на бронзовата епоха и халщата.

Двете кани от този тип съдове, еднакви по форма, различно големи (обр. 13 *a*, *б*), са груби, несиметрични, ръчна работа, добре изпечени, с равно дъно, късо устие и висока дръжка с полусферично

³⁹ А. Маргос и Г. Тончева. — ИВАД, XIII, 1962, с. 11, обр. 114; П. Детев — ГНАМП, 1950, с. 20, обр. 39_{2,5}.

⁴⁰ D. Vergiu. — MCA, VII, 1950, с. 296, обр. 11; В. Соудский. Энеолитическое укрепленное поселение в Праге—Кобылисах. — AR, VII—2, 1954, с. 270, обр. 64_{2,3}.

⁴¹ П. Детев. — ИАИ, XVII, 1950, с. 188, обр. 127₂.

⁴² Г. Георгиев и Н. Ангелов. — ИАИ, XXI, 1957, с. 57, обр. 8.

⁴³ Юр. Ржиговский. Могильник с трупосожжением поздней бронзовой эпохи в Клентници в Моравии. — AR, VIII—2, 1956, с. 293, обр. 731, 3.

и овално сечение, еднакво дебели надлъж. Такива дръжки са общи през цялата бронзова и по-късните епохи.⁴⁴ Аналогични на тях кани са известни от Веселиново,⁴⁵ Юнаците,⁴⁶ Михалич,⁴⁷ Езерово,⁴⁸ Страшимирово,⁴⁹ датирани от ранния период на бронзовата епоха.

От трети тип съдове са с по две хоризонтални дръжки. Намерени са само два къса от тях, ръчна работа, добре изпечени, с грапаво заравнени отвън и загладени отвътре стени (обр. 11 в, г). Единият къс (в) е от дълбок разлат съд със седловидна, косо долепена дръжка над острия ръб на устието, който е от две пресечени под прав ъгъл плоскости с украса от ръба към плоскостите успоредно врязани линии. Аналогичен къс от съд с подобни две дръжки е намерен в селището до Михалич,⁵⁰ датиран от началото на бронзовата епоха. Другият къс (г), изглежда, е от плитък разлат съд с две дръжки. Профиливаното му устие е равна хоризонтална плоскост с украса от успоредни косо врязани околоръст линии. Подобни късове от съдове са известни от Михалич,⁵¹ Веселиново,⁵² Юнаците,⁵³ датирани от началото на бронзовата епоха.

От четвърти тип съдове са една чаша и две кани. Чашата (обр. 14 а) има долна полусферична част с ниска, широко отворена шия, горе строшена, със слабо хлътнало дънце. Не личи строшената от петата дръжка с овално сечение да е била прикрепена под ръба или на ръба на устието и да се е издигала над него. При двата случая обаче формата на тези чаши била широко разпространена в земите на Югоизточна Европа и през късния период на бронзовата епоха, от когато е известна подобна чаша от Деветашката пещера.⁵⁴ Намерена е също една кана с издуто, сплеснато сферично тяло с малко плоско дъно, висока фуниевидна шия, косо отсечено устие и висока лентеста дръжка с правоъгълно сечение. Тялото е отделено от шията с околоръстна вдлъбната линия, с релефен ръб над нея (обр. 14 б). Тази форма по-рядко се среща през края на бронзовата епоха и началото на халщата. Подобна кана е известна от с. Кутила в Родопите, датирана от халщата⁵⁵ и напълно сходна с каната от могилата до Русе, датирана от края на бронзовата епоха.⁵⁶ Намерена е и друга кана с вдлъбнато дъно, неправилно полусферично тяло, невысока цилиндрична шия, косо отсечено устие, висока лентеста дръжка с правоъгълно сечение (обр. 14, в). Датирането на каната се улеснява не толкова от формата, колкото от украсата. А тя е лентеста от по два реда успоредно полегнали, ситно скачени, спирални S-овидни орнаменти, получени чрез отпечатване. С подобна украса е известен един къс от глинен съд, намерен в пещерата Магура,⁵⁷ и друг къс от Перник,⁵⁸ датирани от края на бронзовата епоха. Съд с друга форма, но със същата украса е известен от Деветашката пещера, датиран от късния период на бронзовата епоха.⁵⁹

Към същия тип се отнасят още три дръжки с различно напречно сечение (обр. 15 а, б, в). Те са от плоскодънни кани, с косо отсечено устие и висока дръжка. Едната (а) е лентеста, с правоъгълно сечение, която е излизала от ръба на устието. Такива дръжки са характерни за глинени съдове от северозападната половина на Балканския полуостров като местна традиция в грънчарството. Другите две дръжки (обр. 15 б, в) имат овално полусферично сечение, надлъж еднакво дебели. Такива

⁴⁴ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 113.

⁴⁵ В. Миков. — ИАИ, XIII, с. 208, обр. 246 а-е.

⁴⁶ В. Миков. — ГПНБМ, 1940, с. 75, обр. 21_{4,5}.

⁴⁷ В. Миков. — РП, I, 1948, с. 17, обр. 9е.

⁴⁸ А. Маргос и Г. Тончева. — ИВАД, XIII, 1962, с. 4, обр. 5.

⁴⁹ В. Миков. — ИАИ, XVII, 1960, с. 216, обр. 140.

⁵⁰ В. Миков. — РП, I, 1948, с. 13, обр. 5₈.

⁵¹ Пак там, с. 13, обр. 5₁₄.

⁵² В. Миков. — ИАИ, XIII, 1942, с. 205, обр. 240₁₋₅.

⁵³ В. Миков. — ГПНБМ, 1940, с. 72, обр. 15₂.

⁵⁴ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 127 сл., обр. 91 с, обр. 92 а, с.

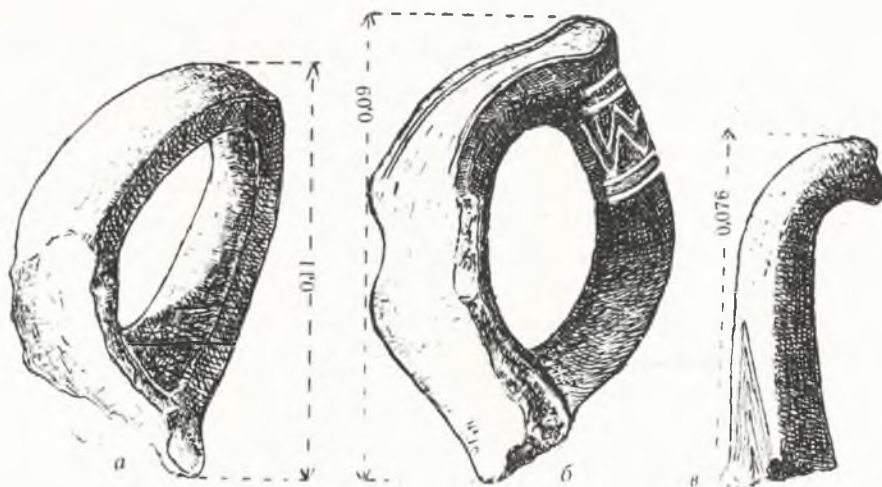
⁵⁵ Д. Цончев. Тракийско могило погребение в Родопите през старожелязната епоха. — Археология, II—3, 1960, с. 53, обр. 2.

⁵⁶ Г. Георгиев и Н. Ангелов. — ИАИ, XXI, 1957, с. 49 сл., обр. 11.

⁵⁷ В. Миков. Принос към праисторическата култура у нас. — ИАИ, 1929, с. 309, обр. 169 ж.

⁵⁸ Й. Чангова. Проучване на крепостта Перник. — Археология, V—3, с. 70, обр. 6.

⁵⁹ В. Миков и Н. Джамбазов. Цит. съч., с. 121, обр. 91₁₁.

Обр. 15. а, б, в — високи дръжки от кани

Fig. 15. а, б, в — anses hautes de cruches

дръжки са характерен белег в повечето случаи за глинени съдове от югоизточната половина на Балканския полуостров. Каните на трите дръжки са работени на ръчен грънчарски кръг. Само по тези белези (а с лентеста, б, в с овално сечение, еднакво дебели надлъж) дръжките не могат точно да се датират, ако не се вземат под внимание други два техни белега. На горния край при извивката те са заострени. С такива дръжки са две кани от Деветашката пещера⁶⁰ и друга дръжка на съдче от Пеклюк,⁶¹ датирани от последния период на бронзовата епоха. Друг белег за датироване на дръжките (обр. 15, б, в) е геометричната врязана украса от успоредни прави или начупени линии, вписани триъгълници, квадрати и пр., запълнени с бяла материя. Тази украса е позната от глинени съдове от селища на балкано-дунавските страни през последния период на бронзовата епоха. Такава украса от врязани успоредни начупени линии е известна върху съдове от Разкопаница от втората половина на бронзовата епоха,⁶² от която е и нашата дръжка (обр. 15 б). Дръжка с украса от врязани, вписани триъгълници с обща основа са известни: една от могилата до Русе⁶³ и друга от Табашката пещера,⁶⁴ датирани от края на бронзовата епоха, към която трябва да се отнесе дръжката на обр. 15 в.

Към пети тип се отнасят дълбоки тънкостенни съдчета с равно дъно, с долна полу-сферична част, която преминава в ниска широко отворена шия и равно отсечен ръб на устието. Тези съдчета са снабдени с по две лентести или пък с обло сечение високи дръжки, които излизат от ръба на устието, отиват нагоре, извиват навън и прилепват към най-издътата част на тялото. Формата на тези съдчета е широко разпространена в Югоизточна Европа.⁶⁵ Тя е известна от много селища у нас и от намерените в селището един цял съд и две половинки от два съда (обр. 16 а, б, в) с по две високи дръжки, два от които с обло дръжки (а, б), имат пълно сходство със съдове от Разкопаница, могилата до Русе, с. Букьсци, Врачанско, Кукова могила при Даванли, а в Румъния — от Pauleni, Traianî, Proboia, всички от втората половина и края на епохата,⁶⁶ докато тези от Popești, Cerna

⁶⁰ В. Миков и Н. Джамбазов. Цит. съч., с. 129, обр. 91 о, р; обр. 92 о.

⁶¹ Н. Петков. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 190, обр. 13 а.

⁶² П. Детев. — ИАИ, XVII, с. 185, и сл. обр. 130.

⁶³ Г. Георгиев и Н. Ангелов. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 138, обр. 112₄.

⁶⁴ Н. Джамбазов. Ловешките пещери. — ИАИ, XXVI, с. 235, обр. 36_в.

⁶⁵ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 123.

⁶⁶ П. Детев. Селищната могила Разкопаница. — ИАИ, XVII, с. 181, обр. 123₁₁; Г. Георгиев и Н. Ангелов. — ИАИ, XVIII, с. 138, обр. 112₇; В. Миков. Златното съкровище от Вълчитрън. 1958. с. 28, обр. 15; Надгробните могили при Дуванли. С., 1934. с. 189, обр. 33; Z. Székeli. Sondaje le executate dex museul reg. Sf. George

voda, Stoicani, Calarași и Slabozia са датирани от халщатската епоха.⁶⁷ По-интересна е половинката от съдчето (в), което е било с две много високи лентести с правоъгълно сечение дръжки и малко дъно. Аналогичен на този съд е известен от Деветашката пещера с две силно високи лентести дръжки, но с вдлъбнато дъно и няколко дръжки от съдове, които имали същата форма, датирани от втората половина (късен период) на бронзовата епоха.⁶⁸ Подобен съд със силно високи дръжки произхожда от Криводол, датирани от старожелязната (халщатска) епоха.⁶⁹ Общо съдове като нашите (обр. 16 а, б, в) с по две обли или лентести слабо или силно високи дръжки са характерни за балкано-дунавските земи, широко разпространени между Карпатите и Егея през втората половина на бронзовата, па дори и през първата половина на желязната епоха.⁷⁰ Подобни на съда от обр. 16 в са известни два съда от Деветашката пещера, единият със силно висока дръжка, другият със сплеснато сферично тяло, висока цилиндрична шия и лентести дръжки, датирани от ранния

Обр. 16. а — цял съд; б, в — половина от съдове с по две високи дръжки

Fig. 16. а — vase entier; б, в — moitiés de vases à deux anses

in 1956 — MCA, V, 1959, p. 240, tabl. IX—9; H. Dimitrescu. Santierul archeologic Traian. — MCA, III, 1957, p. 124, fig. 6; E. Zaharia. Sondajul de salvare din necropola de la Probota. — MCA, VIII, 1962, p. 602, fig. 4₂.

⁶⁷ R. Vulpe. Santierul archeologic Popești. — SCIV, VI—162, 1955, p. 244, fig. 42; D. Berciu. Seb. Morintz și colaboratori, Santierul archeologic Cerna voda. — MCA, VII, p. 53, fig. 3; R. Vulpe și colectivul. Cimitirul halsta-tian de la Stoicani. — MAPIV, 1953, p. 194, fig. 13₁; M. Anchelescu. Secretari și descoperiri în raionale Calariși și Slobozia. — SC, IV, VI—1, 2, 1955, p. 321, fig. 8₁.

⁶⁸ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 123 и сл., обр. 91 q, 92 j и обр. 94 h.

⁶⁹ В. Миков. Материали от желязната епоха. — ИАИ, XXI, с. 295, обр. 1.

⁷⁰ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера. с. 124 и сл.

период.⁷¹ Силно високата дръжка на черпака с надлъжна хлътнатина не прави изключение. Хлътнатината се среща през цялата бронзова епоха и през халщата, а силно високите дръжки, както вече се спомена, се явяват през края на ранния и началото на късния период и наред със слабо високите дръжки продължават през халщата.

Към шести тип спадат дълбоки съдове с широки или стеснени устия, с по две или четири отвесни дръжки. Дръжките на първите излизат от шията малко по-долу от ръба на устието и прилепват за най-издутата част или за горната половина на тялото на съда. Двете дръжки са сплеснати, лентести, с правоъгълно или елипсовидно сечение. При съдовете с четири отвесни дръжки (с елипсовидно или овално сечение) те са прикрепени за най-изпъкналата част на тялото. Всички съдове са с правилна симетрична форма, със загладени стени, работени на ръчен кръг.

Намерен е един малък съд със заоблено дъно, полусферична долна част и горна — с висока, широко отворена шия (ръбът на устието счупен и две дръжки със сплеснато елипсовидно сечение). Долу украсата на шията е околоръстна лента от три реда успоредно врязани чертици, запълнени с бяла материя (обр. 17 а). Аналогични по форма и дръжки на този съд са известни от Букурещ⁷² и Стойкани, датирани съответно от края на бронзовата и халщатската епоха. По-интересен е друг съд

Обр. 17. а — г — съдове с две и четири дръжки

Fig. 17. а — г — vases à deux et quatre anses

⁷¹ В. Миков и Н. Джамбазов. Девеаашката пещера, с. 122, обр. 91 q, 92 j.

⁷² J. Jonascu, Vl. Zirra... și D. V. Rosetti. Santierul arheologic București. — MCA, VI, 1959, с. 769, fig. 9.

Обр. 18. а, б — съдове с четири дръжки

Fig. 18. а, б — vases à quatre anses

с равно профиливано дъно, с долна сплесната сферична част и горна — с високо широко отворена шия и две дръжки с елипсовидно сечение, надлъж с хлътнатина. Дръжките излизат под ръба на устието, снабден с два израстъка-рогчета и прилепват за горната част на тялото на съда (обр. 17 б). Аналогични съдове у нас са известни от Разкопаница,⁷³ Деветашката пещера⁷⁴ и др., а в Румъния — от Островул-Маре, Салция⁷⁵ и др., съответно датирани от втората половина и късния период на бронзовата епоха. Третият по-голям възстановен съд е като предходния с профиливано равно дъно, но с овоидно тяло и тясна невисока, горе строшена шия, със същите дръжки и разположение (обр. 17 в). Този съд трябва да се отнесе също към късния период от бронзовата епоха. Още по-интересен е друг плоскодънен съд с почти сферична долна част и горна — с къса, широко отворена строшена шия. Изглежда, двете лентести дръжки излизали от ръба на устието и прилепвали за горната част на съда, снабден и с две срещуположни пъпки (обр. 17 г). При това положение по сплеснатите дръжки с елипсовидно сечение, еднакво дебели надлъж, съдът трябва да се отнесе към късния период на бронзовата епоха, тъй като аналогичен на него е известен от Деветашката пещера от същия период.⁷⁶ Пъпките обаче на нашия съд не са прилепени към стените, а са получени чрез натиск отвътре преди изпичането на съда. Не по-малко интересен е друг голям плоскодънен съд със силно издути плещи, с висока, обърната конусовидна шия (горе счупена) и с четири обли отвесни, тесни в средата, разширени в краищата дръжки, прилепени за най-издутата част на тялото. Украсата е от плитка, широко вдлъбната бразда, която дели шията от тялото на съда и от четири широко заоблени пъпки по една над всяка дръжка (обр. 18 а). Те са получени, както двете пъпки на предходния съд (обр. 17 г), преди изпичането на съда чрез натиск отвътре. От Деветашката пещера е известен къс от голям съд с пъпка, датиран от късния период на бронзовата епоха.⁷⁷ Тази пъпка е получена също чрез натиск отвътре, както пъпките на нашите два съда (обр. 17 г и обр. 18 а), които също трябва да се отнесат към късния период на бронзовата епоха. Аналогичен по форма на нашия съд (обр. 18 а) е известен от Шафариково, Чехия, но с две отвесни дръжки и конусовидни пъпки,

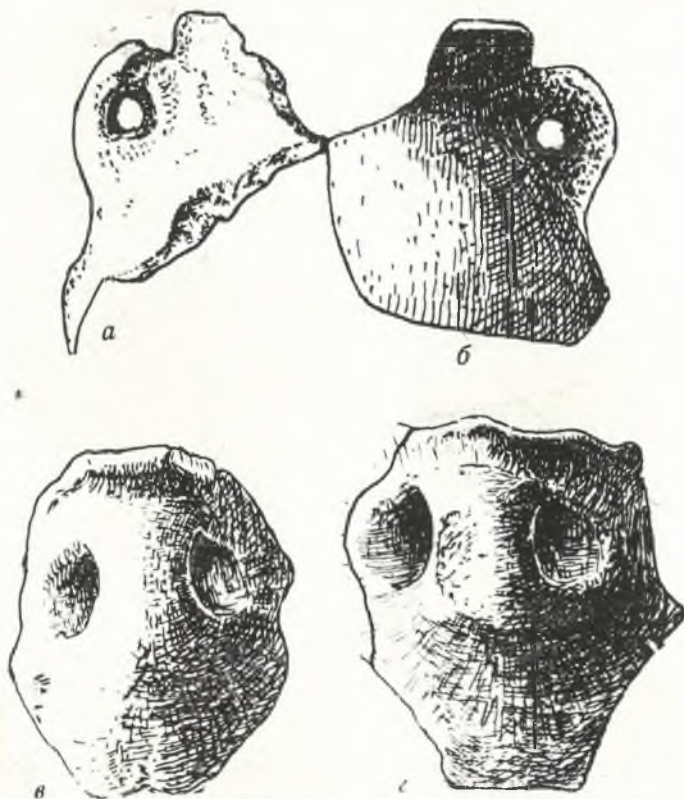
⁷³ П. Детев. — ИАИ, XVII, с. 177, обр. 113 А.

⁷⁴ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера. с. 122, обр. 93 е.

⁷⁵ Catalogul muzeul archeologic din Turnu-Severin, MAPIV, I, 1953, с. 609, tabl. XVI—7, 8, 9.

⁷⁶ В. Миков и Н. Джамбазов. Цит. съч., с. 107, обр. 81 б.

⁷⁷ Пак там, с. 132, обр. 99 б.

Обр. 19. а — г — късове от съдове с две дръжки

Fig. 19. а — г — fragments de vases à deux anses

датиран от края на бронзовата и халщатската епоха.⁷⁸ Намерен е и друг подобен плоскодънен по-голям съд с крушовидно тяло, четири отвесни дръжки с елипсовидно сечение, отпред с надлъжна хлътнатина, с висока, горе стеснена шия и украса под ръба на устието от назъбен релефен ръб (обр. 18 б). Тази украса е обща за всички епохи, но твърде рядко се среща. От Деветашката пещера е известен само един къс от съд с подобна украса под ръба на устието, датиран от късния период на бронзовата епоха.⁷⁹ Ръбът и дръжките с надлъжна хлътнатина, които се срещат и след бронзовата епоха, не улесняват датиранието на нашия съд (обр. 18 б). От Деветашката пещера е известна висока дръжка от друга форма съд с надлъжна хлътнатина, датирана от халщатската епоха.⁸⁰ Паралели на нашия съд (обр. 18 б) с крушовидна форма на тялото и конусовидна шия, както на предходния (обр. 16 а), независимо дали те са снабдени с по четири или с по две отвесни дръжки, са известни от Шафариково,⁸¹ Середи, Словакия⁸² (също с конусовидна шия, отделена от тялото с вдълбана бразда), но с две отвесни и конични пъпки по тялото, датирани от халщата. От с. Кутила, Смолянско,⁸³ е друг подобен съд с четири дръжки, датиран също от халщата. От Разкопаница са известни съдове с друга форма, но със същия назъбен венец под ръба на устието, датирани от втората половина и края на бронзовата епоха.⁸⁴ От Островул-Маре, Румъния, няколко подобни съда са

⁷⁸ G. Balaşa. Popolnicové pohrebisko Pilinskej kulturu v Safarikove. — AR XIII—6, 1961, с. 791, обр. 286.

⁷⁹ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера. с. 131, обр. 95 а.

⁸⁰ Пак там, с. 145, обр. 105 б.

⁸¹ G. Balaşa. — AR, XIII—6, 1961, р. 791, fig. 285₁.

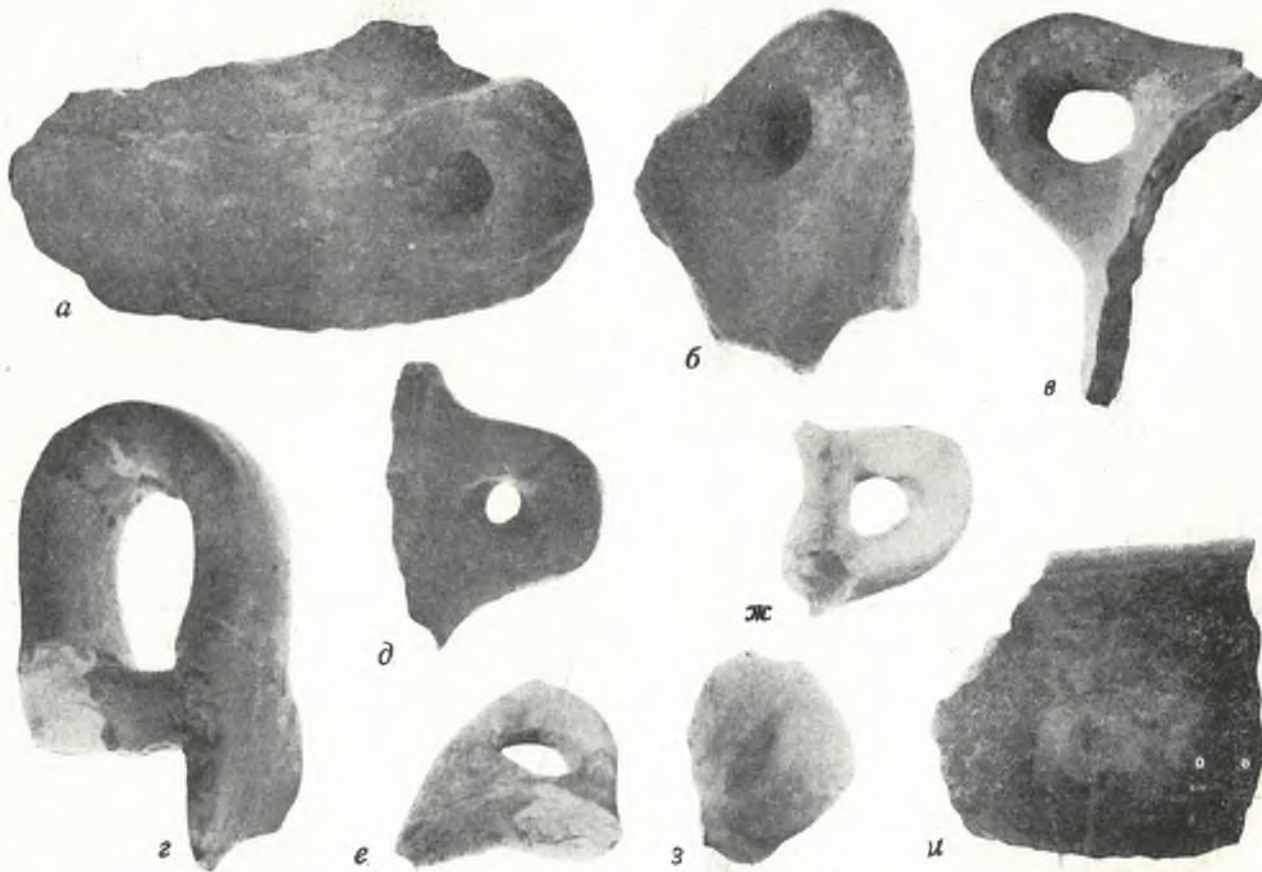
⁸² M. Buchvaldek. Halštatské sídliště v seredi na Slovensko. — AR VI—4, 1961, р. 563, fig. 183₁₅.

⁸³ Д. Цончев. Тракийски могилен некропол в Родопите от халщата. — Археология, II—3, 1960, с. 53, обр. 1.

⁸⁴ П. Детеv. Селищна могила Разкопаница. — ИАН, XVII, с. 180 и сл., обр. 122₆, 123₁₀.

датирани от бронзовата епоха.⁸⁵ Всички са също с издуто тяло, снабдени с по четири отвесни дръжки, невисока цилиндрична (а не обърнато конусовидна) шия. Повечето от тези съдове са със силно извит навън ръб на устието. Само на два от тях (като нашия) дръжките надлъж са хлътнали, със слабо извит навън ръб на устието, на единия, както изглежда, самият ръб на устието е слабо назъбен. Паралелите с нашия съд (обр. 18 б) сочат, че поотделно той носи белези (форма на тялото, хлътнали дръжки с овално или четвъртито сечение, назъбен венец под ръба на устието) на всички аналогични съдове, датирани от втората половина на бронзовата епоха до халщата включително. Освен цели съдове намерени са различни по големина дръжки. Те са от значение, тъй като по някои от тях може приблизително да се определи както формата на съдовете, за които са били прикрепени, така също и броят на дръжките им.

Най-напред да се спрем на четири еднакви дръжки от дълбоки съдове (обр. 19 а, б, в, г). Две от тях (а, б) са прикрепени на големи късове, които, долепени, представляват горната половина на съд. Този съд е бил със сферична или продълговата долна част, с плоско дъно и горна част с къса, широко отворена шия, с извит навън, широко отворен ръб на устието и две дръжки с овално сечение. Те излизат малко под ръба на устието и прилепват за горната половина на тялото (обр. 19 а, б). Разположението на дръжките му е както на по-горните (обр. 17) и като тях следва да се отнесе към късния период на бронзовата епоха. Останалите две, нееднакви по размери дръжки (обр. 19 в, г) са от два подобни по форма съда, дръжките на които са имали същото разположение. От намерените

Обр. 20. а — и — късове от съдове с две и четири дръжки

Fig. 20. а — и — fragments de vases à deux et quatre anses

⁸⁵ Catalogul muzeului archeologic din Turnu-Severin. — MAPIV, I, 1953, p. 607, 608 sq. 611, tabl. XIII₁₋₉.

други дръжки заслужават внимание по-добре запазените (обр. 20 *а—и*), всички отвесни. На голям къс от дебелостенен съд е прикрепена дръжка с елипсовидно сечение и надлъжна хлътнатина (обр. 20, *а*). Последната е характерен белег общо за дръжките на глинени съдове през бронзовата епоха.⁸⁶ Както се вижда, късът е с околоръстна бразда, разделяща тялото от шията на съда, който имал размери, форма и четири дръжки на споменатия вече съд (обр. 18 *б*), датиран от късния период на бронзовата епоха. Хлътнали дръжки на глинени съдове са известни от някои селища у нас, например от Деветашката пещера от ранния и късния период на бронзовата епоха и халщата,⁸⁷ от Разкопаница от втората половина на бронзовата епоха⁸⁸ и др. Двете различни дръжки с овално сечение (обр. 20 *б, в*) са от големи дебелостенни съдове с по четири отвесни дръжки, прикрепени също за най-издутата част на тялото. Подобни дръжки има съд обр. 18 *а*). Интересна е друга много голяма дръжка със сплеснато елипсовидно сечение (обр. 20 *г*). Тя е от голям съд, който, както изглежда, е бил с четири дръжки. Подобни големи съдове, но с две отвесни и две хоризонтални дръжки са известни от Разкопаница от втората половина на бронзовата епоха.⁸⁹ Освен тези в селището са намерени и други, различно големи дръжки, счупени от основата, и не се знае към коя част на съдовете са били прикрепени, каква форма са имали самите съдове и с колко дръжки са били снабдени (обр. 20 *д, е, ж, з*). Намерен е също един къс от горна част на тънкостенен съд с долна сферична (или продълговата) част, равно дъно, две отвесни дръжки с обло сечение, прикрепени за най-издутата част на тялото, и горна — с невисока, широко отворена шия, извит навън, слабо профиливан равен ръб на устието (обр. 20 *и*). Къс с подобна дръжка от съд е известен от Езерово, от късния период на бронзовата епоха,⁹⁰ към който спадат всички горепосочени дръжки (обр. 20 *а—и*).

С е д м и т и п. Към този тип се отнасят разлати съдове с по две хоризонтални дръжки. Намерени са само късове от съдове (обр. 21). Някои са снабдени с разни по форма дръжки (обр. 21 *а, и, б, в, г*); две от тях представляват пресечена правоъгълна пирамида (*а, и*), на други две личат основите, над които са счупени (*в, г*), и една дръжка е със сплеснато сферична форма отгоре с кръгла хлътнатина (обр. 21 *б*).

Интересни са дръжките във форма на четиристенна пресечена пирамида (обр. 21 *а, и*). Едната (*а*) е от дълбок разлат съд с две дръжки, другата (*и*) е от горната половина на паница, също с две дръжки. Украсата на дръжките (*а, и*) е от по два-три реда успоредно късо скачени S-овидни знаци чрез отпечатване. С подобни дръжки е снабдена една паница от Кавадинеши в Румъния, датираща към прехода от края на бронзовата епоха и началото на халщата.⁹¹ Сплеснатото сферичната дръжка (обр. 21 *б*), отдолу с кръгла трапчинка, е била също от дълбок разлат съд с две дръжки, отстрани снабдени със същата лентеста украса от три реда успоредно скачени S-овидни орнаменти. Подобна, но надупчена дръжка е известна от Деветашката пещера, датирана от късния период на бронзовата епоха.⁹²

Сплеснатото сферичните, особено пресечено пирамидалните дръжки, не трябва да се смесват с езицистите дръжки. Правоъгълните и пресечено пирамидалните са характерни за съдове от края на бронзовата епоха. От тях са произлезли езицистите дръжки, които стават характерни в долнодунавските земи⁹³ за глинени съдове през халщата в повечето случаи с четири, рядко с две дръжки, прикрепени две срещу две за долната част на съда. Трите къса (обр. 21 *е, в, з*) са от разлат съд, който е бил снабден с две хоризонтални дръжки. Намерени са и други три къса от подобни по-големи разлати съдове с по две хоризонтални дръжки и украса от лента с по два реда едро скачени полегати S-овидни орнаменти, късо врязани черти и вдлъбнати ромбове (обр. 21 *ж, д, г*). Украсата на всички къ-

⁸⁶ П. Детеv. Характерни черти на глинени съдове през бронзовата епоха. — ГМПО, II, 1956, с. 103, обр. 3 и 4.

⁸⁷ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 110, обр. 83, с. 123, обр. 93 f, с. 145, обр. 105 b.

⁸⁸ П. Детеv. — ИАИ, XVII, 1950, с. 181, обр. 123₁₁.

⁸⁹ Пак там, с. 176, обр. 112.

⁹⁰ А. Маргос и Г. Тончева. Праисторическото наколно селище при с. Езерово, Варненско. — ИВАД, XIII, 1962, с. 9 и сл., обр. 10₂.

⁹¹ J. T. Dragomir. Археологические раскопки в Кавадинешть. — МСО, VII, с. 100, обр. 4.

⁹² В. Миков и Н. Джамбазов. Цит. съч., с. 126, обр. 96 с.

⁹³ Пак там, с. 143.

Обр. 21. а — и — дръжки и късове от съдове с лентеста S-овидна украса

Fig. 21. а — и — anses et fragments de vases à décor en „S“ en bandes

сове и дръжки е запълнена с бяла материя. По-сигурен белег за датирането на трите дръжки от другите дръжки и късове (обр. 21 а—и) е украсата, напълно еднаква с тази на споменатата по-горе кана (обр. 14 в). Тази украса е получена чрез отпечатване на ситно или по-едро скачени полегати S-овидни орнаменти преди изпичането на съдовете. Съдове с подобни украси независимо от формата са известни от Долни Лом, Врачанско, Сливополе, Русенско, датирани от края на бронзовата епоха и халщата,⁹⁴ Черна вода и Попеши от халщата⁹⁵ и др. Освен на глинени съдове тази украса се среща и върху бронзови предмети: при с. Ерней, Румъния, върху горната част на 14 бронзови брадви унгарски тип от втория и третия период на бронзовата епоха,⁹⁶ с. Квишари, Грузинска ССР, върху бронзови брадви и колело, последното с ленти и ромбове от втората половина на II хилядолетие до края на бронзовата епоха и началото на халщата — VII в. пр. н.,⁹⁷ с. Тли, Грузинска ССР, върху

⁹⁴ В. Миков. Материали за праисторията на България. — ИАИ, VII, 1933, с. 336 и сл., обр. 117₁₋₃ горе; Н. Ангелов. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 378, обр. 376 б.

⁹⁵ D. Berciu, S. eb. Morintz. — MCA, VII, с. 58, обр. 3₁; R. Vulpe, E. Vulpe, P. Alexandrescu. — SCIV, VI—1, 2, 1957, с. 243 и сл. обр. 5.

⁹⁶ М. RUSU. Бронзовый топор из Эрней. — SCIV, X—2, 1959, с. 283, обр. 1.

⁹⁷ Г. К. Ниорадзе. — СА, XI, 1949, с. 187 и сл. обр. 3, 4, 10.

Обр. 22. а — д — късове от съдове без дръжки

Fig. 22. а — д — fragments de vases sans anses

бронзов меч и пояс от края на бронзовата епоха.⁹⁸ От Деветашката пещера е известен един съд с друга форма, но със същата украса, датиран от късния период на бронзовата епоха,⁹⁹ към която трябва да се отнесат споменатите три дръжки и късове от съдове (обр. 21 а—и). Тази украса играе важна роля в керамиката в долнодунавските земи през енеолита, изчезва през първата половина на бронзовата епоха и наново се появява през втората половина на тази епоха и през халщата.¹⁰⁰

Освен разгледаните четири типа съдове намерени са още няколко къса с украса от различни по форма глинени съдове, за които не може да се каже дали са имали или не дръжки и какви (обр. 22). По тази причина на тях отделно ще се спрем.

Двата къса (обр. 22 а, б) са от счупени под устието големи, дебелостенни и дълбоки съдове, които имали плоско дъно, слабо издуто тяло с ниско, широко отворена навън устие, равно отсечен ръб на устието и геометрична украса. Украсата на единия (а) е от врязани ъгли, обърнати надолу с върха, изпълнени с врязани успоредни линии. Под тях следват два реда косо врязани вдлъбнатини, подобни на върбов лист. Вторият ред е врязан върху надебелен ръб. Долу вдясно е дълговидно извит релефен ръб. Съдът е бил ръчна изработка със заравнени отвън и грапави отвътре стени, дебели 10 мм (обр. 22 а). Другият къс (б) е от подобен по-малък съд с украса от релефен ръб с вдлъбнатини, както на предходния къс (а). Дебелината на стените е 8 мм (обр. 22 б).

Датирането на двата къса се улеснява от геометричната украса, която е характерна за втората половина на бронзовата епоха и началото на халщата. Късове и съдове с подобна украса са известни от Висаг, Реметя-Погонич, Румъния, от началото на халщата,¹⁰¹ с. Говора, Румъния, от последната фаза на култура Вербицоара — края на бронзовата епоха,¹⁰² откогато е и друг подобен къс от съд от Табашката пещера.¹⁰³ Интересен е също един къс от устие на по-малък тънкосте-

⁹⁸ В. В. Техов. — Са, I, 1960, с. 166, обр. 3, з. 5.

⁹⁹ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 121, обр. 91.

¹⁰⁰ Пак там, с. 132.

¹⁰¹ J. Stratan. Археологические исследования и раскопки произведенные Лугожским музеем. — МСА, VII, с. 170, обр. I_{1,2,3}, обр. 6.

¹⁰² D. Vergiu, P. Pungarescu și P. Roman. Археологические раскопки и исследования в районе Римнику—Вылча. — МСА, VII, с. 136, обр. 3₆.

¹⁰³ Н. Джамбазов. Ловешките пещери. — ИАН, XXVI, 1963, с. 234 и сл., обр. 36 е.

нен съд с едровълнообразен ръб и със заравнени стени, дебели 4,5 мм (обр. 22 в). Къс от съд с подобен ръб на устие е известен от Кавадинеш в Румъния, принадлежащ към култура ноуа — края на бронзовата епоха.¹⁰⁴

Други два къса са от устие на разлат дебелостенен съд, с косо прокарани канелюри между най-издута част на тялото и ръба на устието, поради което ръбът изглежда вълнообразен. Дебелината на стените е 7—8 мм (обр. 22 г). Паница с подобни канелюри е известна от Кавадинеш, а късове — от Стойкани, Румъния, датирани от края на бронзовата епоха — XII в. пр. н. е.¹⁰⁵ Още по-интересни са два къса от дълбок разлат съд с профиливан, извит навътре, плосък ръб на устието с широки канелюри. Едни от тях с широкия край излизат от вътрешния и се стесняват на външния ръб на устието, други обратно — широки на външния, стеснени на вътрешния ръб на устието. Дебелина на стените 7—10 мм (обр. 22 д). Доколкото е известно, съд или къс от съд е подобно плоско канелирано устие у нас не е намиран. От приведените паралели се вижда, че съдове (късове от съдове), подобни на описаните, са датирани от края на бронзовата епоха и началото на халщата.

Каталог на керамиката

1. Малки дебелостенни съдчета без дръжки (обр. 10 а, б, в). Ръчна работа от глина с пещчинки, добре изпечени. Стени грапави, заравнени отвън, загладени отвътре. Паничката а е с кафяв цвят, вис. 7 см, диам. 8,8 см. Съдчето 10 в с кафяви и червени стени, вис. 6—7 см. Дълж. 3 см.
2. Къс от голям съд с извит равен ръб на устието, под ръба с вдлъбнати кръгчета, в същата техника. Стените червени (обр. 11 а).
3. Къс от тънкостенен съд с равно устие, извит навън ръб и висока дръжка. Работа на ръчен кръг. Стените тъмнокафяви (обр. 11 б).
4. Чаша със сферично тяло, ниско прищипната шия, извит навън ръб на устието и висока дръжка. Ръчна работа, със загладени тъмнокафяви стени. Вис. 8,2 см, диам. 8,8 см (обр. 12 а).
5. Подобна чаша с висока дръжка в същата техника, стените кафяви. Вис. 8,6 см, диам. 8,8 см (обр. 12 в).
6. Подобна чаша с профиливано вдлъбнато дъно, права шия. Техника същата. Сив цвят (обр. 12 е).
7. Подобна оvoidна чаша, профиливано вдлъбнато дъно, права шия, висока счупена дръжка. Техника същата. Стени черни. Вис. 9,2 см, диам. 8,7 см (обр. 12 г).
8. Подобна чаша, същата техника, кафяви стени. Вис. 7,4 см, диам. 7,8 см (обр. 12 д).
9. Подобна чаша, същата техника, с кафява повърхност. Вис. 5,5 см, диам. 5 см (обр. 12 е).
10. Подобна голяма чаша, същата техника. Двуконусовидна, със силно високи дръжки. Стени тъмнокафяви. Вис. 15 см, с дръжките 21 см, диам. 18,5 см (обр. 12 ж).
11. Кана груба, ръчна работа, косо устие, висока дръжка, надлъж еднакво дебела, стените червен цвят. Вис. 31 см, диам. 18,5 см (обр. 13 а).
12. Къс от съд със седловидни дръжки, косо долепени до ръба на устието, образуван от две плоскости, украсени под прав ъгъл от успоредни врязани линии (обр. 11 в).
13. Къс от плитък разлат съд, който е бил с две като на предходния съд дръжки с профиливано плоско устие, украсено с успоредни косо врязани линии (обр. 11 г).
14. Полусферична чаша с вдлъбнато дъно, ниска широка шия, счупена, с овално сечение дръжка. Ръчна работа, загладени стени, сив цвят. Вис. 8,5 см, диам. 7,5 см (обр. 14 а).
15. Кана сплесната, сферична, висока фуниевидна шия, косо устие и висока лентеста дръжка с правоъгълно сечение. Ръчна работа, гладки стени с черен цвят. Вис. 15 см, диам. 10 см (обр. 14 б).
16. Подобна кана с вдлъбнато дъно, косо устие, висока лентеста дръжка и украса с ленти от ситно скачени S-овидни знаци, запълнен с бяла материя. Ръчна работа. Вис. 7,4 см, диам. 9,2 см (обр. 14 в).

¹⁰⁴ J. T. Dragomir. Археологические раскопки в Кавадинешть. — МСА, VII, с. 161, обр. 5.¹⁰

¹⁰⁵ Пак там, обр. 4; Cetătuia de la Stoicani, MAPIV, I, 1953, p. 134, squ. fig. 60_{12,15}.

17. Висока лентеста дръжка от голяма кана, ръчна работа. При извивката горе дръжката заострена. Каната е с късо устие. Стените с кафяв цвят (обр. 15 а).

18. Подобна дръжка с обло сечение. Горе при извивката е заострена. Украсата е от успоредни врязани линии, запълнени с бяла материя. Стените загладени, с черен цвят (обр. 15 б).

19. Подобна дръжка от кана, при извивката горе заострена. Украсата е от успоредни вълнисти и врязани към основата на дръжката триъгълници, запълнени с бяла материя (обр. 15 в).

20. Тънкостенен полусферичен съд с равно дъно, ниска широка шия, равен ръб на устието и две високи дръжки. Ръчна работа, със заравнени стени, бледочервен цвят. Вис. 8,2 см, диам. 4,6 см (обр. 16 а).

21. Половина от полусферичен съд с две високи дръжки обло сечение, канелирано тяло, ниска широка шия, извит навън равен ръб. Стените кафяви. Ръчна работа (обр. 16 б).

22. Половина от подобен съд с две силно високи лентести дръжки. Стените с украса от успоредни и пресечени врязани линии, запълнени с бяла материя. Цвят тъмнокафяв (обр. 16 в).

23. Полусферичен съд със заоблено дъно, висока широка шия, две счупени дръжки под ръба на устието и най-издутата част на тялото. Работена на ръчен кръг. Стените червени. Украсата долу на шията с лента от три реда вдлъбнати черти, запълнени с бяла материя. Вис. 9,5 см (обр. 17 а).

24. Полусферичен съд с равно профиливано дъно, невисока широко отворена шия, две хлътна-нали дръжки за ръба на устието и горната издута част на тялото с рогче над всяка дръжка, излизащо от ръба на устието. Работа на ръчен кръг. Стени червени. Вис. 12 см (обр. 17 б).

25. Сферичен съд, широка счупена шия, две лентести счупени дръжки и две една срещу друга пъпки. Стените заоблени, с черен цвят. Вис. 15,8 см (обр. 17 г).

26. Плоскодънен съд, силно издут на плещите, висока шия, горе счупена, и четири заоблени високи дръжки, над всяка с широка заоблена пъпка. Стените със сив цвят. Вис. 41 см, диам. 36 см (обр. 18 а).

27. Подобен съд по-голям, с четири отвесни хлътна-нали дръжки, под ръба на устието с наде-белен релефен пояс, груба работа на ръчен кръг. Стените загладени, с черен цвят. Вис. 51 см, диам. 44 см (обр. 18 б).

28. Късове от съдове с дръжки (обр. 18 а—г), долепени двата къса (а, б) са горна част от сферич-ното или продълговатото тяло с широка шия, извит ръб на устието. Дръжките (в, г) са от два различни съда с разположение като първите две дръжки.

29. Къс от голям съд с дръжки като тези на обр. 18 б с хлътна-тина. Съдът е бил с четири дръжки на най-издутата част на тялото (обр. 20 а).

30. Отвесна дръжка със сплеснато сферично сечение от дебелостенен съд с четири дръжки (обр. 20 г).

31. Къс с дръжка от тънкостенен съд, който е бил с долна сферична или продълговата част, две дръжки и горна с ниска широко отворена шия. Стени загладени, с черен цвят (обр. 20 и).

32. Къс от разлат дълбок съд с дръжки във форма на пресечена правоъгълна пирамида. Съдът бил с две дръжки и лентеста украса от два реда S-овидни орнаменти, запълнени с бяла материя (обр. 21 а).

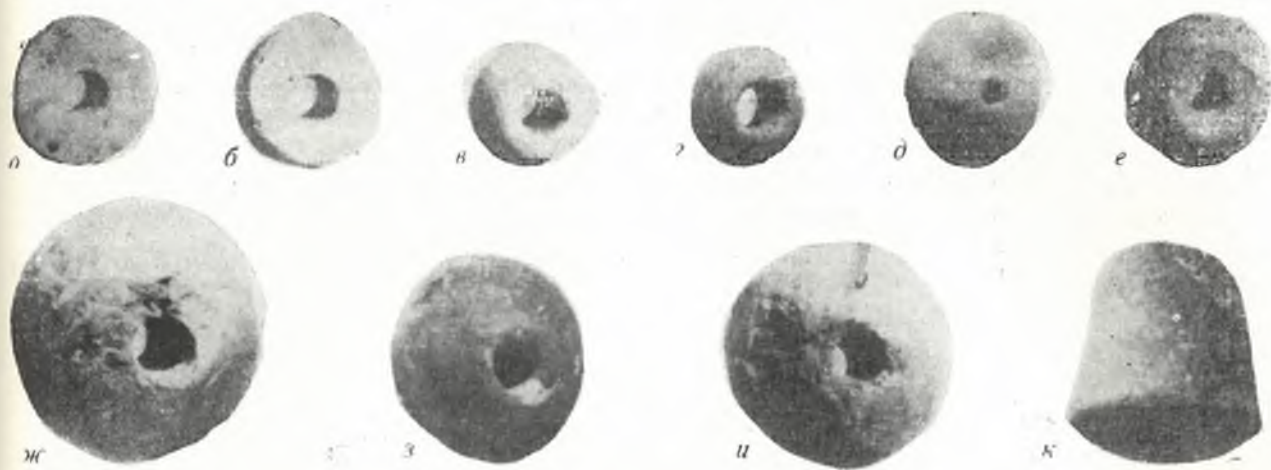
33. Част от паница с дръжки като на предидущия съд, също украсата под ръба на устието между хоризонтални и отвесни канелюри с S-овидни знаци с бяла материя (обр. 21 и).

34. Дръжка сплесната, сферична, отдолу с кръгла трапчинка, под нея лентеста украса с S-овидно скачени знаци като на предходната паница (обр. 21 б).

35. Три къса от един и същ съд под счупения ръб на устието с украса от ред с вдлъбнати ром-бове, а под него с четири S-овидни скачени знаци с бяла материя (обр. 21 е, в, з).

36. Три къса от подобни разлати съдове с две хоризонтални дръжки. На единия къс личи мя-стото на счупена дръжка. Същата украса от по-едро S-овидно скачени знаци с бяла материя като на предходната (обр. 21 ж, д, г).

37. Къс от дълбок дебелостенен съд с широко устие и украса от врязани триъгълници, успо-редни нарезни и един ред вдлъбнатинки като дъбови листа, под него релефен назъбен пояс със същите вдлъбнатини (обр. 22 а).

Обр. 23. Глинени прешлени; а — г — сплеснато сферични; д — ж — сферични; з, и — двойно конусовидни; к — пресечено конусовиден

Fig. 23. Fusaioles en argile; а — г — petites sphères aplaties, д, — ж — petites sphères; з, и — en double cône; к — en cône tronqué

38. Къс от подобен по-малък съд, тънкостенен, украса от назъбен релефен пояс като предходния (обр. 22 б).

39. Къс от устие на тънкостенен съд с широк вълнист ръб на устието (обр. 22 в).

40. Къс от горна част на съд с извит навътре широк отворен ръб на устието, от което излизат широки канелюри и ръбът изглежда вълнист (обр. 22 г).

Предмети от глина

Освен глинени съдове бяха намерени 10 прешлена за вретено, различни по форма (обр. 23 а—к). По техника те се различават от прешлените през по-старите епохи. Старателно са изработени от добре пречистена и изпечена глина със загладена червена, черна и кафява повърхност. Различават се следните форми прешлени: четири повече или по-малко сплеснато сферични (а—г), три сферични (д, и, ж), два двойно конусовидни (з, и) и само един пресечено конусовиден (к), повърхността на който е украсена с няколко ситно врязани ъгълчета, обърнати с върха надолу (обр. 23 к). Останалите са без украса. Дупките на всички прешлени са равномерно пробити с фуниевидни краища и разделят тялото на две еднакви симетрични половинки. Сферичните прешлени са сравноотсечени краища. Пресечено конусовидният прешлен (к) е равноотсечен при основата и върха.

Аналогични на нашите сплеснато сферични, сферични и двойно конусовидни прешлени са известни от втория културен пласт на могилата при Юнаците,¹⁰⁶ а на всички останали без сплеснато сферичните — от долния културен пласт на могилата до Веселиново, датирани от ранния период на бронзовата епоха.¹⁰⁷ Аналогични на всички четири форми прешлени от селището при Новград са намерени в Деветашката пещера, датирани от ранния период на бронзовата епоха,¹⁰⁸ а на пресечено конусовидния и от Разкопаница от втората половина на бронзовата епоха.¹⁰⁹

¹⁰⁶ В. Миков. — ГПНБМ, 1940, с. 81 и сл., обр. 29.

¹⁰⁷ В. Миков. — ИАИ, XIII, с. 220, обр. 262.

¹⁰⁸ В. Миков. Деветашката пещера, с. 115 и сл., обр. 55 а, обр. 86.

¹⁰⁹ П. Детева. Селищната могила Разкопаница. — ИАИ, XVII, с. 173, обр. 108₄.

Костен материал

И тук, както и в други селища у нас от бронзовата епоха, са намерени кости от домашни и диви животни, описани, както следва:

1. Бедрена кост от домашна свиня. Дълж. 16,5 см (обр. 24 а).
2. Лява долна половина от челюст на домашна свиня. Дълж. 17 см (обр. 24 б).
3. Зъби от глиган (3 бр.) Дълж. 9,5—10 см (обр. 24 в).
4. Разни кости от дребни домашни животни (9 бр.) — овца и коза. Дълж. от 6,5 до 14,5 см (обр. 24 г—н).
5. Пищялна кост от преден крак на кон. Дълж. 22 см (обр. 24 н).

Обр. 24. а — кости от дребни домашни и диви животни;
н — пищял от крак на кон

Fig. 24. а — м — ossements d'animaux domestiques
et sauvages; н — tibia du pied du cheval

Между костите от домашни и диви животни, които говорят, че в селището през бронзовата епоха един от поминъците на човека са били животновъдството и ловът, особено внимание заслужава пищялната кост от преден крак на кон (обр. 24 и), на която ще се спрем.

Кости от кон досега у нас са намерени само в могилата до Караново и тази до Веселиново от началото на бронзовата епоха. Такива кости не са констатирани в нито едно от селищата на каменно-медната епоха не само у нас, но и в съседните страни.¹¹⁰ Въпросът за възникването на могилното селище до Веселиново в началото на бронзовата епоха е разгледан от В. Миков.¹¹¹ Пищялната кост от кон е също сигурно доказателство за датирането от ранния период на бронзовата епоха не само на шилата и чуковете, но също за кремъчните ножове и другите каменни оръдия — точила, бойни топки. Всички те и костите, описани по-горе, са намерени пръснати по-близо и по-далеч около двете кани, в едната от които е намерено и едно от шилата, за което се споменава по-горе при глинени съдове от ранния период на бронзовата епоха.¹¹²

(ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА (XII—I в. пр. н. е.))

Всички стари народи без изключение последователно се запознават с желязото, тъй като преходът от бронзовата към желязната епоха не е извършен навсякъде едновременно. У народите на стария Изток този преход става сравнително много по-рано, за да прибягнат до употребата на непознатия за тях нов метал. У нас и на Балканския полуостров народите се запознали с желязото не по-късно от XII в. пр. н. е., което постепенно измества бронза за приготвяне на оръдия за производство, а бронзът служил повече за накитни предмети.

Проучването на желязната култура у нас особено през старата желязна епоха е още в началото, тъй като повече от всички намерени досега материали от тази епоха са случайни находки.

Едва напоследък повече данни за проучването на желязната епоха у нас предлагат селищната могила при Русе и Разкопаница при с. Маноле, Пловдивско, както и разкопките в Деветашката пещера, в която редом със старите култури (палеолитна, неолитна, енеолитна и бронзова) са застъпени голям брой материали от желязната епоха — ранножелезния (халщатски) и късножелезния (латенски) период.

Намерените при Новград материали също принадлежат към двата културни пласта на желязната епоха — долен и горен, които съответно отговарят на халщатския и латенския период. Поотделно ще разгледаме материалите от тези периоди.

Следи от жилища не са намерени, тъй като е засегната само периферията на селището. Само научно доразкопаване на селището ще изясни въпросът, имало ли е жилища и какви са били те.

Ранножелезен (халщатски) период (XII—VI в. пр. н. е.)

Двата културни пласта ясно се очертават в напречните разрези на изкопите надлъж 30—35 и нашир не повече от 3—4 м по десния бряг на реката. И тук обаче, както в селището от бронзовата епоха, при изкопите за насип на дигата не е работено стратиграфски, не е обърнато внимание на културните пластове, поради което материалите са размесени. А това затруднява тяхното проучване. За тази цел трябва да се прибегне до аналогии с подобни предмети, намерени у нас и в съседните страни.

От халщатския период в селището са намерени един бронзов, един глинен предмет и повече глинени съдове (късове от съдове), които по-долу ще разгледаме:

1. Кръстовидна бронзова апликация. Двата края на хоризонталното и горният край на вертикалното рамо са разширени. Удължената долна част на вертикалното рамо завършва котвообразно. Средата на лицевата страна е стъпаловидно изпъкнала, а на хълътналото опак е прикрепена скоба

¹¹⁰ В. Миков. Селищната могила до Веселиново. — ИАИ, XIII, 1941, с. 226.

¹¹¹ В. Миков. Селищната могила от бронзовата епоха до с. Азакьой. — ГНБП, 1928—1929, с. 182.

¹¹² М. Чичикова. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, 1968, кн. 4, с. 15 и сл.

Обр. 25. Бронзова котвовидна апликация
Fig. 25. Applique en bronze en forme d'ancre

Обр. 26. Глинен постамент за плетене на кошове
Fig. 26. Billot en argile pour le tressage des paniers

за скачване. Дължина на хоризонталното рамо 3,2 см, на вертикалното — 4,5 см (обр. 25). Аналогичен предмет досега у нас не е изветел. От Царевец (Влашко село)¹¹³ и Търнава, Врачанско,¹¹⁴ са известни бронзови копчета, които по форма наподобяват равнораменен кръст. Те са датирани от халщата. Подобни на тях бронзови копчета са известни и от Унгария, също от халщата.¹¹⁵ Нашият котвообразен предмет представя апликация от конска сбруя.

2. Къс от кръгъл предмет с напречно сечение на неправилен трапец. Груба ръчна изработка от слабо изпечена глина с отпечатъци от сламки, шуплеста повърхност, с пепеливочервен цвят. На горната повърхност е шест конусовидни дупки (крайните две надлъжно счупени), които излизат на долната повърхност (основата). С подобни дупки е била снабдена цялата сфера. Дължина на къса 27 см, ширина горе 7 см, долу 9 см, височина 7 см (обр. 26).

Подобен предмет досега не е известен. На пръв поглед е трудно да се каже за какво е бил използван. Обаче обърнато конусовидната форма на дупките, горе широки, долу по-тесни, наклонени към вътрешността на дъгата, сочат, че в първоначалния си запазен вид предметът е служел като оръдие (постамент) за плетене на кошове. До такъв извод се идва от факта, че и днес в района на Свищов

¹¹³ Р. Попов. Присторически изследвания. . . , ИАИ, II, 1924, с. 123, обр. 54 г, з.

¹¹⁴ В. Миков. Материали от желязната епоха. — ИАИ, XII, 1957, с. 296, обр. 3.

¹¹⁵ Callus et T. Horwath. Un peuple cavalier prescythique en Hongrie. Budapest, 1939, p. XXIV.

крайдунавските риболовци плетат според желаната форма кошове на кръгли или четириъгълни постаменти от дърво, пробити околвръст с четно число дупки.¹¹⁶

Местното тракийско население при Новград ще да е използвало този глинени постамент като оръдие за плетене на риболовни кошове през желязната епоха, но трудно е да се каже дали през халщата или през латена. Налице са и писмени сведения, че риболовът е бил познат още на старите траки. Херодот, като описва наколните жилища на траките в езерото Керкинитес (Тахино) и Прасис (Бутково), между другото казва: „Рибата се въди в такова голямо количество, че ако някой отвори капака (на жилището) и спусне с въже една празна кошница, па след малко я извлече навън, тя е пълна с риба.“¹¹⁷

Керамика

Намерената керамика е само от глинени съдове и късове от съдове в ограничен брой. По техника едни са работени на ръка, други — на ръчен кръг. Глината на първите е смесена с песчинки. Съдовете са добре изпечени, със сив, червен и черен цвят. Вторите са от пречистена глина, старателно оформени, добре изпечени и със загладена повърхност на стените.

Пълна представа за всички форми съдове, употребявани в селището при Новград не можем да имаме, тъй като, както се спомена, засегната е само периферията на селището, а вътрешността му, може би криеща и други форми, е непохътната. Както може да се съди само от намерените досега в селището съдове, прибрани в свишовския музей, тук са били употребявани главно шест типа: 1) големи дълбоки биконусовидни съдове с тясно или по-широко устие с по четири или с по две езичести и две отвесни дръжки; 2) големи съдове с горна почти цилиндрична част, широко отворено устие и четири езичести дръжки; 3) големи сферични съдове с две езичести дръжки; 4) големи камбановидни съдове с четири малки езичести дръжки под ръба на устието и релефни назъбени пояси; 5) голям съд без дръжки (само горна част) и 6) чаша със силно висока, издадена навън дръжка.

Първи тип. Тук спадат съдове и късове от съдове с езичести дръжки. Намерени са две двойно конусовидни урни с езичести дръжки, прикрепени две срещу две за долната част на тялото, широко отворена шия със слабо извит навън ръб на устието (обр. 27 д, а). Намерени са три различни по размери езичести дръжки от по-добри съдове-урни (обр. 28 а, б, в). Аналогични по форма и техника (ръчна работа) урни са известни от Остров, Врачанско,¹¹⁸ Невша, Варненско,¹¹⁹ Царевброд, Шуменско,¹²⁰ Деветашката пещера¹²¹ (само къс) — всички от късния халшат. Подобна урна има от Сини вир, Шуменско,¹²² и от некропола до с. Равна, датиран от прехода към латена VI—V в. пр. н. е.¹²³ Намерен е къс от шия на урна, украсена с канелюри (обр. 28 г), подобно на урната от Невша. Подобни на двете урни (обр. 27 д, а) с езичести дръжки са известни в Румъния от Син-

¹¹⁶ Според дълбочината на кошовете в две диаметрално противоположни на постаментата дупки риболовците закрепват двата края на по-дебела къса или по-дълга пръчка, дъговидно извита. Под прав ъгъл на тази пръчка в други две диаметрално разположени дупки правят същото с друга пръчка. За по-голяма устойчивост кръстовището на двете пръчки завършват с канап или лико и заплитат дъното около кръстовището с по-тънки върбови вейки. След това в средната дупка на всеки от образуваните четири сектора закрепват по една по-къса пръчка до заплетената част на дъното и продължават да заплитат до известно място. Така във всяка дупка на образуваните осем сектора забиват по една по-къса пръчка до заплетената част, които заплитат до известно място, после във всяка дупка на получените 16, 32 и пр. сектора това се повтаря до окончателното изплитане на коша.

¹¹⁷ Х е р о д о т. V, 16. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949, с. 25.

¹¹⁸ В. М и к о в. Праисторически селища и находки в България. 1933, с. 127.

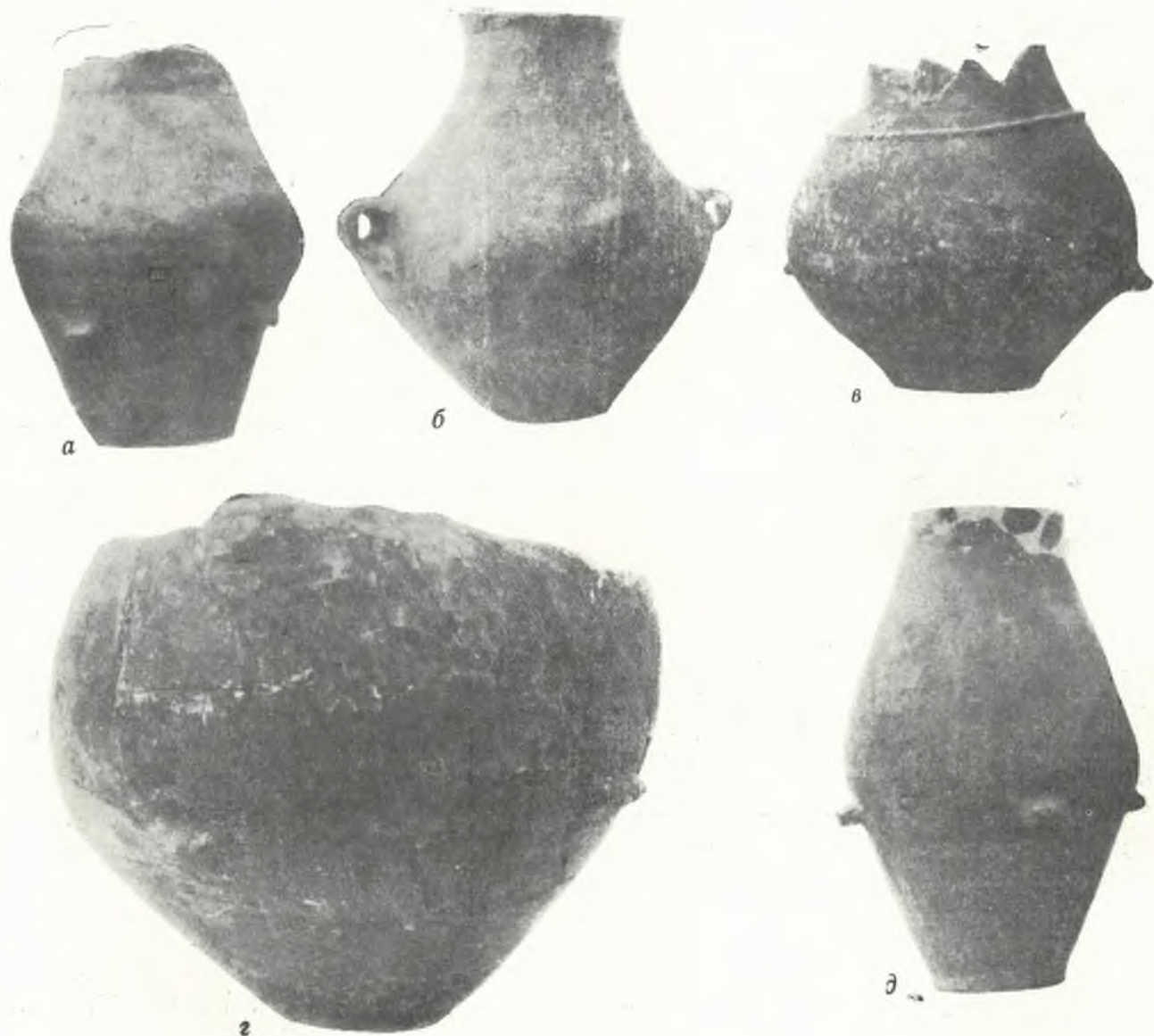
¹¹⁹ Пак там, с. 126; К. Ш к о р п и л. — Сб. Абога-Плиска, 1905, табл. 4, 5.

¹²⁰ Р. П о п о в. Могилни гробове при с. Енидже. — ИАИ, VI, 1932, с. 112, обр. 96.

¹²¹ В. М и к о в и Н. Д ж а м б а з о в. Деветашката пещера, с. 143, обр. 104 i.

¹²² Ц в. Д р е м с и з о в а. Тракийски погребения от Коларовградско. — ИНМ, Коларовград, II, 1963, с. 16, табл. I—I.

¹²³ М. М и р ч е в. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. — ИАИ, XXV, 1960, с. 127, табл. XXXI—I, 3, 4 и табл. XXXI—5.

Обр. 27. а — д — урни с езичести дръжки
Fig. 27. а — д — urne à anses rectangulaires à bords arrondis

крени,¹²⁴ Салция, Островул Маре,¹²⁵ Серата,¹²⁶ датиран от халщата. Друга подобна урна от Черна вода, Добруджа, е датирана от края на халщата (VI—V в. пр. н. е.). Тя е намерена заедно с друга форма съдове с езичести дръжки и се смята основна форма на автохтонната халщатска керамика.¹²⁷ Намерен е и друг подобен, напълно запазен съд с две езичести и две отвесни дръжки (със същото разположение) с къса по-тясна шия и широко отворен ръб на устието (обр. 27 б). Подобен съд е известен от Билине, Чехия, отнесен към моравския тип съдове.¹²⁸

¹²⁴ С. Рѣдѣа. Археологические раскопки в Сынкрене. — МСА, VI, 1959, с. 866, оор. 10₂.

¹²⁵ МАРИV, I, 1953, Catalogul muzeului archeologic din Turnu-Severin, p. 613 и 615, tabl. XXXVI_{5,6}.

¹²⁶ D. Berciu. Arheologia Preistorică a Olteniei, Craiova, 1939, с. 156, обр. 196_{5,6}.

¹²⁷ D. Berciu. Гетските находки в Чернаводе. — МСА, IV, 1957, с. 313, обр. 7₂, 8₂.

¹²⁸ О. Кутлицова. Другие доисторические находки на руднике Максим Горький в Билине. — AR, VIII—6, 1956, с. 879, обр. 308.

Както вече се спомена, посочените паралели ясно показват, че езичестите дръжки не трябва да се смесват с дръжките, които имат форма на правоъгълна пресечена пирамида, ръбовете на която затварят равни плоскости. От тези дръжки като вариант са произлезли езичестите дръжки без ръбове, наподобяващи на изплезен език, прикрепени две срещу две за съдове с 4 и една срещу друга за съдове с 2 дръжки. Тези съдове са особено характерни за халщатската керамика в долнодунавските земи на Северна България и Румъния.¹²⁹ Нашият съд (обр. 27 б) по отвесните си две дръжки носи белези на глинени съдове от втората половина до края на бронзовата епоха, а по езичестите си две дръжки — на съдовете от халщата и следва да се отнесе към прехода между края на бронзовата епоха и началото на халщата. Към късния халщат трябва да се отнесат както двете урни (обр. 27 д, а), така също отделните три езичести дръжки и късът с изпъкнали хоризонтални ръбове-канелюри (обр. 28 а, б, в, г).

В т о р и т и п. Към този тип са големи дълбоки съдове с широко отворено устие. Намерен е само един коцеровиден съд с долна пресечено конусовидна част и горна — почти цилиндрична, счупена ниско под ръба на устието, снабден с четири езичести дръжки (обр. 27 г). От други селища у нас и в Румъния тези съдове са служели и за погребални урни. Аналогични на тях са известни от Църквица, Браничево,¹³⁰ некропола при с. Равна,¹³¹ Свещари,¹³² Разградско, Черна вода,¹³³ Хотенари¹³⁴ — Румъния, всички грубо ръчно изработени, датирани от края на халщата и началото на латена (VI—V в. пр. н. е.).

Обр. 28 а — в — езичести дръжки; г — къс от шия на урна; д — ж — късове от урни с назъбени пояси

Fig. 28. а — в — anses rectangulaires à bords arrondis; г — fragment d'urne;

— ж — fragments d'urne

¹²⁹ В. Миков, и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 143.

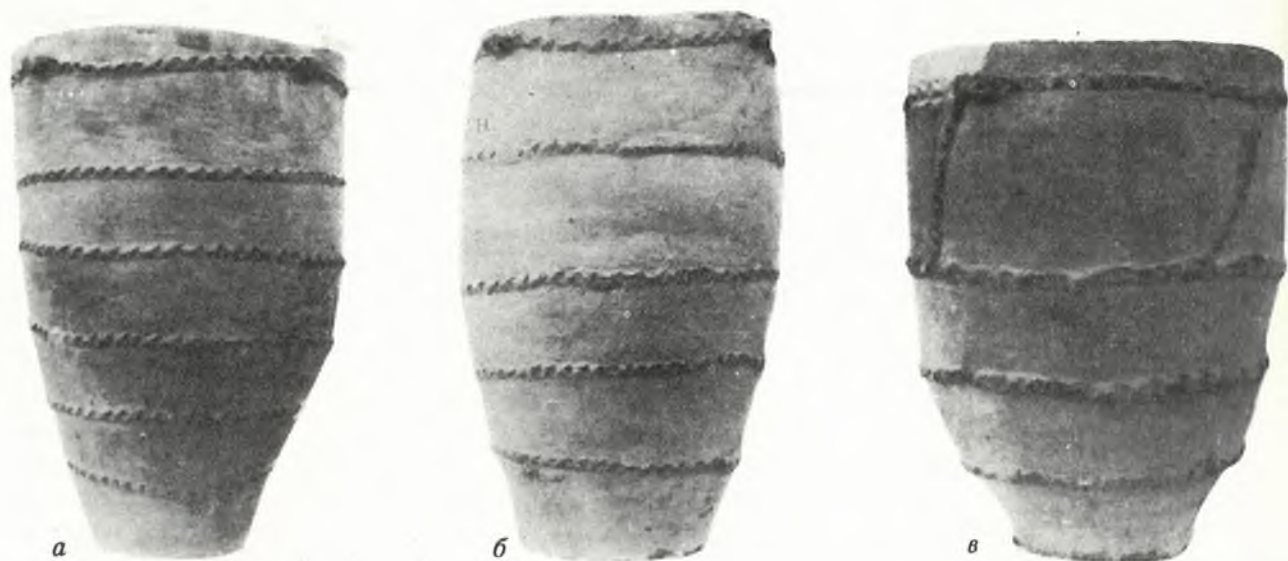
¹³⁰ Ц. Дремсизова. Тракийски погребения от Коларовградско. — ИИМ—Коларовград, 11, 1963, с. 5, табл. V—1; Могилният некропол при с. Браничево, Коларовградско. — ИАИ, XXV, 1962, с. 166, обр. 1—1, 2.

¹³¹ М. Мирчев. — ИАИ, XXV, 1962, с. 136, табл. IX 1, 5, с. 142, табл. XV—4, XXI—4.

¹³² Г. Фехер. Могилни находки при Мумджиляр. — ИАИ, VIII, 1934, с. 111, обр. 94.

¹³³ D. Berciu. Гетските находки в Чернавде (1954). — МСА, IV, 1957, с. 284, обр. 5—1, 6—1.

¹³⁴ D. Berciu. *Archeologia Preistorică a Olteniei*. Craiova, 1939. 164. fig. 215.

Обр. 29. а — в — камбановидни урни
Fig. 29. а — в — urne en forme de cloche

Т р е т и т и п. Тук спадат друга форма дълбоки съдове също с езичести дръжки. От този тип е намерен само един голям тънкостенен съд с долна почти сферична част, с две езичести дръжки, прикрепени под най-издутата част на тялото, и горна — с конусовидна шия, счупена на горния край, снабдена при основата с украса от назъбен ръб с късо врязани линии. Намерените в съда ситно на трошени изгорели кости показват, че този съд е служел за погребална урна (обр. 27 в). По форма и по украса той намира най-близък паралел с един голям къс от Билине, Чехия, отнесен към Унетичката халщатска керамика.¹³⁵

Ч е т в ъ р т и т и п. Към него се отнасят големи дебелостенни съдове-урни също с езичести дръжки, прикрепени под ръба на устието. Намерени са три цели, различно големи, камбановидни урни, ръчна изработка, добре изпечени, всяка снабдена с по четири езичести дръжки по средата с хлътнатина и украса от по 6, 5 и 4 хоризонтални пластични ленти, разчленени чрез притискане с пръст или друг предмет (обр. 29 а, б, в). Намерени са и много късове от подобни урни (обр. 28 д, е, ж, з). Аналогични на трите урни, също ръчна работа, у нас и в съседните страни са известни: от некропола при Равна (но с една и две пластични ленти), датирани от края на халщата и началото на латена — VI—V в. пр. н. е.,¹³⁶ от некропола при Браничево, датиран от средата на IV до началото на III в. пр. н. е.,¹³⁷ от погребение до Мадара — от IV—III в. пр. н. е.,¹³⁸ от Сливополе къс с два назъбени ръба от халщата,¹³⁹ от Пеклюк, Софийско, късове с назъбени ръбове и езичести дръжки от латена¹⁴⁰ от Бирсеши-Бранче от втората половина на халщата — VI и началото на V в. пр. н. е.,¹⁴¹ от Александрия само късове от урни с един ръб и езичести дръжки. Намерени заедно с други форми съдове, са датирани в прехода между халщата и латена.¹⁴² От Трушеши намерените два къса от по-

¹³⁵ E. Pleslova—I. Pleinerova. Praveke nalezy na dobe Maxim. Gorkij v Biline. — AR, VIII—6; 1956, p. 783, fig. 299.

¹³⁶ М. Мирчев. Раннотракийският некропол при с. Равна. — ИАИ, XXV, 1962, с. 127, табл. XX₆, XXV₃, XXVII₂.

¹³⁷ Цв. Дремсизова. Могилният некропол при Браничево. — ИАИ, XXV, с. 184*, обр. 7₃.

¹³⁸ Р. Попов. — Мадара. I, 1934, с. 254, обр. 205 А, В.

¹³⁹ Н. Ангелов. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 378, обр. 376 а.

¹⁴⁰ Н. Петков. Пеклюк. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 193, обр. 16.

¹⁴¹ S. Morintz. Раскопки в Бырсешти—Вранче. — МСА, V, 1959, с. 360, обр. 2.

¹⁴² С. Preda. Находки в Александрии, новый вид начала латенского периода в Дакнии. — SCIV, XI—I, 1960, с. 36, обр. 1₁₋₅ и обр. 2_{2,3,10}.

добни урни с украса от един назъбен ръб са датирани от средата на халщата,¹⁴³ от Четате, Синджор-жиу де Падуре три къса от подобни урни с един ръб, датирани от халщата;¹⁴⁴ от Субботово и Любенци в СССР две подобни урни са датирани от края на IX до средата на VII в. пр. н. е.;¹⁴⁵ от Пойана, Румъния, късове от подобни урни са от халщата.¹⁴⁶ Цилиндричната или камбановидна урна се явява още през края на бронзовата епоха и е една от основните форми през халщата. Както се вижда от посочените паралели, тя продължава своето развитие и през латена. През последния период освен като урна тази форма се употребява и в домашния бит.

Паралелите от България, Румъния и Черноморието на Съветския съюз сочат, че урните с големи размери като нашите още от края на бронзовата епоха са по-стари. Някои дори са от началото (Сливополе, Субботово), а други от втората половина на халщата (Бирсещи-Вранча, Пересадово и пр.); урните с по-малки размери са по-късни.

П е т и т и п. От този тип са намерени само късове от възстановена горна част на голям дълбок съд с невисока цилиндрична шия и широко издаден (като стряха) ръб на устието. Съдът е работен на ръчен кръг от глина, смесена с песъчинки, добре изпечен, със загладени стени с черен цвят (обр. 30 а). Аналогични на този съд са известни от Деветашката пещера един къс от цилиндрична шия на съд с издаден навън ръб на устието, датирани от халщата;¹⁴⁷ от Синкрени, Румъния, горна част от съд с цилиндрична шия, тялото горе с успоредни дъговидно извити релефни ръбове, датирани от халщата.¹⁴⁸ От Хотин, Словакия, са известни два подобни съда, датирани също от халщата.¹⁴⁹

Обр. 30. а — горна част от съд; б — чаша; в — ритон
Fig. 30. а — partie supérieure de vase; б — bol; в — rhyton

¹⁴³ А. С. Florescu. Археологические раскопки в Трушешти. — МСА, III, 1957, с. 216, обр. 12_{1,2}.

¹⁴⁴ S. Zoltan. Săpăturile executate de muzeul regional din SF. Gheorghe. — МСА, VII, р. 183, fig. 5_{1,2,3}.

¹⁴⁵ А. Тереножкин. Об этнической принадлежности лесостепных племен северного причерноморья в скифское время. — СА, XXIV, 1958, с. 19, обр. 4_{2,7}.

¹⁴⁶ R et E. Vulpe. Les fouilles de Poiana. — Dacia, III—IV, 1933, p. 295, fig. 53 et 54—57.

¹⁴⁷ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 143, обр. 104.

¹⁴⁸ С. Preda. Археологические раскопки в Синкрени. — МСА, VI, 1959, с. 668, обр. 10₁ и 32.

¹⁴⁹ М. Dušek. Могильник с погребальными урнами гальштатской эпохи в Хотине. — AR, VI—5, 1954, с. 708, обр. 259.

Ш е с т и т и п. От този тип е намерена само една чаша с висока, силно удължена, издадена навън дръжка, изходът на която е слабо изпъкнал навътре. Украсата под ръба на устието е от две околоръстни успоредни бразди. Чашата е ръчна работа от пречистена, добре изпечена глина със загладени, излъскани стени с тъмнокафяв цвят. Висока е 4,4 см (обр. 30 б). Аналогични на тази чаша по форма и техника са известни: от Гиген също с две успоредни бразди под ръба на устието, датирана от последния период на бронзовата епоха и началото на халщата.¹⁵⁰ От същото време са известни двете чаши от Букьовци и Байкал,¹⁵¹ втората с две бразди под ръба на устието. Тези три чаши са напълно еднакви по форма с трите златни чаши на вълчитрънското съкровище, което е от края на бронзовата епоха и началото на халщата; две чаши от Хотин,¹⁵² Словакия, и Островул-Маре.¹⁵³ Датирани са от началото на халщата. Последната чаша Миков датира от края на бронзовата епоха;¹⁵⁴ от Бошине-Словеница две чаши са от ранния халшат,¹⁵⁵ от Малък Кръстениан една чаша е от късния халшат;¹⁵⁶ от Гура-Падиня, Румъния, една друга подобна чаша е датирана от края на бронзовата епоха и чашите от Калараш и Островул-Маре също са от края на бронзовата епоха.¹⁵⁷ Паралелите показват пълно единство с чашата от Новград и с трите златни чаши на вълчитрънското съкровище, с които почти всички са от едно и също време. От друга страна, чашите от Гиген, Байкал и Новград са с по две околоръстни бразди под ръба на устието, с каквито са снабдени и златните чаши от Вълчитрън. Това показва, че първообразът на вълчитрънските чаши е повлиял най-напред на чашите в трите наши най-близки селища до Вълчитрън, а през Дунава — на чашите в Румъния и Чехословашко, гдето първичната форма на златните чаши се запазва почти до края на халщата. Следователно чашата от Новград (обр. 30 б) трябва да се датира не по-рано от края на бронзовата епоха и началото на халщата, толкова повече, че селището, от което произхожда тази чаша, се намира на най-близко разстояние от мястото на намиране на златното вълчитрънско съкровище.

Извън разгледаните шест типа халшатски съдове трябва да се обърне особено внимание и на една възстановена дебелостенна чаша-ритон. Едната ѝ страна надлъж е с надебелен, издаден навън и назъбен ръб, който улеснявал хващането на чашата при пиене. Тя е груба ръчна изработка от пречистена, добре изпечена глина. Стените са загладени и излъскани с червен цвят. Вис. 22,5 см, диам. на устието 9 см, отвътре 7 см (обр. 30 в). Доколкото е известно, подобна форма чаша досега не е публикувана и липсват паралели за датирането ѝ. При все това по небрежната груба обработка тази чаша трябва да се отнесе към грубата халшатска тракийска керамика.

Погребения

Освен споменатата вече урна (обр. 27 д) със ситно изгорени кости намерени са и други две халшатски погребения. Едното от тях е скелет на мъртвец в свита, приклеknала поза — хокер, другото — недогорени кости и пепел на мъртвец, поставени в една от трите камбановидни урни (обр. 29 в).¹⁵⁸

Каталог на керамичния материал

1. Урна с двойно конусовидно тяло, ниска шия и 4 езичести дръжки, ръчна изработка със загладени стени, сива повърхност. Вис. 50 см, диам. в издута част 26 см (обр. 27 д).
2. Подобна урна. Вис. 45 см, диаметър в издута част 28 см (обр. 27 а).

¹⁵⁰ В. М и к о в. Принос към праисторията. . . , ИАИ, XII, 1939, с. 391, обр. 171.

¹⁵¹ В. М и к о в. Златното съкровище от Вълчитрън, с. 30.

¹⁵² М. D u š e k. Цит. съч. — AR, 1954, VI—5, с. 708 сл., обр. 259_{14,15}.

¹⁵³ Д. B e r c i u. Catalogul muzeul archeologic din Turnu-Severin. — MAPIV, I, 1953, p. 613, tabl. XXXVI₁₀, № 273.

¹⁵⁴ В. М и к о в. Златното съкровище от Вълчитрън, с. 30.

¹⁵⁵ J. Z e m a p. Учебное исследование в Бошине и в Совеницах у Нимбурга в Чехии. — AR, V—1, 1953, с. 131, обр. 18₂.

¹⁵⁶ Z. S u h a j k o v a. Halštatske hroby z Malich Krstenian. — AR, XIII—6, 1961, p. 797 и 807, fig. 276₄.

¹⁵⁷ D. B e r c i u. Archeologia preistorică a Olteniei. p. 148, fig. 146. 1393, p. 248, 249, fig. 183.

¹⁵⁸ С т. С т е ф а н о в. Старините по долния басейн на Янтра. 1956. с. 29, обр. 186.

3. Подобна по-малка урна със стеснена шия и извит навън ръб на устието, с 2 езичести и 2 отвесни дръжки. Техника същата. Стени загладени, с мургаво-червена повърхност. Вис. 30 см, в издутата част 22 см (обр. 27 б).

4. Три различно големи езичести дръжки от подобни съдове със сив цвят (обр. 28 а, б, в).

5. Къс от шия на подобна урна, околоръст с хоризонтално изпъкнали ръбове. Урната, ръчна работа, е била със загладени стени и черен цвят (обр. 28 г).

6. Урна с долна конусовидна част и горна — почти цилиндрична половина, счупена, с 4 езичести дръжки. Същата техника. Стените с червен цвят. Вис. 34 см, диам. на устието около 40 см (обр. 27 г).

7. Тънкостенен съд-урна със сферично тяло, 2 езичести дръжки и конусовидна шия, горе счупена, а при основата с околоръстен назъбен ръб от късо изрязани черти. Работа на ръчен кръг със загладени стени с черна повърхност. Вис. 27 см, корем 26 см (обр. 27 в).

8. Голяма камбановидна урна с 4 хлътнали по средата езичести дръжки под ръба на устието и 6 успоредни околоръст назъбени ръбове. Груба ръчна работа. Стени заравнени, с червен цвят. Вис. 56 см, диаметър на устието 38 см (обр. 29 а).

9. Подобна урна с 5 околоръст назъбени ръба. Същата техника, загладени стени с червен цвят. Вис. 55 см, диам. на устието 38 см (обр. 29 б).

10. Подобна урна с 4 околоръстни и 4 късо назъбени ръба, които излизат от дръжките. Същата техника, със заравнени стени и червен цвят. Вис. 46 см, диам. на устието 33 см (обр. 29 в).

11. Възстановена горна част от съд с къса, извита навън шия. Работа на ръчен кръг. Стени загладени, с черна повърхност. Вис. 20 см (обр. 30 а).

12. Полусферична чаша с висока дръжка, под ръба на устието с две бразди. Ръчна изработка. Загладени стени с тъмнокафява повърхност. Вис. 4,4 см, диаметър на устието 10 см (обр. 30 б).

13. Възстановена дебелостенна чаша-ритон, едната страна надлъж с надебелен назъбен ръб. Ръчна изработка от добре изпечена глина със загладени стени, червен цвят. Вис. 22,5 см, диам. отвън 9 см отвътре 7 см (обр. 30 в).

Късножелезен (латенски) период V—I в. пр. н. е.

От втория железен период освен керамика други материали при Новград не са намерени с изключение само на една желязна шпора, дъгата на която е плоска от вътрешната страна и заоблена от външната. Двата края на дъгата завършват с по една кръгла дупка, през които с връв или ремъчка шпората се прикрепвала за обувката. От външната страна в средата шпората е снабдена с бод, отначало сплеснат, накрая заострен, дълъг 2,3 см (обр. 31). Аналогична желязна шпора е известна от Медишорул-Маре,¹⁵⁹ Румъния, с тази само разлика, че двата края на дъгата са извити под прав ъгъл навън и завършват с по едно копче, а краищата на нашата шпора завършват с кръгла дупка. Шпората от Румъния неправилно се смята за халшатска, тъй като през това време въобще шпорите са били непознати. Те се появяват за пръв път като откритие на келтските ездачи и изобилно се сре-

Обр. 31. Желязна шпора
Fig. 31. Eperon en fer

¹⁵⁹ S. Zoltan. Раскопки произведенные областни музеем из Сфынту Георге. — МСА, VII, с. 189, обр. 10₁₁.

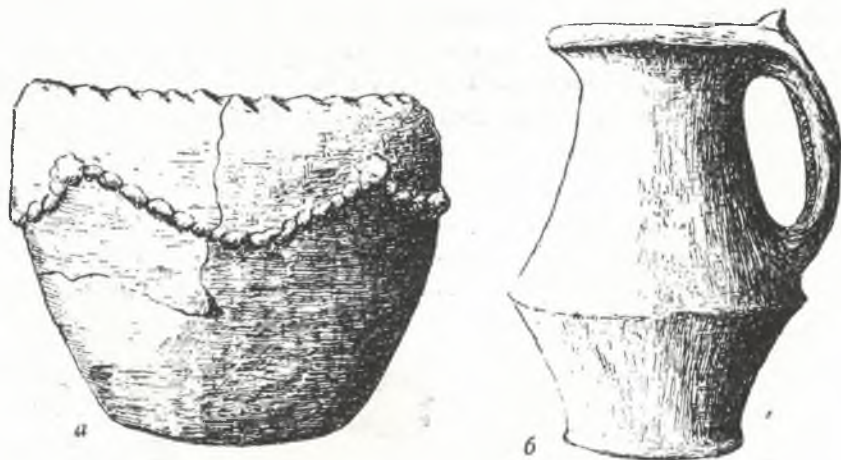
щат в погребения и селища през латена. Аналогична желязна шпора е известна от Виноград,¹⁶⁰ Великотърновско, напълно еднаква с тази от Румъния. От този първичен келтски тип са произлезли други варианти шпори до края на латена и през римско време. При все че новградската шпора (със сплеснат по средата бод и краищата на дъгата с кръгли дупки) е най-близка до шпората от Медишо-рул-Маре, особено до шпората от Вилоград, последната е първичен келтски тип, от който нашата шпора е произлязла като вариант и следва да се отнесе не по-късно от латенско време.

Керамика

Както от други селища в страната, така и тук през латенско време керамиката значително се различава от керамиката през халщата, главно по техника, форма и украса на глинени съдове. Това различие не е случайно, а е резултат от настъпилото изменение в начина за производство на глинени съдове, от една страна, и, от друга — на съседството на нашите земи със старогръцките производствени центрове, които са повлияли на някои форми съдове, произвеждани у нас или пък донесени по търговски пътища от тези центрове било направо от юг или чрез черноморските антични градове.¹⁶¹

Наред със съдове, работени на колело, продължавало да съществува и ръчното домашно производство на глинени съдове, които се отличавали по грубата си ръчна изработка. Намерената в селището при Новград керамика без изключение е само от неголям брой цели глинени съдове и късове от съдове. По форма, техника и украса те могат да се разделят на следните групи: 1) съдове домашно ръчно производство; 2) съдове местно ръчно производство; 3) съдове местно производство, работени на грънчарско колело. Това разпределение на съдовете на три групи напълно отговаря на глинени съдове от Деветашката пещера през латена.

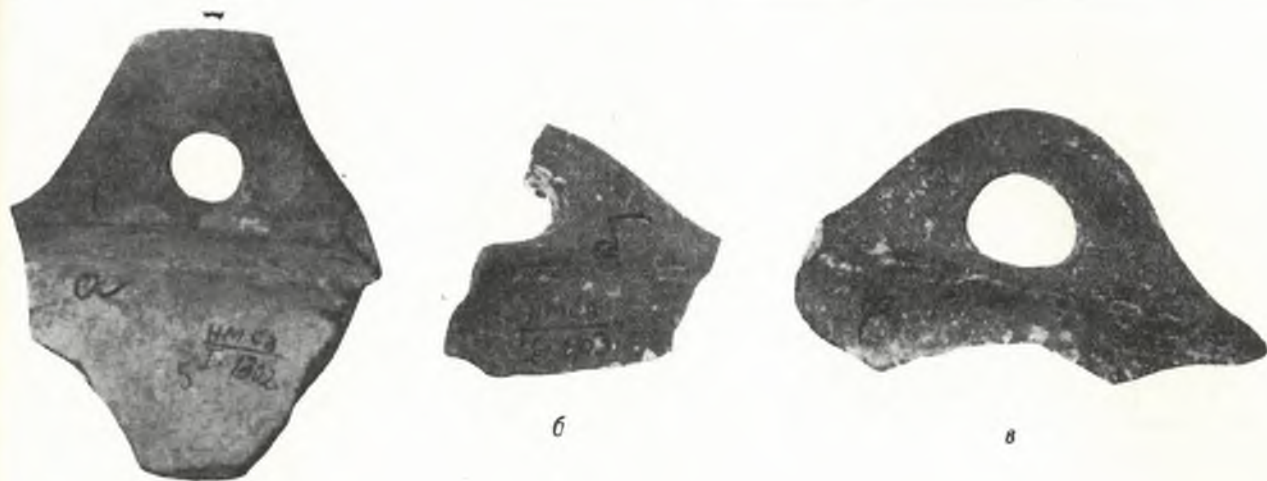
От първа група съдове домашно ръчно производство е намерена само възстановена половина от един малък камбановиден плоскодънен съд с леко назъбен ръб на устието, с 4 ниски цилиндрични дръжчици, разположени 2 срещу 2 по средата в горната част на тялото. На всеки две дръжки е прикрепена украса от релефно назъбен гирляндов ръб. Съдът е груба ръчна изработка от

Обр. 32. а — камбановидна урна; б — двуконусна кана с рогче
Fig. 32. а — urne en forme de cloche; б — cruche en double cône à corne

¹⁶⁰ Р. Попов. Материали за проучване на халщатската и латенска култури в България и Македония. — ГНМ, 1921, с. 169 сл., обр. 166.

¹⁶¹ М. Цицикова. Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique. — Acta Antiqua Philippopolitana, Studia archaeologica, Serdica, 1963, с. 47.

Обр. 33. а, б, в — дръжки от блюда

Fig. 33. а, б, в — anses de plats

недобре пречистена глина, слабо изпечен, с неравномерна дебелина на стените, с червена повърхност. Вис. 19 см, диам. на устието 20 см (обр. 32 а). Късове от подобни съдове с цилиндрични дръжки и гирлянди от пластични ленти, разчленени, с вдлъбнатини са известни на много места у нас, датирани от латена,¹⁶² като Деветашката пещера,¹⁶³ Малък Преславец,¹⁶⁴ Мадара,¹⁶⁵ Свещари¹⁶⁶ и др. Към латена трябва да се отнесе и нашият съд (обр. 32 а).

От втора група са съдове местно производство, изработени на ръка от добре пречистена и добре изпечена глина. Имат изгладена, дори излъскана повърхност на стените. По изработка, форма и цвят те са различни от съдовете на първа група, но по-близки до съдовете от халщата. Съдовете от тази група могат да се разделят на два типа: 1) съдове-кани и 2) блюда. От първия тип е намерена само една двойноконусовидна кана с равно дъно и устие, петоръбеста дръжка, на горния край с израстък — рогче, със загладена, излъскана сивочервена повърхност на стените, вис. 19 см, дъно 7 см, устие 8,3 см (обр. 32 б). Аналогични кани в Румъния са известни от Синкрени,¹⁶⁷ Калу,¹⁶⁸ датирани от латена V—IV в. пр. н. е. от Попещи, Пойана, Романати и Островул-Шимиан, датирани също от латенския период — III—I в. пр. н. е.¹⁶⁹ Подобни по-малки кани са известни от Разкопаница,¹⁷⁰ Юнаците,¹⁷¹ Деветашката пещера,¹⁷² но те са датирани от втората половина и края на бронзовата епоха.

От втори тип са три различно големи хоризонтални отвесно пробити дръжки от плитки съдове-блюда, работени ръчно от чиста, добре изпечена глина със загладена черна и тъмнокафява

¹⁶² М. Сісікова. *Op. cit.*, p. 37 sq.

¹⁶³ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 153, обр. 114 б, f, g, обр. 115 а.

¹⁶⁴ С. Георгиева. Разкопки на обект S в Горно Градище при Кадъкой. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 270, обр. 253, 254, 255.

¹⁶⁵ Р. Попов. Могила № 1. — Мадара, I, 1934. Погребението датирано от V—VI в. пр. н. е. на с. 254, обр. 204.

¹⁶⁶ Г. Фехер. Могилни находки от Мумджиляр. — ИАИ, VIII, с. 107, обр. 86.

¹⁶⁷ С. Preda. Археологические раскопки в Синкрени. — МСА, VI, с. 866, обр. 15, 17.

¹⁶⁸ R. Vulpe. Les fouilles de Calu. — Dacia, VII—VIII, p. 50, fig. 36.

¹⁶⁹ R. Vulpe. Археологические раскопки в Попещи. — SCIV, VI—1, 2, 1955, с. 250, обр. 11; R. et E. Vulpe. Les fouilles de Poiana. — Dacia, III—IV, 1939, p. 283, fig. 263; R. Vulpe. — MSA, VI, 1959, с. 315, обр. 9; D. Bergiu. *Archeologia preistorică a Olteniei*. Craiova, 1939, p. 190, fig. 238₁, p. 197, fig. 224₁.

¹⁷⁰ П. Детев. — ИАИ, XVII, 1950, с. 183, обр. 124₁.

¹⁷¹ В. Миков. Селищната могила при Юнаците. — ГПНБМ, 1940, с. 79, обр. 24.

¹⁷² В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 129, обр. 92 в.

Обр. 34. *a* — кратер; *б* — дъно на същия със спирален знак

Fig. 34. *a* — cratère; *b* — fond du vase à signe en spirale

повърхност (обр. 33, *a*, *б*, *в*). Аналогични дръжки от блюда са известни от Гиздау,¹⁷³ Румъния, Вълчова могила¹⁷⁴ до Брезово, Деветашката пещера,¹⁷⁵ датирани между V, IV до I в. пр. н. е.

От трета група съдовете местно производство, работени на колело, по форма съществено се различават от съдовете от първите две групи. Моделирани са от пречистена, добре изпечена глина, с равномерно дебели, загладени, излъскани стени, с черна, пепелива или със светлопепелива повърхност. Тези съдове са от два типа: 1) кратери и 2) паници.

От първия тип е намерен един запазен, почти полусферичен кратер върху пръстеновидно столче, на дъното с вдълбан спирален знак с две хоризонтални дръжки, косо долепени за издутата част на тялото, и къса широко отворена навън шия със силно издаден навън ръб на устието (обр. 34 *a*, *б*). Намерен е и къс с дръжка от подобен кратер (обр. 35 *a*). Аналогични кратери и дръжки от кратери у нас са известни от Равна,¹⁷⁶ Янково,¹⁷⁷ Кипра,¹⁷⁸ Мезек,¹⁷⁹ Езерово,¹⁸⁰ Деветаки,¹⁸¹ а и в Румъния — от Александрия,¹⁸² Попещи,¹⁸³ Тиносул¹⁸⁴ и пр., всички датирани от късната желязна латенска епоха — V—I в. пр. н. е. По форма, фина изработка и вдълбнатия спирален знак на дъното кратерът от селището до Новград напомня южно влияние, ако не като внесен по търговски път, то като местно производство, имитация на гръцки амфори от IV—II в. пр. н. е.

От втория тип е намерена една възстановена паница с ниско пръстеновидно столче, със слабо издути навън стени и извит навътре ръб на устието (обр. 36 *a*). Подобни паници, работени също на грънчарско колело у нас, са известни от некропола при с. Равна,¹⁸⁵ Мадара,¹⁸⁶ Долна Ро-

¹⁷³ D. Berciu. Săpăturile de informate de la Gostinu și Chizdao. — MCA, VII, p. 291, fig. 1.

¹⁷⁴ Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. — ИАИ, XII, 1948, с. 273, обр. 78.

¹⁷⁵ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 162, сбр. 119 е—д.

¹⁷⁶ М. Мирчев. Равноградият ксиглен некропол при с. Равна. — ИАИ, XXV, 1962, с. 127, табл. X₄, XIII₅, XVII₃, XXVII₄, XXX₅.

¹⁷⁷ Цв. Дремсизова. Надгробни могили при Янково. — ИАИ, XIX, с. 82, обр. 14.

¹⁷⁸ М. Мирчев. — ИАИ, XV, 1946, с. 190, обр. 82.

¹⁷⁹ Ив. Велков. Разкопки около Мезек и гара Свиленград през 1932—1933 г. — ИАИ, XI₁, 1937, с. 141, обр. 134₃.

¹⁸⁰ Б. Филов. Златен пръстен с тракийски надпис. — ИАД, III, 1913, с. 213, обр. 122.

¹⁸¹ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, 19, с. 163, обр. 122 с, h.

¹⁸² B. Mitrea și C. Preda. Охранительные раскопки в Александрии. — MCA, V, 1959, с. 180, обр. 2.

¹⁸³ R. Vulpe. Археологические раскопки в Попешти. — MCA, VI, с. 315, обр. 9₆.

¹⁸⁴ R. et E. Vulpe. — Fouilles de Tinosul. — Dacia, I, 1924, p. 198, fig. 25₂.

¹⁸⁵ М. Мирчев. — ИАИ, XXV, 1962, с. 127, табл. X₅, XI₅, XII₅; XIII₃ и др.

¹⁸⁶ Р. Попов — Мадара, I, 1934, с. 254, обр. 170 а.

сица,¹⁸⁷ Брезово,¹⁸⁸ Братислава,¹⁸⁹ Котофени¹⁹⁰ (Румъния) — всички датирани от латена — края на V, IV в. до III—II в. пр. н. е. Намерен е също един къс от паница с профиливан, извит навън ръб на устието, под който околоръст са прокарани две успоредни вдлъбнати бразди (обр. 35 б). Подобни късове от паници (с вдлъбнати бразди под ръба на устието) са известни от Тиносул, Румъния, датирани от латенския период (III в. пр. н. е.).¹⁹¹ С подобна украса са намерени освен това два къса от съдове (обр. 35 в, г). Единият от тях (в) е от гювеч с профиливан, извит навън ръб на устието, под който между две успоредни бразди е врязана геометрична украса. Другият къс (г) е от дълбок, разлат съд с издути навън стени и вдлъбната бразда под ръба на устието. Украсата на двата къса от околоръстни бразди е известна върху късове от паници и други форми съдове от Деветашката пещера. Тази украса е обща за керамиката местно производство, работена на грънчарско колело, характерна за земите между Карпатите и Егейско море.¹⁹²

Освен разгледаните два типа към трета група съдове трябва да се отнесе и една възстановена горна част от голям, дълбок съд с висока шия, средата на която околоръст е с релефен ръб и широко, равно извито навън устие. Аналогичен къс от съд с околоръстен на шията релефен ръб е известен от Деветашката пещера, датирани от латена. Подобен съд и други съдове от некропола до с. Зарубенец, Киевска област, по монети е датирани също от латена — II—I в. пр. н. е.¹⁹³ По фината си изработка и тънки, равномерно дебели 5 мм стени този съд може да се сравни с кратера (обр. 34) и да се смята като гръцка имитация на съдове местно производство на грънчарско колело — IV—II в. пр. н. е.¹⁹⁴

Аналогиите с латенската керамика от Новград дават възможност да се направят изводи за някои форми съдове.

1. Големите камбановидни съдове с езичести дръжки като новградските (обр. 29 а, б, в), които се датират от халщата, се запазват и през латена — едни с големи размери (Пеклюк, Деветашката пещера и др.), други с малки размери (Равна, вис. до 24,5 см, Браничево само един, вис. 11,2 см и др.). Едните и другите обаче изменят формата на дръжките си през латена. Езичестите дръжки на големите съдове, в това число и на камбановидните, характерни за халщата в долнодунавските земи, се запазват и през латена, но съдовете по размери са по-малки и грубо моделирани. Изключение пра-

Обр. 35. а — дръжка от кратер; б — къс от паница; в, г — късове от гювеч и разлат съд
Fig. 35. а — anse de cratère; б — fragments d'assiette; в, г — fragments de vases évasés

¹⁸⁷ Д. Овчаров. Могилно погребение до с. Долна Росица. — Археология, III, 4, 1961, с. 60, обр. 8 а.

¹⁸⁸ Ив. Велков. — ИАИ, XII, 1938, с. 278, обр. 83.

¹⁸⁹ V. Nemejsova-Pavukova. Nouvelles trouvailles de la tene tardive de Bratislava-Devin. — AR XIII—6, 1961, C. 821, fig. 288.

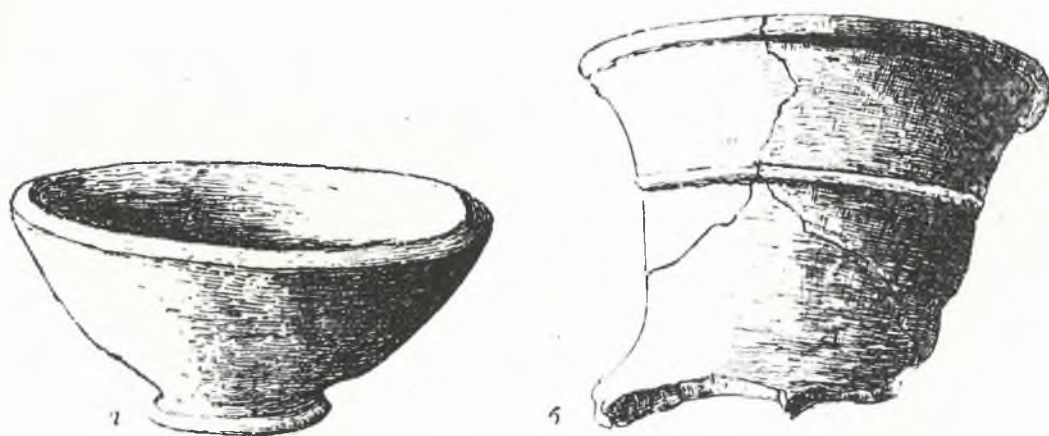
¹⁹⁰ D. Berciu. Archeologia preistorică a Olteniei. Craiova, 1939. с. 137, fig. 244₁.

¹⁹¹ R. et E. Vulpe. Les fouilles de Tinosul. — Dacia, I, 1924, p. 200, fig. 27_{1,2}.

¹⁹² В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 172, обр. 126.

¹⁹³ Н. В. Петрова. Зарубенецкий могильник. — МИА—СССР—70, 1950, с. 44, обр. 2₃.

¹⁹⁴ В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера, с. 163.

Обр. 36. *a* — паница; *б* — горна част от съд
 Fig. 36. *a* — assiette; *б* — partie supérieure de vase

вят камбановидните съдове от Равна с обикновени халщатски езичести дръжки. Общо през латена обаче покрай по-малките езичести дръжки на камбановидните съдове се появяват и ниски цилиндрични дръжки, прикрепени за горната половина на съда, на всеки две от които е прикрепена извита надолу, подобна на гирлянд релефна разчленена лента като на нашия съд (обр. 32 *a*). Подобна гирляндова украса на цилиндрични дръжки е известна върху късове на големи камбановидни урни от Малък Преславец и от Деветашката пещера, прикрепени също за горната половина на тялото на съда като при нашата малка урна (обр. 32 *a*).

2. Двойно конусовидната кана с израстък на горния край на дръжката (обр. 32 *б*) на пръв поглед наподобява каните от втората половина и края на бронзовата епоха, но те се срещат и през латенската епоха. Едни от тях са остродъжни (Юнаците и др.), други са с малки, плоски дъна (Разкопаница, Деветашката пещера и др.). От последните като нов вариант са произлезли двуконусовидните кани от Румъния, особено тези от Попещи, на които двата пресечени конуса са почти еднакво високи, докато на всички останали долният конус е значително по-малък от горния. Тази разлика се вижда явно от паралелите. Израстъкът обаче на горния край на дръжките на тези два варианта като съществен белег се запазва и през латенската епоха, към която следва да се отнесе и каната от Новград (обр. 32 *б*).

Каталог на керамиката

1. Камбановиден червен съд, ръчна изработка от недобре изпечена глина, слабо назъбен ръб на устието, 4 ниски цилиндрични дръжки с прикрепени за тях дъговидни релефно назъбени ръбове за горната част на тялото (обр. 32 *a*).

2. Двойно конусовидна кана, мургавочервена, грижлива ръчна изработка от пречистена, добре изпечена глина, равно дъно, профиливан, извит навън ръб на устието, петоръбеста дръжка с израстък, загладени, излъскани стени (обр. 32 *б*).

3. Дръжки от плитки, разлати съдове-блюда с по две хоризонтални, отвесно пробити дръжки, добре изпечени, загладени и излъскани, с черен и тъмнокафяв цвят (обр. 33 *a*, *б*, *в*).

4. Кратер, черен, излъскан, почти полусферичен, с ниско профиливано пръстеновидно столче и дъно с вдлъбнат спирален знак, две хоризонтални дръжки, късо долепени на издутата част на съда. Фина работа на колело от пречистена, добре изпечена глина. Вис. 19 см, диам. на дъното 12 см, на устието 36,5 см (обр. 34 *a*, *б*).

5. Къс с дръжка от подобен кратер, светлопепелява, загладена (обр. 35 *a*).

6. Паница, тъмнопепелява, със загладени, слабо издути стени, профиливано пръстеновидно столче, извит навън ръб на устието. Работа на колело от чиста, добре изпечена глина. Вис. 7,5 см, диам. на дъното 6,3 см, на устието 18,3 см (обр. 36 а).

7. Къс от паница с червен цвят, загладени стени, извит навътре надебелен ръб на устието. Работа на колело от чиста, добре изпечена глина (обр. 35 б).

8. Възстановена горна част от голям, дълбок съд с тъмнокафява повърхност, висока, широко отворена шия, по средата с околоръстен релефен широко отворен, издаден навън равен ръб на устието. Фина изработка на колело от чиста, добре изпечена глина. Вис. 15,5 см, диам. на устието около 20 см (обр. 36 б).

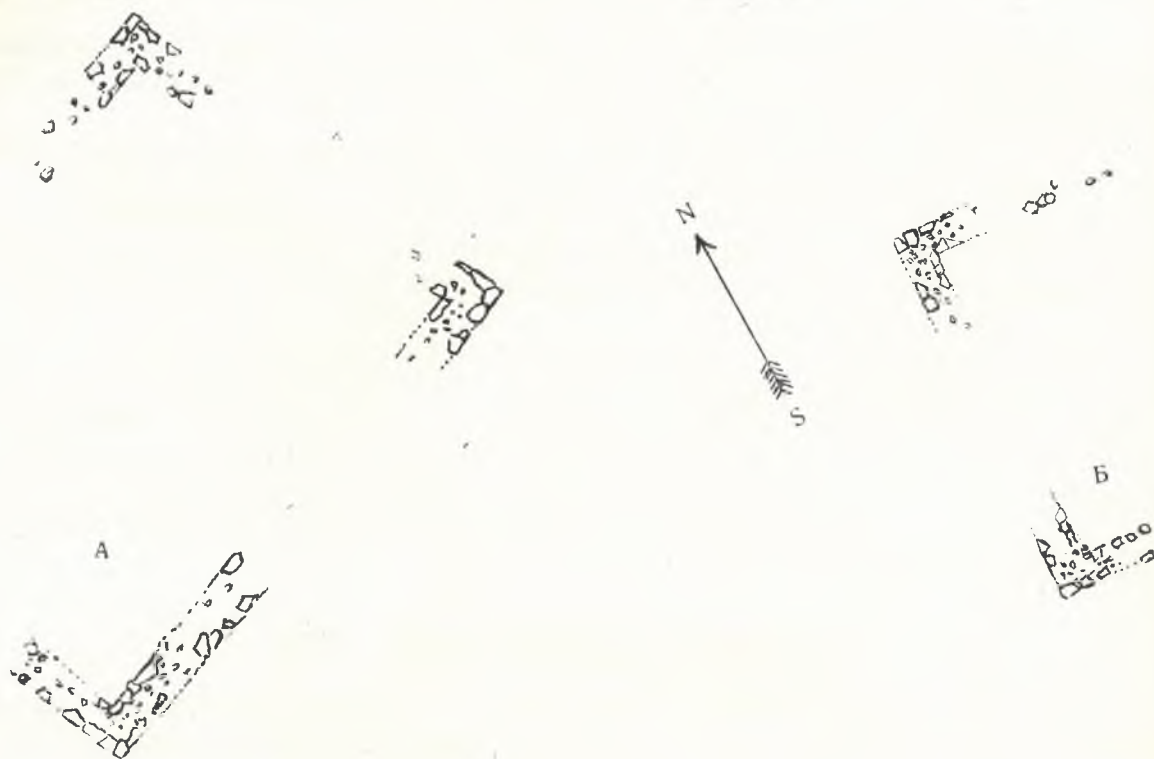
9. Два къса със счупени дръжки от големи разлати съдове (обр. 35 в, г). Единият къс (в) е от гювеч с профиливан, извит навътре ръб на устието, откъс с две успоредни вдлъбнати бразди с украса и отвесен релефен ръб покрай петата на счупената дръжка с елипсовидно сечение. Работа на колело от чиста, добре изпечена глина със загладени червени стени. Дължина 13,5 см. Другият къс (г), черен, излъскан, със счупена дръжка е от по-голям дълбок с издути стени съд, също бил с две хоризонтални дръжки. Под профиливания, извит навътре ръб на устието, откъс под ръба с околоръстна вдлъбната бразда. Дължина на къса 20,5 см.

КЪСНОРИМСКА И РАННОВИЗАНТИЙСКА ЕПОХА

От тази епоха са намерени много малко паметници в сравнение с бронзовата и желязната епоха. При изкопите се откриха само части от основи на зидове на две отделни сгради, няколко предмета и една медна византийска монета, на която ще се спрем по-долу.

Общо взето, теренът на тези сгради, също по десния бряг на р. Студена, е по-нисък и изкопите за разширение на речното корито са засегнали самите сгради, отстоящи една от друга на разстояние 12—18 м. Откъс и откътре основите са облицовани с полуобработени по-едри камъни, а вътрешността е изпълнена с дребни ломени камъни, споени с хоросан, смесен със ситно натрошени керемиди. На обр. 37 А, Б е представен план-скица преди окончателното разрушаване на основите от изкопите, камъните на които са използвани за нови градежи от местното население на с. Новград. Голяма част от камъните са били извадени много по-рано, поради което неизвестно е къде са били входовете и прозорците на самите сгради. Запазените обаче три от ъглите на по-голямата сграда (А) и два от ъглите на по-малката (Б) с части от основите ясно очертават правоъгълната форма на сградите и размера на стените им. Дебелината на стените на сграда А е 50—55 см, дължината на югоизточната и северозападната стена — около 9,50 м, на североизточната и югозападната стена — 7 м. Сградата е била от две отделения, преградени от вътрешен по-тънък зид, част от който е запазен и е разделял сградата на две почти еднакви правоъгълни половини. Дебелината на стените на малката сграда (Б) е 45—50 см при дължина около 6,10 м и ширина около 4,90 м.

Вътре между зидовете в голямата сграда (А) е намерена една медна византийска монета (обр. 38) от император Юстин II (565—578), а вън от основите на сградата — една силно окислена желязна тесла. Горният плосък четвъртит край на теслата с кръгла дупка за прикрепване на дървена дръжка е служил за чукане, а долният по-широк, отънен и източен край — за сечене. Дълж. 16,5 см (обр. 39). Почти на еднакво разстояние между сградите са намерени от добре изпечени римски тухли и керемиди две гладилки и две тежести (обр. 40 а—г). Гладилка а, дълга 9 см, дебела 4,5 см, с широки, дълбоки нарязи е служела за изглаждане на костни шила; гладилка б, дълга 6,5 см, дебела 3,4 см, с тесни, плитни нарязи е служила за изглаждане на тънки метални предмети — игли и губерки. Едната тежест (в), дълга 7 см и дебела 4 см, също от тухла, на заострения си клиновиден край е пробита също с кръгла дупка, другата (г), дълга 9 см, дебела 2,2 см, е от червена, добре изпечена, изкорубена керемидка. Тежестта има триъгълна форма, в единия от ъглите пробита с кръгла дупка. На известно по-голямо разстояние от сградите по брега на реката са намерени две остродъбни възстановени римски тип амфори, изработени от пречистена, добре изпечена глина с червен цвят, с тясна невисока шия, с надебелен профиливан, слабо извит навън ръб на устието, съответно високи 69 и 67 см

Обр. 37. План-скица на сгради А и Б
Fig. 37. Plan esquisse de l'édifice A et B

Обр. 38. Монета от Юстин II
Fig. 38. Monnaie de Justin II

(обр. 41 а, б). Този тип амфори е известен у нас, в Румъния и другаде от много римски и ранновизантийски селища от III до V, VI в. и по-късно.

Трудно може да се определи какво е било предназначението на тези сгради на това място, както и кога точно са строени, още повече като се вземе под внимание, че те са едва на 2,5 км от античния Ятрус. Споменатите вече оскъдни материали, намерени във и около самите сгради, не позволяват да се правят изводи в една или друга насока. Някои от тези материали ни ориентират само за времето, до което сградите са съществували. В това отношение заслужава да се обърне внимание особено на желязната тесла и на медната византийска монета. Аналогични на теслата (обр. 39) са известни една от Сапарева баня, датирана с други материали от III—VI в. на н. е.,¹⁹⁵ и друга от све-

¹⁹⁵ Т. И в а н о в. Археологически проучвания при Сапарева баня. — ИАИ, ХХI, 1957, с. 230, обр. 13.

тилището при с. Гаганица, датирана по намерени с нея материали от III—IV в. на н. е.¹⁹⁶ Теслата обаче не може да послужи за точно датиране на сградите, защото формата ѝ не е претърпяла никакво изменение както през римско-византийската епоха и цялото средновековие, така и през епохата на турското владичество. Този форма тесла е в употреба дори при съвременното строителство.

По начина на градеж, в който камъните са спойвани с хоросан, смесен със ситно натрошени керемиди, двете сгради са характерни за римското строителство. Но този начин на градеж, макар и рядко, се среща и по-късно наред с градежи на византийското строителство и не може също да послужи за точно определяне на времето, през което са строени самите сгради. Медната монета от Юстин II (565—578), спомената по-горе, намерена между стените на голямата сграда (А), остава единствен паметник като доказателство, че сградите са съществували ако не по-късно, сигурно докъм средата на втората половина на VI в.

Обр. 39. Желязна тесла
Fig. 39. Nache en fer

Обр. 40. а, б — гладилки; в, г — тежести
Fig. 40. а, б — polissoirs; в, г — poids

¹⁹⁶ З л. М о р ф о в а. Светилището на Зевса и Хера при село Гаганица, Берковско. — ИАН, XXI, 1957, с. 207, обр. 7.

СРЕДНОВЕКОВНО СЛАВЯНСКО СЕЛИЩЕ

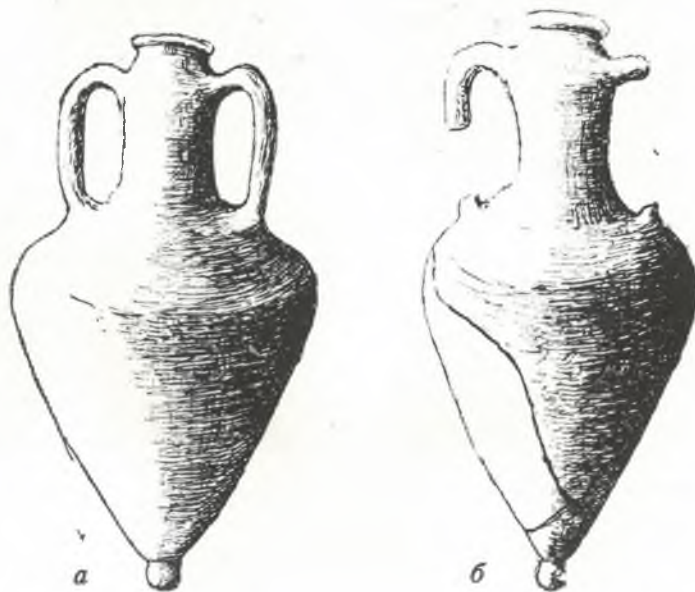
При разширяване коритото на р. Студена изкопите по десния ѝ бряг засегнали периферията на ранносредновековно селище, разположено на около 150 м югозападно от мелницата. То е заемало площ около 100×120 м.

Намерените в изкопи за насип на дигата късове мазилки от изпечена червена глина (обр. 42 а—г) с отпечатъци от слама говорят за съществуването на жилища, които са останали навътре в незасегнатия от изкопите терен, сега обрасъл с гъста салкъмова гора. Единият от късовете (обр. 42 а) с отпечатък на дърво вероятно е от стенна мазилка върху предварително изградена дървена конструкция на жилище. Друг по-голям и дебел къс от силно изпечена глина, смесена с късове от съдове с линейна украса изглежда че е от замазка на огнище (обр. 42 б). Други два къса, дебели до 4—5 см, е възможно да са от подова мазилка (обр. 42 в, г).

Прибрани са в Свищовския музей и намерените няколко железни предмета, бронзови обеци, един цял и четири фрагментирани глинени съда, голям брой късове от съдове, както и две медни византийски монети.

Железни оръдия и оръжия

1. Листовиден връх за стрела, надлъж с издута среда. Шипът е счупен. Дълж. 5 см (обр. 43 а).
2. Подобен връх за стрела със запазен шип. Дълж. 6,2 см (обр. 43 б).
3. Ромбовиден връх за стрела с шип, силно окислен. Едната страна счупена, другата ошърбена. Дълж. 4,5 см (обр. 43 в).
4. Железен ошърбен и окислен сърп. Дълж. 32 см (обр. 43 г).
5. Железен палешник с плоска, разширена четириръбеста дръжка, с издута отпред, изкорубена отзад лопатка. Дълж. 33 см (обр. 43 ж).
6. Малък лемеж от желязна плочка с широк, дъговидно извит долен край, силно извити отзад уши, разделени от тясна надлъжна цепка, долу прилепени до острието. В елипсовидната кухина (долу тясна, горе широка) се втиква плазицата. Дълж. 6,5 см, макс. шир. долу 6 см (обр. 43 д).

Обр. 41. а, б — остроудъни амфори
Fig. 41. а, б — amphores à fond pointu

Обр. 42. Мазилки от жилища

Fig. 42. Crêpis d'habitations

7. Желязна окислена вила с два рога и втулка с дупка за гвоздеи за закрепване на дървена дръжка, дълж. 33,5 см (обр. 43 е).

8. Три железни четириръбести, силно окислени пръчки. Дълж. 13,11 и 10 см (обр. 43 з).

Аналогични върхове за стрели (обр. 43 а, б, в) са известия от Плиска, не по-късни от X—XI в.,¹⁹⁷ на 43 а — от Бумбещи, Румъния, датирани по монети от II—III в.,¹⁹⁸ на 41 а, б — от Преслав, датирани от VIII—IX в.,¹⁹⁹ на 43 в — от Сарата-Монтеору от VII в.²⁰⁰ Аналогични на нашия сърп (обр. 43 г) са известни от Попешти от латена,²⁰¹ Поенещи²⁰² и Бумбещи²⁰³ от II—III в., Долни Дунайовице — края на VIII и началото на IX в.,²⁰⁴ с. Челопеч, датирани по монети от Йоан Цимисхий — втората половина на X в.,²⁰⁵ Абритус — от края на VII и началото на VIII в.²⁰⁶ Тези паралели не улесняват датирането на върховете за стрели и сърпа. Те само показват времето на тяхната употреба — стрелите от II—III в. до XI в., сърповете от латена до края на X в. След преселването славяните заварили тези форми стрели и особено сърповете, които възприемат, сами почват да произвеждат и употребяват. Паралелите с нашия сърп (обр. 43 г) сочат, че от начина, по който дъгата на сърповете при петата извива назад и преминава в дръжка, те се явяват в два различни варианта: 1) при едни сърпове отдолу на петата и отгоре на гърба слабо се стеснява и преминава в дръжка, която образува права линия до най-издутата част на дъгата; 2) при други сърпове петата на дъгата прави извивка и назад в дръжка. Тези два варианта сърпове се срещат почти едновременно от латена до късното средновековие, пък дори до днес.

Палешници, подобни по форма и размери на палешника от Новград (обр. 43 ж), са известни от Новосел, Брезово, Пловдивско, Долно Левски, Пазарджишко, всички стара римска форма, която се среща и по-късно.²⁰⁷ Същата форма палешници е известна от Петре-Калеси, Аврен, Абоба, Мадара, Преслав²⁰⁸ и др.

¹⁹⁷ Ст. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 62 и сл., обр. 4 А₁₄.

1 В₃ и 7 Г₁₂.

¹⁹⁸ G. Florescu și colaboratori. Săpăturile de salvare de la Bumbești. — MCA, IV, 1957, p. 117, tabl. III.

¹⁹⁹ Й. Чангова. Търговски помещения в Преслав. — ИАИ, XXI, с. 238, обр. 6.

²⁰⁰ I. Nestor și Ev. Zaharia. Săpăturile de la Sarata-Monteoru. — MCA, IV, с. 193, обр. 1₃.

²⁰¹ R. E. Vulpe. Археологические раскопки в Попешти. — SCIV, VI, 1—2, 1955, с. 266, обр. 10₃.

²⁰² MAPIV, I, 1953, Săpăturile de la Poienști, p. 305, fig. 91_{1,2}.

²⁰³ G. Florescu. — MCA, IV, пак там, с. 117, табл. III₁₈.

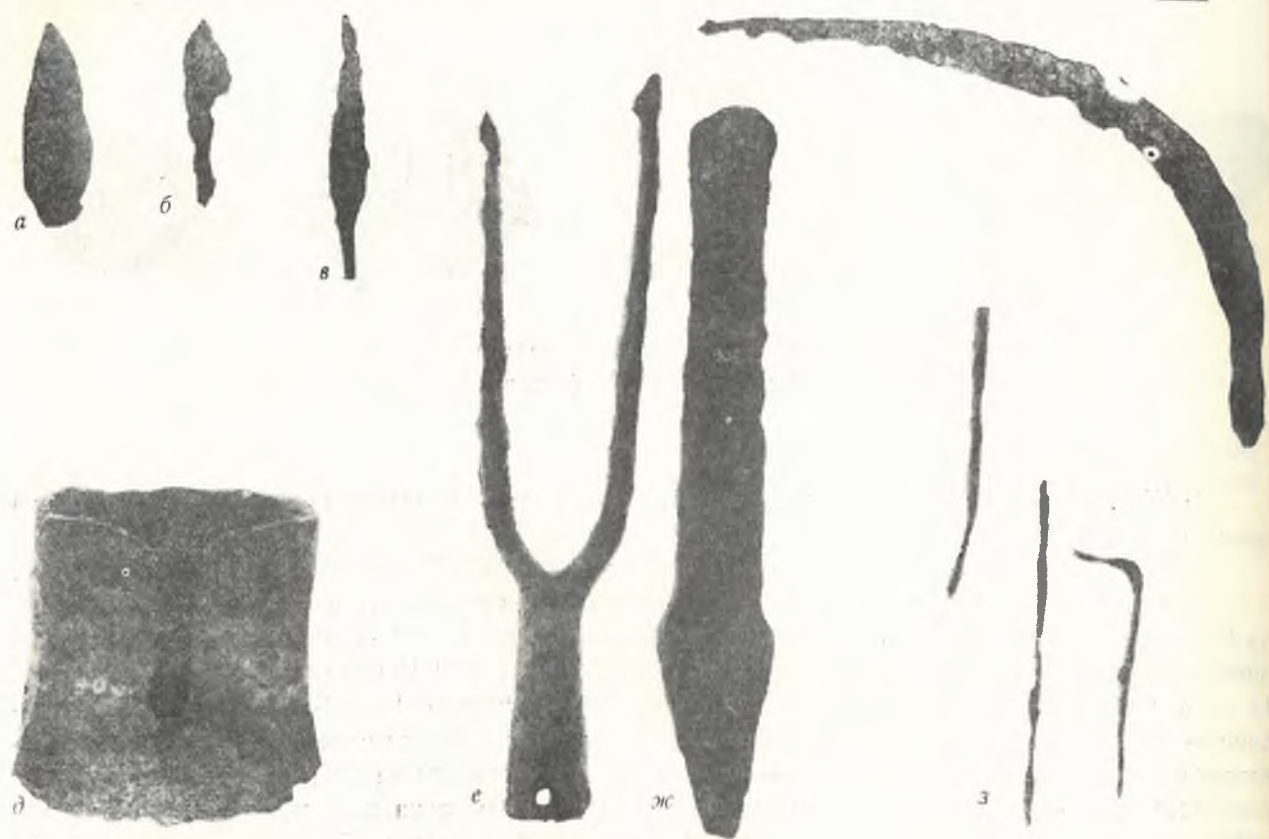
²⁰⁴ Й. Паулик. Могилы древнеславянских земледельцев в Доляных Дунайовице. — AP, 1—2, 1949, с. 94, обр. 18.

²⁰⁵ П. Мутафчиев. Сондажи при с. Челопеч. — ИАД, IV, 1915, с. 265, обр. 242.

²⁰⁶ С. Георгиева. Средновековното селище над развалините на античния Абритус. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 34 и сл.

²⁰⁷ П. Детев. — ГНАМП, II, 1950, с. 262, обр. 44, а, б, в, обр. 45, обр. 49.

²⁰⁸ Хр. Вакарелски. Из веществената култура на прабългарите. — ИЕМ, VIII—IX, 1929, с. 99 и сл., обр. 25 и 26.

Обр. 43. Железни предмети: а — б — върхове за стрели; з — сърп;

д, ж — палешник; е — вила; з — пръчки

Fig. 43. Objets en fer: а — б — pointes de flèches; з — faucille,

ж — soc; е — fourche; з — barres

Доколкото е известно, подобен лемеж на този от Новград (обр. 43 д) у нас не е намерен. По форма и размери той значително се отличава от лемежите, намерени при Кюстендил, Казанлък, Аврен, Абоба, Мадара и Преслав.²⁰⁹

Трудно е да се определи предназначението на железния ръждясал предмет, наподобяващ вила с два рога (обр. 43 е). Подобен предмет се смята за средновековно българско оръжие — бойна вила. С двата си шипа нашата вила е нов вариант и може би е за друга цел.

Накити

От селището произхождат три бронзови обеци и една лъчовидна бронзова фибула.

1. Бронзова отливана лунсвидна обеца с гроздовидна висулка, завършваща със сферично топче и под него две по-малки. Горен единият край — дъгата, завършва с халкичка с нанизан бронзов тел за окачване на ухото. Вис. 3,4 см, шир. 2,8 см (обр. 44 а).

²⁰⁹ Хр. В а к а р е л с к и. Из веществената култура на прабългарите. — ИЕМ, VIII—IX, 1929, с. 99 и сл., обр. 25.

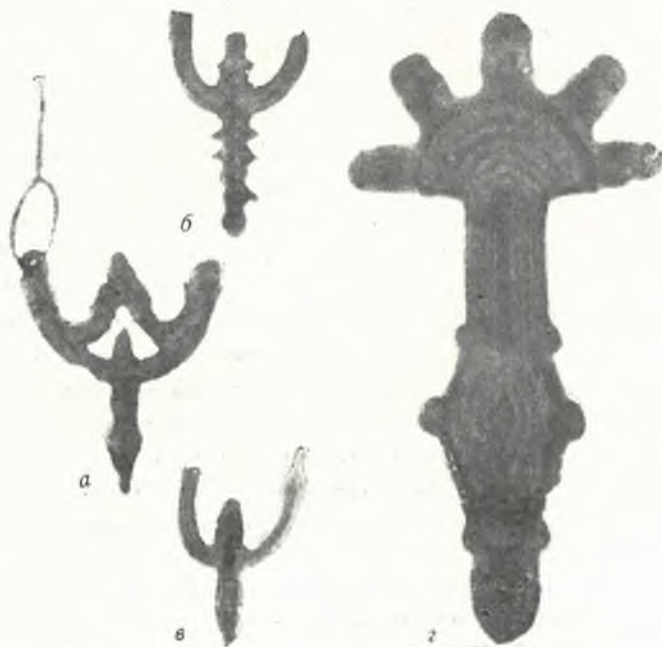
²¹⁰ Доскоро риболовците от Свищов за улов на едри сомове залагаха в Дунава кърмаци (куки с шипове) в шахматни редове на плути, привързани с въже на брега. На всеки кърмак залагаха стръв от дребни риби. При опит на сома да погълне стръвта кърмакът се забива в широката му уста. При опит да се спаси сомът силно се раздвижва и другите кърмаци се забиват по тялото му. Въжето на брега се опъва, риболовците се спускат с лодка, с няколко удари забиват вилата в тялото му, шиповете разкъсват раните и риболовците извличат омаломощен сома на брега.

2. Подобна бронзова лята обеща с гроздовидна висулка, на която има силно изпъкнали зърна и отдолу завършва със сферично топче. Вис. 3,1 см, шир. 2 см (обр. 44 б).

3. Подобна дребнозърнеста лята обеща. Вис. 2,6 см, шир. 1,7 см (обр. 44 в).

4. Лъчевидна бронзова лята фибула. Дискът на челната плочка е с околоръстен, релефен ръб, а полето е запълнено с пет леко назъбени полукръга. Периферията на диска е снабдена с пет еднакви по форма и размер лъчи. Слабоизвитата дъга от двете страни е с контурен и със среден профиливан ръб, украсен с малки точки, а от двете му страни — с три релефни линии. Ромбовидната стъпална плочка е със среден и околоръстен релефен ръб с издутости, на които личат гнезда за инкрустация. Полето е изпълнено със S-овидни знаци, а между тях — с две релефни линии са очертани два вписани ромба. Върхът на стъпалната плочка завършва със схематично предадена животинска глава. Иглата и половината от пружинния механизъм липсват. Дълж. 8,8 см. Максимална ширина 4,5 см (обр. 44 г).

Аналогични на трите лети гранулирани бронзови обеци (обр. 44 а, б, в) са известни от Троян. Те обаче са неправилно датирани от края на V в. на н. е.²¹¹ Този тип обеци от некропола до Каварна се датират от VII—VIII в. на н. е.²¹² Такъв е случаят с бронзовите обеци от същия тип от Долна Крискана²¹³ и Барце в Словакия,²¹⁴ датирани от втората половина на VII и VIII в. Бронзовите обеци от Височана и злантните от Старо место от същия тип са датирани от втората половина

Обр. 44. Бронзови предмети: а — в — обеци;
г — лъчевидна фибула

Fig. 44. Objets en bronze: а — в — boucles d'oreille;
г — fibule en forme de rayons

²¹¹ И в. В е л к о в. Могилна гробна находка от Троян. — ИАИ, XII, с. 419, обр. 205.

²¹² М. М и р ч е в. Новоткрит славянски некропол при Каварна. — ИВАД, XII, с. 75, обр. 3 а.

²¹³ J. B a r t a. Могильник старшей городищной эпохи в Дольных Кршканах у Нитры. — AR, V—2, 1953, с. 273, обр. 92.

²¹⁴ J. S a b a t. Аваро-славянский могильник в Барце у Кошиц, Словакия. — AR, VI—5, 1954, с. 709 и сл., обр. 271_{7,8}.

Обр. 45. Кръгла каменна мелница

Fig. 45. Pierre ronde de moulin

и края на IX в. до началото и първата половина на X в.,²¹⁵ а други две такива обеци от Долна Вестонница — от IX—XI в.²¹⁶ Приведените паралели показват, че гроздовидният тип лети бронзови обеци, каквито са нашите, са били в употреба у славяните от втората половина на VII в. и остават обикновена форма до XI в.²¹⁷ Фибули, подобни на тези от Новград, са известни: една бронзова от Сарата-Монтеору с шест издутости на стъпалната плочка, на върха с животинска глава, и друга сребърна, позлатена, със стъпална плочка във форма на антична арфа, двете датирани от VI—VII в.,²¹⁸ от Гарвене — дъга с челна плочка от бронзова фибула, плочките с околоръстна украса от релефно назъбен ръб, датирана от VI в.²¹⁹ Осем бронзови фибули от Морещи с ромбовидни стъпални плочки — с по две ямички за инкрустации, са датирани от VI в.²²⁰ и друга бронзова от Кесчиоареле, с триъгълна стъпална плочка, шест издутости с ямички за инкрустации, на челната плочка с два околоръст назъбени ръба и дъгата с надлъжен надобелен ръб, датирана от края на VI в. и първата половина на VII в. Авторите свързват фибулата с преселването на славянските племена като пренесена от средноевропейските области,²²¹ от Олтения една челна плочка от бронзова фибула околоръст с назъбен ръб, в полето с две волути и връх от стъпална плочка на друга фибула, двете датирани от първата половина на VII в.,²²² от Бургвал е известна бронзова фибула с ромбовидна стъпална плочка, долу счупена, на средните две издутости с ямички за инкрустации, датирана от VI—VII в.²²³

Лъчевидните фибули от България, включително и бронзовата фибула от Новград, са проучени от Ст. Михайлов. Като оспорва тезата на някои чужди автори за германския (остготски) произход на лъчевидните фибули,²²⁴ той застъпва становището на редица други автори за славянския произход на тези фибули, които изхождат от керченските фибули и по монети ги датират от VI—VII в.²²⁵ Авторът не изключва готите да са били само разпространители, но не и производители на лъчевидните фибули, защото готите не са били свързани с най-ранните етапи на развитието на тези фибули

²¹⁵ J. Kral. Славянский курганный могильник в Височанах в Моравии. — AR, VII—3, 1955, с. 420, обр. 181; V. Hrubý. Новые находки на славянском могильнике в Старом Месте. — AR, 1—2, 1949, с. 93, обр. 11.

²¹⁶ J. Pavlík. Древнеславянский могильник у Долных Вестонич в Южной Моравии. — AR, 3, 1949, с. 147, обр. 56 горе.

²¹⁷ М. Мирчев. — ИВАД, XXII, с. 75.

²¹⁸ I. Nestor. Necropole slave ancienne de Sărata-Monteoru. — Dacia, I, 1957, с. 292 и сл., табл. 1—7; I. Nestor și E. Zaharia. Археологически раскопки в Сарата-Монтеору. — MCA, IV, 1957, с. 193, обр. 1; Săpăturile de la Sărata-Monteoru. — MCA, V, 1959, с. 517, обр. 2.

²¹⁹ Ch. Ștefan, I. Barnea, M. Chisvasi-Comșa și B. Nitrea. Раскопки в Гарвене. — MCA, VI, 1959, с. 649, обр. 7.

²²⁰ K. Horedt. Die befestigte Ansiedlung von Moresti. — Dacia, I, 1957, p. 305, fig. 8.

²²¹ M. Comșa și B. Lonescu. Пальчатая фибула, найденная в с. Кесчиоареле. — SCI V, XI—2, 1960, с. 421, обр. 1.

²²² М. Сошма. Две пальчатные фибулы, найденные в Олтении. — AR, XII, I, 1961, с. 106, обр. 2 и обр. 1.

²²³ W. Szimanski. Burgwall des VI^ene siècles distr. de Plock à la lumière des fouilles de 1959—1960. — AR, XII—3, 1961, p. 432, fig. 168.

²²⁴ Ст. Михайлов. Ранносредновековни фибули в България. — ИАИ, XXIV, 1960, с. 49.

²²⁵ Пак там, с. 50.

поради ранното им изселване от Крим.²²⁶ Ст. Михайлов изтъква, че стъклената инкрустация на стъпалната плочка, един от мотивите в украсата на тези фибули, след V в. не се употребявала във Византия, докато между западните славянски племена тя намира широко приложение в изкуството до VIII в. и по-късно.²²⁷

Може да се предположи, че лъчевидната бронзова фибула от Новград е местно производство на майстор от неизвестен досега производствен център, че тя е между първите фибули у нас след заселването на славяните, произведена ако не в края на VI и началото на VII в., то поне през течение на VII в.

Предмети от камък. Между намерените предмети от славянското селище при Новград са и 20 къса от кръгли каменни хромели, и то само горна част. Те са изкопани на 35—40 см под повърхността, един от които почти е напълно запазен. Всички са изработени от едрозърнест пясъчник с груба грапава повърхност и размери: диаметър 39—42 см, дебелина 4,5—5 см, диаметър на кръглата дупка 4,6—5,2 см (обр. 45).

Тази форма хромели е известна и преди разселването на славянските племена у нас и другаде, както е случаят с кръглите хромели от Тиносул,²²⁸ Румъния, които според автора представят типична форма хромели за латенската епоха. Тези хромели са били в употреба и от славяните след разселването им по нашите земи до X—XII в., както е случаят с подобен хромел от Пловдив, намерен в жилище от X—XII в.²²⁹ Напълно подобни по форма и размери на нашите хромели са намерени в жилища от славянското селище в местността „Джеджови лозя“ до с. Попина.²³⁰

Керамика

Трябва да се отбележи, че общо по форма съдовете от Новград са еднакви с тези от известните досега у нас и другаде славянски селища. Те са работени на гърнчарско колело от недобре или добре изпечена глина, примесена с дребни или по-едри пясъчинки. От състава на глината и начина на изпичането съдовете са получили сивочерен, сив, кафяв, светлокафяв, керемиденочервен и охро-

Обр. 46. а, б, в — глинени гърнета
Fig. 46. а, б, в — pots en argile

²²⁶ Ст. Михайлов. Ранносредновековни фибули в България. ИАИ, XXIV, 1960, с. 51.

²²⁷ Пак там, с. 55.

²²⁸ R. E. Vulpe. Les fouilles de Tinosul. — Dacia I, 1924, с. 204, обр. 40.

²²⁹ П. Детева. Материали за праисторията на Пловдив. — ГНАМП, II, 1959, с. 67, обр. 98.

²³⁰ Ж. Вължарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI—XI в., С., 1965, с. 205, обр. 78.

Обр. 47. а — гърне; б — чаша; в — част от стомна

Fig. 47. а — pot; б — bol; в — partie d'une cruche

кремав цвят. Стените на по-слабо изпечените съдове са с черна сърцевина. Ето защо по начин на производство новградската керамика е по-долнокачествена, каквато е въобще керамиката от всички славянски селища.

И тук, както навсякъде, основната форма на новградската керамика е гърнето (по-рядко са други форми). То е по-ниско или по-високо, по-слабо или по-силно издуто, с извито навън устие, с украса повече в горната половина на тялото на съда. Въпреки натрошеното състояние на съдовете по късовете може да се установи приблизително формата, украсата и техниката на повечето от тях, въз основа на което могат да се разделят на няколко основни групи: 1) гърнета от сивочерна, сива, кафява, светлокафява и керемиденочервена глина, украсена с врязани линии (обр. 46 а, б, в); 2) гърнета с изцяло излъскани стени и украса от единични, плоско врязани вълнисти линии (обр. 47 а); 3) съдове от кафява глина, украсена със зелена глеч (обр. 47 б), и 4) съдове от сива глина и украса от широко вдлъбнати околоръст успоредни бразди (обр. 47 в). Преобладава формата на съдовете от първа група, докато от втора и трета група са намерени само по един съд, а от четвърта — само горна част от стомна. Първите три групи съдове от Новград отговарят на първите три групи от Абритус,²³¹ Попина²³² и други средновековни славянски селища у нас.

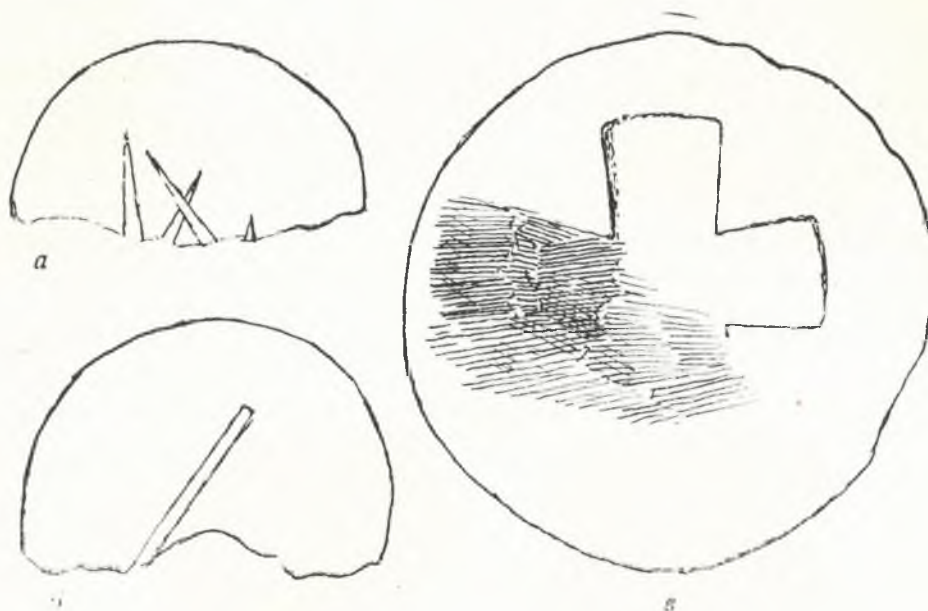
Към първата група са три възстановени гърнета без дръжки и много късове от гърнета с плоски дъна, къса шийка с по-малко или повече извит навън ръб (венче) на устието. Гърнета с дръжки не са намерени. Три дъна от гърнета са с грънчарски знаци (обр. 48 а, б, в). На тях ще се спрем по-долу. По отношение на формата съдовете от първа група са три вида: 1) съдове с равни почти диаметри на дъното и устието; 2) с издути плеши и с по-малко дъно от устието; 3) съдове с позаоблена форма на тялото (обр. 49 а, б, в). Също и профилите на съдовете от тази група са различни: 1) с права шийка и слабо надебелено венче; 2) със слабо извита навън шийка и надебелен край на устието и 3) с издаден навън венец под прав ъгъл на устието (обр. 50). По размери съдовете от първа група се движат от 16—20 до 24—27 см височина. Гърнета с подобни профили са установени в Абри-

²³¹ С. Георгиева. Средновековното селище над развалините на античния Абритус. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 18, обр. 12 а—г, обр. 18.

²³² Ж. Вържарова дели съдовете по техника и профил на 6 типа от по няколко групи, някои от които при Новград липсват, дето са застъпени само 4 групи от първия тип при Попина. Вж.: Славянобългарското селище край село Попина, Силистренско, 1956. с. 38 и сл.

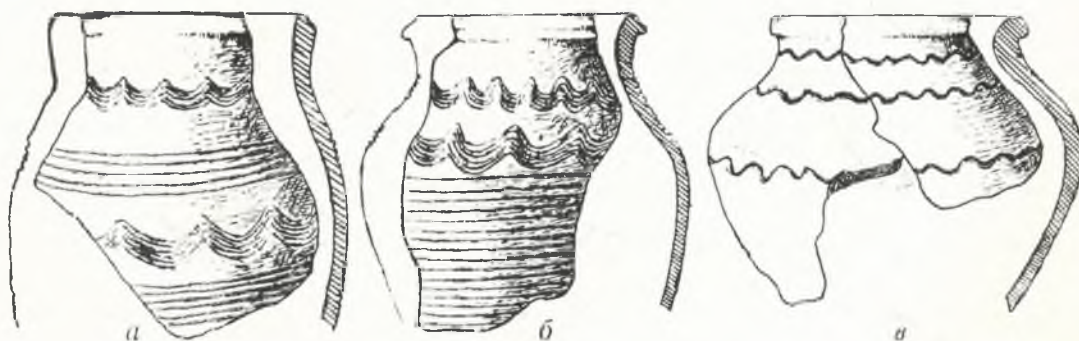
тус,²³³ могила XXXIII в Плиска, датирани не по-рано от VIII в.,²³⁴ манастира под Вълкашина от края на IX в.²³⁵

Украсата на съдовете от първа група е нанесена по стените преди изпичането (с острие, многозъбец или пък с нокът на ръката). Тя е съставена от два основни елемента: врязани линии и вдлъбнатини. Първите са единични и на пасма. Единичните са прави успоредни линии, нанесени по горната половина на съда и по-рядко по цялата повърхност (обр. 51). Те се срещат и групово с интервал между всеки две групи (обр. 52) или пък като единични вълнисти линии (обр. 53), които на малки

Обр. 48. а, б, в — дъна от гърнета със знаци

Fig. 48. а, б, в — fonds de pots à signes

Обр. 49. а, б, в — форми на съдове

Fig. 49. а, б, в — formes de vases

²³³ С. Георгиева. Средновековното селище над развалините на античния Абритус. — ИАИ, 1961, с. 19, обр. 17 и обр. 14 и 15.

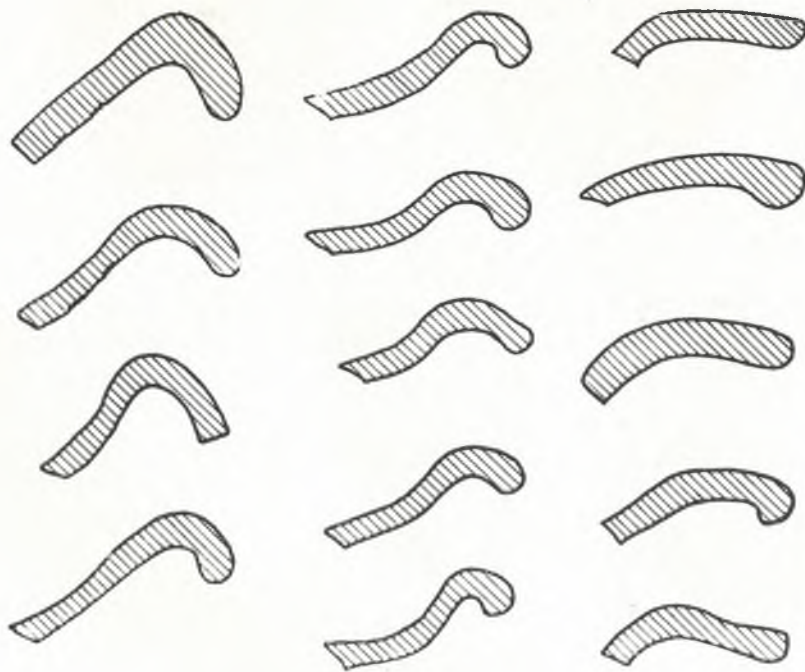
²³⁴ С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 16, обр. 6, с. 19, обр. 15 и 16, с. 16.

²³⁵ Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопки на манастира под Вълкашина в Преслав. — ИАИ, XX, с. 399, обр. 30 до 35.

гърненца са прокарани една до друга върху горната част на тялото (обр. 54). Пасмата са от по 3,4 и повече успоредни вълнисти линии, поставяни по стените на съда при по-бавно движение на гърнчарското колело (обр. 55). Вдлъбнатините са ямички, нанесени по стените във форма на дъгички или сегмент (обр. 56), или те са закръглени ямички между успоредни и отвесно врязани линии, или пък те са коси на снопове линии, пресичащи околоръст успоредни линии (обр. 57), или най-после те са врязани едно под друго ъгълчета в коси, но успоредни редове обикновено в горната част на съда (обр. 58). Всички тези и други шарки рядко се срещат поотделно. В повечето случаи те са комбинирани и създават голямо разнообразие на украсата, отразяваща усет към художествения похват на майсторите гърнчари. Трябва особено да се отбележи, че не всички съдове са старателно украсени. Това най-добре се забелязва при единичните вълнисти линии и пасмата. На едни съдове те са нанесени симетрични — разстоянието между върховете на вълните е почти еднакво и на еднаква височина, а на други — обратно. Това показва, че при първите случаи украсата е дело на по-опитни сръчни майстори, а при вторите — на неопитни, несръчни майстори. Подобно явление се забелязва в украсата на керамиката от всички досега известни славянски селища у нас и в другите страни.

Единството във формата и украсата на славянската керамика въобще говори за неразривните връзки през вековете между славянските племена. Дори когато през периода между VII—IX в. възникват славянски държави, връзките между племената не прекъсват може би защото те все още говорят на един език — славянския, и се чувствуват като един — славянски народ.²³⁶

До неотдавна откритата на разни места у нас и публикувана славянска керамика, еднаква по форма, техника и украса с новградските съдове, поради несистемното ѝ събиране научно не е обработена и е несигурно датирана.²³⁷ Само някои от тези съдове, като урните от Букьовци, Вра-

Обр. 50. Профили от устия на съдове
Fig. 50. Profils d'embouchures de vases

²³⁶ Кр. Миятев. Славянска керамика в България. С., 1948. с. 31 и с. 40.

²³⁷ Вж. К. Шкорпил. Абоба-Плиска. — ИРАИК, X, 1905, с. 301—307, албум табл. LXI; Ив. Моллов. Почитвания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 г. — ИАИ, XIV, 1943, с. 70, обр. 139; Р. Попов. Сондажи

Обр. 51. Късове от съдове с украса от прави успоредни линии
Fig. 51. Fragments de vases à décor de lignes parallèles

Обр. 52. Късове с група успоредни
между интервали линии
Fig. 52. Fragments avec des groupes
de lignes parallèles

чанско,²³⁸ Върбовка²³⁹ са вярно датирани от VIII в., и то въз основа на езическия начин на погребенията.²⁴⁰

Напоследък системното проучване на публикуваните материали от главните славянски обекти у нас хвърля повече светлина върху характера на славянската керамика, техника, формата и украсата на глинени съдове и за тяхното по-точно датиране. Въз основа на всичко това до известна степен само може да се говори и за нашите съдове от първа група, подобни на които са известни от Плиска (могили XXXIV и XXXIII), датирани от VII—VIII в., и от последния период от развоя на

и разкопки в голямата могила през 1932 г. — Сб. Мадара, I, 1934, с. 195; Р. Попов. Материали от разкопките през 1934—1935 г. — Мадара, II, 1936, с. 43 и сл. 57; Г. Фехер. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. — Мадара, II, с. 146 и сл., обр. 198—200.

²³⁸ Кр. Миятев. Един старославянски двуобреден некропол при с. Букьовци. — Сб. в чест на Н. С. Державин (Л. В.) 1947.

²³⁹ В. Миков. Старите славяни на юг от Дунава. — ИПр, III, 1947, кн. 2, с. 155, 160.

²⁴⁰ Кр. Миятев. Славянска керамика в България. С., 1949, с. 37.

Обр. 52. Късове с единични вълнисти линии

Fig. 53. Fragments de vases avec des lignes
uniques ondulées

Обр. 54. Късове от гърнета с единични, една до друга
вълнисти линии

Fig. 54. Fragments de vases avec des lignes
uniques ondulées

Обр. 55. Късове от съдове, украсени с пасма

Fig. 55. Fragments de vases à décor

тази керамика след X в.,²⁴¹ от Глава Панега, местността „Аврадака“ и „Бял бряг“, датирани от началото на IX до края на X в.²⁴²

Към втора група е само едно малко гърне без дръжка, с обло тяло, права шийка, слабо надебелен, извит навън ръб на устието, с изцяло излъскани стени и украса от 4 единични, плоско вдлъбнати нагънати линии в горната част на тялото. Работа на грънчарско колело от пречистена,

²⁴¹ Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, XX, с. 64, обр. 16 и 17; С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. — ИАИ, XX, с. 16 и сл., обр. 6, 9, 10, 11, с. 20 и сл., обр. 15 и 16; Ст. Станчев. Керамиката от Голямата могила в Плиска. — РП, III, 1949, с. 233, обр. 11—12, 14, особено обр. 11, 2; Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — РП, III, с. 221, обр. 44—47.

²⁴² Ив. Велков. Славянско светилище при Глава Панега. — ИАИ, XVIII, с. 384, обр. 374—377; Н. Ангелов и Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав. — ИАИ, XX, с. 441, обр. 2, 3, 4; Ст. Станчев. Домашната керамика от Преслав. — РП, III, с. 145, обр. 1—3 и обр. 7—10.

добре изпечена глина с охрокремав цвят. Височина 9,8 см, дъно 7,5 см, устие 8 см, корем 10,4 см (обр. 47 а). Подобни гърнета с изцяло излъскани стени и украса от хоризонтални, плоско вдълбани линии са известни от Голямата могила в Плиска,²⁴³ гдето едно от гърнетата е с наследена форма от провинциалната римска и ранновизантийска керамика, а повърхността му е с оглаждане, типично за римските съдове.²⁴⁴ Гърнето от Плиска е с хоризонтални, плоско вдълбани линии, а нашето гърне е с нагънати, плоско вдълбани линии. По украса то прилича на гърнето от Плиска, тъй като при тези два случая е важен принципът на украсата — плоско вдълбаната, а не формите — хоризонтално линейна или нагънато линейна. Следователно гърнето от Новград и това от Плиска трябва да бъдат от едно и също време. Подобни гърнета по форма, техника, с излъскани стени са известни от Абритус²⁴⁵ (също от втора група), намерени съвместно с гърнета от първа група. Те са работени веднага след преселването на славяните — края на VI в.—началото на VII в. Тази втора група гърнета се е появила най-напред в долнодунавските земи и Североизточна България под влияние на провинциалната римска керамика и оттук преминала на север между славяните в Централна Европа.²⁴⁶

От трета група е намерено също само едно малко плоскодънно съдче с вдълбаната под устието линия. То има форма на малка паница или на турски филджан (чаша за кафе), изработено на гърнчарско колело от пречистена, добре изпечена глина с кафяв цвят. Стените отвън и отвътре изцяло са покрити с по-светла и по-тъмна зелена глеч. Вис. 4 см, дъно 4,2 см, устие 7,3 см (обр. 47 б). Късове от чаши и други съдове с глеч са намерени в Абритус заедно със съдове от първа и втора група все от края на VI и началото на VII в.²⁴⁷ В историята на керамичното производство глечта се появява в късноримската епоха — IV в.²⁴⁸ Затова още със заселването си у нас славяните я усвоили и използвали в керамиката до X—XI в. Например в Аврадака до Преслав късове със зелена глеч са намерени заедно със славянски съдове с линейна украса от X в.,²⁴⁹ както и в търговските поме-

Обр. 56. Късове, украсени с дъговидни ямички
Fig. 56. Fragments de vases à décor de creux en forme d'arc

²⁴³ Ст. Станчев. Керамиката от Голямата могила в Плиска. — РП, III, с. 228, обр. 1₁₅ особено 1₁₆.

²⁴⁴ Пак там, с. 233.

²⁴⁵ С. Георгиева. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 22 и сл., обр. 12, б, в.

²⁴⁶ Пак там, с. 32 и сл.

²⁴⁷ Пак там, с. 23, обр. 28, с. 31 и сл.

²⁴⁸ Ст. Станчев. Разкопки на обект N в Кадъкьойското градище. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 287.

²⁴⁹ Ст. Станчев. Домашната керамика от Преслав. — РП, III, с. 134 и сл. и с. 145, обр. 16₂₀₋₂₁.

Обр. 57. Късове с украса от кръгли ямички, успоредни, отвесни и коси на снопове линии

Fig. 57. Fragments de vases à décor de creux ronds, en lignes parallèles, obliques et en rayons

щения до Преслав (стомни) от X и първата половина на XI в.²⁵⁰ Гледжосани съдове са известни и от други средновековни селища у нас, на които няма да се спираме.

От четвърта група е намерена само горна част от дебелостенна стомна с фуниевидна шия, прищипнато устие и една счупена дръжка с овално сечение, прикрепена за шията и горната част на тялото, с украса от хоризонтални, широко вдлъбнати околоръстни бразди. Работа на грънчарско колело от пречистена, добре изпечена глина, сив цвят (обр. 47 в). Подобни стомни с прищипнато устие, една дръжка и вдлъбнати хоризонтални бразди са по-стари форми, наследени от славяните след заселването им в нашите земи и употребявани до X—XI в. Например от некропола до Нови пазар намерената в един гроб подобна стомна е от IV—V в.²⁵¹ В разкопаните и проучени славянски селища от Североизточна България този вид и други подобни съдове са датирани от края на VII до X—XI в. Те носят наследствени форми на провинциалната късноримска и ранновизантийска керамика, каквито са някои стомни от Голямата могила в Плиска.²⁵² Намерени съвместно с линейно украсена славянска керамика, тези стомни са датирани не по-рано от VIII в.²⁵³ Напротив, късове от подобни стомни с прищипнато устие, намерени съвместно със славянска керамика, с линейна украса, са известни от цивилни сгради в Плиска, датирани от последния етап на развитието на тази керамика — X—XI в.²⁵⁴

Датиране на селището

Безразборно събраните материали от изкопи за насип на дигата затрудняват датиранието на селищата толкова повече, че аналогичните им паралели са от различни времена, към които не трябва своеволно да се отнасят разгледаните метални предмети (обр. 43,44). Тези и други още материали

²⁵⁰ Й. Чангова. Търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, XXI, 1957, с. 325 и сл.

²⁵¹ Ст. Михайлов. Некрополът при Нови пазар. — ИАИ, XX, с. 320, гроб 33, обр. 6.

²⁵² Ст. Станчев. — РП, III, с. 233, обр. 2₁₁.

²⁵³ С. Георгиева. Могили XXXIII и XXXII в Плиска. — ИАИ, XX, с. 26, обр. 20₂.

²⁵⁴ Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947. — РП, III, 1949, с. 217, обр. 44₂, с. 221.

Обр. 58. Късове с врязани тъгълчета в къси успоредни редове в едната част на съда

Fig. 58. Fragments de vases à angles incisés en lignes parallèles obliques

векове наред са били в употреба в разни средновековни славянски селища. Някои от тези материали, като трите върха за стрели, палешника, лемежа, славяните възприели от съответните им по-стари (римски) форми, които сами започнали да произвеждат и употребяват до X—XII в. и по-късно, а сърп — дори до наши дни.

Общо взето, керамиката, която е по-податлива на датиране, в случая не улеснява датирането на селището. Спомена се по-горе, че новградската керамика не се различава от керамиката на проучените у нас славянски селища (Мадара, Малък Преславец, Нови пазар, Плиска, Преслав, Разград, Попина и др.), гдето съдовете от първа група, като новградските, са работени на грънчарско колело и в сравнение с другите групи тези съдове са най-многобройни, датирани от IX—XI в.,²⁵⁵ а някои смятат за начален период в развитието на тази керамика VIII в.²⁵⁶ От друга страна, неизвестно е новградските съдове на каква дълбочина, в какви пластове, с какви материали са намерени — около огнища, в жилища и пр., каквито несъмнено ще е имало. От новградската керамика само трите дъна от счупени съдове с грънчарски знаци, споменати по-горе (обр. 48 а, б, в), могат резервирано да послужат за датиране на селището. Тези дъна са с вдлъбнати знаци. Две от тях (а, б) са от съдове, работени на колело. Те са с обикновени знаци, каквито се срещат по дъната на съдове от посочените по-горе славянски селища. Затова на тези дъна не ще се спираме. По-интересно е третото дъно (в) от ръчно изработен съд със знак на широко вдлъбнат кръст, на който долното крило на вертикалното и лявото крило на хоризонталното рамо са олющени с кирка или лопата при копане.

Въпроса за грънчарските знаци по дъната на глинените съдове бегло разглеждат някои наши изследвачи на средновековната славянска керамика от селищата при Разград,²⁵⁷ Плиска, Преслав, Мадара²⁵⁸ и др. Засега е известно само, че изпъкналите, по-рядко врязаните знаци са

²⁵⁵ Кр. Миятев. Славянска керамика в България. С., 1948, с. 37.

²⁵⁶ Ст. Михайлов и Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. — ИАИ, XXII, 1959, с. 288; Ж. Вържарова. Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско. — С., 1959, с. 61.

²⁵⁷ С. Георгиева. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 19, обр. 13.

²⁵⁸ По въпроса срв.: Кр. Миятев. Славянска керамика, с. 29, обр. 21 и с. 42, обр. 33; Ст. Станчев. Керамиката от Голямата могила в Плиска. — РП, III, с. 230, обр. 1_{13,17,18}; Домашната керамика от Преслав. — РП, III, с. 139 сл., обр. 15, 20, 21; Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — РП, III, с. 221, обр. 50; Археологически материали от Плиска (1948—1949). — ИАИ, XX, с. 65, обр. 28.

характерни за дъната на славянските глинени съдове и че разпространението на тези знаци е във връзка с усъвършенствуването на грънчарското колело за производството на съдове за широко потребление.²⁵⁹

Заклучение

Всичко гореказано показва, че околността на блатистата Вардим-новградска низина между Дунав, Янтра и притока ѝ Студена с благоприятния си климат, плодородна почва, девствена гора с дивеч, пространни води с риба е създавала условия за развитие на поминъци, поради което още от дълбока древност е била заселена от човека в отделени едно от друго селища през бронзовата, желязната, римско-византийската и средновековната епоха, засвидетелствувана от славянско селище. За живота на човека, за развоя на неговите поминъци, макар непълно говорят събраните материали от изкопи, засегнали само периферията на всяко селище. Само грънчарството като занаят е известно във всички селища. Освен грънчарството в селището през бронзовата епоха намерените кости от диви и домашни животни говорят за развитие на лов и животновъдство; каменният калъп, бронзовата брадва и сърпът — за леярство и земеделие; глинени прешлени — за предачество и тъкачество на домашни платове. В селището през желязната епоха освен с грънчарство човекът бил запознат и с риболова, за което говори намереният постамент за плетене на риболовни кошове. Славянското селище също е познавало грънчарството, а намерените желязни оръдия — палешник, лемеж, сърп — говорят за развитие и на земеделие, а накитните предмети — лети бронзови обеци и лъчевидната бронзова фибула — може би и за леярство.

От друга страна, като се вземе под внимание колко безразборно са събирани тези материали от разни културни епохи, откъснати от общия им комплекс, отделно за всяко селище и епоха, обяснимо е защо при датирането само на някои материали е допуснат хипотетичен елемент. И все пак този елемент е неизбежен, защото нестратиграфски събраните материали като новградските, особено глинени съдове, някои от формите, на които са общи, характерни и за други културни епохи, не позволяват строго фиксирано датиране, още повече като се има пред вид фрагментарното им състояние. Това е от значение особено за славянското селище при Новград.

СЪКРАЩЕНИЯ

- ГПНБМ — Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
 ГНАМП — Годишник на Народния археологически музей в Пловдив
 ГНБП — Годишник на Народната библиотека в Пловдив
 ГНМ — Годишник на Народния музей
 ГМПО — Годишник на музеите в Пловдивски окръг
 ИЕМ — Известия на Етнографския музей
 ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество
 ИИМК — Институт истории материальной культуры
 ИРАИК — Известия Русского археологического института в Константинополе
 ИНМК — Известия на народния музей в Коларовград
 МИА — Материали и исследования по археологии СССР
 СА — Советская археология
 AR — Archeologické rozhledy
 MSA — Materiale și cercetări arheologice
 MAPIV — Materiale arheologice privind Istoria Veche
 CIV — Studii și cercetări Istoria Veche

²⁵⁹ С т. Станчев. Разкопки на обекта в Кадъкьойското градище. — ИАИ, XVIII, с. 297, обр. 289_{2,6} и обр. 289₇.

NOVGRAD

SITES ANCIENS

STEFAN STEFANOV

(Résumé)

En 1928—1931 on a construit la digue pour l'assèchement des marais de la dépression danubienne Vardim-Novgrad. Près de Novgrad (région de Svistov) les terrassiers au cours des travaux de construction de la digue ont touché la périphérie de sites anciens appartenant à différentes époques. Par suite de travaux de déblai un peu précipités certains des matériaux recueillis ainsi que des fragments de vases de céramique et des vases entiers ont été mélangés à la terre de la digue, d'autres objets plus visibles ont été pris par les ouvriers ou par la population de l'endroit.

L'article ne porte que sur les objets qui ont pu être recueillis par le musée de Svistov de différents sites de l'âge du bronze, du fer (Hallstatt et La Tène), l'époque romaine tardive, la haute époque byzantine et slave.

Age du bronze. Etant donné les travaux de déblai précipités on n'a pas pu établir les niveaux culturels et la datation du matériel archéologique a été grandement gênée. A juger d'un matériel semblable provenant d'autres sites on peut constater qu'ils portent sur tout l'âge du bronze. Parmi les outils de cette époque on doit mentionner les meules en pierre et les mortiers (fig. 3), les boules de combat (fig. 4), les meules à aiguiser (fig. 5). Des autres outils — les couteaux en silex (fig. 6), les pointes en os (fig. 7), les marteaux en corne (fig. 8). Certains d'entre eux ont été découverts dans les déblais les plus profonds dans la terre ferme et remontent à la période la plus reculée de l'âge du bronze. Par analogie avec d'autres sites de cette période on connaît un certain nombre de vases en argile qui relèvent de plusieurs types, à savoir: 1) vase et fragments de vases sans anses (fig. 9 et 10), 2) bols à anses hautes (fig. 12) et 3) une cruche à anses hautes (fig. 13). Dans des cas très rares on a trouvé des vases décorés.

Les fusaiöles en argile sont de la période ancienne. Elles affectent différentes formes: sphériques aplaties, sphériques, en double cône, et en cône tronqué avec un décor finement incisé (fig. 13). Parmi les ossements d'animaux il y en a une de cheval (fig. 14).

A la période de l'âge du bronze récent appartiennent les objets suivants: une hache creuse en bronze, la moitié d'une meule en pierre et une faucille de bronze (fig. 19). On les trouve principalement dans les terres du Bas Danube et en relation avec les gisements de cuivre des Carpathes. Par leur forme les vases sont très variés, la plupart sont munis d'anses et portent un décor. Les anses hautes des vases (une ou deux) appartiennent à deux types: moyennement hautes (prolongation de la période ancienne) et très hautes, surtout ceux à bandes qui apparaissent au début et à la fin de la période tardive (fig. 12 ж, fig. 16 б, в) lorsque la technique du potier était perfectionnée. Les anses en forme de pyramide tronquée rectangulaire à arêtes sont plus intéressantes (fig. 21 а, б). On les rencontre dans la seconde moitié et à la fin de la période. Elles ont donné naissance aux anses, à bords arrondis, rectangulaires, caractéristiques du Hallstatt.

Le décor des vases est géométrique à bandes. Ceux à bandes comportent des motifs en forme de „S“ imprimés finement, caractéristiques de la période tardive (fig. 14 в, fig. 21).

Age du fer. Les matériaux de cette époque sont peu nombreux. Ils proviennent de deux couches archéologiques qui ont été mélangées lors des travaux de déblai — le Hallstatt et La Tène. Au Hallstatt appartient un objet affectant la forme d'une ancre (fig. 25) et une plaquette en argile pour le tressage des paniers (fig. 26 et fig. 22). La céramique ne comprend que des vases en argile et des tessons de vases — les uns grossiers, d'un travail fait à la main, les autres exécutés au tour à main.

Les vases recueillis jusqu'ici appartiennent aux types et aux formes suivants: 1) vases biconques — urnes avec 4 anses et 2 anses de forme rectangulaire à bords arrondis (fig. 27 а, б, в); 2) vases avec la partie supérieure cylindrique, une embouchure large et 4 anses de forme rectangulaire à bords arrondis

(fig. 27 *o*); 3) vases sphériques avec 2 anses de forme rectangulaire à bords arrondis (fig. 27 *z*); 4) grands vases en forme de cloche avec 4 anses de forme rectangulaire sous le bord de l'embouchure et une bande dentelée (fig. 29 *a, b, e*); 5) grand vase renflé sans anses — la partie supérieure restaurée (fig. 30 *a*); 6) tasse avec une anse haute proéminente (fig. 30 *b*) et une tasse — rhyton grossière (fig. 30 *a*). De La Tène il n'y a qu'un éperon en fer (fig. 31).

La céramique se distingue de la Hallstattienne par la technique, la forme et le décor des vases en argile. On n'a découvert que des vases et des fragments de vases relevant de 3 groupes; 1) vases de fabrication domestique exécutés à la main — une seule urne en forme de cloche a été reconstituée (fig. 32 *a*); 2) vases de fabrication locale, exécutés à la main — une cruche biconique à anse haute à corne (fig. 32 *a*); 3) vases de fabrication locale, exécutés au tour à main — un cratère avec une marque en spirale sur le fond (fig. 34 *a, b*); assiette avec un pied en forme d'anneau et la partie supérieure d'un vase reconstitué avec une arête protubérante sur le col (fig. 36 *a, b*). Ce vase, et surtout le cratère, par sa forme et son exécution très fine marquent une influence méridionale, sinon d'un objet importé par des échanges commerciaux, du moins comme une imitation de vases du IV—I^e s. av. n. ère.

Les fondations de deux édifices (fig. 37)—un plus grand (A) et l'autre plus petit (B) par leur mode de construction remontent au Bas Empire et à la Haute époque byzantine, se qui est attesté par les monnaies de Justin II (565—578) découvertes dans les alentours immédiats; une hache (fig. 39) et aussi 2 crépis et 2 poids de tuiles et briques romaines (fig. 40), ainsi que deux amphores de type romain à fond pointu (fig. 41 *a, b*).

Dans le site slave on a découvert quelques crépis de logements (fig. 42). L'un d'entre eux appartient à un mur et porte l'empreinte d'un morceau de bois (*a*), un autre d'un foyer mélangé avec des tessons de vases slaves et deux autres crépis 4—5 cm d'un pavement (*b, z*).

On a trouvé en outre des objets en fer (fig. 43), trois pointes de flèches (*a, b, e*), une faucille en fer, un soc (*z, d, ж*), une fourche à deux dents (*e*), trois morceaux en fer d'un bâton (*з*), ainsi que des parures de bronze, trois boucles d'oreilles coulées en forme de grappes de raisin, ainsi qu'une fibule coulée en forme d'arc (fig. 44 *a, b, e, z*). On a trouvé aussi 20 morceaux de meules de grès à gros grains (fig. 45).

La céramique est la plus abondante. Elle est constituée surtout par des vases. A l'exception de quatre pièces incomplètement reconstituées (fig. 46 *a, b, e*), (fig. 45 *a*) et d'un vase entier (fig. 47 *b*) tous ne sont que des fragments: fonds de vases à bandes (fig. 48 *a, b, e*), des fragments desquels on peut se rendre compte quelle avait été la forme des vases (fig. 49 *a, b, e*), des profils de fragments (fig. 50 *a, b, e*), ainsi que des fragments de vases à décor comportant deux éléments — des lignes incisées et des creux. Les lignes incisées sont uniques ou en écheveau. Les lignes uniques sont droites et parallèles sur la partie supérieure de vase et rarement sur toute la surface (fig. 51). On les trouve en groupe et avec des intervalles entre les groupes (fig. 52) ou en lignes simples et ondulées (fig. 53) qui sur de petits vases sont disposés l'une près de l'autre dans le haut de la panse (fig. 52). L'ornement est composé de 3, 4, 5 lignes parallèles ondulées exécutées en actionnant le tour plus doucement (fig. 55). Les creux sont de petites concavités pratiquées sur les parois en forme d'arc ou de segment (fig. 56), ou bien se présentent comme de petites concavités rondes entre deux lignes parallèles ou entre des lignes incisées verticales et obliques en forme de faisceaux qui coupent les lignes parallèles du pourtour (fig. 57). Elles sont parfois incisées en angle l'un sous l'autre en rangs obliques, mais parallèles dans la partie supérieure du vase (fig. 58).

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ВЕСТИ

ЕДИН ФАЛШИВ БРОНЗОВ МЕДАЛИОН С ИМЕТО НА ФИЛИПОПОЛ В ТРАКИЯ

Тодор Герасимов

От Филипопол в Тракия са познати множество бронзови медалиони, пуснати в обръщение от управата на града във връзка с устроените в чест на императорите Каракала (198—217) и Елагабал (218—222) атлетически състезания подобно на тези в Гърция и някои от градовете в Мала Азия през римската епоха.¹

Освен тези медалиони отдавна в нумизматичната литература е известен един друг бронзов медалион, който стои някак си изолиран.² Той има на лицевата страна бюст на Антонин Пий (138—161), а върху opakото му са представени в схематичен вид три от хълмовете на Филипопол и пред тях олицетворения на две реки (обр. 1).

Досега всички, които са се занимавали с този медалион, са го смятали за автентичен. Преди известно време у мен се появи подозрение, че той не е античен. Това съмнение се потвърди от снимката на самия медалион, с която можах да се сдобия. Тук ще посоча белезите, които издават модерния произход на медалиона.³

Върху хълма вляво е представен храм с двусклонен покрив. Средният представя грамада от балвани. Този вдясно завършва с предмет, наподобяващ остър зъб. Модерният гравьор, като не е имал под ръка нито писмени свидетелства, нито аналогични образи по филипополски монети, от които да види какви обществени сгради и статуи са се намирали върху трите хълма, образуващи акропола на Филипопол, произволно е представил върху единия хълм (вляво) образ на храм, който може би е видял върху една монета на града. Но храмът, както доказахме преди години, се е намирал върху днешното Джендем тепе, който хълм се намира вън от крепостните стени на Трихълмието (Trimontium), представено върху медалиона.⁴ За средния хълм той не е могъл да измисли нещо подходящо и затова върху него няма нито сграда, нито статуя, а го е изобразил като грамада от заоблени камъни. Върху крайния (вдясно) хълм фалшификаторът е създал наслуки образ, приличащ на остър зъб, който не отговаря по форма нито на колона, нито на обелиск.

За двете олицетворения на реки, представени на предния план, авторът на медалиона несъмнено си е послужил с образите на две реки, изобразени в една монета на Филипопол, сечена при императора Антонин Пий, в която е представена персонификацията на града, стояща между обра-

¹ Т. Герасимов. Бележки върху питийските, александрийските и кендрийските игри във Филипопол. — Сб. Дечев, 1958, с. 289 и сл.

² В. Ріск. Münzbilder Bulgariens röm. Vorzeit, Gotha 1931, с. 7, 1; Syll. num. graec. Fitzwilliam Museum II, Sicily—Thrace, London 1947, таб. XXXI, 1766.

³ Един автор у нас е описал произволно образите от opakата страна на медалиона и е нарисувал подробности, каквито няма в него, срв. К. Колев. В: Археологически проучвания за историята на Пловдив и пр., Пловдив, 1966, с. 76 и обр. 32.

⁴ Т. Герасимов. Монета на гр. Филипопол с изображение на един от хълмовете му. — ГНБМПЛ, 1937—1939 (1940), с. 162, обр. 1.

Обр. 1. Фалшив медалион на Филипопол от бронз

Abb. 1. Falsches Bronzemedallion aus der Stadt
Philippopolis in Thrakien

зите на две реки.⁵ Но той си е позволил волности при изобразяването на тези фигури в медалиона. В автентичните монети на Филипопол, в които е изобразено речното божество, то се характеризира винаги с един объл съд, из който изтича струя вода.⁶ В изображенията на двете реки в медалиона модерният гравьор не е дал подобни неща, а произволно е поставил в ръцете на двете фигури по два атрибута, каквото нещо не намираме в нито една монета на Филипопол. В тях винаги речното божество е представено облежнато на съда, из който изтича вода (реката), и държи било тръстика, било житни класове или клонче с плодове.⁷

В медалиона фигурата вляво държи в дясната си ръка един предмет, който може да се вземе за факла или лопата. В протегнатата напред лява ръка фигурата държи рог на изобилието. В случаите, когато е представен рог на изобилие, той винаги е опрян до тялото на божеството. Фигурата вдясно държи в лявата ръка някакво клонче, а в дясната — по същия начин — рог на изобилието.

Също така и грешките в надписа около изображението издават ръката на съвременен гравьор, който е заел надписа от монета на Филипопол, сечена при Антонин Пий. Той е изменил началото на надписа и е допуснал грешки в съдържащите се в него думи. В истинските монети надписът започва със съкращението НГЕМ (*νευροτας*).⁸ В медалиона надписът започва с частицата ЕΠΙ. Неразбирайки значенията на съкращенията на имената, модерният гравьор е начертал вместо инициала на собственото име на императорския легат М(АРКОС) буквата Π, което е една безсмислица в текста. Освен това една съществена грешка е и това, че гравьорът е видоизменил името ΠΟΝΤΙΑΝΟΣ в ΠΟΤΟΝ! Такова невъзможно изписване на името на императорския легат в провинция Тракия М. Понтиан един античен гравьор не би допуснал в официален документ, каквито са медалионите и самите монети. Фалшификаторът е начертал буквата Ε в надписа (на две места) без средната хоризонтална хаста.

За да придаде на медалиона изглед на автентичност, фалшификаторът е представил зрънчестия кръг и надписа прекъснати, уж че това нещо се дължи на разместване на монетния печат.

Модерният произход на занимаващия ни тук медалион се издава и от грешки в надписа около бюста на императора, представен върху лицевата му страна. Още при пръв поглед се хвърля на очи, че буквите на този надпис не са еднакво релефни. Тези в първата половина са изпъкнали и се отде-

⁵ Т. Герасимов. Монета на Филипопол с персонификация на града и две реки. — ИАИ, XVII, 1950, с. 312 и обр. 258.

⁶ Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. — В: Сб. Дякович, табл. II, 40; III, 47; VII, 279 и 280; Т. Герасимов. Монета на Филипопол. — ИАИ, 1950, с. 512, обр. 258.

⁷ Н. Мушмов. Цит. съч., табл. II, III и VII.

⁸ Пак там, с. 215. Само в монетите, сечени при легата Зено, надписът върху opakото започва с частицата ΕΠΙ.

лят отчетливо от фона (обр. 1), а тези във втората му половина (вдясно от образа) се едва очертават, като че са приплескани. Подобна рязка разлика в релефа на буквите по истинските медалиони и монети от римската епоха не се среща. И тук има погрешно начертани букви. На три места буквата А е оставена без хоризонталната хаста. Един античен гравьор не би допуснал подобна грешка особено в един медалион с голямо ядро. Посочените грешки и недомислия както в иконографията на образите, така и в надписите свидетелствуват достатъчно убедително, че той е направен в ново време.

EIN FALSCHES MEDAILLON MIT DEM NAMEN DER STADT PHILIPPOLIS IN THRAKIEN

TODOR GERASIMOV

(Zusammenfassung)

In der numismatischen Literatur ist seit langer Zeit ein Bronzemedailion mit dem Namen der Stadt Philippopolis in Thrakien bekannt (Abb. 1). Bisher wurde es als authentisch betrachtet. Wir stellen aber in den Inschriften und Darstellungen Fehler und Unzulänglichkeiten fest, die den modernen Ursprung des Medaillons verraten. Die Buchstaben der ersten Hälfte der Inschrift um die Büste des Antoninus Pius an der Vorderseite dieses Medaillons sind als Hochrelief und jene rechts von der Büste des Kaisers ganz flach gearbeitet. Ein derartiger schroffer Unterschied zwischen den Buchstaben ein und derselben Inschrift kommt auf den echten Medaillons und Münzen aus der Römerzeit nicht vor. In dieser Inschrift hat der moderne Graveur an drei Stellen den Buchstaben A ohne horizontale Haste gezeichnet. Noch mehr Fehler finden wir in der Inschrift an der Rückseite des Medaillons. Der Anfangsbuchstabe des Eigennamens des Kaiserlegaten M(arkos) ist mit dem Buchstaben П ersetzt, was im Altertum unzulässig ist. Der Name ПОНТИАНОС ist von dem Fälscher in folgender Weise graviert: ПОТОН! Eine derart willkürliche Ausschreibung des Namens des Legaten M. Pontians würde ein antiker Graveur des Siegels in offiziellen Denkmälern, zu denen die Medaillons gehören, kaum zulassen.

An zwei Stellen derselben Inschrift fehlt beim Buchstaben E die horizontale Haste.

Fehler kommen auch in der Darstellung an der Rückseite des Medaillons vor. Bei den Figuren der zwei Flußgottheiten fehlt das Gefäß, aus dem Wasser ausfließt. Der moderne Graveur hat die zwei Figuren mit je zwei Attributen dargestellt, was in der Ikonographie der Flußgottheiten auf Münzen von Philippopolis nicht vorkommt. Außerdem wird das Füllhorn mit vorgestreckten Armen wie ein Blumenstrauß gehalten. Auf den echten Münzen mit einer Darstellung der Personifikation eines Flusses hält die Figur das Füllhorn am Körper angelehnt.

Da der Fälscher nicht wußte, was für öffentliche Gebäude und Statuen auf den Hügeln gestanden haben, die die Akropolis von Philippopolis bildeten, hat er auf Geratewohl auf dem einen Hügel (links) einen Tempel dargestellt. Auf dem letzten (rechts) ist ein Gegenstand zu sehen, der einem spitzen Zahn ähnelt, der weder wie ein Obelisk, noch wie eine Säule aussieht, da das Kapitell fehlt. Für den Hügel in der Mitte konnte er kein Denkmal ausdenken und hat ihn daher als einen Haufen aus ovalen Felsen dargestellt.

РЕДКИ ЗЛАТНИ МОНЕТИ ОТ III И IV В.

Тодор Герасимов

Напоследък нумизматичната сбирка при Народния археологически музей в София се обогати с две извънредно редки златни монети от римските императори Макриан (260—262) и Прокопий (365—366). Ето описанието им:

1 Лице: IMPCFVL MACRIANVS PF AVG. Бюст на Макриан с лавров венец, ризница и наметало (част от него е видима на лявото рамо), надясно. Зрънчест кръг.

Опакo: VICTORIA AVGG. Виктория в дълг, препасан хитон тича надясно. В протегнатата дясна ръка държи лавров венец, а в лявата — палмово клонче, опряно на рамо.

Злато, диам. 20 мм, тегло 5,08 г (обр. 1).

Монетата е с отлично запазена повърхност. Това показва, че тя е била за късо време в обръщение на пазара. Гравьорът е предал сполучливо характерните черти на лицето на Макриан, който по произход е бил египтянин.

В римската нумизматика са познати двама императори с едно и също име Макриан, баща и син. Нашият ауреус е кован от малкия Макриан, който се е задържал на власт едва две години. През късото време на управление той е пушал в обръщение не само сребърни и медни, но, както виждаме, и златни монети с неговия образ. Неговите монети са ковани в малки количества и затова спадат към най-редките римски монети от III в.

Един аналогичен екземпляр от друга двойка монетни печати се намира в нумизматичния кабинет в Париж.¹

2 Лице: DNPROCO PIVSPFAVG. Бюст на Прокопий с диадема, украсена с едри бисерни зрънца, ризница и наметало, закопчано на дясното рамо с една кръгла фибула. Лицето му е с мустаци и късо подстригана брада. Зрънчест кръг.

Опакo: REPARATI OFELTEMPN. В отреза: SMNS. Императорът в ризница, наметало и високи обувки, стои насреща с глава, обърната надясно. С дясната ръка се опира на копие, а с лявата крепи овален щит, опрян на земята. Зрънчест кръг.

Злато, диам. 21 мм, тегло 4,30 г (обр. 2).

Ауреусът е с отлично запазена повърхност. В дребния монетен образ в профил печаторезачт е съумял да даде характерните черти на лицето на Прокопий, което е било с дълг овал, тесен

Обр. 1. Златна монета на Макриан (260—262)

Abb. 2. Goldmünze des Kaisers
Macrianus (260—262)

¹ Н. Cohen, VI, 5, № 15.

Обр. 2. Златна монета на Прокопий
(365—366)

Abb. 2. Goldmünze des Kaisers
Procopius (365—366)

нос и подчертани скули. Монетата, както показва надписът в сегмента под стоящата фигура, е кована в шестата официна на монетарницата в град Никомедия в Мала Азия.

Император Прокопий се е задържал на престола едва осем месеца, но през това време той успял да пусне в обръщение и златни монети, които през римско време са имали по-скоро пропаганден характер. Чрез златните монети всеки император е бързал да оповести на населението идването си на власт.

От същия тип е още един друг ауреус на Прокопий, но той е кован с друга двойка монетни печати в първа официна на монетарницата на Никомедия.²

SELTENE GOLDMÜNZEN AUS DEM 3. UND 4. JAHRHUNDERT

TODOR GERASIMOV

(Zusammenfassung)

Der Verfasser beschreibt zwei seltene Goldmünzen der römischen Kaiser Macrianus (260—262) und Procopius (365—366), die die Münzensammlung des Nationalen archäologischen Museums in Sofia in letzter Zeit erworben hat.

1. Vorderseite: IMPCFVL MACRIANVSPF AVG. Büste des Macrianus mit Lorbeerkrantz, Panzer und Mantel, nach rechts. Perlkreis.

Rückseite: VICTORIA AVGG. Victoria läuft nach rechts. Perlkreis.

Gold. Durchmesser 20 mm. Gewicht 5,05 g. (Abb. 1)

2. Vorderseite: DNPROCO PIVSPFAVG. Büste des Procopius mit Diadem, Panzer und Mantel, nach rechts. Perlkreis.

Rückseite: REPARATI OFELTEMPN. Im Abschnitt SMNS. Der Kaiser in Panzer, aufrecht in Vorderansicht. Perlkreis.

Gold. Durchmesser 20 mm. Gewicht 4,00 g. (Abb. 2)

Die beiden Münzen zeichnen sich durch sehr gut erhaltene Oberfläche der beiden Seiten aus, was darauf hinweist, daß sie sehr kurze Zeit im Umlauf waren.

² H. Cohen, VIII, c. 121, № 5.

МИТНИЧЕСКА ПЛОМБА С ИМЕТО НА ГРАД ЕФЕС В МАЛА АЗИЯ

Тодор Герасимов

В нумизматичната сбирка на музея в Ямбол се пази едно оловено печатче, което представлява интерес и заслужава да бъде обнародвано.¹ Това печатче е митническа пломба с диаметър 2 см и дебелина 2 см. По средата на оловеното ядро има дупка за провиране на връв или тел. Върху предната ѝ страна личи фигура на войн с ризница и наметало, прав насреща. С лявата ръка той се опира на

Обр. 1. Пломба с името на град Ефес
в Мала Азия

Abb. 1. Zollplombe mit dem Namen
der Stadt Ephesus in Kleinasien

копие, а в дясната държи някакъв предмет. Полето пред фигурата е повредено и сега не личи нищо определено (обр. 1). Върху опаката страна на пломбата в правоъгълна вдлъбнатина е гравирани надпис в два реда с едри гръцки букви ΕΦΕΣ/ΚΙΩΝ, който, преведен на български, гласи „на ефесците“, т. е. пломбата е на населението на града Ефес. Известно е, че и през древността градовете представлявали един вид самостоятелни държави и градската управа издавала всички официални документи, като декрети, монети и пр., от името на цялото население на града-държава.

Оловените пломби от този вид са били предназначени за подпечатване на определен вид стоки, предназначени за пренасяне на далечни разстояния с цел да се запази непроменено съдържанието на товара.

Тази пломба е намерена в развалините на античния град Кабиле. Въз основа на начертанието на буквите тя може да се датира в III в. от н. е.

Пломбата е косвено свидетелство за търговски връзки на Кабиле с далечния търговски град Ефес в Мала Азия.

Какви произведения са били снабдявани с пломби на отправния център Ефес, засега е трудно да се каже.

Като говорим за митническата пломба с името на града Ефес, ще трябва да споменем и за още една необнародвана пломба от същия тип.

Върху едната ѝ страна има надпис с името на град Сердика в Тракия. Името е написано по същия начин в родителен падеж множествено число.² Пломбата е намерена някъде в днешна Източна Сърбия. С нея са били подпечатвани товари със стоки, изпращани от Сердика, който град също така е бил един от търговските центрове през римско време.

¹ Използвам случая да благодаря на Ж. Попов, уредник в музея в Ямбол, за позволеното да обнародвам пломбата.

² Пломбата се намира в една частна сбирка в Белград.

ZOLLPLOMBE MIT DEM NAMEN DER STADT EPHESUS IN KLEINASIEN

TODOR GERASIMOV

(Zusammenfassung)

Der Verfasser beschreibt eine Bleiplombe mit dem Namen der Stadt Ephesus in Kleinasien (Abb. 1).
 Vorderseite: Gestalt eines Kriegers mit Panzer und Mantel, aufrecht nach links. Mit der linken Hand stützt er sich auf eine Lanze, in der rechten hält er einen undeutlichen Gegenstand.

Rückseite: ΕΦC
 CIWN

Blei. Durchmesser 20 mm. Museum in Jambol.

Die Plombe diente zur Versiegelung von verpackten Waren, die für den Versand auf weiten Strecken bestimmt waren.

Nach der Buchstabenform kann die Plombe in das 3. Jh. u. Z. datiert werden.

МЕДНИ МОНЕТИ НА ЙОАН III ВАТАЦЕС С ЕПИРСКИЯ ДЕСПОТ МИХАИЛ II

Тодор Герасимов

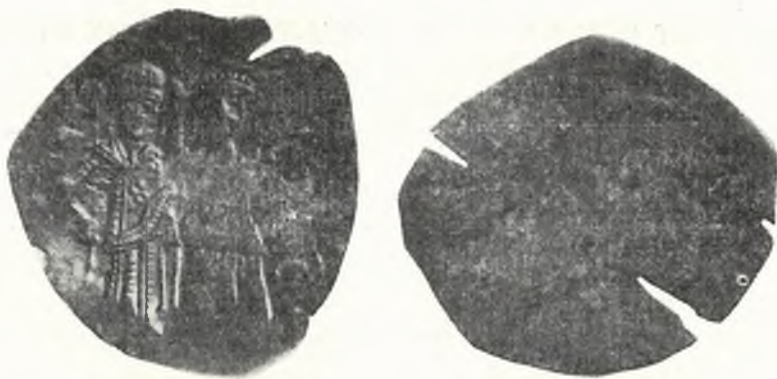
В т. XII (1971) на сп. *Revue numismatique* M. Handy и Bendl са обнародвали две редки византийски монети от XIII в.¹ Монетите са с еднакви типове, но от различни двойки печати. В едната от тях край фигурата вдясно се чете името и титлата на владетеля ΙΩ ΕΝΧ[ΡΙCΤΩ] (обр. 1), а във втората на същото място се виждат само двете начални букви: ΙΩ (обр. 2).

Обр. 1. Медна монета на Йоан III Ватацес с Михаил II,
 епирски деспот

Abb. 1. Kupfermünze des byzantinischen Kaisers Johannes III.
 Vatatzes mit Michael II, Despot von Epiros

¹ M. Handy et Bendl. A bilon trachy of John Ducas, emperor, and John Comnenus Ducas, despot, p. 143 sq.

Обр. 2. Медни монети на Йоан III Ватацес
с Михаил II (лице)

Abb. 2. Kupfermünzen des Johannes III. Vatatzes
mit Michael II. (Vorderseite)

В първата монета до образа вляво едва личат очертанията на три букви от име, разположени между жезъла и лакета. Тези три букви авторите са прочели като СΔΕ (?). Във втората монета въобще не личат букви.² Това положение е създавало затруднение на двамата при определяне кой е изобразен в лявата половина на въпросните две монети.

Въз основа на присъствието на името [Ἰω[άννης] и стилните белези на образа вдясно авторите правилно са посочили, че тази фигура представя никейския император Йоан III Ватацес. За другата фигура те допускат, че е образ на солунския деспот Йоан Комнин Дука.

Неотдавна имах възможност да открия между византийските монети в нумизматичната сбирка на Археологическия музей в Букурещ един трети екземпляр от същия тип медни монети, но от друга двойка печати. Новата монета помага да се определи точно кой владетел е представен в лявата половина на тези монети. Ето описанието на новооткритата монета:

Лице: / . Михаил с кълбовидна корона, сакос и мантия, прав насреща. В дяс-

ната ръка той държи жезъл с пет стръка (палма). Вдясно Йоан III с корона (стема), сакос и мантия, спускаща се зад гърба му. С дясната ръка коронясва Михаил, а в лявата държи жезъл с кръст

Опако: / . Бюст на архангел Михаил, насреща. В дясната ръка държи меч, а в лявата — кълбо.

Мед, диам. 24 мм³ (обр. 2).

Новооткритият екземпляр е от същия монетен тип, но е отпечатан с друга двойка печати. Той помага да се прочетат правилно трите полуизтрити букви от първия от двата обнародвани от Хендел екземпляра (обр. 1). Очертанието на първата буква с две кръстосани части без съмнение е Х, а не буква С, втората е А, а не Δ и третата, която има същото начертание като тази до нея, е несъмнено Λ. При силно увеличение на фотографията под лакета на фигурата

² Благодаря на М. Хенди за любезно изпратените снимки на лицевата страна на двете описани от него монети.

³ Използвам случая да благодаря още веднъж на проф. Б. Митря за любезното позволение да обнародвам монетата.

се забелязват следи от буква с две отвесни хасти. Това може да бъде само буква М. Следователно името на Михаил II Епирски е било предадено от гравьора в следната форма: М[Ι]ΧΑ[Ν]Α. Името не е придружено от никаква титла. Такава стои само при името на Йоан III Ватацес.

Откритата от мен монета изменя тълкуването на Хенди на образа в лявата половина на монетното ядро.

Надписът, придружаващ тази фигура, показва, че изображението не е на солунския деспот Йоан Комнин Дука, а на един владетел от XIII в. със собствено име Михаил. От това време, откогато са трите монети, в изворите се споменават двама владетели с името Михаил. Това са епирските деспоти Михаил I (1204—1213) и неговият син Михаил II (1237—1271).

Образът на Йоан III Ватацес (вдясно) ни подпомага да видим във фигурата вляво, придружена от монограма , втория епирски деспот Михаил II, който е бил съвременник на Никейския император.

Разгледаните по-горе монети са били предназначени да съобщават на населението един политически акт. Той е бил сключеният в 1252 г. мирен договор и съюз между Михаил II и Йоан III Ватацес, скрепен с династически брак. Синът на Михаил II — Никифор, бил оженен за внучката на никейския император — Мария.⁴

В монетите, които разгледахме по-горе, символично е представен споменатият договор за приятелство под формата на коронация, т. е. признаване от страна на Йоан III Ватацес привидна самостоятелност на епирския деспот Михаил II, каквато по-рано е била дадена на неговия съсед солунския деспот Йоан Комнин Дука от Йоан III Ватацес.⁵

Трите монети са принадлежали на една нарочна емисия монети, предназначени да разгласят между населението в Епир за станалото събитие в 1252 г., което се е схващало като важен акт.

KUPFERMÜNZEN DES JOHANNES III. VATATZES UND DES DESPOTEN VON EPIROS MICHAEL II. (1237—1271)

TODOR GERASIMOV

(Zusammenfassung)

Der Verfasser beschreibt eine von ihm entdeckte Kupfermünze mit den Bildnissen des Johannes III Vatatzes und Michael II. aus der Münzensammlung des Archäologischen Museums in Bukarest.

Vorderseite: / Michael mit halbsphärischer Krone, Saccos und Mantel, aufrecht in

Vorderansicht. In der rechten Hand hält er ein Zepter mit Palme. Rechts neben ihm Johannes III. Vatatzes mit Stema, Saccos und Mantel, der ihn mit der rechten Hand krönt.

Rückseite: / A Büste des Erzengels Michael mit Schwert, Vorderansicht.

Kupfer. Durchmesser 24 mm. (Abb. 1)

⁴ Acropolitae. Historia (ed. A. Heisenberg) Lipsiae, 1903, c. 88, 15; A. M. Nicol. The Despotate of Epiros, Oxford, 1957. c. 197.

⁵ Acropolitae. Цит. съч., 40 (ed. Bonn), c. 70—73.

Die neu entdeckte Münze verhilft dazu, die von M. Handy in der Revue Numismatique, XII, 1970, veröffentlichten zwei Kupfermünzen zu denen des Johannes III. Vatatzes und Michael II., Despot von Epiros, zu rechnen.

Auf der einen der Münzen (Abb. 2) sind Umrisse von drei Buchstaben (links von der Figur) des Namens Michael — ΧΑΛ=[ΜΙ]ΧΑ[Ι]Λ zu bemerken.

Diese Münzen wurden anlässlich des 1252 zwischen Johannes III. Vatatzes und Michael II., Despot von Epiros, geschlossenen Freundschaftsvertrages in Umlauf gebracht.

ЧЕТИРИ СРЕБЪРНИ МОНЕТИ НА ЙОАН V ПАЛЕОЛОГ С ЙОАН VI КАНТАКУЗИН

Тодор Герасимов

Във Византия още от самото начало на нейното монетосечене в сравнение със златните и медните монети сребърната монета (милиарензий) е играла много ограничена роля на паричния пазар. Ето защо през близо десетвековния период на монетосечене в Цариград са пускани в обръщение малко емисии милиарензии. Затова и тези монети са толкова редки. Това важи особено за сребърните монети от времето на Палеолозите. Като изключим съкровището с милиарензии на Анна Савойска с Йоан V Палеолог, познатите досега сребърни монети на последните Палеолози се броят на пръсти.¹

Към твърде скромната листа на милиарензии от края на XIV в. искаме да прибавим още няколко сребърни монети, които имат не само нумизматично значение, но са и извор за събития във Византия по време на последните Палеолози, тъй като в техните типове са отразени бурните династически борби, оказали се впоследствие съдбоносни за империята. Това са борбите

Обр. 1. Сребърни монети на Йоан V
Палеолог с Йоан VI Кантакузин

Abb. 1. Silbermünzen des Johannes V.
Palaiologos mit Johannes VI. Kantakuzenos

¹ T. Bertele. Monete e sigilli di Anna di Savoia, Roma, 1937.

Обр. 2. Сребърна монета на Йоан V Палеолог
с Йоан VI Кантакузин

Abb. 2. Silbermünze des Johannes V. Palaiologos
mit Johannes VI. Kantakuzenos

между честолюбивия Йоан VI Кантакузин и регентката Анна Савойска и малолетния ѝ син Йоан V Палеолог. В момента на помирение между Кантакузин и Анна Савойска и малолетния ѝ син Йоан VI Кантакузин е накарал до отсека златни, сребърни и медни монети със своя образ и този на легитимния наследник на починалия Андроник III Палеолог. По този начин Кантакузин използвал монетите като пропагандно средство, за да изтъкне чрез тях добрите си намерения като съуправител и закрилник на невръстното дете Йоан V Палеолог.²

В следващите редове описваме три новооткрити сребърни монети и една вече обнародвана но с недостатъчно описание.

1. Лице: ΤΥΧΙΣΤΙ/ΙΟΥΝΧΙ. Йоан V и Йоан VI Кантакузин с корони и сакоси, прави насреща, държат помежду си жезъл с кръст на върха. Едната им ръка е положена на гърдите. Зрънчест кръг.

Опако: ΙC/ΧC. Исус Христос седи на престол с високо облегалo. В лявата ръка държи евангелие, а с дясната благославя. От двете страни на облегалото на престола са начертани буквите И и Ф. Зрънчест кръг.

Сребро, диам. 20 мм, тегло 1,08 г (обр. 1, 1).

Надписът, името и титлата край фигурата вляво е разположен в ретрограден ред — от дясно към ляво. Развързан, той гласи така: ΙΩ[ΑΝΝΙC]ΕΝ Χ[ΡΙCΤ]Ω Τ[Ω] Φ[Ε]Ω. Надписът до фигурата вдясно е идентичен с първия. Формулата ΕΝ ΧΡΙCΤΩ ΤΩ ΦΕΩ трябва да се допълни с титлата ΔΕCΠΟΤΗC или ΒΑCΙΛΕΥC. В монети на Йоан V Палеолог той се титулува *Δεσπότης*.³ Следователно и в тези монети надписът трябва да се допълни със същата титла. И в двата надписа на описаната монета съдържанието ще бъде следното: *Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ δεῶ δεσπότης*.

В изображението вляво Йоан V Палеолог, който по това време е бил невръстно момче, е представен с брада, като неговият съуправител Йоан VI Кантакузин. Обаче гравьорът на монетния печат е съумял да изтъкне разликата в йерархическо отношение между двамата. Тя е изразена посредством положението на фигурата спрямо другата и по високото държане на жезъла. Във византийските монети е създадено правилото по-старшият по ранг да се изобразява вляво, което е била почетната страна, а другият с по-нисък ранг — вдясно от първия.⁴ В описаната монета фигурата вляво е на легитимния владетел Йоан V Палеолог, който с лявата ръка държи по-високо и жезъла. Фигурата вдясно е на Йоан VI Кантакузин.

² T. Bertele. Monete dell'imperatore Giovanni VI Cantacuzeno. — Rec. Ostrogorski, I, 1963, с. 43.

³ Т. Герасимов. Две сребърни монети на Йоан V Палеолог. — ИАИ, XXVII, 1965, с. 259.

⁴ T. Bertele. Lineamenti principali della numismatica bizantina. — Rev. Ital. di numismatica, XII, 1964, с. 48.

Обр. 3. Сребърна монета на Йоан V Палеолог
с Йоан VI Кантакузин

Abb. 3. Silbermünze des Johannes V. Palaiologos
mit Johannes VI. Kantakuzenos

Буквите И и Ф отстрани на престола върху опакото на тази монета вероятно представят инициали на гравьора или на натоварения да контролира сеченето на съответните монети. Буква Ф намираме в комбинация с буква Е в перпери на Йоан V с Йоан VI Кантакузин.⁵ Има и екземпляри, в които е гравирана само буква Ф.⁶

2. Лице: УХИЭУΙ / ΙΥΕΝΧΥΤ. Бюстове на Йоан V Палеолог и Йоан VI Кантакузин с корони и сакоси, насреща. Всеки от тях държи симетрично по един свитък (волумен). Свободната ръка е положена пред гърдите. Над главите на двамата се вижда бюст на Христос, благославящ с две ръце. Зрънчест кръг.

Опако: ΘΑΓ[Ι]ΥC / ΓΕΩΡΓ[Ι]ΥC от двете страни в отвесен ред. Образ на св. Георги с нимб, ризница и наметало, прав насреща. С дясната ръка се опира на копие, а с лявата крепи овален щит, опрян на земята.

Сребро, диам. 20 мм, тегло 1,32 г (обр. 1; 2).

3. Лице: УХИЭУΙ / ΙΥΕΝΧΥ. Бюстове на Йоан V и Йоан VI Кантакузин, както в гореописаната монета, но отпечатани с друг монетен печат.

Опако: ΘΑΓΙΥC / ΓΕΩ[ΡΓ]ΙΥC от двете страни на фигурата в отвесен ред. Св. Георги, както в горния екземпляр, но от друг монетен печат.

Сребро, диам. 20 мм, тегло 1,07 г (обр. 2).

4. Лице: ΠΛΟΛΓ / Ω / ΚΝΤΚΝ. Йоан V Палеолог и Йоан VI Кантакузин с корони и сакоси, прави насреща. Двамата държат симетрично по един лабарум с къса дръжка. Между главите им е гравирана монограма Ω. Зрънчест кръг.

Опако: ... / Χ — В. Исус Христос с нимб и хитон стои насреща в овално сияние. В лявата ръка държи евангелие, а с дясната благославя. Зрънчест кръг.

Сребро, диам. 19 мм, тегло 1,09 г (обр. 3).

С. Димитриевич. Сборник радова византолошког института, VIII, 2, 1964, с. 47.

В тази сребърна монета гравьорът е представил Йоан V Палеолог (вляво) с голобрадо лице, а Йоан VI Кантакузин като възрастен мъж с брада. В надписите край двете фигури за разлика от гореописаните монети се съдържат само фамилните имена: Π[α]Δ[ε]ΟΔ[ο]Γ[ο]C и Κ[α]ΝΤ[α]Κ[ου]ζ[η]Ν[ος]. Понеже и двамата носят едно и също собствено име — Ἰωάννης, гравьорът в тази монета се е задоволил да гравира между главите на двамата монограма Ω, съкращение на името ΙΩΑΝΝΗΣ.⁷

⁵ T. Bertele. Monete dell'imperatore... tabl. I, I.

⁶ Пак там. Цит. съч. табл. II, 6; III, 7, 8.

⁷ Първият издател на монетата Димитриевич е схванал монограма като буквите Γ и 8.

Образите и надписите в тази монета на Йоан V Палеолог и Йоан VI Кантакузин се отличават с доста груба фактура. Образът на Христос в овално сияние (мандорла) се явява за пръв път във византийската нумизматика. Той е инспириран от този иконографски образ на Христос върху златните монети на Венеция. Намираме го още веднъж и в сребърните монети на последните двама Палеолози — Мануил II и Йоан VIII, от дребен номинал.

Описаните по-горе монети са ковани в периода между 1347 и 1354 г., когато Кантакузин се е помирил с регентката Анна Савойска и привидно е зачитал правата на малолетния ѝ син Йоан V Палеолог.

VIER SILBERMÜNZEN DES JOHANNES V. PALAIOLOGOS UND JOHANNES VI. KANTAKUZENOS

TODOR GERASIMOV

(Zusammenfassung)

Der Verfasser beschreibt vier Silbermünzen mit den Bildnissen der byzantinischen Kaiser Johannes V. Palaiologos und Johannes VI. Kantakuzenos:

1. Vorderseite: ΤΥΧΙΩΙ/ΙΟΥΝΧΥ. Johannes V. und Johannes VI. mit Kronen und Saccos aufrecht in Vorderansicht. Jeder hält ein Zepter.

Rückseite: ΙC/ΧC. Jesus Christus sitzt auf einem Thron mit hoher Rückenlehne. Zu beiden Seiten des Throns sind zwei Buchstaben И und Ф zu sehen.

Silber. Durchmesser 20 mm. Gewicht 1,08 g. (Abb. 1).

2. Vorderseite: ΩΧΙΘΥΙ/ΙΟΥΝΧΥΤ. Büsten Johannes V. und Johannes VI. mit Kronen und Saccos, in Vorderansicht. Beide halten je eine Rolle. Über ihren Köpfen ist eine Büste Jesu Christi zu sehen, der sie mit beiden Händen segnet.

Rückseite: ΘΑΓ[Ι]ΘC/ΓΕΩΡΓ[Ι]ΘC. Der Heilige Georg mit Nimbus, Panzer und Mantel, aufrecht in Vorderansicht. Mit der rechten Hand stützt er sich auf eine Lanze, in der linken hält er einen auf die Erde gestützten Schild.

Silber. Durchmesser 20 mm. Gewicht 1,32 g. (Abb. 2).

3. Vorderseite: ΥΧΙΘΥΙ/ΙΟΥΝΧΥ. Büsten des Johannes V. und Johannes VI. wie im oben beschriebenen Exemplar, jedoch von einem anderen Prägestempel.

Rückseite: ΘΑΓΙΘC/ΓΕΩΡΓ[Ι]ΘC. Der Heilige Georg wie im oben beschriebenen Exemplar jedoch von einem anderen Prägestempel.

Silber. Durchmesser 20 mm. Gewicht 1,07 g. (Abb. 3).

4. Vorderseite: ΠΑΘΛΓ/Ω/KNTKN. Johannes V. und Johannes VI. mit Kronen und Saccos, aufrecht in Vorderansicht. Beide halten je ein Labarum.

Rückseite: .../Χ—Β. Jesus Christus aufrecht in Vorderansicht in Mandorla.

Silber. Durchmesser 19 mm. Gewicht 1,09 g. (durchlocht). Münzkabinett in Bukarest. S. D. Mitrievic. Recueil Ostrogorski. 1964, p. 47.

Wir veröffentlichen von neuem diese Münze, um darauf hinzuweisen, daß der Graveur zwischen den beiden Köpfen die Buchstaben $\overline{\Gamma}$ = ΙΩ[ΑΝΝΗC] gezeichnet hat, mit denen er den Namen der beiden bezeichnen wollte, wobei er neben den Figuren nur die Familiennamen graviert hat. Die beschriebenen Münzen wurden zwischen den Jahren 1347 und 1354 geprägt.

ДВА НОВООТКРИТИ НАДПИСА ОТ NICOPOLIS AD ISTRUM

Цветана Дремсизова-Нелчинова

През периода 1966—1968 г. бяха подновени разкопките на античния град Nicopolis ad Istrum, В. Търновски окръг.¹ Те имаха за задача да доразкрият театралната сграда във връзка с нейната консервация. В културния пласт, който покриваше югозападната част на театъра, намерихме два фрагментирани надписа, които разглеждаме по-долу.

1. Блок от сиво-бял варовик от Хотнишката кариера, която е близо до Nicopolis ad Istrum. Той е отчупен от всички страни и сега има следните размери: дължина 0,59 м, ширина 0,60 м и дебелина 0,22 м. Върху лицевата му страна е врязан надпис на гръцки език в четири реда (обр. 1). Надписът в горния десен ъгъл е отчупен по причина на *damnatio memoriae*. Буквите, високи от 3 до 3,5 см, са старателно изрязани. Правите хасти са ограничени с триъгълни разширения. В лигатура са дадени буквите Н и Р, Т и Р и W и П.² Запазената единствена буква ι от първия ред допускаме да е крайното ι на думата ἀγαθῆ, а не крайното на τῆς, защото ясно личи, че след него са били изрязани и други букви, заличени при изчукването. В ἡρὸν от втория ред виждаме думата Σευῆρον. И тук следващият текст е заличен, обаче слабо очертаната наклонена хаста след крайното ν на Σευῆρον може да бъде лявата черта на буквата Α. В такъв случай тук е било издълбано името Ἀλέξανδρον. В началото на същия ред са стояли обичайните изрази τὸν μέγιστον καὶ θειότατον, αὐτοκράτορα или τὸν θειότατον αὐτοκράτορα καί-σαα, познати от редица други надписи.³ В третия ред запазените две букви са окончанието на думата θεοῦ. След Σευῆρον, името на този, на който се посвещава паметникът, следва от кого е бил издигнат. Обикновено във всички почетни надписи от Nicopolis ad Istrum посвещението е извършено от съвета и народа на града: ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Νικοπολιτῶν. Към βουλὴ често се прибавя епитетът ἱερωτάτη, пред δῆμος стои най-често κρατίστος, към Νικοπόλης — Οὐλλίος.⁴ Четвъртият ред попълваме πρός Ἰστρῶ πόλιν[ἀνεστήσεν]. Думата πόλις е поставена в nominativus вместо в genitivus, както е правилно граматически. Обаче подобни случаи на несъгласуваност в падежите са познати и от други надписи.⁵

При това разчитане надписът достига следния вид:

ἀγαθῆ]ι [τῆς
 Μ(άρον) Αὐρελίου Σευῆρον Ἀ[λέξανδρον
 θε]οῦ Σευῆρον [ἡ βουλὴ καὶ
 ὁ δῆμος τῆς Νικοπολιτῶν πρός Ἰστρῶ πόλιν

Съдържанието на надписа показва, че той се отнася към tituli honorati, към които при надлежат 47 надписа от откритите досега 93 от Nicopolis ad Istrum.

Нашият надпис е аналогичен на по-рано открития посветителен надпис на Север Александър, където името му също е било подложено на *damnatio memoriae*.⁶ Както е известно, Север Александър е бил почетен в периода 222—235 г. В тези хронологически граници ще трябва да поставим и новооткрития надпис.

Формата на блока, размерът на надписа и неговото съдържание дават основание да изкажем предположението, че се касае до постамент, върху който е стояла статуята на Север Александър.

¹ Разкопките се извършиха от колектив в състав: Цв. Дремсизова, Д. Джонова и Д. Димитрова от Националния институт за паметниците на културата.

² Изказвам благодарност на Г. Михайлов, с който се съветвах при попълване на надписа.

³ G. Mihailov. *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*. Serdicae, 1958, № 620, 622, 624, 632, 636.

⁴ G. Mihailov. *Цит. съч.* № 615, 638, 640.

⁵ Пак там, № 615, 638, 640.

⁶ Пак там, № 637.

Обр. 1. Надпис от Nicopolis ad Istrum
Fig. 1. Inscription de Nicopolis ad Istrum

2. Част от плоча от варовик, висока 0,24 м, широка 0,21 м и дебела 0,08 м. Върху лицето е врязан надпис също на гръцки език в четири реда (обр. 2). Буквите са високи от 3 до 3,5 см. Вертикалните хасти и тук завършват с триъгълни разширения. Особеност се наблюдава в изписването на хоризонталната черта на буквата Н, която не е свързана с вертикалните хасти.

От първия ред са запазени една хоризонтална хаста, буквата Н и една вертикална черта. Диагоналната хаста може да бъде само част от буквите К или Х. В случая сме склонни да приемем, че се касае до буквата Х, която може да се свърже със следните букви и да се получи думата *τῆχι*. На втория ред четем *ηκωω*, което без съмнение е втората част на думата *ἐπὶ ηκωω*. В следващия ред трите запазени букви *κος* са окончанието на някой пренем, например от вида *Μᾶρκος*, а буквите Μ Ο са началото на *πομπὴν gentile*. Може би тук е стояло някакво име като *Μοσχινός*, *Μορτιανός*, *Μομιανός* или нещо подобно. От четвъртия ред са запазени С и една хоризонтална хаста, вероятно хастата на буквата Т. Макар и отдалечени, двете букви могат да се свържат с думата *ἐστῆσεν* или *ἀνέστησεν*.

Разчетен и допълнен, надписът гласи:

Ἀγαθῇ τῆ[χη
 θεῶ[или θεῶ[ἐπ]ηκωω[. . .
 Μᾶρ]κος Μο[. . .
 ἐ]στῆ]σε или ἀνέστησεν

Надписът по своето съдържание принадлежи към *tituli dedicati*. Той е бил посветен на някое божество, чието име за съжаление не е запазено. В три надписа от Nicopolis ad Istrum е употребен епитетът *ἐπὶ ηκωω*. В единия той е свързан със Сабазий,⁷ във втория — с Митра,⁸ а в третия се отнася към богиня, чието име е унищожено.⁹

Относно датировката на надписа единствено можем да се позовем на палеографията на буквите. Буквата С, изписана по този начин, се среща в надписи обикновено от началото на

⁷ G. Mihailov. Цит. съч., № 677.

⁸ Пак там., № 679.

⁹ Пак там., № 682.

Обр. 2. Надпис от Nicopolis ad Istrum
Fig. 2. Inscription de Nicopolis ad Istrum

III в., като нейната употреба продължава и през следните векове.¹⁰ Например надписът № 664 от Nicopolis ad Istrum е датиран от времето на Гордиан III (114—244 г.). В буквата Н, както отбелязахме по-горе, хоризонталната черта не свързва двете вертикални хасти. Подобно изрязване срещаме в един надпис също от Nicopolis ad Istrum, датиран от периода 270—275 г.¹¹ Характерна се явява и буквата К със своите силно наклонени диагонални хасти — признак също на една по-късна епоха. Аналогично изписване на буквата К срещаме в един надпис, намерен в крепостта край с. Аптаат, Толбухинско, произхождащ от III в.¹²

Въз основа на изтъкнатите палеографски особености и посочените аналогични примери нашият надпис ще трябва да се датира от III в., и то от първата му половина.

DEUX INSCRIPTIONS NOUVELLEMENT DECOUVERTES A NICOPOLIS AD ISTRUM

TZ. TREMSIZOVA-NELCINOVA

(Résumé)

L'auteur a examiné deux inscriptions grecques fragmentées, découvertes lors des fouilles du théâtre de Nicopolis ad Istrum.

L'une des inscriptions se rapporte à „tituli honorati“ et avait été dédiée à Sévère Alexandre. On la date de la période allant de l'an 222—235.

La forme du bloc, la dimension de l'inscription et son contenu nous permettent de supposer qu'il s'agit d'un piedestal sur lequel était posé la statue de Sévère Alexandre.

La seconde inscription appartient au groupe „tituli dedicati“. Elle était dédiée à une divinité quelconque dont le nom est resté inconnu. L'épithète *ἐπιχοος* qui l'accompagne a été trouvée aussi dans trois inscriptions de Nicopolis ad Istrum; elle est en relation avec Sabazuis, Mythra et une autre déesse dont le nom est détruit. En se basant sur la paléographie des lettres, l'auteur date cette inscription de la première moitié du IIIe s.

¹⁰ М. Мирчев. Епиграфски паметници от Варна и Варненско. — ИВАД, X, 1956, с. 128, № 7, с. 131, № 15.

¹¹ G. Mihailov. Цит. съч., № 733.

¹² М. Мирчев. Цит. съч., с. 133, № 20, обр. 20.

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE
XXXIV, 1974

РЕЦЕНЗИИ

Очерки русской культуры XIII—XV веков.
Часть 1. Материальная культура. И-во МГУ.
Москва, 1970. 480 с.

Първият том на капиталното издание на Московския държавен университет „Очерки върху руската култура през XIII—XV векове“ е посветен на материалната култура на руския народ през този период. Следва втори том, посветен на духовната му култура през същия период. Тези два тома са продължение на издадените през 1951 г. от Академията на науките на СССР два тома „История культуры древней Руси“, третиращи руската култура през X—XIII в.

Разглежданото от нас издание представлява научно обобщение на различни дялове от руската материална култура през периода XIII—XV в., който се характеризира с нашествието и разорението на руските земи от монголо-татарските орди и с постепенното обединение на Русия начело с Московското княжество. В написването са взели участие едни от най-изтъкнатите специалисти и познавачи на средновековната руска култура, като акад. Б. А. Рибиков, чл.-кор. А. В. Арциховски, чл.-кор. В. А. Янин, д-р на ист. науки Б. А. Колчин, доц. А. М. Сахаров и др.

Статията на А. М. Сахаров „Русь и ее культура в XIII—XV вв.“ има обобщителен характер. В нея се разкрива историческата обстановка в Русия в един от най-трагичните периоди на нейната история — нахлуването и владичество на монголо-татарите през XIII в., и периода на постепенното обединение на руските земи около Московското княжество през XIV в. Значително място авторът отделя на различните становища за въздействието на монголо-татарското владичество върху хода на руската история и развитието на руската култура.

Най-напред той акцентира вниманието си върху становището на американския историк Г. В. Вернадски, отразено в книгата му „Монголы и Россия“, че монголо-татарите, като усвоили отчасти китайската култура, оказали значително и даже определящо влияние във формирането и развитието на руската държава начело с Москва.

А. М. Сахаров припомня, че подобни мнения са били изразени от някои историци още в началото на XIX в., които са смятали, че утвърждаването на самодържавието се дължи на татарските ханове и че за образец на Русия е послужила източната тирания. Съществували са обаче и съвършено противоположни мнения, в които се е отричала пряка връзка между монголо-татарското иго и образуването на единната руска държава и са се подчертавали вътрешните закономерности като основна причина за възникването на единната държава. Някои автори основателно са виждали зараждането на този процес още във втората половина на XII в., като са отбелязвали, че съществува приемствена връзка между древна Русия и Московската държава. В началото на XX в. някои изследователи при разглеждането на причините и условията за формирането на държавата начело с Москва съвършено са се абстрахирали от въпроса за монголо-татарското нашествие.

По въпроса за влиянието на монголо-татарските завоеватели върху руската култура и върху нейното развитие повечето от авторите, които са се занимавали с този въпрос, са били на мнение, че монголо-татарите задържали и дори спрели за известен период развитието на руската култура, обаче не изменили националния ѝ характер и че влиянието на монголо-татарите в областта на културата е било отрицателно.

Голям интерес за нас представлява становището на А. М. Сахаров по възникналото след Октомврийската социалистическа революция почти изключително в чуждестранната историческа литература направление, което защитава „прогресивността“ на монголо-татарското въздействие върху всички страни на политическото и културното развитие на Русия, като се явява в противоречие с всички резултати на историческите изследвания по този въпрос. Поддръжниците на това направление, т. нар. евразийци, виждат в създадената от Чингис хан империя особена историческа и културна област „Евразия“, която те противопоставят на Европа. Евразийците са разглеждали руската държава като съвършено ново историческо явление, нямащо почти нищо общо с Киевска Русия, а представляващо част от империята на Чингис хан и по-късно на Златната орда. А. М. Сахаров разкрива класовата същност на евразийството като разновидност на анти-съветската идеология и политика. Евразийците са смятали, че революционните учения и движения са случайни явления, чужди на руския дух и донесени от „гниещия запад“. С това те са били поддръжници на тезата за противопоставяне на Запада на Изтока. Техните идеалистически и реакционни възгледи за развитието на обществото се доказват от приведените от автора цитати от техни съчинения: „Не съществуват общозначими закони в историческото развитие“, „Главен двигател в живота на човека се явява етническата общност“, „Необходимо е да се противопоставя духовната култура на материализма, да се утвърждава религията като основа на културата, да се отстояват интересите на личността против колектива, на нацията против нивелировката на интернационализма“.

По въпроса за образуването на централизираната руска държава през XIV в. съветските историци са единодушни, че руската държава се е образувала не благодарение на монголо-татарите, а в борба с тяхното нашествие и владичество. Според тях необходимостта от отбраната на страната от външни врагове ускорила процеса на обединяване, обаче възникването на държавата е било резултат на вътрешните процеси на обществено-икономическото развитие. Най-силно били почувствувани последствията от чуждото завоевание от старо-

руските градове, които били разрушени, а голяма част от занаятчиите им отведени в плен. Икономическото им развитие ставало бавно, докато по това време градовете на някои страни в Западна Европа стъпили на пътя на капиталистическото развитие. Важна причина за забавяне на темповете на историческото развитие била и многовековната изморителна борба против нахлуванията от Изтока, която продължила чак до XVII в. Русия образувала мощен заслон от тези нахлувания за страните от Централна и Западна Европа и е дала възможност на тези страни да се развиват прогресивно, докато тя сама изостанала в своето развитие.

По въпроса за характера на руската култура през разглеждания период авторът отбелязва, че отначало настъпва упадък във всички области на материалната и духовната култура. Но писмените и веществените извори свидетелствуват, че колкото и голяма да е била катастрофата, сполетяла Русия, големи са били силата и жизнеспособността, с които руският народ е преодолявал тежкото разорение. От втората половина на XIV в. започнал нов подем на руската култура, която запазила своя национален характер. XIV и XV в. са период на възстановяване и подем на културата на руската народност, която в следващия период, когато се извършва обединението на руските земи, руската култура се слива в един общ поток, макар още дълго да се запазват местните черти на предишните отделни области.

Статията на А. Д. Горский „Сельское хозяйство и промысли“ разглежда развитието на селските занаяти и селското стопанство, които силно били пострадали от чуждото нашествие. Авторът се спира на изворите, в които се говори за нерадостната съдба на руските селяни, изложени на феодални и чуждестранни произволи. По-нататък той ни запознава с развитието на земеделието както въз основа на исторически и живописни сведения, така и въз основа на археологически данни. Изброяват се различните видове житни култури и системите, оръдията и животните за обработване на земята, проследява се процесът за подготвяне на зърнените храни за консумация, набелязват се два основни етапа в развитието на земеделието през разглеждания период. През първия етап — от втората половина на XIII в. до първата половина на XIV в. — се чувствуват

последниците от нашествието на монголо-татарите. Вторият етап — от втората половина на XIV в. до първата половина на XV в. — се характеризира с подем на земеделското стопанство и развитие на земеделската техника, които продължават през следващата епоха. Голямо внимание авторът отделя и на развитието на другите отрасли на селското стопанство — градинарството, скотовъдството, птицевъдството, пчеларството, риболовството. Интересни сведения дава авторът и за развитието на лова, за получаването на сол и на различните видове горски поминък. Накрая той заключава, че този отрасъл от материалната култура на руския народ е имал натурален характер през разглеждания период и че трудът на селяните е бил основната сила за неговото развитие.

Статията на Б. А. Колчин „Ремесло“ е посветена на развитието на занаятите през този период. Авторът отбелязва, че монголското нашествие, което разрушило руските градове, временно спряло развитието на културата, обаче то не могло да разруши техническото устройство на занаятите и културата на труда и тези навици продължавали да живеят у народа и да се предават от поколение на поколение. Най-добре техническите традиции се запазили в западните райони на страната, гдето монголските завоеватели не достигнали, и особено в големите градове на тези райони като Новгород, Псков и др. Б. А. Колчин с голяма вещина се спира на технологията на основните видове занаяти, и то предимно през XIV—XV в., когато те отново достигнали до технически подем и голяма специализация в производството. Обект на вниманието на автора са получаването на желязото и стоманата и изготвянето на разните видове железни оръдия на труда, дървообработването и дървообработващите инструменти, предачеството и тъкачеството, видовете станове и тъкани, употребявани по това време, обработването на кожи, златарството и леярството, обработката на кост, стъкларството, грънчарството и някои химически процеси, като получаването на разните видове бои, на смола, катран, дървени въглища и бензин, сяра и селитра. Авторът описва и някои механизми, които били употребявани тогава, като грънчарското колело, ръчната мелница, везните, водната мелница и часовниците, които се появяват в Русия в началото на XV в.

М. Г. Рабинович в статиите „Поселения“ и „Жилища“ разглежда руските селища и жилища през дадения период, като използва както археологически, така и исторически сведения. Отбелязвайки, че след монголо-татарското нашествие, преминало през Русия като опустошителна буря, разорените райони оживявали наново, като от пожарищата израствали руските села и градове, авторът се спира на различните видове селища, споменати в писмените извори, които са се създали исторически в зависимост от особеностите на тяхното стопанство. По-голямо внимание отделя той на руските градове, на техните укрепления, планировка и градоустройство. Спирайки се на различните видове жилища, в селата той различава жилищата на селяните от тези на феодалите, а в градовете — жилищата на различните съсловия в града. Разлика е имало и в жилищата на северните и на южните райони на страната. На север са преобладавали дървените сгради, докато на юг — землянките, полуземлянките и каменните постройки. Еволюцията на жилищата е ставала по линията на увеличаване на броя на помещенията.

На облеклото и на храната и домашните съдове са посветени статиите на А. В. Арциховски „Одежда“ и „Пища и утварь“. Въз основа на богат изворов и живописен материал и въз основа на археологически находки предимно от разкопките в Новгород авторът с голямо умение възстановява облеклото и украшенията на тогавашните руски хора от градовете и селата, включително и на князете, и на боярите. Не по-малко интересни са сведенията му и за храната и съдовете, които са били употребявани тогава, като с това изяснява един важен дял от материалната култура на руския народ.

В отделна статия „Средства передвижения“ А. В. Арциховски спира вниманието си върху един интересен дял от тогавашната култура, а именно върху превозните средства — както върху водните, така и върху сухопътните. Според автора тези средства се запазили почти същите през XIII и XIV в., каквито били създадени през X—XII в.

Статията на В. Л. Янин „Деньги и денежные системы“ представлява обстоен преглед на развитието на паричното дело в Русия през XIII—XV в. Авторът подчертава, че развитие-

то на паричното обръщение следва сложния исторически процес на развитие на страната през този период — от силна феодална раздробеност към създаване на национална държава, от разрушителното монголо-татарско нашествие към пълна победа над монголо-татарите, от силно разрушаване на производителните сили към тяхното възраждане на нов, по-висок етап на развитие. Авторът се спира на въпроса за липсата на монети през XIII и първата половина на XIV в., която той обяснява с намалението на паричното обръщение по това време както на Изток, така и на Запад и с липсата на условия за сечене на собствени монети при силната феодална раздробеност на Русия тогава. Като разменно средство са служели сребърни слитъци и твърде вероятно някои предмети, като накити, шиферни прешлени и кожи от животни. През втората половина на XIV в. се създават условия за руско монетосечене, което започва в Москва и почти едновременно с него и в други големи градове, като Рязан, Новгород, Псков и др. Постепенно започва уеднаквяване на руските монети, като се явяват еднообразни, стандартни монети. Във втората половина на XV в. се създава обединяване на монетните областни системи, което е било обусловено от икономическото и политическото обединение на Русия.

Б. А. Рибакow в статията си „Военное искусство“ със свойствената си ерудиция ни въвежда в света на военните подвизи на руския народ през този тежък и съдбоносен период в живота на руския народ. Отначало той подчертава голямата заслуга на Русия за спирането на татаро-монголското нашествие на границата на Средна и Западна Европа и за спасяването на европейската цивилизация от разорение и опустошение. Авторът накратко се спира на на руското военно изкуство в различните автономни тогава области, като Новгород, Галич, Волинск, Твер, Суздал, Москва и др. Обилно използвайки сведенията на тогавашните хроники, Б. А. Рибакow описва най-важните битки на руския народ през тази епоха. Особено внимание отделя той на големите победи на новгородския велик княз Александър Ярославич, добил прозвището Невски поради известната му победа над шведите на р. Нева. През 1240 г. шведският крал с огромна войска нападнал Русия, като преплавал Балтийско море и на-

влязъл в Нева. Узнал веднага това, великият княз Александър Ярославич потеглил незабавно с наличните в Новгород военни сили и нападнал ненадейно шведите, които плавали по р. Нева. Те понесли огромни загуби, а княз Александър останал известен в историята като Александър Невски. Само две години по-късно той удържал още една голяма победа — този път над немските рицари, които били разбити, като преминавали позалебеното Чудско езеро. По-голямата част от тях потънали в ледените води на езерото. С присъщите му смелост и бързина във военните действия княз Александър се справил с още един враг на Русия — дружините на литовските князе, които нападали Новгородската област. Изпълненият с борби период през XIII и XIV в. както със северните и южни врагове на руската земя, така и между самите руски князе и боляри завършва с великата куликовска битка, състояла се през септември 1380 г., когато се срещнали руските войски начело с московския княз Димитър Донски и монголо-татарите начело с техния хан Мамай. Враговете били два пъти по-многобройни, но били разбити и прогонени от руската земя. Б. А. Рибакow подчертава, че голямата заслуга на Димитър Донски е в това, че той съумял да обедини руските земи и да се опълчи срещу омразното монголо-татарско иго.

А. В. Арциховски в следващата статия „Оръжие“ дава интересни данни за руското оръжие през XIII—XV в. Той отбелязва, че общото изоставане на руското културно развитие поради монголо-татарското владичество се отразило и на развитието на руското въоръжение. Резултатите от археологическите разкопки в Новгород, чийто дългогодишен главен ръководител е авторът, и изображенията върху миниатюрите, които са били обект на неговите научни изследвания, са му дали възможност да почерпи ценни сведения както за нападателното оръжие, така и за въоръжението по това време. Накрая А. В. Арциховски се спира на данните за въвеждането на огнестрелното оръжие в Русия. В Европа такова оръжие се въвежда в много страни вече в XIV в. Първи сведения за употребата на артилерия в Русия има от края на XIV в. През XV в. тя вече се употребява повсеместно, като не отстъпва на тази, която е била употребявана по това време в другите страни в Европа.

Книгата завършва със статията на В. В. Косточкин „Военно-оборонительные сооружения“. Като добър познавач на крепостното строителство в Русия авторът се спира на разните видове крепости в отделните княжества в Русия през разглеждания период. Той вижда две основни направления в развитието на крепостното строителство тогава. Едното продължавало старите тенденции за създаване на местни отбранителни системи, съобразявани с нуждите на отделните области, докато другото включвало крепостите на старите феодални центрове в единна отбранителна система. Постепенно второто направление взело връх над първото, като била създадена обща отбранителна система, която стояла

на стража на растящата и обединяваща се Руска национална държава.

Огромният фактически материал и ценните изследвания върху този материал правят тази книга истинска енциклопедия на материалната култура на руския народ през един от най-тежките и съдбоносни периоди от неговото историческо развитие. Както в уводната статия, така и в другите статии е показано, че развитието на материалната култура ставало в тежките условия на борба с чуждото владичество, от което Русия излязла силна и обединена, готова да посрещне отново всеки враг, застрашаващ нейното мирно развитие.

Соня Георгиева

Virginia R. Grace et Maria Savvatianou-Pétropoulakou. Les timbres amphoriques grecs. — Exploration archéologique de Délos, Fasc. XXVII, Paris, 1970, Chapitre XIV, стр. 277—382, табл. 53—62.

Посочената глава на многотомното издание за резултатите от разкопките в Делос, провеждани от Френската археологическа школа в Атина, представлява монографично изследване върху една нова находка от амфорни печати, открити в „Къщата на комедиантите“. Находката се състои от 284 екземпляра. От тях 27 принадлежат на римски амфори и са публикувани в следващата глава XV на същия том. Предмет на проучване от двамата автори на разглежданата студия са останалите 257 гръцки печата.

Изложението се предхожда от общ увод. С него се цели всеки читател да бъде накратко запознат с най-общите положения, които определят спецификата на тези археологически материали — античните търговски амфори, цели и фрагментирани: развитието и употребата им, тяхното значение и методите на изследването им. По-нататък с оглед интересите на специалиста вниманието бива насочено по-определено към новата находка.

Всички гръцки печати от находката се отнасят към елинистическата епоха, периода III — I в. пр. н. е. Групираны по производствени центрове, те са разпределени в девет хронологически групи. Тази класификация е залег-

нала в плана на работата, по който е изгладена композицията на труда.

Към I група спадат родоските печати, които количествено заемат второ място, обаче най-ранните по време печати в сбирката — от III в. пр. н. е. се числят предимно към тях. Във II група са поставени кидоските печати, които са най-многобройни, но най-ранните от тях датират от второто десетилетие на II в. пр. н. е. Следват печатите на Тасос — III група, Парос — IV група, Хиос — V група, Кос — VI група, VII група — условно наименувана на името на Никандър, VIII група — печати от малоазийския център Памфилия, и IX група, която включва печатите, чийто производствен център все още остава неопределен. Трите последни групи и отчасти V група — хиоските, остават неточно датирани, като са отнесени общо към втората половина на II — началото на I в. пр. н. е. В цялата находка преобладават печатите от края на II до началото на I в. пр. н. е. Латинските печати потвърждават това съотношение — и при тях 74 процента се отнасят към края на II в. като един или два печата датират може би към средата на I в. пр. н. е.

Всяка глава се въвежда с уводни бележки за разглежданата група печати. Наред с характеристиката на типа, включен в групата, се прави преглед на състоянието на проучванията върху дадените печати и на специалната литература със съответния сравнителен материал, откъдето са извеждат данните за определянето, датирането и цялостното тъл-

куване на разглежданите новопубликувани печати. Приносът на авторите към проучването на дадена група се състои в уточняване или коригиране на датировките, както и в изтъкването на неотбелязани досега за дадена група допълнителни данни за разпространението им, за взаимни влияния между типовете амфори и амфорни печати от различни групи, за развитието на даден тип и пр. Като цяло работата представлява един етап от едно изследване с много по-широк обхват върху античните търговски амфори, а новооткритият материал е използван като градиво за доразработването на някои установени положения. Постепенно чувствително се стеснява кръгът на етнически неопределените печати благодарение на изобилния сравнителен материал от разни центрове в Източното Средиземноморие, който авторите най-често непосредствено познават от работата си върху по-предишни изследвания и публикации. Важен резултат от съпоставянето на различни находки, много от които произлизат от редовни археологически разкопки и принадлежат към добре датирани археологически комплекси — типичен пример е амфорният материал от атинската агора, — е допълнителната разработка на хронологическата класификация на родоските и книдоските печати.

При всяка група уводните бележки са последвани от каталог на печатите, включени в нея. Каталогът на родоските печати се състои от три големи дяла, всеки от който обединява два-три от установените по седем хронологически периода. Тези три дяла обхващат основните етапи в развитието на родоските печати през елинистическата епоха: 1) III в. пр. н. е., 2) първата половина на II в. пр. н. е. 3) втората половина на II в. и I в. пр. н. е. Вътре в тези раздели печатите са представени азбучно: първо по имената на фабрикантите, а след това по имената на епонимите. За каталога на книдоските печати е приспособено същото разпределение. Печатите от останалите групи, които са много по-малобройни, са подредени хронологически въз основа на дадената им индивидуална датировка.

Към научния апарат освен обичайните бележки и библиография са приложени таблици за съгласуване на находката от „Къщата на комедиантите“ с останалите амфорни печати, намерени в Делос, както и на книдоските печати

от новата находка с амфорните печати, намерени в Книдос. Освен това система от указатели представят материала, разглеждан в този труд, от най-различна гледна точка: указател на личните имена, на месеците от родоския календар, на титли, етнически названия, предлози, разни названия и думи, указател на емблемите, указател на двойните печати, указател на сравнителния материал, използван при обработката, на находката, указател на производствените центрове, по които са групирани новопубликуваните печати, включително производствените центрове, при използвания сравнителен материал. Находката е документирана образцово. Десетте таблици, които с художествено изработени фотографски изображения илюстрират точно и ясно всички необходими признаци, заместват подробностите при текстуалното описание в каталога, което се ограничава в изтъкването на специфични белези, предимно епиграфски особености, бележки относно датирането и препратки към сравнителния материал, който дава опорните точки за определянето и датирането.

Този колективен труд, резултат на научното сътрудничество между Френската и Американската археологическа школа в Атина, в който автор, организатор и ръководител е изтъкнатата изследвачка на гръцките амфори и амфорни печати Виржиния Грейс, е нов значителен принос в керамичната епиграфика. Голяма част от материала на една многобройна и разнообразна находка е получила индивидуална датировка и същевременно е сведена към една обща хронологическа класификация. Съпоставянето на печати от различни групи и находки е довело авторите до нови постижения в по-нататъшното разработване на хронологическата класификация на родоските печати. Към предложените преди от В. Грейс шест хронологически периода сега се обособява още един — VII. Към период VI, който преди обхващаше всички родоски печати от I в. пр. н. е., сега остават причислени само печатите от първите две десетилетия на века. Новият VII период обхваща печатите, които датират от 80 г. пр. н. е. до края на подпечатването на родоските амфори — 41 г. пр. н. е. Приложението на класификационната схема при хронологическата класификация на книдоските печати, струва ни се, е опит, една стъпка напред по пътя на тенденция за обща

хронологическа класификация на гръцките амфорни печати. При това усилията на авторите с право са насочени върху материала от Източното Средиземноморие, без да изключват от обсега на вниманието си понтийските материали и находки от вътрешните области на Северното Черноморие, Тракия и Дакия, които те твърде бегло познават само по някои от

по-известните публикации и библиографски обзори. Но за това пък всеки нов принос в хронологията на гръцките печати е една необходима и сигурна основа за хронологията на печатите от черноморските центрове и техния хинтерланд.

Ана Балканска

СЪДЪРЖАНИЕ

Тодор Герасимов — За хронологията на келтските култови паметници от България	5
Йорданка Юркова — Религиозният синкретизъм в Тракия, Мизия и Македония според монетите от римската императорска епоха	23
Димитър Ил. Димитров — Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско (VIII—X в.)	51
Екатерина Манова — Характерни особености на творческия процес в средновековната живопис от Югоизточна и Западна Европа	95

Материали и съобщения

Н. Джамбазов и Р. Катинчаров — Разкопки в пещерата Магура през 1971 г.	107
Д. П. Димитров, М. Чичикова, Ал. Димитрова, Б. Султов, В. Божилова и Ив. Василчин — Археологически разкопки в източния сектор на Нова през 1967—1969 г.	138
К. Маевски, С. Парницки-Пуделко, Л. Пресс, С. Колкувна, З. Сохацки, З. Табаш, В. Шуберт и Е. Колендо — Археологически изследвания в западния сектор на Нова през 1967—1969 г.	176
Стамен Михайлов — Разкопки на западната порта в Плиска	204
Стефан Стефанов — Новград — старинни селища	250

Археологически вест

Тодор Герасимов — Един фалшив бронзов медалион с името на Филипопол в Тракия	313
Тодор Герасимов — Редки златни монети от III и IV в	316
Тодор Герасимов — Митническа плomba с името на град Ефес в Мала Азия	318
Тодор Герасимов — Медни монети с името на Йоан III Ватацес и епирския деспот Михаил II	319
Тодор Герасимов — Четири сребърни монети на Йоан V Палеолог с Йоан VI Кантакузин	322
Цв. Дремсизова-Нелчинова — Два новооткрити надписа от Никополис ад Иструм	326

Рецензии

Соня Георгиева — Очерки русской культуры XIII—XV веков. Ч. I. Материальная культура. И-во МГУ. Москва, 1970, 480 стр.	329
Ана Балканска — Virginia R. Grace et Maria Savvatianou-Petropoulakou. Les timbres amphoriques grecs. — Exploration archéologique de Délos, Fasc. XXVII, Paris, 1970, Chapitre XIV, p. 277—382, tabl. 53—62	333

SOMMAIRE

Todor Gerasimov — Zur Chronologie der keltischen Kultendenkmäler in Bulgarien	20
Jordanka Jurukova — Le syncrétisme religieux en Thrace, en Mésie et en Macédoine d'après les monnaies de l'époque romaine impériale	49
Dimitre Il. Dimitrov — Le rite funéraire des anciennes nécropoles bulgares de la région de Varna	93
Ekatерина Manova — Typische Besonderheiten des Schaffensprozesses in der mittelalterlichen Malerei Südost- und Westeuropas	104

Matériaux et communications

Džambazov et R. Katinčarov — Les fouilles de la grotte Magura en 1971	136
D. P. Dimitrov, M. Cicikova, Al. Dimitrova, B. Sultov, V. Bozilova et J. Vasilčev — Fouilles archéologiques de 1967—1969 dans le secteur Est de Novae	175
K. Maevski, S. Parnicki, Pudelko, L. Pres, S. Koluvvna, Z. Sohacki, Z. Tabas, V. Subert et E. Kolendo — Recherches archéologiques de Novae—Secteur Ouest	203
Stamen Mihailov — Les fouilles de la porte ouest à Pliska	248
Stefan Stefanov — Novgrad — Sites anciens	310

Nouvelles archéologiques

Todor Gerasimov — Ein falsches Medallion mit dem Namen der Stadt Philippopolis in Thrakien	315
Todor Gerasimov — Seltene Goldmünzen aus dem 3. und 4. Jahrhundert	317
Todor Gerasimov — Zollplombe mit dem Namen der Stadt Epheus in Kleinasien	319
Todor Gerasimov — Kupfermünzen des Johannes III. Vatatzes und des Despoten von Epiros Michael II. (1237—1271)	321
Todor Gerasimov — Vier Silbermünzen des Johannes V. Palaiologos und Johannes VI. Kantakuzenos	325
Tz. Dremsizova-Nelcinova — Deux inscriptions nouvellement découvertes à Nicopolis ad Istrum	328

Critique

Sonia Georgieva — Очерки русской культуры XIII—XV веков. Часть 1. Материальная культура. И-во МГУ. Москва, 1970. 480 с.	329
Ана Balkanska — Virginia R. Grace et Maria Savatianou-Petropoulakou. Les timbres amphoriques grecs. — Exploration archéologique de Délos, Fasc. XXVII, Paris, 1970, Chap. XIV, p. 277—382, tab. 53—62.	333

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
Том XXXIV

*

Редактор М. Чакърова
Техн. редактор Н. Николова
Коректор Л. Борисова

*

Изд. индекс 4960
Дадена за набор на 21. I. 1974 г.
Подписана за печат на 25. VII. 1974 г.
Формат 60/84/8 Тираж 1000
Печатни коли 43 Издателски коли 36,72
Цена 4,70 лв.

*

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София, кв. Гео Милев, ул. 36
Поръчка № 131